

ЖНИВА СКОРБОТИ
РАДЯНСЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР

РОБЕРТ КОНКВЕСТ

16 квітня 2003 р.

ББК 63.3 (4УКР)614
К64

Роберт Конквест
ЖНИВА СКОРБОТИ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР

КИЇВ “ЛИБІДЬ”
1993

Перекладено за виданням:
Robert Conquest.

THE HARVEST OF SORROW:
SOVIET COLLECTIVIZATION AND THE TERROR-FAMINE.
New York; Oxford.

Oxford University Press, 1986

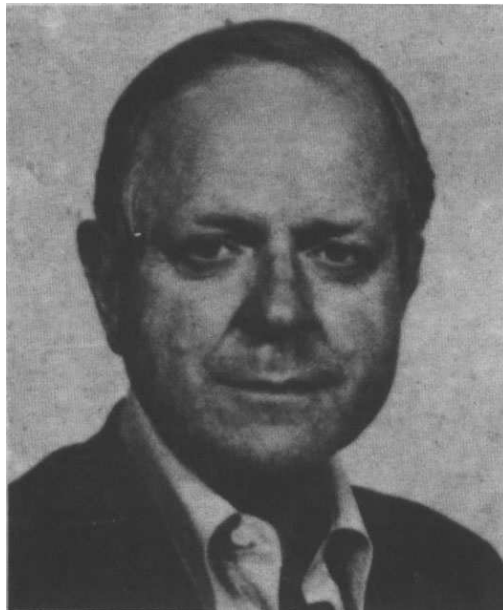
Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історично-філософських наук
Головний редактор *Світлана Головка*
Літературна обробка та редагування
Сергія Васильченка,
Олександра Вітрученка,
Юрія Медюка

0503020500-092
К————— БЗ-19-6-93
224-93

ISBN 5-325-00461-1

(c) Robert Conquest, 1986

(c) Роберт Конквест, 1993

Колективізація і голодомор 1929-1933 років - ця чи не найжахливіша соціальна катастрофа нашого століття призвела до більших жертв, ніж перша світова війна. То й була справжня війна радянського режиму проти власного народу, відлуння якої чутно й дотепер.

“Жнива скорботи” — переконлива спроба відтворити для широкого загалу якомога повнішу картину цієї трагедії. Автор книжки — один із найвідоміших західних дослідників радянської історії Роберт Конквест — написав її тоді, коли не тільки в колишньому СРСР, а й багатьма на Заході не визнавався навіть самий факт голодомору.

**ВИДАННЯ ЦІЄЇ КНИГИ
ЗДІЙСНЕНО НА ПРОПОЗИЦІЮ
ТА ЗА СПРИЯННЯ
КРАЙОВОГО КОМІТЕТУ
ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ
В УКРАЇНІ
1933 р.
(США)**

**FAMINE-33
AMERICAN COMMITTEE
TO HONOR UKRAINE'S VICTIMS**

**КРАЙОВИЙ КОМІТЕТ
ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1933р.**

ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ КОМІТЕТУ:

*Його Святість Мстислав I,
Патріарх Київський і Всієї України*
Українська Автокефальна Православна Церква

*Високопреосвященніший Владика Константин,
Митрополит*
Українська Православна Церква у США

*Високопреосвященніший Владика Стефан Суляк,
Митрополит-Архієпископ*
Українська Католицька Архієпархія Філадельфії

*Високопреосвященніший Владика Антоній,
Архієпископ*
Українська Православна Архієпархія Нью-Йорка і Вашингтона

*Преосвященний Владика Василій Лостен,
Єпископ*
Українська Католицька Єпархія Стемфордська

*Преосвященний Владика Іннокентій Лотоцький,
Єпископ*
Українська Католицька Єпархія Чикаго

*Преосвященний Владика Роберт Москаль,
Єпископ*
Українська Католицька Єпархія Парми

*Преосвященний Владика Володимир Паска,
Єпископ-Помічник*
Українська Католицька Архієпархія Філадельфії

Преосвященний Владика Всеволод,
Єпископ
**Українська Православна Церква в Америці,
Вселенський Патріархат**

Пастор Володимир Домашовець,
Голова
Всеукраїнське Євангельсько-Баптистське Братство

Достойний Олег Білорус,
Посол України у США

Достойний Віктор Батюк,
Постійний представник України в ООН

*Шанований Біля Бредлі,
Шанований Аллонсе М. Д'Амато,
Шанований Денніс Де Кончіні*
Сенат США

Шанований Бенджамен А. Гілман
Палата Представників Конгресу США

Доктор Джеймс Мейс

СКЛАД ДІЛОВОГО КОМІТЕТУ:

Голова — *Тарас Гунчак*
 Екзекутивний Заступник Голови — *Євген Федоренко*,
 Шкільна рада при УККА
 Заступник Голови — *Аскольд Лозинський*,
 Український Конгресовий Комітет Америки (УККА)
 Заступник Голови — *Андрій Шевченко*,
 Українсько-Американська Координаційна Рада (УАКР)
 Заступник Голови — *Марта Данилюк*,
 Союз Українок Америки (СУА)
 Кореспонденційний Секретар — *Петро Матіяшек* (УККА)
 Протоколярний Секретар — *Варвара Бачинська* (СУА)
 Фінансовий Референт — *Ярослав Оберишин*,
 Товариство “Самопоміч”
 Заступник Фінансового Референта — *Орест Глют*,
 Товариство Українських Інженерів Америки (ТУІА)

ЧЛЕНИ КОМІТЕТУ:

Ірина Куровицька, Організація Української Молоді “Пласт”
Корнелъ Василик, Спілка Української Молоді (СУМ)
Володимир Процик (УАКР) *Роксоляна Лозинська*, Об’єднання Жінок Оборони Чотирьох
 Свобід України (ОЖОЧСУ)
Маріян Коць
Олекса Калинник, Союз Визволення України (СВУ)
Дарія Степаняк, Українська Жіноча Допомогова Організація
Стефанія Косович, “Пласт”
Ліда Чорна-Матіяшек, УККА
Євген Гановський, Організація Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ)
Володимир Мазур, Українська Народна Поміч (УНП)
Богдан Мороз, УНП

Частину тиражу книги передано безкоштовно бібліотекам, навчальним закладам, військовим частинам та іншим організаціям в Україні завдяки благодійницьким коштам, які надали:

Українська Кредитівка “Самопоміч” у Нью-Йорку
 Координаційний Комітет Допомоги Україні
 Український Народний Союз
 Товариство “Самопоміч” у Пасенку, Нью-Джерсі
 Українська Православна Кредитівка у Нью-Йорку
 Банк “Певність” у Чикаго, Іллінойс
 Бачинські Марія та Юліян
 Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет
 Комітет Допомоги Україні у Центральному Нью-Джерсі
 Коць Іванна і Маріян
 Кредитівка СУМу в Йонкерс, Нью-Джерсі
 Лозинські Роксоляна й Аскольд Організація Оборони Чотирьох Свобід України
 Союз Українських Католиків “Провидіння”
 Спілка Української Молоді у США (СУМ)
 Товариство “Самопоміч”. Головна Управа у США
 Українська Народна Поміч
 Український Братський Союз
 Український Конгресовий Комітет Америки
 Українсько-Американська Координаційна Рада

Видавництво “Либідь” при Київському університеті
 ім. Тараса Шевченка
 Головне підприємство республіканського виробничого об’єднання “Поліграфкнига”

Конквест Роберт

ЖНИВА СКОРБОТИ

Радянська колективізація і голодомор

Художнє оформлення *Івана Гаврилюка*

Художній редактор *Олексій Григiр*

Технічний редактор *Євген Рубльов*

Коректори *Марія Єхлакова,*
Ангеліна Дрожжина, Алла Бараз

**Чръна земля подъ копыты
костьми была посѣяна,
а кровію поляна;
тѹгою взыдоша
по Руской земли .**

«Слово о плѣкѹ Игоревѣ»

Зміст

0	ВІД АВТОРА	7
I	ГОЛОВНІ УЧАСНИКИ ПОДІЇ: ПАРТІЯ, СЕЛЯНИ, НАЦІЯ	13
1	Селянство та партія	15
2	Український народ і ленінізм	25
3	Революція, селянська війна та голод 1917—1921 рр.	39
4	Патова ситуація 1921—1927 рр.	51
II	УДАР ПО СЕЛЯНСТВУ	71
5	Колізії 1928-1929 рр.	73
6	Доля “куркуля”	95
7	Прискорена колективізація та її крах у січні—березні 1930 р.	115
8	Кінець вільного селянства. 1930—1932 рр.	131
9	Трагедія народів Середньої Азії та Казахстану	151
10	Церкви та народ	159
III	ГОЛОДОВИЙ ТЕРОР	171
11	Наруга над Україною в 1930—1932 рр.	173
12	Голод лютує	179
13	Спустошена земля	205
14	Кубань, Дон і Волга	215

15 Діти	221
16 Реєстр смерті	231
17 Позиція Заходу	237
18 Відповідальність	247
19 ЕПІЛОГ: НАСЛІДКИ	253
20 СПИСОК ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ	265

Розділ 0

ВІД АВТОРА

П'ятдесят років перед тим, як я почав писати ці рядки, Україна та українські, козацькі й деякі інші землі на схід від неї - територія з майже сорокамільйонним населенням - нагадували один величезний Берген-Бельзен ¹. Чверть сільського населення - чоловіків, жінок і дітей - померли або помирили, а решта були настільки виснаженими, що не мали навіть сил ховати своїх родичів і сусідів. І так само як і в Берген-Бельзені, добре вгодовані співробітники ДПУ й партійні чиновники наглядали за своїми жертвами. То був апогей "революції згори", - так Сталін називав ці події, під час яких він разом зі своїми поплічниками придушував два елементи, що вважалися запеклими ворогами тодішнього режиму: радянське селянство в цілому та український народ.

Строк у п'ятдесят років - досить тривалий у розвитку якоїсь державно-політичної системи, але не такий уже й довгий з точки зору людського життя. Я знайомий із чоловіками та жінками, котрі в дитячому або й навіть дорослому віці пережили описувані нижче події. Чимало з них відчуває "комплекс провини" - ірраціональне почуття сорому за те, що їм судилося вижити, тоді як їхні друзі, батьки, брати й сестри померли (таке почуття трапляється і в тих, хто вийшов живим із нацистських таборів смерті).

Існує й інший рівень людського виміру тогочасних подій: для багатьох членів правлячої кремлівської верхівки вони були лише частиною звичайного політичного досвіду. Так само частиною сьогодення радянського устрою залишається система, запроваджена в 30-ті роки на селі, а від методів, уживаних при її створенні, не відмовляються й дотепер, - хіба що за винятком тих, потреба в котрих відпала сама по собі.

* * *

Події, висвітлювані в цій книзі, в узагальненому вигляді можна представити так. У 1929-1932 рр. комуністична партія під керівництвом Сталіна з причин, які розкриватимуться далі, завдала подвійного удару радянському селянству, - йдеться про розкуркулювання й колективізацію. Розкуркулювання означало, по суті, фізичне знищення або депортацію на Північ мільйонів селян разом з їхніми родинами. Офіційно розкуркуленню піддавали найзаможніші селяни, на ділі ж його жертвами стали найвпливовіші й найнепокірніші, - ті, хто не погоджувався з політикою партії. Що ж до колективізації, то її мета полягала в цілковитій ліквідації приватного землеволодіння й концентрації решти селянства в контрольованих

---

¹ Назва гітлерівського концтабору. - Ред.

більшовиками “колективних” господарствах. Реалізація цих планів спричинялася до мільйонних жертв, головним чином серед депортованих, але також і серед тих, хто залишався на своїй батьківщині (наприклад, у Казахстані).

Після цього, в 1932-1933 рр., сталося те, що можна охарактеризувати як терор голодом (або, як ще кажуть, голодомор) проти колективізованих селян України та значної частини заселеної українцями Кубані (разом із деякими регіонами Подоння й Поволжя), здійснюваний шляхом установлення для них аж надто великих, непосильних норм хлібоздачі, вилучення до останку харчів, а також ужиття заходів, аби жертви голоду не дістали допомоги ззовні, навіть з інших районів СРСР. Ця акція, значно згубніша для життя, ніж попередня (1929-1932), супроводжувалася масовими погромами української культури, інтелігенції й церкви. Уявну впертість українських селян, котрі не здавали зерна (якого вони не мали), недвозначно розцінювали як “націоналізм”. Все це повністю відповідало твердженню Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно - і як селянин, і як українець.

Отже, в українській політиці компартії чітко простежувалися два моменти: з одного боку, боротьба проти селянства взагалі, а з іншого - проти національної самосвідомості місцевого населення. Але перш ніж розповісти про перебіг цієї боротьби в обох її проявах, ми повинні розглянути її передумови. Цьому присвячена перша частина книги. Втім, центральним пунктом нашої розповіді залишаються події 1929-1933 рр. Кількість жертв у справжній війні проти селянства, розв'язаній тоді Сталіним у межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час першої світової війни. Є й ще одна відмінність: у радянському варіанті із зрозумілих причин озброєною була тільки одна сторона, й майже всі втрати - як і слід було очікувати в такому випадку - припали на долю іншої сторони. Більше того: до числа цих жертв нарівні з чоловіками потрапляли й жінки, діти та люди похилого віку.

Першій світовій війні присвячено сотні історичних та інших досліджень. Не можна також сказати, що немає публікацій про колективізацію й голодомор в СРСР, однак майже всі вони або мають характер суто документального видання, або адресуються вузьким спеціалістам (до речі, у своїй роботі я вельми завдячував і тим, й іншим працям), історії ж - у звичайному розумінні цього слова - згаданої трагедії ще не створено. Отже, з цієї точки зору можна твердити про оригінальність нашої книги. Автор прагнув ознайомити громадськість Заходу із масштабними подіями, які ще за нашої пам'яті стосувалися мільйонів людей і призвели до мільйонів смертей.

Тут постає цілком слушне запитання: як же так могло статися, що ці події практично й досі залишаються поза увагою світової громадської думки? На це, гадаємо, є три головні причини. По-перше, вони (тобто події) аж надто різняться від реалій суспільно-політичного життя західних країн. Саме слово “селянин” чуже й дивне для американця чи англійця; воно нагадує їм далекі краї або давноминулі часи. Так само історія російського чи українського селянства дуже відрізняється від історії англійського або американського фермерства. По-друге, Україна не сприймається західною людиною як повноцінна держава - подібно, скажімо, до Польщі, Угорщини та навіть Литви. В новітні часи вона лише на кілька років здобула незалежність, та й то хитку і непевну. Протягом двох століть Україна зображалася на картах тільки як частина Російської імперії або Радянського Союзу. До того ж українська мова порівняно близька до російської (як голландська до німецької чи норвезька до шведської) й через це не може сама по собі слугувати підставою для якихось висновків щодо національно-політичної окремішності українців (хоча за відсутності будь-яких інших

знань про Україну мовну ознаку можна було б використати і в такій якості).

Нарешті, по-третє, однією з найсерйозніших перешкод на шляху до розуміння тодішніх подій в СРСР була здатність Сталіна та радянських офіційних кіл вправно приховувати й перекручувати реальну дійсність. (Більше того: в цьому їм сприяло чимало представників Заходу, що з тих чи інших мотивів прагнули обманювати або бути введеними в оману.) А на випадок, коли деякі з правдивих фактів усе ж таки просочувалися - в загальній формі - за кордон, напоготові були витримані в суто радянських формулюваннях пояснення, за допомогою яких ці факти набирали зовні пристойнішого вигляду, а то й виправдовувалися. Особливо інтенсивно створювався фальшивий образ експлуататора-“куркуля” - заможного, міцного й ненависного, від якого позбавлялися (хай би навіть і в трохи негуманний спосіб) як від ворога партії, прогресу й селянських мас. Насправді ж ця фігура - якщо прийняти, що вона взагалі існувала в такому вигляді - зникла ще до 1918 р., і відтоді словом “куркуль” називали селянина - власника двох-трьох корів або навіть біднішого (коли той за своїм майновим станом не дуже відрізнявся від “куркуля”). Але на час голодомору в селах не залишилося вже й таких...

Усі згадувані вище дії з боку радянської влади стосовно селянства були взаємопов'язані, хоч, на перший погляд, логічний зв'язок тут аж ніяк не простежувався. Адже якщо підходити до цих дій логічно, розкуркулювання можна було здійснювати й без колективізації (й щось подібне справді мало місце в 1918 р.), а колективізацію - без розкуркулювання (якраз на цьому наполягали деякі комуністи) й подальшого голоду. Причини того, чому режим завдав селянам саме такого потрійного удару (розкуркулювання, колективізація, голодомор), розкриватимуться далі.

* * *

Нашим важливим і необхідним завданням є з'ясування соціально-економічного підґрунтя описуваних подій і змісту пов'язаних із ними внутрішньопартійних доктринальних дискусій. Ці суперечки не мали суто економічного характеру, та все ж я намагався в разі потреби висвітлювати й економічні проблеми (щоправда, в максимально спрощеному і стилізованому викладі). Звісно, було б аж надто сміливим твердити, що через 50 років ці проблеми можуть дістати належне розуміння навіть на Заході, де наука розвивається вільно. Тим менше їх розуміли в Радянському Союзі 20-х років, де доступні інформація і статистичні дані перекручувалися і значною мірою не відповідали дійсності, а партійно-економічні теоретики дотримувалися поглядів, уже давно відкинутих серйозними академічними колами. Але головне полягало в тому, що комуністи були переконані: якщо природні тенденції розвитку економіки стають на заваді соціалістичним перетворенням, їх можна здолати силою державних декретів.

Останнім часом немало аспектів порушених вище питань було досконально вивчено західними висококваліфікованими фахівцями, які на відміну від більшості своїх попередників не схильні вишукувати економічну раціональність чи достовірність офіційних даних там, де цього просто не може бути. Використовуючи у своїй роботі їхні дослідження, я зважав на існування різних поглядів на ті або інші явища, тож у цій книзі в одних випадках прагну уникати суперечливих моментів, а в інших пропоную альтернативні думки чи стаю на чий-небудь бік (і пояснюю чому). Однак у кожному разі все це - не найважливіший елемент моєї розповіді, і я зовсім не маю наміру заглиблюватися в економічні деталі.

Дуже багато написано й про інше питання, котре стосується висвітлюваного нами періоду: про фракційну боротьбу всередині комуністичної партії і про шлях Сталіна до влади.

Воно теж порушується в даній книзі, але головним чином у зв'язку з подіями ширшого плану, що відбувалися на селі. При цьому я розглядатиму цю боротьбу не з точки зору ідеологічного змісту тих чи інших аргументів її учасників, а в контексті діяльності партії щодо практичного здійснення своїх планів. На цьому слід особливо наголосити, адже внутрішньопартійні суперечки були викликані не просто звичайним прагненням влади або намаганням будь-що придушити всі автономістські сили в країні, - не в останню чергу вони були спричинені втіленням у життя набору соціально-економічних доктрин, шлях до реалізації яких пролягав через терор і брехню. Ясна річ, така політика не могла привести до очікуваних результатів, однак якщо б і привела, в будь-якому випадку цілком природно мала виникнути думка: принесення таких жертв в ім'я ніким до цього не перевіреної догми є моральним, а то й психічним відхиленням, котре важко пояснити навіть якимись підсвідомими, незрозумілими для оточуючих мотивами. З огляду на це більшовикам конче треба було обґрунтувати свою політику - і перед самими собою, й перед масами. Отже, у своїх діях комуністи керувалися не лише міркуваннями особистої кар'єри чи особистої помсти чи користі, - окрім усього іншого, вони, як це так яскраво показав Дж. Оруелл у своєму романі "1984", "робили вигляд, а може, навіть вірили в те, що вони захопили владу попри власне бажання й на короткий час і що ось тут, вже за рогом, знаходиться рай, де люди будуть вільними й рівними", однак у реальному житті виходило, що "влада - це не засіб досягнення мети, це - сама мета".

Як би до всього цього не ставитись (розглядаючи, зокрема, мотивації дій Сталіна та його поплічників як зовні сприйнятні), в усякому разі зрозуміло: на кожному рівні "соціалістичного будівництва" майже не існувало навіть тих непевних раціональних моментів, наявність котрих іноді припускали критики сталінізму, а якщо вони й існували, то не відповідали реаліям тогочасного суспільного життя.

Зловісна постать Сталіна маячить над усією людською трагедією 1930-1933 рр. Завдяки йому ця епоха позначена особливо виразним тавром лицемірства й підступності. Взагалі це не обов'язкові супутники терору, однак у даному випадку брехня та облуда супроводжували кожний крок влади. В кампанії проти "правих" Сталін аж до останньої миті так і не визнав, що він сам і є її організатором, а коли його противники аж надто голосно протестували, ішов із ними на компроміс (звісно, тільки на словах); під час розкуркулювання він повертав справу таким чином, нібито насправді існував "клас" заможних селян, котрих, мовляв, незаможні селяни самохіть виганяли з їхніх дімо́вок; у ході колективізації оприлюднена позиція Сталіна виглядала так, начебто він розцінював це як добровільний рух і вважав, що будь-який примус у цій справі є прикрим збоченням від його лінії. А коли спалахнув голодомор 1932-1933 рр., Сталін просто відмовився визнати факт його існування...

На сьогодні ми маємо досить відомостей із найрізноманітніших і заслуговуючих на довіру джерел, які не залишають жодних неясностей стосовно будь-якого аспекту тогочасних подій у Радянському Союзі. Це створює сприятливі можливості для написання правдивої історії цієї трагедії.

Спробуємо підсумувати й типізувати факти та джерела, що є в нашому розпорядженні. Передусім, нині стала доступною значна частина матеріалів, безпосередньо пов'язаних із тим періодом і зібраних зусиллями сумлінних радянських дослідників. Ці матеріали зрідка трапляються в масі офіційних писань хрущовських часів, причому частіше на початку 60-х років, ніж пізніше². (Ясна річ, після падіння Хрущова автори, які до цього навіть у жорстко

---

² Дуже цінну наукову статтю про радянські джерела висвітлюваного періоду написав Януш Радзейов-

регламентованих рамках спромоглися показати деякі злочини Сталіна проти селянства, зазнали нападок, про що див., напр.: “Правда” від 8 жовтня 1965 р., “Сельская жизнь” від 29 грудня 1965 р. і 25 лютого 1966 р., “Коммунист” за 1967 р., № 1.) Радянські вчені також обробили та оприлюднили не опубліковані раніше основні показники “репресованого перепису” 1937 р. Отже, тепер ми дістали змогу порівняти їх з офіційними оцінками “рівня природного приросту” населення в цей період і в такий спосіб якнайточніше визначити динаміку зростання смертності в 1930-1933 рр. (принагідно зауважимо: з цієї точки зору дані навіть сфальсифікованого перепису 1939 р. просто приголомшують).

Далі, ми маємо тогочасні офіційні свідчення, з-поміж яких трапляються на диво відверті матеріали радянської преси (насамперед периферійної); певна частина їх стала доступною тільки недавно. Крім того, значна кількість секретних документів потрапила на Захід у складі так званого “Смоленського архіву” (зберігається в Гарвардському університеті в США) або якимось іншим чином. До цього можна долучити спогади колишніх партійних активістів - учасників здійснення тогочасної політики щодо селянства (зокрема, відомих дисидентів-емігрантів - генерала Петра Григоренка й доктора Льва Копелева).

Ще одним дуже важливим джерелом є повідомлення деяких західних кореспондентів із Росії (хоча їм нерідко старанно заважали в їхній діяльності, й ці перешкоди доводилося всіяко обминати; були, до речі, й такі репортери, що уникали “гострих тем” ба навіть ставали підпомагачами радянського режиму, як ми це покажемо в 17-му розділі). Додамо сюди й розповіді іноземних громадян, які відвідували землю своїх предків, та іноземних комуністів, котрі працювали в СРСР; нарешті, листи, адресовані радянськими селянами за кордон - до братів у вірі, родичів та ін.

Окрім усього цього, маємо величезну кількість свідчень, так би мовити, з перших рук, - тих, хто вижив під час депортацій і голоду. Деякі з них опубліковані у вигляді окремих статей або книжок, значно більше - у документальних збірках українських емігрантських дослідників, які опитували людей, розкиданих по всьому світові; згадаємо також цілий масив особистих свідчень, зібраних під час здійснення Гарвардського проекту з усної історії (побіжно я вже згадував, що використовував цю інформацію у своїй роботі). Найціннішим у цих спогадах - особливо якщо вони походять від самих селян - є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру. Тривалий час ці правдиві й щирі розповіді спростовувалися або принаймні бралися під сумнів - головним чином, зрозуміло, радянськими офіційними особами, але нерідко й багатьма на Заході, хто з тих чи інших причин не був готовий до сприйняття жахливої дійсності. Однак тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані.

Ще одним важливим джерелом є художня література, точніше, відтворена в ній реальність (як зауважив один із провідних дослідників радянської економіки професор Алек Ноув, в СРСР “найкращі матеріали про село з'являються в літературних журналах”). Деякі твори, опубліковані в самому Радянському Союзі, мають автобіографічний характер і відбивають справжні події. Так, у “Поднятой целине” Михайла Шолохова (вийшла друком у 30-ті роки) попри певну обмеженість комуністичного світогляду її автора досить правдиво й точно зображаються картини з життя тогочасного радянського села.

Досить відверто писали про це автори пізніших часів - періоду правління Хрущова, а та-

кож передодня 1982 р., коли було видано цілий ряд творів “сільського напрямку”. Наприклад, у 1964 р. з’явилася повість М. Алексєєва про голодомор і його причини: “Згідно з тим чи іншим наказом все зерно, в тому числі фуражне, вилучалося. Коні почали масово здихати, і в 1933 р. стався жахливий голод. Цілі родини вимирали, хати руйнувалися, сільські вулиці обезлюднювали...” (Алексєєв М. Хлеб - имя существительное // Звезда. 1964. № 1. С. 37). У 1972 р. той же письменник зазначав: “Одна річ вражає: в жодній книжці з сучасної історії ви не знайдете щонайменшої згадки про 1933 р., як про рік жахливої трагедії” (Алексєєв М. Сеятель и хранитель // Наш современник. 1972. № 9. С. 96).

Відвертіший і викривальніший характер мали, звісно, ненадруковані, “самвидавні”, твори. Передусім відзначимо повість лауреата Сталінської премії Василя Гроссмана “Все течет”, розділ із якої про колективізацію й голод є одним із найзворушливіших описів подій того часу. Єврей за національністю, Гроссман був у числі радянських редакторів спільного видання “Чорної книги” про знищення євреїв нацистами (вона ніколи не видавалася в СРСР) й автором моторошної документальної праці “Ад Треблинки”.

Стосовно всіх перелічених джерел слід наголосити на двох моментах. Насамперед, просто вражає неймовірна кількість документальних даних. Майже кожний згаданий у них випадок, що трапився в якомусь селі, міг відбутися в десятках і сотнях інших місць. Та ще важливішим є те, що всі матеріали взаємно підтверджуються.

Розповіді емігрантів, котрі вижили під час голодомору, аж ніяк не можна запідозрити у фальсифікаціях (викликаних, скажімо, антисталіністськими настроями), оскільки вони легко перевіряються за іншими джерелами. Іноді навіть важко розрізнити де спогади радянських людей, а де - емігрантів. Таким чином, наявність подібних матеріалів дає підстави твердити, що сьогодні перебіг подій того часу вже не викликає сумнівів.

Голодомор 1932-1933 рр. був не єдиним лихом, що спіткало країну. Досить лише згадати про величезні людські втрати 1918-1922 рр. Автор цієї книги вже описував “великий терор” 1936-1938 рр., а післявоєнні репресії за своєю жорстокістю мало в чому поступалися перед ним. Однак антиселянський терор 1930-1933 рр. був значно масштабнішим за всі інші, і його розмах та наслідки ще досі адекватно не оцінені. Жахливість тих подій відбита, наприклад, в неопублікованих спогадах Б. Пастернака: “На початку 1930-х серед письменників було популярним їздити на село і збирати матеріали про його нове життя. Я хотів бути разом з усіма і подібно до інших здійснив подорож із метою написати книжку. Те, що я побачив, не можна висловити. Це були такі нелюдські, неймовірні злидні, такий жах, що вони починали здаватися майже несправжніми, це не вміщалося в межі свідомості. Я почував себе хворим. Цілий рік я не міг писати” (Цит. за Роєм Медведевим). Згадуваний уже М. Алексєєв (він пережив голод ще хлопчиком) у нарисі “Сеятель и хранитель” зауважував:

“Я хотів би написати цілу книжку про 1933 рік, але не можу знайти в собі достатньо мужності: все це доведеться пережити знову”. Автор цих рядків добре розуміє таке почуття: описувані тут події, звісно, не стосуються його безпосередньо, але тема даної книги настільки гнітюча, що іноді ставало просто важко продовжувати її...

Історик повинен знайти й зафіксувати те, що відбувалося в реальному житті, об’єктивно викласти безсумнівні факти в їхньому історичному контексті. Автор уважає це своє завдання виконаним, однак при цьому зберігає за собою право на особистий погляд щодо висвітлюваних ним фактів. Отже, він не обіцяє зберігати моральний нейтралітет, хоча й розуміє, що неодмінно знайдуться опоненти, котрі не поділятимуть його висновки та оцінки.

Частина I

ГОЛОВНІ УЧАСНИКИ ПОДІЇ: ПАРТІЯ, СЕЛЯНИ, НАЦІЯ

Розділ 1

Селянство та партія

На початку 1927 р. радянські селяни всіх національностей — російської, української чи якоїсь іншої — мали всі підстави сподіватися на цілком задовільне майбутнє. Земля належала їм, і вони на законних правах досить вільно розпоряджалися своїм урожаєм. Позаду залишився жахливий період конфіскацій зерна, потоплюваних у крові селянських повстань, спустошливого голоду, і скидалося на те, що більшовицька влада знайшла-таки шлях до раціонального розв'язання сільських проблем. Щоправда, найближча перспектива не обіцяла повної ясності. Скажімо, державна політика цін і податковий курс відзначалися мінливістю й непослідовністю. Неможливо було також остаточно позбутися підозр щодо довготермінових намірів уряду, бо ж і він, і ті, хто на нього працювали, залишалися чужі селянинові, — річ цілком природна, адже будь-яка влада завжди пильнує свої інтереси на противагу інтересам мас. Але поки що спостерігався відносний добробут. В умовах непу, який надав селянинові економічну свободу, зруйноване село міцно ставало на ноги.

Загалом це був момент, яким можна було тільки захоплюватися. Вперше в історії майже вся земля та все, що на ній вирощувалося, належали тим, хто її обробляв. А селяни-українці з точки зору реалізації своїх національних потреб перебували в найліпшому становищі за весь період від часу — півтора століття тому — зникнення решток давньої Української держави: тепер, принаймні, їхня мова та культура розвивалися вільно. Цей національний момент ми розглянемо далі, а зараз обмежимося аспектами, спільними для селянства в минулому та сучасному.

Історія селянства відзначається складністю й варіюванням деталей у різних місцевостях, — зокрема, існуванням різних типів землеволодіння та звичаєвого права, часто настільки заплутаними й ускладненими, що в них практично неможливо було розібратися. Але нам досить розкрити — в загальних рисах — лише головні моменти в життєдіяльності українських хліборобів.

Система обробітку землі в Україні належала до того типу, який уживався в середньовічній Західній Європі. Переважала трипільна система, за якою одне поле з трьох залишали під паром; кожне селянське господарство володіло ділянками на кожному з полів і дотримувалося циклу, прийнятого всім селом. Такою була норма, на практиці ж поля можна було залишати під паром на кілька років або покинути зовсім.

Територія України загалом поділялася на дві головні зони, природні умови яких визначали відповідний спосіб життя місцевого населення. Північна зона була, як і нині, покрита природними лісами. Села тут розташовувалися в просіках; типовими були селища, що складалися не більше ніж із десятка двоповерхових рублених, пошитих соломною будинків

із прибудовами. Мешканці цих селищ нерідко становили одну велику родину із спільною власністю на майно. Через погану якість своїх ґрунтів вони віддавали перевагу не землеробству, а мисливству та рибальству, а також домашнім промислам.

На Півдні, особливо в найпродуктивніших районах України, розлягається степ, переважну частину якого займає родючий чорноземний пояс. У цій зоні села, як правило, були значно більшими — близько двохсот хат. Обмащені жовтою глиною, із жердинами над стріхою, вони звичайно розміщувалися в маленьких долинах уздовж обох берегів напруджених річок (поля при цьому розташовувалися у степу). Хоч і набагато родючіші, ніж на Півночі, тутешні ґрунти, а відповідно й урожаї теж значною мірою залежали від погоди.

Як приклад великих південних сіл назовемо с. Хмелів у Полтавській губернії, яке разом із прилеглими сільцями налічувало до 2500 господарств і мало дві церкви, 16 вітряних і один паровий млин, лікарню, сільську школу з п'ятьма класами, велике зерносховище.

В соціально-економічному відношенні селяни до 1861 р. були кріпаками, — українське слово, фактично рівнозначне слову “раб”, — і їхні пани, по суті, володіли ними (будучи самі залежними від вищої влади). Це нагадує явище, звичайне на Заході у так званий “феодальний” період. Однак “феодалізм” — це таке широке поняття, що застосування його в однаковому контексті й до середньовічної Англії, й до Російської імперії XVIII — XIX ст. неминуче спричинилося б до ігнорування значних відмінностей. Так, в умовах західного “феодалізму” кріпак мав права перед своїм паном, а той, у свою чергу, — перед королем. У Росії ж, після багатолітнього татаро-монгольського панування, нижчі верстви беззастережно підлягали вищим (а кріпаки взагалі були безправними). І тоді як на Заході кріпацтво поступово відмирало, в Росії воно, навпаки, аж до XIX ст. повсякчас зміцнювалося й ставало дедалі обтяжливішим і нелюдянішим — у міру того як від кріпаків все більше й більше вимагали як самої праці, так і податкових сплат. На початку згаданого сторіччя 34 мли чоловік із тогочасного 36-мільйонного населення імперії були кріпаками.

За кріпацтва сільська громада, особливо в етнічній Росії, несла спільну відповідальність за виплачування податки і періодичний перерозподіл землі в межах села. Відомий і до цього, такий перерозподіл став загальним явищем у XVII ст. (при цьому реманент і худоба залишалися в родинній власності, а наділи навколо самого господарства розподілялися за спадковим принципом). В Україні на захід від Дніпра (і в Білорусії) громада теж відома, однак тут вона загалом не мала права перерозподілу. Замість цього існував спадковий строк володіння господарством. За черезсмушною системою обробки землі це володіння супроводжувалося контролем із боку громади над вирощуванням тих або інших видів сільськогосподарських культур, над ротацією поля, координуванням робіт тощо.

Звільнення селян від кріпосної залежності, здійснене царем Олександром II у 1861 р. стало великим, хоч і з значними недоліками, досягненням. Віднині селянин був вільною людиною й мав свою земельну власність. Проте він не одержав усієї землі, яку до цього обробляв, а за переданий йому наділ ще довго повинен був сплачувати викуп.

Прогресивна громадськість імперії якийсь час уважала, що звільнення селян було нагальною необхідністю, якщо країна не хотіла залишатися відсталою й нерозвинутою. Поразка й приниження Росії у Кримській кампанії розглядалися як ознака неспроможності старого ладу. Але разом із тим реформа, проведена згори з метою запобігти виникненню революційної ситуації, не могла не передбачати охорони інтересів панівних верств. Тож протягом усього наступного періоду незадоволене селянство вважало законно своєю землею, яка все ще залишалася в панських руках. Попри все це хлібороб певною мірою виграв, і знав, що

виграв. У цьому плані показовими є статистичні дані про число селянських заворушень у Росії в 1859—1863 і в 1878—1882 рр.: відповідно 3579 і 136. Безсумнівно, звільнений селянин почував себе менш скривдженим, ніж це інколи припускають. Все ж викупні ціни базувалися на завищених підрахунках — за винятком західних провінцій, включно з Правобережною Україною — і були жахливим тягарем для виробників. Більше того: із зростанням чисельності населення розмір окремого селянського господарства повсякчас зменшувався — аж на чверть у чорноземних районах. Нагромаджувалися недоїмки (вренгі-решт цю заборгованість зменшили або скасували низкою урядових указів).

У період між 1860 і 1897 роками селянське населення європейської частини імперії зросло від 57 до 79 млн чоловік, і це, ясна річ, загострило земельну проблему. Все ж, наприклад, у 1877 р. площа селянської ділянки середніх розмірів досягала в Росії 14 га, тоді як у Франції в той самий час розмір усіх господарств — селянських і панських — становив у середньому менше 3,6 га (три чверті французьких господарств володіли менш ніж 2 га). Тож після врахування клімату й такого іншого справжньої проблемою, котра значною мірою пояснювала наявні в сільському господарстві Росії труднощі, було те, що російський селянин неефективно використовував свою землю. Незважаючи на це, щорічний випуск продукції з гектара збільшився від 387 кг у 1861—1870 рр. до 520 кг у 1896—1900 рр. Більше того, розміри ділянки не дають усієї картини, оскільки “середняк” звичайно орендував ще один гектар на кожні шість своїх, а бідніший селянин віддавав в оренду частину своєї землі; крім того, він міг ще й наймитувати (таких налічувалося близько 2 млн). У 1900 р. на кожне селянське господарство пересічно припадав тільки один кінь.

Після скасування кріпацтва громади й далі несли відповідальність за “виплачування податків та управління селом. Головний закон про звільнення передбачав сход — збори голів господарств (в Україні вони так і називалися — “громада”), котрі мали керувати політичними й економічними справами громади. В 1905 р. більш ніж три чверті селянських господарств належали до “перерозподільних” громад, хоч майже половина останніх від 1861 р. й до початку нового століття фактично не практикувала ніяких перерозподілів. Тим часом в Україні громадське володіння було менш поширеним і в 1905 р. на західніших від Дніпра землях охоплювало менше чверті господарств.

Те, що селяни Російської імперії так уперто трималися своїх традицій у житті й господарюванні, могло б викликати думку, що вони жили у своїх селах ізольовано, цілком позбавлені контактів із міським світом. Однак це було б хибною думкою, бо вони значно частіше, ніж у більшості західних країн, переселялися до міст, де наймалися на сезонну працю теслями, будівельниками, фабричними робітниками, торговцями тощо. В північних районах етнічної Росії, де сільське господарство не було спроможне забезпечити людям засоби для існування, майже всі селяни займалися побічними роботами — відхідними промислами, що в середньому давали 44 % їхнього заробітку. Навіть у степових місцевостях близько трьох чвертей господарств виконували такі роботи, хоч це становило лише 12 % їхнього заробітку. В 1912 р. 90 % господарств Московської губернії займалися побічними несільськогосподарськими роботами, а наприкінці першого десятиліття ХХ ст. селяни володіли третиною всіх торговельних і промислових підприємств Москви; вони ж таки становили найчисленніший прошарок серед ремісників або робітників підприємств (за винятком текстильного виробництва).

Економічний тягар, покладений на селян, був надто важким. До того ж майже всі вони дивилися на пана як на ворога й, повторимо, вважали, що мають права на його землю. Все це спричинювалося до селянського протесту, серед традиційних форм якого назвемо такі,

наприклад, самочинні дії в панських маєтностях: вирубування лісу, незаконний випас худоби, вивезення сіна та зерна з полів, пограбування, підпали, страйки орендарів, періодичні відкриті експропріації й засівання землі. В 1902 р. в Харківській і Полтавській губерніях сталося серйозне заворушення, в якому взяли участь мешканці більш ніж 160 сіл. Тоді протягом кількох днів зазнали нападів 80 панських маєтків. В 1905—1906 рр. по всій імперії відбувалися потужні селянські виступи.

Всі політичні сили погоджувалися на тому, що тільки модернізація сільського господарства здатна врятувати становище. Головну проблему можна сформулювати просто: кількість землі була невідповідною примітивній техніці її обробітку, а до того ж постійно діяв такий фактор, як зростання сільського населення. Як ми вже бачили, наявної землі було удосталь, отже, запроваджувані зміни мали стосуватися насамперед організації сільськогосподарської економіки прискорення технічного прогресу. За твердженням Естер Кінгстон-Манн, наприкінці XIX ст. в Росії виник “культ модернізації”. Він виправдовував будь-яку акцію, котра мала на меті виставити селянина як “застаріле явище”, — задовго до того, як “історія або закони економічного розвитку могли це зробити”. При цьому виходили з припущень (які, однак, — принаймні для 80-х років — не виглядали слухними), що виробництво на негромадських землях було значно продуктивнішим, ніж на громадських, що в межах громади існувало щось подібне до економічної “зрівнялівки”, що громадські сільськогосподарські методи були найвідсталішими, що селяни конче потребували найновішого типу плуга. Але навіть у 1917 р. залізні плуги мала тільки половина селянських господарств країни. Хліб жали серпами та молотили цепами. За таких умов у 1920-х роках урожай пшениці й жита — від семи до дев'яти центнерів на гектар — не набагато перевищував урожай в англійських маєтках XIV ст. (дані Р. Девіса).

Вирішальним аргументом усіх пропозицій щодо модернізації російського сільського господарства було твердження про неекономічність трипільної системи, яку неможливо узгодити з новітніми методами землеробства. Висновки ж прихильників капіталістичного шляху розвитку полягали в тому, що більш підприємливим селянам треба надати право виходу з громади, але водночас із заміною їхніх черезсмужних ділянок на відруб (цілісну ділянку), що дало б їм можливість перетворитися на фермерів у західному розумінні цього слова. Внаслідок цього вони б дістали і змогу, і стимул для поліпшення якості своїх ґрунтів і продукції з них.

Деякі зміни справді мали місце. Одним із результатів революції 1905 р. було збільшення фінансування Селянського банку та внесення зміни в його статут — давати позички в 90 % і вище селянам, що купували землю (більше того — в 1906 р. селянин одержав право мати, як і всі інші піддані імперії, внутрішній паспорт).

Ще в січні 1906 р. тодішній голова Ради міністрів С. Вітте добився принципової згоди царя на розділення “перерозподільних” земель на приватні ділянки. Цей план був пов'язаний головним чином з іменем П. Столипіна, який незабаром заступив Вітте на його посаді. За словами Столипіна, він базував свій намір на ідеї, щоб “уряд зробив ставку не на вбогих і п'яних, а на міцних і сильних — на міцного одноосібного власника, покликанням якого є відіграти свою роль у відновленні царату на сильних монархічних принципах”. В. Ленін назвав план Столипіна “прогресивним у науково-економічному розумінні”.

Законами від 9 листопада 1906 р., 4 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р. столипінську програму певною мірою було впроваджено в дію. Згідно з цими законами, кожний селянин — власник господарства — мав право вимагати закріплення за ним землі, якою він користувався. Це не привело відразу до об'єднання черезсмужних ділянок у відруби (вважалося,

що на 1917 р. три чверті спадкових господарств все ще були черезсмужними), але тим не менш процес фізичного об'єднання земель набирав сили.

Труднощі перетворення в Росії середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну (фермерську) навіть важко собі уявити. В 1905 р. 9,5 млн селянських господарств були об'єднані в громадах, а 2,8 млн перебували у спадковому володінні. В період від згаданого року до 1916 р. близько 2,5 млн вийшли з громад. Напередодні ж 1917 р. вважалося, що 13—14 млн селянських ділянок розподілялися таким чином:

- 5 млн у незмінному перерозподільному володінні;
- 1,3 млн юридично (але не фактично) перейшли на спадковий спосіб володіння;
- 1,7 млн були в перехідному стані;
- 4,3 млн перейшли на спадковий спосіб володіння, але все ще зберігали черезсмужну систему;
- 1,3 млн частково або повністю злилися. Ферми створювалися в різних регіонах, але найактивніше цей процес відбувався в Україні. Джерела 1915 р. повідомляють про наявність 75 тис. ферм (які створювали свої власні невеличкі сілця). Вони одразу ж продемонстрували свої можливості у значному поліпшенні сільськогосподарської продукції. Однак рівень розвитку відрубної системи на 1917 р. був явно недостатнім для того, щоб здійснити на селі очікувані перетворення. Сам Століпін говорив, що для цього необхідно 20 мирних років, тоді як на здійснення його планів історія дала менше 10. Від реформ остаточно відмовилися напередодні революцій 1917 р., серед головних наслідків котрих згадаємо “чорний переділ” — стихійне захоплення панських земель, активне відновлення громад і зникнення багатьох із нещодавно створених ферм.

* * *

У середовищі російської інтелігенції побутували два протилежні погляди на селян: з одного боку, вони уявлялися як утілення народу, душа країни, терпеливі страждальці, надія на майбутнє, з іншого — як “темні люди”, відсталі, вперті, що не прислуховуються до голосу розуму, як нездарна перешкода для усього прогресивного. Обидва погляди в чомусь мали слухність. О. Пушкін хвалив такі, наприклад, чесноти селян, як працелюбність і терпеливість. Мемуарист Нікітенко називав селянина “майже цілковитим дикуном”, п'яницею, злодієм, та все ж таки додавав до цього, що він “незрівнянно вищий від так званих освічених й інтелігентних. Селянин — щира людина. Він не намагається виглядати тим, ким не є”. О. Герцен уважав, — хоч, може, надто ідеалізуючи тут селян, — що угоди між ними не потребували документів, і їх рідко коли порушували; разом із тим у стосунках селянина з урядовцями його зброєю були обман і виверти — єдині доступні йому засоби самозахисту, що їх він продовжував уживати і в комуністичні часи (як це описується у творах радянських письменників усіх шкіл і напрямів — від М. Шолохова до О. Солженіцина).

Отже, схильні до крайнощів інтелігенти-утопісти вбачали в селянинові або диявола, або ангела. Молоді ж радикали 1870-х років, чисельністю в кілька тисяч, “пішли в народ”, — залишаючись місяцями в селах, намагалися втягнути селян у революційно-соціалістичну боротьбу. Це закінчилося цілковитою невдачею для обох сторін. Тургенєв-ський Базаров так висловлює деякі свої почуття з цього приводу: “Я відчував таку ненависть до цього найбіднішого селянина, цього Пилипа чи Сидора, для кого я повинен зі шкіри випнутися і який навіть не подякує мені за це”, — але при цьому Базаров навіть гадки не має, що в очах селян він сам був “чимсь на зразок блазня”.

Такої сильної, раптової зміни поглядів зазнала не вся інтелігенція, й на початку наступного сторіччя партія соціалістів-революціонерів (есери) значно розумніше підійшла до селянського питання. Але тим часом марксизм уже схилив на свій бік велику частину радикалів, і вони дістали ідеологічні підстави для відкидання тези про селянство як про “надію Росії”. Ця зміна орієнтацій була, звісно, не чим іншим, як перенесенням надій та ілюзій з уявного селянина на майже такого ж уявного пролетаря.

Тут буде доцільним навести деякі вирази ненависті та презирства до “відсталого” селянства з боку марксистів, а особливо більшовиків-інтелігентів, які вийшли далеко за межі марксистської зневаги на теоретичному рівні. Ці приклади дають змогу багато в чому зрозуміти події по-жовтневого часу.

Городянин, а надто городянин-марксист, навіть не дотримувався послідовності у своїй критиці негативних рис селян, коливаючись між такими характеристиками, як “апатичні” та “безглуздо пожадливі й ворогуючі між собою”. Висловлюючи думки, що їх тоді багато хто поділяв, Максим Горький уважав, що “грунтовна перешкода на шляху російського поступу до західного способу життя та культури” полягала “в глухому куті життя неграмотного селянства, яке душить місто”, засуджував “звіроподібний індивідуалізм селянства й майже цілковиту відсутність соціальної свідомості у селян” і висловлював надію, що “нецивілізовані, дурні, підлі люди російського села вимруть, всі ці люди, які майже жах наводять, що про них я говорив вище, і нова раса грамотних, розумних, енергійних людей займе їхнє місце”.

Засновник російського марксизму Г. Плеханов зображав селян як “диких землеробів, жорстоких і немилосердних, в'ючних тварин, у житті яких думання було розкішню”. К. Маркс говорив про “ідіотизм сільського життя”,— заувага, часто цитована Леніним (у своєму первісному контексті ця фраза схвалювала капіталізм за звільнення великої частини населення від цього “ідіотизму”). Сам Ленін писав про “сільську занедбаність, відірваність від світу, здичавіння” і твердив, що селянин, будучи далеко не таким уже інстинктивним або традиційним колективістом, фактично був “безсоромним індивідуалістом”. А для Сталіна, за словами Хрущова, “селяни були покидьками”.

Однак хоч Ленін і поділяв більшовицьку антипатію до селян як до “архаїчного елементу” в Росії, його головною турботою було знайти до них підхід із марксистських позицій, виробити тактику використання їх у проміжний період перед їхнім зникненням з історичної сцени і вирішити питання організації сільського життя після того, як більшовицька партія візьме владу. Згідно з марксистськими постулатами, головний момент майбутнього розвитку полягатиме в конфронтації між новим (для часів становлення марксизму) робітничим класом і капіталістичними власниками промисловості. В кожному розвиненому суспільстві в міру його дальшого поступу населення концентруватиметься переважно в цих двох провідних категоріях із проміжними, або “дрібнобуржуазними”, елементами. До цих елементів відносилось селянство, яке мало тенденцію поповнювати пролетаріат (у міру того, як воно пролетаризувалося), але водночас схилялося до капіталістів, оскільки залишалось приватновласницьким.

За винятком цього класового аналізу, Маркс приділяв незначну увагу суто аграрним питанням. Але чітко дав зрозуміти, що передбачає зникнення в соціалістичному суспільстві протиріч між містом і селом. Він твердив про перемогу капіталізму на селі (після чого шляхом пролетаризації села тут мав перемогти соціалізм) і в той же час уважав, що всі селяни разом були як “лантух картоплі”, оскільки ізольованість індивідуальних господарств перешкоджала розвитку в них будь-яких справді соціальних відносин.

Курс, що його треба було запроваджувати на селі після перемоги марксизму, визначався в “Маніфесті комуністичної партії”, де висувалися такі вимоги: “Експропріація земельної власності... поліпшення земель за загальним планом... утворення промислових армій, особливо для землеробства... поєднання землеробства з промисловістю, сприяння поступовому усуненню відмінності між містом і селом”. Під цим Маркс та Енгельс розуміли: на селі, як і в місті, відбудеться концентрація виробництва та найманої робочої сили, аж поки сільське господарство не стане чимось на зразок сільської фабрики. На думку марксистських економістів, що орієнтувалися на місто, дрібне виробництво в будь-якому разі не мало змоги довго протриматися, не кажучи вже про процвітання. За словами Девіда Мітрані, Маркс і його послідовники дивилися на селянина “з огидою, в якій зневага городянина до всього сільського та критичне ставлення економіста до дрібного виробництва поєднувалися з озлобленням колективіста-революціонера проти уперто індивідуалістичного землероба”.

Як писав Енгельс в “Анти-Дюрінгу”, соціалістична революція повинна була покласти край товарному виробництву й тим самим пануванню продукту над виробником. Після цього, як уявлялося авторові, людина з повним розумінням застосовуватиме закони соціальної діяльності, що досі перебували для неї в конфлікті із зовнішніми умовами. Однак навіть через більш ніж сто років після написання цих рядків знайдеться небагато людей, котрі б заявили, що мають “повне розуміння” законів розвитку економіки та суспільства. Їй одна з причин такого становища впливає зі спроби реалізувати марксистські принципи на практиці.

Маркс був переконаний: у сільському господарстві, як і в промисловості, відбуватиметься дедалі більша концентрація власності. Однак це не відповідало дійсності. Так, у Німеччині, яку Маркс знав найкраще, у період між 1882 і 1895 роками загальна площа малих (2—20 га) господарств збільшилася, а перепис 1907 р. показав: великі маєтки та ферми й далі втрачали свої позиції.

Свою ранню працю “Розвиток капіталізму в Росії” Ленін добре простудіював і документально обґрунтував. Однак у розвідках із селянського питання він, як і Маркс, не виявляє такої дослідницької ретельності і зводить усе до “класового аналізу”. Деякою мірою це можна пояснити тим, що економісти кінця XIX ст., на праці яких спиралися російські марксисты, не здійснювали оригінальних досліджень: вони просто твердили, що громада розкладається через конфлікт між сільськими пролетарями та заможними селянами, але не наводили при цьому ніяких вагомих доказів (бо таких просто не існувало).

З марксистської точки зору висловлений Леніном на VIII з’їзді РКП(б) загальний аналіз селянства (не куркульства) досить чіткий: “Він почасти власник, почасти трудівник. Він не експлуатує інших представників трудящих. Протягом десятиріч доводилось йому з величезним трудом відстоювати своє становище, він зазнав на собі експлуатації поміщиків і капіталістів, він зніс усе, і в той же час він — власник. Тому наше ставлення до цього хиткого класу становить величезні труднощі”.

Справді, Маркс писав (у листі до Віри Засулич у 1881 р.), що Росія могла перейти до соціалізму, використовуючи як один із його складників стару громаду (він, здається, вважав, що громада — це якась пережиткова форма тієї фази розвитку суспільства, яку марксисты називали “первісним комунізмом”). Але згаданий лист не публікувався аж до 1924 р., а окремі аспекти Марксової думки, відомі до публікації російським марксистам, розглядалися ними як фальшивка, недоречна поступка їхнім ворогам-народникам. Сам Ленін бачив у селянському надільному землеволодінні систему, яка “заганяє селян, наче в гетто, у дрібні середньовічні спілки фіскального, тяглогового характеру, спілки по володінню надільною

землею”. Передбачаючи модернізацію російського сільського господарства на марксистській основі — з великими кооперативними фермами, котрі працювали б за планом, Ленін уважав: єдиною альтернативною системою тут була капіталістична — столипінська; остання означала нову фазу в ліквідації старого, напівпатріархального царизму, новий маневр у напрямі перетворення його на буржуазну монархію. Столипінська реформа була реальною; в разі її успіху аграрний лад Росії став би цілком буржуазним. На думку Леніна, бідні селяни поряdkували на своїй землі дуже погано, й обсяг продукції підвищився б, якби багаті селяни перебрали їхню землю.

Перевагою столипінського підходу до модернізації сільського господарства Росії було те, що до цього його в тій або іншій формі вже було успішно застосовано в розвинутих країнах. Недоліком же ленінського підходу (якщо розглядати його просто як метод модернізації) було якраз те, що він ніде ще не був апробований, тобто залишався на теоретичному рівні. Це, звісно, не означало, що він не міг бути ефективним, але це мала довести практика.

Ленінські погляди на тактику більшовицької партії (котра, як проголошувалося, репрезентувала пролетаріат) щодо селянства склалися й деталізувалися на основі зауваження Маркса про те, що пролетарську революцію можна підтримати новим варіантом німецької Селянської війни XVI ст. У своїй книзі “Дві тактики соціал-демократи в демократичній революції” (1905) Ленін наполягав на стадії “революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства”, однак це було лише тимчасовим, навіть не прихованим тактичним ходом: на тих самих сторінках Ленін твердить, що коли його коаліція візьме владу, “тоді смішно буде й говорити про „єдність волі” пролетаріату і селянства, про демократичну диктатуру і т. д. Тоді ми подумаємо безпосередньо про соціалістичну диктатуру пролетаріату”. Тут ми помічаємо дефект у більшовицьких поглядах на проблему села, який виразно відчувався протягом усього висвітлюваного нами періоду, — “винахід” або принаймні значне перебільшення соціальних чи економічних відмінностей у селянському середовищі. “Сільський пролетаріат” у Росії справді існував: у 1897 р. 1 млн 837 тис. осіб вказували на працю за платню в сільському господарстві та інших непромислових галузях як на своє головне, хоч, звичайно, не єдине заняття, а ще набагато більше людей наймалося тимчасово (в літній сезон). Однак, як ми побачимо далі, вони не справляли якогось істотного впливу на соціально-класову ситуацію в країні й до того ж не мали пролетарської свідомості в її марксистському розумінні.

Слідом за Леніном пізніше також робилися спроби розділити селян на “бідняків” і “середняків”. При цьому навіть сам Ленін розумів: селянин, який мешкав поблизу великого міста і спеціалізувався на виробництві для нього молочно-товарної продукції, міг бути заможним (хай би й не мав коня), так само як селянин із трьома кіньми, що проживав у степу, міг таким не бути. Але на теоретичному рівні подібні явища не аналізувалися. Частково з цієї причини ленінські уявлення про селянство та процеси його розшарування часто мінялися й відзначалися непослідовністю, та в одному пункті він і його прибічники залишалися непохитними (й це відіграло вирішальну роль у наступних подіях): куркуль є ворогом. Ленін припускав, що куркуль — це клас багатих селян-експлуататорів, проти яких — після ліквідації панства у властивому розумінні цього слова — могла обернутися ненависть бідняків. Насправді ж слово “куркуль” означало сільського лихваря, заможного господаря, котрий додатково орендував землю. Звичайно на одне, а то й на декілька сіл припадало тільки одне куркульське господарство. Будь-який заможний селянин час від часу давав позички, що само по собі цілком природно. Тому куркулем називали тільки того, для кого лихварство й подібні маніпуляції ставали головним джерелом прибутків. Народник О.

Аптекман, який залишив правдиву розповідь про свій досвід спілкування з російським селянством, зауважував: коли хтось говорив селянам, що “куркуль” висмоктує з них кров, ті іронічно відповідали: “Ці добрототи ніяк не можуть пережити, що деякі селяни заможніші”, або зауважували, що не кожний міцний селянин — обов’язково куркуль, і що “міські” не розуміють селянського життя.

Зі свого боку Ленін навіть у 1899 р., коли уживав термін “куркуль” у відповідному значенні цього слова (тобто розуміючи під ним сільського лихваря), не бажав відрізнити цей тип “експлуататора” від тих, хто використовував найману працю, й наполягав на тому, що це були “дві форми одного й того самого економічного явища”. По суті, ні Ленін, ні його спадкоємці так і не спромоглися дати чітке визначення: хто такі куркуль, середній і бідний селянин з точки зору соціально-економічної категорії. На запитання — що ж це таке — куркуль? — Ленін роздратовано відповідав: “На місцях розберуться, хто є куркулем” (цит. за А. Ноуовом).

Та в будь-якому випадку “класове ворожа меншість” тією чи іншою мірою мала бути автоматично втягнутою в жорстоку боротьбу з рештою селянства, що розпалювалася на селі, і якби навіть селянин не поставився до цієї меншості “вороже”, це за нього зробили б комуністи.

Більше того, в більшовицькому підході до класової боротьби існувало припущення, яке не висловлювалося відкрито. В серпні 1917 р. в їдальні Смольного відбулася багатозначна розмова між Ф. Держинським (що невдовзі очолив ленінську ЧК) і меншовицьким провідником Рафаїлом Абрамовичем (передається за спогадами Р. Абрамовича). Держинський запитав:

— Ви пам’ятаєте промову Лассалля про суть конституції?

— Так, звісно, пам’ятаю.

— Він сказав, що конституцію визначає взаємозв’язок реальних політичних і соціальних сил у країні. А яким шляхом змінюється такий взаємозв’язок?

— Ну, через процес економічного та політичного розвитку, еволюцію нових форм економіки, виникнення нових класів тощо, тобто це все те, що ви самі дуже добре знаєте.

— А чи можна змінити цей взаємозв’язок, скажімо, шляхом підкорення чи знищення деяких класів?”

Роком пізніше Г. Зінов’єв, тоді один із лідерів нової радянської держави, зазначив у публічній промові в Петрограді: “Ми повинні привернути до себе 90 млн зі 100 млн населення Радянської Росії. Що ж до решти, то з ними нема про що говорити. Їх треба знищити” (за газ. “Сев. коммуна” від 19 верес. 1918 р.). Наступні події показали, що Зінов’єв помилився: основним об’єктом масових репресій стали не “решта”, а саме ті класи, які становили більшість населення країни.

Розділ 2

Український народ і ленінізм

Схоже на те, що головною причиною того, чому висвітлюваними тут подіями Захід ніколи по-справжньому не зацікавився, було нерозуміння чи незнання сили українського національного почуття, української національної свідомості. Значною мірою це було викликане тим, що в нинішньому столітті незалежна Українська держава протрималася лише кілька років (і то з перервами), так і не спромігшись закласти підвалини для свого існування — ні фізично, ні у світовій свідомості. Дорівнюючи за територією Франції, а за кількістю населення переважаючи Польщу, Україна була найбільшою з європейських країн, котрі не дістали незалежності (хіба що на короткий час) у період між двома світовими війнами. (Говорячи про втрачену українську державність, ні в якому разі не можна твердити, що в цьому завинив російський народ. Символ російської національної самосвідомості — О. Солженіцин сподівається на братерські взаємини між трьома східнослов'янськими народами — російським, білоруським і українським, але при цьому без будь-яких вагань уважає: те чи інше рішення про союз, федерацію чи відокремлення має бути справою вільного вибору самих українців, і жодний росіянин не сміє вирішувати це за них.)

На Заході було мало відомо про самостійну українську культурну традицію. Україну зображували на мапах як частину Російської імперії, нерідко просто як “Малоросію”; вважалось, що її населення розмовляє мовою, чия близькість чи відмінність від російської неможливо чітко збагнути. Насправді відмінність української мови існувала задовго до підкорення Запорізької Січі Катериною II, але від того часу правителі Росії й навіть інші росіяни — теоретично-ліберального напрямку — трактували її не більше, ніж діалект російської.

Для російських царів, як і для радянських правителів, остаточна мовна й національна асиміляція українців здавалася цілком природною річчю. Чому ж так не сталося? Передусім виявилось, що коріння старої української мови серед мільйонів сільського населення глибші та міцніші, ніж гадалось, а тому й не спостерігалось тенденції до її злиття з російською, — селяни розмовляли або тією, або іншою. Далі хоч для городян-росіян і тих індивідів українського походження, що ввібрали в себе панівну культуру, російська мова стала рідною, поряд із основним селянським масивом в Україні, як і в інших країнах, існували групи освічених патріотів, котрі не в силах були спостерігати, як в ім'я так званого “прогресу” зникає їхня самобутня мова й культура. Вони-то й відіграли велику роль у тому, що асиміляційні тенденції не були остаточно реалізовані.

Попри всю свою відмінність, українська та російська мови — це паростки однієї — східнослов'янської — лінгвістичної родини, так само як шведська й норвезька — відгалуження

скандинавської гілки германської, а іспанська й португальська — іберійської гілки романської родин. Та в будь-якому випадку лінгвістична близькість тих або інших народів не має вирішального політичного й культурного значення. Так, на референдумі 1905 р. Норвегія продемонструвала своє непереможне прагнення добитися незалежності від Швеції. Голландська мова історично є варіантом нижньонімецького діалекту, а проте голландці маяв багато нагод виявити своє небажання підкоритися Німеччині, й одну з них — зовсім недавно. Це саме стосується й думки, нібито Україна завжди була частиною, навіть природною частиною. Російської імперії або Радянського Союзу.

Історично українці — це стародавня нація, яка вистояла й вижила наперекір усім лихоліттям. Великі князі Київської Русі тримали під своєю рукою всіх східних слов'ян, але внаслідок монгольської навали 1240 р. їхня держава розпалася. Слов'янське населення земель, розташованих на північ від Київської Русі, півтора століття проживало під монголами і згодом утворило Московію, яка потім почала називатися Росією. Мешканці ж земель, розташованих південніше московитів, стали українцями, котрі орієнтувалися на Захід і розвивалися під впливом європейських держав. Спочатку вони об'єдналися з Великим князівством Литовським, офіційною мовою якого була українська, а згодом потрапили під владу Польщі.

Саме під час польського панування — в другій половині XVI ст. — були започатковані українське друкарство і школи. Отже, у складі цієї великої та різномірної федерації українці відновили своє національне існування, в той час як значна частина їхніх земель лежала наполовину збезлюднена, спустошена наскоками кримських татар. Тоді ж з'являються перші козаки — українські флібустьєри. Спочатку вони полювали та рибалили в степу, потім навчилися оборонятися від татар, а під кінець XVI ст. спорудили свої власні фортеці й стали незалежним військовим чинником. У 1550-х роках вони заснували Запорізьку Січ — великий укріплений табір у пониззі дніпровських порогів, на рубежі татарських навал. Протягом двох століть Січ була військовою республікою того типу, що виникав час від часу в інших місцях у подібних умовах: демократична — в мирний час і дисципліноване військо — під час війни. Незабаром козаки почали очолювати селянські повстання проти своїх номінальних панів-поляків. Нескінченні війни й угоди з Польщею врешті-решт привели до успішного заснування гетьманом Богданом Хмельницьким Української держави (1649). Від цього часу Москва постійно втручалася у справи України, аж поки гетьман Іван Мазепа не уклав союз із шведським королем Карлом XII проти зазіхань Петра I. Січ підтримала гетьмана, однак поразка Карла під Полтавою в 1709 р. обернулася для України катастрофою.

Протягом XVIII ст. Москва спочатку продовжувала визнавати автономію Гетьманщини, але водночас дедалі більше зміцнювала свій вплив у тому, що стосувалося виборів гетьмана, й постійно посилювала тиск на новообраних українських правителів. Гетьманщина була остаточно скасована в 1764 р., хоч деякі з її зовнішніх форм зберігалися до 1781 р. В 1775 р. росіяни несподівано зруйнували Запорізьку Січ, чие військо воювало на їхньому боці проти турків у війні 1769—1774 рр. Кошового отамана заслали на Соловецькі острови в Білому морі, а полковників — у Сибір (майже точне провіщення долі їхніх спадкоємців у 20-х і 30-х роках XX ст.). Так, проіснувавши понад століття, українська державність (як, до речі, й польська) впала, не маючи сили боротися проти великого й могутнього супротивника.

Як і Польща, козацько-гетьманська держава була за своїм типом конституційно - парламентською. Будучи, звісно, багато в чому недосконалою, вона разом із тим не мала власних традицій жорстокого кріпацтва й деспотизму, накинених їй уже Санкт-Петербургом. Тим

часом українські селяни та козаки, що залишалися під Польщею і з року в рік піднімалися проти неї на повстання, відомі в історії під назвою гайдамацьких, незабаром теж потрапили під володіння частково Росії, частково — спільника останньої в поділах Польщі — Австрії. Протягом наступних століть “західноукраїнський” елемент, вільний від російського (хоч і впливу (хоч і менший кількісно, ніж на решті українських земель, мав більші можливості для свого політичного та культурного розвитку й був могутнім чинником визрівання національної самосвідомості

Слідом за політичним управлінням у “російському стилі” в Україні було запроваджено типовий для Росії економічний спосіб управління. Величезні маєтки передавали у власність царським фаворитам. Укази 1765—1796 рр. знищили вольності українського селянина, звівши його до становища російського. При цьому слід пам’ятати, що в Україні вад кріпацтва терпіли приблизно два покоління (а щоб витруїти з народної пам’яті спогади про минулі часи, звичайно потрібно більше двох поколінь).

Як писав О. Герцен у своєму часописі “Колокол”, “нещасна країна протестувала, але не могла протистояти цій фатальній лавині, що котилася з Півночі до Чорного моря, покриваючи все... одноманітною пеленою рабства”.

Загальне поневолення селянства супроводжувалося утисками української мови та культури. В церковній службі обряди замінялися на російські В 1740 р. в Лівобережній Україні налічувалося 866 шкіл, в 1800 р.—жодної. Засновану ще 1632 року Києво-Могилянську академію в 1819 р. було перетворено на чисто богословський заклад. І хоч у XVIII ст. загибель України як держави та запровадження в ній суто російських явищ — кріпацтва й самодержавства — ще не призвели до знищення української національної самосвідомості, протягом наступного століття за допомогою згаданих і подібних до них заходів царизм все-таки спромігся звести її до надзвичайно низького рівня.

В різні часи окремі українські провідники шукали чужоземної підтримки у створенні самостійної Української держави. Але ключ до українського національного виживання містився в царині народної культури. Селянство й далі вживало українську мову, а пісні й думи з козацького минулого, що були частиною їхньої національної спадщини, так і не вдалося викорінити. На свідомішому рівні з’явився перший твір сучасною українською мовою — пародія Івана Котляревського на Вергілієву “Енеїду” (1798). Протягом першої половини XIX ст. було зібрано численний фольклорний матеріал. А в 1840 р. видатний український поет Тарас Шевченко (1814—1861), народжений у кріпацтві, почав друкувати свої чудові ліричні й патріотичні поезії, вплив яких на розвиток національної самосвідомості українців не можна переоцінити. Шевченка заарештували в 1847 р. й заслали рядовим вояком на Закаспій, де він провів 10 років. Його твори були заборонені й повністю надруковані в Росії лише в 1907 р.

На початку XIX ст. в Європі було чимало людей, подібних до тих, яких по-німецьки називають *Naturvolk* (діти природи), їхні мови ділилися на десятки нікому не відомих, схожих один до одного діалектів, а за способом мислення цих людей аж ніяк не можна було віднести до інтелектуальної еліти. Представники цього типу траплялися серед балканських народів і в інших місцях.

Українці в цей час також мали деякі з цих рис, однак їхня давня високорозвинена національна свідомість ніколи цілком не зникала. Продовжували існувати відмінності між росіянами та українцями, а чужі для останніх російські чи зрусифіковані пани тільки загострювали і зміцнювали ці відмінності. Шевченко ж узагалі категорично ототожнював ганьбу кріпацтва з ганьбою русифікації.

У ставленні Росії до України слід відзначити одну характерну особливість. Ясна річ, національна дискримінація гнітила нестерпним тягарем населення усіх територій, підвладних Росії, й вислів “тюрма народів” стосовно неї був цілком справедливий. Унаслідок завоювальницьких воєн до складу імперії потрапили Середня Азія, Кавказ, Польща, Прибалтика. При цьому їхні наради від самого початку сприймалися як чужий росіянам елемент, а відповідно й асиміляція їх, від чого царизм ніколи не відмовлявся, відсувалася на майбутнє. Зовсім інакше стояла справа з Україною — в історичному й національно-культурному відношенні Росія ототожнювала її із собою. Тож навіть наприкінці XIX ст., більше того — в нову революційну епоху думка, що Україна, котру російські імперіалісти завжди вважали невіддільною — хоч іще не остаточно асимільованою — частиною Росії, могла насправді прагнути звільнитися від контролю з Півночі, — така думка приголомшувала більше, ніж опір народів недавно завойованих або менших за територією, або неслов’янських за складом населення земель. Що ж до найліберальнішої частини російської інтелігенції, цілковито заангажованої на боротьбу з абсолютизмом, то вона заперечувала саму ідею самостійності чи бодай номінальної автономії України.

Подібні уявлення ґрунтувалися на деяких специфічних обставинах, таких, наприклад, як масові переселення росіян в Україну. Здавалося, що 5 корінне населення, як і в деяких інших регіонах Європи (наприклад, у Чехії), майже повністю складалося із селян та священиків. У період становлення капіталізму російські селяни, бідніші за українських, тисячами їхали в Україну, щоб найнятися тут на створювані підприємства. Отже, промисловий розвиток імперії в XIX ст. супроводжувався значними змінами в етнічному складі України, передусім за рахунок міських робітників — росіян за національністю.

На початку 1860-х років Петербург провадив у національній політиці досить ліберальний курс, і в Україні тоді зросло число українських товариств і періодичних видань. Однак царський указ 1863 р. оголосив, що української мови “не існує”, бо вона є лише діалектом російської, й заборонив україномовні видання (за винятком белетристики). Під особливо суворою заборону підпадали книжки “релігійного та освітнього характеру” й такі, що “звичайно призначалися для початкового читання простими людьми”. Деяких діячів української культури було депортовано до Північної Росії, українські ж школи та газети закрито.

Попри всі ці урядові заходи, українські товариства (громади) продовжували існувати і в 1870-х роках. Обмежені у своїй легальній діяльності розвідками науково-дослідницького характеру, вони, однак, і далі плекали національну ідею, що викликало появу наступного указу (1876). Він обмежував публікації з українознавства історичними документами, забороняв театральні й музичні вистави з української тематики й ліквідував головні російськомовні, але проукраїнськи настроєні друковані органи. Після цього розгорнулася активна русифікаторська кампанія, котра,тім, не дуже позначалася на українському селянстві. Уряд досяг безсумнівного успіху лише в одному — селяни були позбавлені україномовних видань і національних шкіл. Як наслідок, в Україні надзвичайно зросла кількість неписьменних — до 80 % усього населення.

За дещо, може, драматизованими словами Петра Григоренка, “протягом століть, що їх українці провели в російській імперській державі, вони забули своє національне ім’я і при звичаїлися до імені, яке їхні колонізатори нав’язали їм, — малороси”. Незважаючи на це, серед селянства й далі продовжували жити думи часів Гетьманщини та Січі. Творча інтелігенція зберігала українську ідею. В 1897 р. було засновано нелегальну Всеукраїнську демократичну організацію для координування діяльності національних культурних і громадських груп. Її все ж цього було недосить, щоб напередодні XX ст. можна було говорити

про початок масового визвольного руху серед українського населення. Відродження нації виявилось несподіваним і непереборним. За твердженням провідного діяча українського національного руху Миколи Ковалевського, цей рух набув справжньої масовості в 1912 р.

У 1902 р. сталися, а в 1908 р.— повторилися значні селянські заворушення. Це була важлива ознака пробудження народних низів, оскільки на відміну від владущих класів, які складалися головним чином із неукраїнців, корінне — в основному сільське — населення було українським. Націоналістичний рух, що народжувався, мав в У краді (як і в Польщі, в майбутній Чехо-Словаччині та інших країнах) переважно соціалістичний напрям. Перша справді політична партія — Револуційна українська партія (РУП), заснована в 1900 р., невдовзі потрапила під марксистський вплив і розкололася. Одна її частина приєдналася до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), але скоро припинила існування, а друга, прибравши назву Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), відійшла від Леніна на ґрунті самоврядування. Однією з найважливіших національних партій була Українська партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка, щоправда, аж до 1917 р. не користувалася великим впливом.

У 1905 р. з'явилася перша в імперії україномовна газета — “Хлібороб”, а слідом за нею почали виходити й інші (особливо слід відзначити першу українську щоденну газету “Рада”). 1907 року, нагадаємо, вийшло друком повне видання творів Тараса Шевченка. В Державних Думах різного скликання, обраних за конституцією внаслідок революції 1905 р., активно діяли українські депутати. В Першій Думі вона сформували блок із 40 представників, а в Другій висунули вимогу автономії України.

Визвольний рух наражався на численні перешкоди. Так, у 1910 р. Столипін, який попри всю свою прогресивність в економічних питаннях був типовим російським імперіалістом у національному, дав вказівку закрити українські культурні товариства й видавництва, а також припинити читання лекцій українською мовою в університетах. Тим самим фактично заборонявся “публічний” ужиток української мови. В цьому питанні проти Столипіна не виступила російська “прогресивна” чи “радикальна” преса, хоч деякі помірковані ліберали й висловлювалися в підтримку українських культурних (але не політичних!) вимог.

А проте загасити національний рух було вже неможливо. Новим могутнім стимулом для його піднесення стало відзначення в 1914 р. сторіччя з дня народження Тараса Шевченка, проведенне попри шалений опір із боку урядовців. У цій патріотичній акції брали також участь селяни.

Під час першої світової війни українська преса перебувала під забороною. Було припинено всю національну освітню діяльність. Незважаючи на всі засвідчення лояльності з боку провідних українських діячів, їх заарештовували та засиляли.

Порівняно пізнє українське відродження (хоч і не пізніше, ніж в інших східноєвропейських народів), помилкове ототожнення лінгвістичної спорідненості з мовною індивідуальністю, відсутність політичних кордонів між Росією та Україною,— все це дало змогу неувважному Заходові скласти хибне уявлення, нібито не існувало ніякої української нації, подібної, скажімо, до польської чи російської. Це абсолютно безпідставне уявлення й досі визначає, принаймні на рефлекторному рівні, наше ставлення до українства й потребує свідомого перегляду.

* * *

З марксистського погляду національність — це порожнє місце. “Пролетаріат не має своєї

країни”, — твердили Маркс і Енгельс, а в “Німецькій ідеології” визначали пролетаріат як утілення ліквідації всіх класів, національностей тощо в межах сучасного суспільства.

В 1916 р. Ленін заявляв у праці “Соціалістична революція і право націй на самовизначення”: “Метою соціалізму в не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх”. В уявленні Леніна нація була історичною категорією, характерною для специфічної економічної доби, в даному разі для капіталізму. Разом із тим ще в 1914 р. він наголошував (у праці “Про право націй на самовизначення”): “Саме тому і тільки тому, що Росія разом із сусідніми країнами переживає цю епоху (капіталістичну. — Ред.), нам потрібен пункт про право націй на самовизначення в нашій програмі”.

Визнавши, що національні прагнення справді існують протягом неозначеного перехідного періоду, Ленін обмірковував, як використати їх у своїх цілях. Саме у зв’язку з піднесенням національних рухів під час першої світової війни він оголосив у праці “Підсумки дискусії про самовизначення” (1916) свою відому тезу: “Генеральні штаби в теперішній війні ретельно стараються використати всякий національний і революційний рух у таборі їх противників” Ми були б дуже поганими революціонерами, якби у великій визвольній боротьбі пролетаріату за соціалізм не зуміли використати всякого народного руху проти окремих лих імперіалізму в інтересах загострення і розширення кризи”.

Таким чином, для ленінської доктрини національні рухи й питання національного суверенітету — це проміжні явища буржуазного характеру, що а. комуністи можуть використати у важливішій (для них) класовій боротьбі. З цього робиться висновок про вибірковість такого використання: рухам, некорисним для комуністичної ідеї, треба всіляко протистояти. Ленін писав у “Підсумках...”: “Якщо” кілька народів почнуть соціалістичну революцію... а інші народи будуть головними стовпами буржуазної реакції, — ми теж повинні бути за революційну війну з ними, за те, щоб „роздавити” їх, за те, щоб зруйнувати, всі їх. форпости, хоч би які дрібнонаціональні рухи тут висувалися”; “окремі вимоги демократії, в тому числі самовизначення, не абсолют, а частинка загальнодемократичного (тепер: загальносоціалістичного) світового руху. Можливо, що в окремих конкретних випадках частинка суперечить загальному, тоді треба відкинути її”. Отже, виходячи з того принципу, що “інтереси демократії однієї країни треба підпорядковувати інтересам демократії кількох і всіх країн”, будь-яким специфічним національним рухом треба пожертвувати.

Енгельс, зазначав Ленін, ще в 1849 р. писав: німці, угорці, поляки та італійці “репрезентують революцію”, тоді як південні слов’яни “репрезентують контрреволюцію”, і так було тисячу років. Маркс заявляв (у той час, коли німці вважалися “прогресивною нацією”): за винятком поляків, росіян і, в кожному випадку, слов’ян у Туреччині жодний слов’янський народ не має майбутнього з тієї простої причини, що всім слов’янам бракує найосновніших історичних, географічних, політичних і промислових передумов для незалежності та життєспроможності. Йому вторив Енгельс, повідомляючи, наприклад, у листі до Карла Каутського від 7 лютого 1882 р., що він дуже невисокої думки про малі слов’янські народи або їх “уламки”. З подібною ж зневагою Енгельс ставився до “таких страшенно німецьких так званих націй”, як датчани, голландці, бельгійці, швейцарці та ін.

Ще до революції Сталін написав свою головну працю з цієї проблеми — “Марксизм та національне питання”. Ленін схвалював її, а самого Сталіна призначив народним комісаром зі справ національностей у першому радянському уряді Росії (1917).

Розвиваючи ленінські ідеї, Сталін зазначав: трапляються випадки, коли національні рухи в деяких поневолених країнах вступають у конфлікт з інтересами розвитку проле-

тарського руху. В цьому разі про підтримку національних рухів, звісно, не може бути й мови. Питання про права націй не може бути ізольованим, самостійним питанням, це — частина загальної проблеми пролетарської революції, яка підпорядкована цілому, і якраз у рамках цілого її й слід розглядати. А іноді виникає ситуація, коли право націй на самовизначення суперечить іншому, вищому праву, — праву робітничого класу, котрий має взяти владу й утримати її. Тут також право на самовизначення не може й не повинно служити перешкодою робітничому класу у здійсненні його права на диктатуру.

Відразу ж після Жовтневої революції сам Ленін наголошував: заперечувати, що інтереси соціалізму вищі за інтереси права націй на самовизначення, може тільки той марксист, який порвав з основами марксизму та соціалізму. Соціалістична республіка зробила й далі продовжує робити все можливе для здійснення права на самовизначення для Фінляндії, України, Польщі, Литви, Курляндії та інших країн, але якби внаслідок порушення цього їхнього права існуванню соціалістичної республіки виникла загроза, то само собою зрозуміло, що інтересам республіки треба було б віддати перевагу.

В питанні про державний устрій багатонаціональної Росії більшовики спочатку вороже ставилися до ідеї федералізму. В 1913 р. Ленін заявив; федерація означає союз рівних, заснований на згоді; ми заперечуємо федерацію в принципі, бо вона послаблює економічні зв'язки й непридатна для Росії. Однак досвід наступних кількох років (це стосується передусім подія в Україні) показав: Ленін та інші більшовики аж надто недооцінювали й хибно розуміли національну проблему. З огляду на цей досвід Ленін погодився на федерацію (з усіма її непевностями) й на культурну автономію різних народів у складі Росії, але за неодмінної умови: підвалини державної влади мають залишатися централізованими.

У березні 1917 р., невдовзі після падіння царату, українські партії сформували Українську Центральну Раду на чолі з найвидатнішим діячем національно-визвольного руху, істориком Михайлом Грушевським (український есер). У червні Рада оприлюднила відозву про автономію, після чого було створено перший український уряд. Його гадовою став відомий письменник Володимир Винниченко (соціал-демократ). Провідним членом уряду був видатний економіст Михайло Туган-Барановський. У липні до складу уряду ввійшли представники національних меншостей — єврейської, польської, російської.

Спочатку Центральна Рада не висунула конкретних вимог щодо державної незалежності України, але домоглася важливих поступок від російського Тимчасового уряду в Петрограді. В її руках зосереджувалася фактична влада, вона користувалась підтримкою більшості народу й навіть місцевих Рад. Такою була реальність, на яку мусив зважати Ленін після жовтня 1917 р.

Україна стала першим великим прикладом примусового встановлення радянської влади у східноєвропейській країні, незалежність якої була визнана Леніним у 1918 р. Події, пов'язані з її завоюванням і запровадженням у ній маріонеткових режимів, деякі з діячів яких згодом відчували всю силу своїх глибоких національних почуттів, знаходять чіткі аналогії з тим, що 20 років пізніше сталося з прибалтійськими державами, а ще через п'ять років — із Польщею та Угорщиною.

Центральна Рада взяла всю владу в Україні в свої руки 16 листопада 1917 р., а 20 листопада проголосила створення Української Народної Республіки, не відмовляючись, однак, від "федеративних" зв'язків із Росією (хоча з огляду на те, що Рада не визнавала більшовицького уряду, було незрозуміле, з яким саме урядом Росії можна було вступати в такі зв'язки).

На виборах до Установчих зборів (27 жовтня — 9 листопада 1917 р.) більшовики дістали

в Україні лише 10 % голосів, українські есери — 52 %, а основну більшість решти голосів — інші національні партії, зокрема українські соціал-демократи та Українська партія незалежних соціалістів.

16—18 грудня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд Рад, на якому більшовики одержали тільки 11 % голосів. Тоді їхні делегати переїхали до Харкова, щойно зайнятого Червоною армією, і скликали там свій з'їзд Рад. Серед його делегатів переважали росіяни. 25 грудня 1917 р. з'їзд заявив про створення “радянського уряду” на чолі з Ю. Коцюбинським. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила Україну незалежною суверенною республікою, однак 12 лютого харківський маріонетковий уряд увійшов до Києва слідом за Червоною армією, а Центральна Рада переїхала до Житомира.

Більшовицьких загарбників супроводжували “продовольчі загони”, розподілені в групи по 10 чоловік. Виконуючи вказівку Леніна щодо відправлення на Північ “хліба, хліба і хліба!!!”, ці загони реквізували в українських селах зерно. За документами, тільки з Херсонської губернії в період між 18 лютого й 9 березня 1918 р. до Росії вивезли 1090 залізничних вагонів із зерном.

Більшовики не припускали навіть думки про передання в Україні політичної влади на партійному рівні в руки самих українців. Один із найближчих соратників Леніна — Яків Свердлов заявляв: “Створення окремої, української партії, як би вона не називалася, яку б програму не прийняла, ми вважаємо небажаним”.

Перший радянський уряд в Україні протримався лише кілька тижнів. Будучи майже відкритим ставлеником російського, хай би й революційного, режиму, він заборонив українські школи, культурні заклади тощо. Взагалі русифікаторська тенденція перших радянських урядів в Україні була чітко вираженою. Провідний український комуніст В. Затонський навіть розповідав пізніше, як голова ЧК в Києві горезвісний М. Лацис просто на вулицях стріляв людей за вживання української мови і як сам Затонський ледве уникнув цієї долі. Мали місце й спроби перешкодити заснуванню української комуністичної партії (й без того фактично номінальної) та збереженню — знову ж таки номінальне українського — профспілкового руху.

Однак урешті-решт під натиском німецьких й австрійських військ більшовики змушені були відступити. У квітні 1918 р. вони оголосили про розпуск свого українського радянського уряду.

Центральна Рада відправила своїх делегатів до Бреста, де більшовики вели переговори з німцями і, згідно з інструкціями Леніна, змушені були відмовитися від своїх претензій на Україну й беззастережно визнати її незалежність. Відтепер Україну експлуатували вже німецькі та австрійські війська (під виглядом “союзників”). Держави Центральної осі прагнули використати її ресурси в останній фазі війни проти Франції, Англії та Сполучених Штатів Америки. 29 квітня 1918 р. ці держави організували в Україні державний переворот. Генерал Павло Скоропадський проголосив себе гетьманом і правив до грудня, спираючись на російські елементи та заможні верстви населення.

Нарешті було сформовано Комуністичну партію (більшовиків) України, і 5—12 липня 1918 р. в Москві відбувся її перший з'їзд. Незважаючи на опір українських комуністів на чолі з Миколою Скрипником, вона стала невід'ємною частиною Російської комуністичної партії (більшовиків). Другий з'їзд КП(б)У, скликаний 17—22 жовтня 1918 р. також у Москві, зазначив: її головним завданням є об'єднання України з Росією. Від імені політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменев заявив на з'їзді: у Фінляндії, Польщі та Україні “гасло самовизначення націй перетворилося на зброю контрреволюції”.

Все це свідчило про те, що більшовики, як і більшість інших росіян, були заскочені зненацька навдивовижу швидким і докорінним відродженням української нації. Вони й далі продовжували дивитися на Україну, як на частину “єдиної й неподільної Росії”. Скажімо, українська мова звично розглядалася як селянський діалект російської. Так, Ленін до цього говорив про права українців серед інших національностей Російської імперії, але на VIII з’їзді РКП(б) (1919) він же заявив: німці знищили будь-яке національне почуття, котре могло існувати в Україні, і навіть сумнівався, чи була українська мова насправді масовою.

З огляду на сказане не дивно, що в партійній програмі 1918 р. чітко наголошувалося: Україна, Латвія, Литва та Білорусія нині існують як окремі радянські республіки (чим поки що розв’язується питання державної структури), однак це жодною мірою не означає, що РКП(б) повинна у свою чергу реорганізуватися у федерацію незалежних комуністичних партій. Має існувати одна централізована комуністична партія з єдиним центральним комітетом. Всі ухвали РКП(б) та її керівних органів обов’язкові для всіх відділів партії, незалежно від їхнього національного складу. Центральні комітети українських, латвійських, литовських комуністів користуються правами обласних партійних комітетів і цілком підлягають Центральному Комітетові РКП(б).

Щоправда, попервах така субординація не завжди витримувалася. На XI з’їзді РКП(б) Ленін заявив: “Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманує, але якось трохи відсувається від нас”.

Після краху Німеччини в листопаді 1918 р. повстання проти Скоропадського швидко відновило в Україні республіку, й Український Національний Союз оголосив про створення Директорії на чолі з Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою та іншими. В обмін на легалізацію діяльності КП(б)У Москва погодилася не втручатися у справи відновленої Української Народної Республіки. Вочевидь, Ленін поки ще не прийняв рішення про вторгнення в Україну.

У військовому відношенні український уряд був слабкий. Військовий міністр України С. Петлюра керував великим селянським повстанням проти гетьманату, але після перемоги селяни повернулися додому, й держава залишилася майже беззахисною. Маючи невеликий вибір, Петлюра був змушений надати повноваження та гроші будь-кому, хто спроможеться зібрати військо. Однак виявилось, що отамани — командири новостворених військ — не піддавалися контролю й нерідко ставали самостійними місцевими військовими ватажками, які не підкорялися верховній владі й навіть чинили погроми серед мирного населення.

Отже, Україна виявилася неготовою до відсічі нового наступу з Півночі, і 5 лютого 1919 р. її уряд був знову змушений виїхати з Києва. Більшу частину цього року він перебував у Кам’янці-Подільському. Росія відмовилася визнати незалежність України, й тому, а також з інших причин, український народ не сприймав радянський режим. Коли, наприклад, була зроблена спроба зберегти старі земельні маєтки у вигляді державних або колективних господарств, селяни захопили 75 % цієї землі.

При запровадженні другого радянського режиму в Україні великою мірою виходили з ленінського прогнозу (зробленого 22 жовтня 1918 р. на об’єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і профспілок), що незабаром розпочнеться “міжнародна пролетарська революція”. Уряд нової Української Радянської республіки складався з чотирьох росіян, двох українців та болгарина Християна Раковського (голова). За дорученням Леніна Раковський провадив у Києві переговори з гетьманатом, а по переїзді

до цього міста написав низку статей про те, що український націоналізм, мовляв, є химерою кількох інтелігентів, тоді як місцеві селяни бажають, щоб до них зверталися по-російськи (див., напр., “Известия” від 3 січ. 1919 р.). В лютому 1919 р. він заявив: визнання української мови як державної було б “реакційним” заходом, від якого виграли б лише “куркулі” та “націоналістична інтелігенція”.

Ленін прагнув будь-що залучити Україну до створюваної ним системи, бо радянська влада конче потребувала життєво необхідного їй українського промислового, сільськогосподарського, людського потенціалу, природних багатств тощо (тут більшовики ні в чому не відрізнялися від німців, котрі в своїх інтересах уперто боролися за ресурси України). 11 лютого 1919 р. Москва дала вказівку реквізувати (без відшкодування) в українських селян хліб — понад норму споживання, визначену в 286 пудів на душу населення. В березні 1919 р. Ленін заявив (у праці “Успіхи і труднощі Радянської влади”), що більшовикам для їхнього виживання необхідно добути додатково 50 млн пудів хліба. На думку українського дослідника-емігранта П. Феденка, це твердження було, вочевидь, перебільшенням (мабуть, про “виживання” ще зарано було говорити), однак в усякому разі Ленін, не бажаючи драгувати російське селянство новими реквізиціями, прагнув перекласти їхній тягар на чийсь інші плечі.

Наслідком такої ленінської політики стали 93 селянських повстання в Україні у квітні й 29— у першій половині травня 1919 р. Між 1 і -19 червня відбулися 63 повстання (свідчення Раковського). Загалом у період між квітнем і липнем вибухнуло близько 300 повстань, і замість запланованих 2,317 млн т зерна більшовики спромогли зібрати в 1919 р. лише 423 тис. По суті, вказівки комуністів майже не поширювалися поза межі міст.

Наступ білої денікінської армії в серпні 1919 р. змусив більшовиків знову покинути східну частину України (на Правобережжі тоді існувала Українська Народна Республіка). 2 жовтня 1919 р. Москва віддала розпорядження про розпуск українського радянського уряду, а також Центрального Комітету КП(б)У, який припустився “націоналістичних ухилів”. Слідом за цим серед українських комуністів була виявлена “нелегальна” й опозиційна діяльність, і з огляду на все це в грудні 1919 р. Ленін вирішив змінити тактику: погодитися з визвольними домаганнями українського народу, але водночас зберегти міцний московський контроль над українськими більшовиками.

Така зміна свідчила, безсумнівно, про невдачу централізаторських методів, запроваджуваних із позиції сили. На X з’їзді РКП(б) тодішній нарком освіти України В. Затонський рішуче заявив: “Національний рух... був пробуджений революцією. Цього ми недобачили, певним чином проґавили. Це необхідно прямо сказати. В цьому була колосальна помилка Комуністичної партії, яка працювала на Україні. Ми це проґавили, ми всі в цьому винні. Ми проґавили зростання національного руху, який був абсолютно природним у той момент, коли піднялися до свідомого життя широкі темні мужицькі маси. Ми проґавили той момент, коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову тощо, почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, при царизмі. Революція пробудила культурний рух, пробудила широкий національний рух, а ми не спромогли спрямувати у наше русло цей національний рух, ми проґавили його, і він пішов цілком шляхом, яким повела його місцева дрібнобуржуазна інтелігенція і куркульство. Це треба прямо сказати! Це була наша величезна помилка!”

Інший провідний український комуніст, Г. Гринько, твердив на XII з’їзді РКП(б), що в 1919—1920 рр. національний чинник був “зброєю селянства, яке пішло проти нас”.

Невдача перших двох спроб запровадити в Україні радянську систему була ретельно проаналізована в Москві. Висновок був такий: українська національність і мова дійсно є значним фактором і будь-який режим, котрий аж надто відверто зневажатиме його, прирече себе на те, що місцеве населення дивитиметься на цей режим як на чужий, накинений іззовні. Тож керівництво РКП(б) обрало новий курс, який в організаційному плані означав співробітництво з боротьбистами — лівою фракцією партії українських есерів, що прийняла радянську владу, однак твердо дотримувалася національних принципів і показала себе здатною добитися хоч трохи підтримки на селі, де більшовики повністю провалилися.

Через слабкість українського більшовизму годі було й сподіватися на те, щоб він висунув зі свого середовища політичних керівників, котрі б заслуговували на довір'я мас і до того ж принаймні виглядали як національні діячі. Але тепер, коли Москва вирішила грати українською картою, КП(б)У могла розраховувати на боротьбистів. Цей союз, закріплений вступом останніх до комуністичної партії, засвідчив появу на політичній арені значної кількості партійців із національно-революційним, а не більшовицьким минулим. Відтоді КП(б)У мала, по суті, “два коріння” (за термінологією ранніх радянських істориків). Якщо у правлячій еліті Росії налічувалося лише кілька провідних фігур із небільшовицьким минулим, та й то на нижчих рівнях (наприклад, А. Вишинський), то в Україні ми бачимо экс-боротьбистів П. Любченка (пізніше зріс до посади голови Ради народних комісарів України) та багато інших, і серед них згадуваного вже Гринька, теж високопоставлену особу.

Взагалі з-поміж ветеранів більшовицького руху неросійського походження можна знайти небагато українців, на відміну від, скажімо, поляків (Держинський, Косіор, Менжинський) і латишів (Рудзутак, Ейхе, Берзін). Що ж до тих ветеранів-українців, котрі займалися активною революційною діяльністю в центрі, то після переведення їх в Україну вони також виявляли тенденцію ставати на захист національної справи (Скрипник, Чубар). Цей момент багато в чому проявлявся і в поведінці східноєвропейських партійних діячів 40–50-х років (наприклад, І. Надя, Т. Костова), котрі до повернення з СРСР на батьківщину вважалися абсолютно лояльними до Москви.

Слід, однак, пам'ятати: така вільна діяльність небільшовицьких політичних організацій була можлива лише за тогочасної хаотичної ситуації. Крім того, ще не всі збагнули суть ленінізму. Протягом кількох років на законних підставах продовжували існувати нечисленні ліві некомуністичні партії (хоч це існування й було хитким і ненадійним), а в лавах самої комуністичної партії відкрито виникали найрізноманітніші угруповання. Стосовно ж України специфіка полягала в тому, що більшовицький режим тут підсилювався за рахунок боротьбистів, які мали справжній зв'язок із місцевим населенням, але водночас були й носіями національних прагнень. Цей компроміс підтвердив просту думку: не можна взяти ані крихти реальної влади, не зіткнувшись із суперечливими наслідками. Нарада фактично міфічної на той час Комуністичної партії України, скликана поза межами республіки — в білоруському місті Гомель — у жовтні 1919 р., ухвалила реалістичну резолюцію (опублікована сімома роками пізніше). Ті реалізм виявився в заяві, що нарада вважає можливим рух на південь й організацію радянської влади в Україні лише за наявності регулярних дисциплінованих військових частин немісцевого походження. Інакше й бути не могло, адже в той період серед членів КП(б)У українці все ще становили тільки 23 %.

Численні відмінності в стилі радянського керівництва в Росії та Україні чи не найпоказовіше проявлялися в адмініструванні на селі. В період воєнного комунізму радянська влада спиралася тут в основному на комітети бідних селян (у Росії вони називалися “комітети бідноти”, або комбіди, в Україні — “комітети незаможників”, або комнезами). Члени

комітетів добиралися з числа прокомуністичне настроєних селян-бідняків і “сільських пролетарів”. У Росії вони контролювали діяльність місцевих сільрад, а в Україні — повністю підміняли їх. Комітети були ліквідовані наприкінці 1918 р., але 9 травня 1920 р. відновлені — причому тільки в Україні! — із застереженням, що до них мають вступати лише незаможники. В інших радянських республіках залишалися тільки сільради. Останні також буди відновлені в Україні, однак тут комнезами знову одержали право оголошувати недійсним будь-який захід тої чи іншої сільради, виключати з її виконкому тих або інших членів або взагалі розпускати її та скликати нові вибори. Вони також користувалися повноваженнями на реквізицію харчових продуктів.

Директивний лист ЦК КП(б)У пояснював особливу роль відновлених комнезамів тим, що “в українських селах влада фактично знаходиться в руках багатих селян, куркулів, які за своєю природою є непримиренними ворогами пролетарської революції... організовані та озброєні до зубів”. І якраз комнезами повинні були організувати сільських бідняків, обеззброїти “куркулів” і ліквідувати “бандитизм”. Провідні члени комнезамів, цієї опори партії на селі, були переважно неукраїнського походження (лише 22,7 % делегатів першого і 24,7 % — другого з’їздів комнезамів України розмовляли українською мовою). Але й це вважалося недостатнім для зміцнення радянської влади в сільській місцевості, й туди було виряджено ще кілька тисяч міських комуністів.

Неабиякі труднощі виникали і в справі українізації суспільного життя. Прихильники українізації, бодай у сфері культури, навіть усередині партії не могли порозумітися зі своїми опонентами. Так, один із українських делегатів на XII з’їзді РКП(б) згадував слова “товариша з України, що обіймав дуже відповідальну посаду”: “Я проїхав усю Україну, розмовляв із селянами й дістав, враження, що вони не хочуть української мови”. А Раковський, який на той час уже видобув уроки з боротьби проти національно-визвольних рухів, у своєму виступі на тому ж з’їзді нарікав на “тяжкі часи”, коли доводилося примушувати українські парторганізації “зрозуміти важливість національного питання”; в цьому питанні існують великі складнощі, бо ж чимало хто в Україні, а ще більше в Росії сприймає поточну національну політику партії як певну стратегічну дипломатичну гру. Й на підтвердження цього Раковський наводить думку “одного товариша”: ми — країна, що минула національну стадію розвитку, ми — крапа, де матеріально-економічна культура протиставляється національній культурі. Національна культура — це для відсталих країн по той бік барикади, для капіталістичних країн, а ми — комуністична країна.

Значна частина більшовиків, і серед них такі ветерани, як Д. Лебідь, дотримувалися теорії “боротьби двох культур”, в якій “пролетарська Росія” протистояла “селянській Україні”; отже, українізація не потрібна, оскільки російська культура має неодмінно перемогти. Вже на V конференції КП(б)У (17—20 листопада 1920 р.) один із найближчих соратників Леніна Зінов’єв з огляду на неминучий остаточний тріумф “розвинутішої російської мови” запропонував обмежити поширення української мови сільськими місцевостями, однак цю пропозицію було відкинуто. З даного питання протягом 1920—1921 рр. усередині партії точилася безперервна боротьба, й українські комуністи вперто намагалися втримати завоюване ними право (хай би й формальне) на здійснення культурної та мовної українізації. М. Скрипник, тоді найвидатніший більшовик на українському боці, керувався в цій боротьбі принципом (викладеним Затонським на X з’їзді РКП(б) в березні 1921 р.), згідно з яким “необхідно витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію обов’язково “російську”, адже справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська”.

* * *

Третя радянська окупація України завершилася на початок березня 1920 р. Тимчасове захоплення поляками в травні 1920 р. більшої частини українських земель (включно з Києвом) стало останньою великою перервою в пануванні тут більшовиків.

Регулярні українські бойові частини остаточно були розбиті червоними в листопаді 1920 р. Рештки перейшли в Польщу, де їх інтернували. Однак великі партизанські рейди здійснювалися аж до кінця 1921 р. Так, у квітні 1921 р. в Україні та Криму оперували загони чисельністю від 20—30 до 50 й навіть до 500 чоловік (без урахування анархістської армії Н. Махна, яка все ще налічувала у своєму складі 10—15 тис. бійців). За радянськими джерелами, після розгрому головних антикомуністичних сил в Україні ще кілька років діяли незначні партизанські групи (про це йтиметься і в наступному розділі). Та все це вже не могло зарадити справі. Головне було зроблено: Кремль успішно приєднав до своїх володінь першу незалежну східноєвропейську державу. Але спроба вчинити це саме з Польщею в 1920 р. зазнала невдачі. Якби ж сталося інакше, напевно знайшлися б такі, хто, відкидаючи саму думку щодо простого збігу історичних обставин, переконливо обґрунтовував би природність віддавного панування Москви над Польщею (перерваного лише кількома роками незалежності останньої).

Таким чином, у 1918—1920 рр. в Україні один за одним існували три радянських уряди, й кожний із них з'являвся одразу після вторгнення Червоної армії. Перших два втекли під натиском іноземних окупаційних військ (котрі конкурували між собою у прагненні запровадити контроль над Україною), але це відбувалося не раніше, ніж радянська влада доводила свою цілковиту нездатність добитися підтримки з боку місцевого населення. Аж лише з третьої спроби Ленін та більшовики нарешті зрозуміли: без серйозних — або принаймні таких, що виглядали б серйозно — поступок українському національному рухові всі їхні намагання завоювати Україну не матимуть надійного підґрунтя. Усвідомивши, наскільки важливо не ображати національні почуття, Ленін надалі твердо дотримувався цього принципу й виступав проти Сталіна та інших, коли вважав, що вони поводяться як неприховані великоруські шовіністи. Саме з цих міркувань Україні й було даровано так звану “незалежність”.

Протягом наступних десяти років Україна користувалася досить широкою свободою в питаннях мови та культури, й предметом турботи її урядів було стежити, щоб політичні акції Москви не здійснювалися тут аж надто брутально та відверто. Однак навколо всіх цих проблем і далі не вщухала вперта боротьба, й було ясно, що значна частина партії, як і до цього, вважала українські національні почуття фактором, котрий послаблює СРСР, а прагнення українців до незалежності — не до кінця придушеним. Поділяючи ці переконання, Сталін дочекався слушної нагоди й розпочав вад українським народом нечувано жорстоку розправу.

Розділ 3

Революція, селянська війна та голод 1917—1921 рр.

На початок 1917 р. селяни Російської імперії вже володіли (або орендували) землею, загальна площа якої в чотири рази перевищувала володіння інших власників (зокрема “настирливих городян”, частка котрих у 1911 р. становила вже понад 20 %). 89 % засіяної орної землі зосереджувалося в селянських руках. Крах старого режиму в лютому 1917 р. спричинився до насильного захоплення селянами великих маєтків. У 1917 р. вони відібрали 43,2 млн га землі у 110 тис. поміщиків і 56 млн га — у 2 млн заможних селян (що їх правильніше було б назвати дрібними панами, оскільки пересічний розмір їхніх земельних ділянок досягав 28 га). Протягом 1917—1918 рр. площа всієї споживної землі, зосередженої в селянських володіннях (у 36 губерніях, стосовно яких існують певні відомості), зросла від 80 до 96,8 %, а середня площа селянського господарства — приблизно на 20 % (в Україні — навіть майже удвічі). В період між 1917 та 1919 рр. чисельність безземельних селян скоротилася майже наполовину, а володільців господарств площею понад 10 десятин — більш ніж на дві третини. Отже, на селі відбувався процес майнового “вирівнювання”.

8 листопада 1917 р., одразу ж після здобуття влади більшовиками, було оголошено декрет про землю. Він відбивав селянські вимоги, оприлюднені есерами, тож його прийняття було свідомим тактичним маневром Леніна, котрий прагнув заручитися підтримкою селян. Згідно з декретом, земельне питання могли вирішити тільки Установчі збори (згодом розігнані більшовиками одразу після скликання—в січні 1918 р.); водночас стверджувалося, що “найсправедливішою розв’язкою” буде передання всієї землі, включно з державною, у володіння всіх, хто працює на ній, і що форми земельного володіння мають вільно визначатися на місцях.

У своїй промові на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній (8 листопада 1918 р.) Ленін так пояснив маневр із прийняттям декрету. “Ми, більшовики, були противниками [цього] закону... Але все-таки ми його підписували, тому що ми не хотіли йти проти волі більшості селянства... Ми не хотіли нав’язувати селянству чужої йому думки про нікчемність зрівняльного поділу землі. Ми вважали, що краще, коли самі трудящі селяни власним горбом, на власній шкурі побачать, що зрівняльна дільба — безглузда... І тому ми допомагали поділові землі, хоч і усвідомлювали, що не в ньому вихід”.

Декрет про “усуспільнення” землі від 19 лютого 1918 р. наголошував на позитивних сторонах колективізації, але був присвячений в основному проблемі розподілу землі у від-

повідності до декрету від 8 листопада.

У цей час на передній план знову висунулися сільські громади: більшовики дозволили їм займатися перерозподілом панської та іншої землі, вважаючи, мабуть, що їхні функції можна обмежити тільки цим заняттям, а всі інші питання адміністрування на селі візьмуть на себе Ради. На ділі ж саме громади зосередили у своїх руках майже все керівництво місцевими справами.

Реанімація громади супроводжувалася принаймні частковим руйнуванням “столипінського” селянства як соціального прошарку: тих заможних одноосібників, що вже відокремилися, тепер нерідко силоміць примушували повертатися до громади. Індивідуальні господарства — ферми чи хутори, тобто сільця з кількох ферм, часто були досить великими або багатими для того, щоб класифікувати їхніх власників як куркулів (що й робилося за поспіхом зліпленими постановами). В Сибіру та Україні, де хутори переважали над садибами фермерського типу, значна кількість хуторів поки що вціліла, але загалом по країні за станом на 1922 р. їх залишилося менше половини (хоч пізніше, коли проблема продуктивності сільського господарства виявилася важливішою за доктринальні міркування, влада навіть почала певною мірою заохочувати фермерський метод).

Урешті-решт процес повернення до общинної системи завершився успіхом. Напередодні Жовтневої революції до складу громад входило близько 50 % селянських господарств (дані із 47 губерній європейської частини), а в 1927 р. — уже 95,5 %. Це аж ніяк не прискорило наближення “соціалізму”, оскільки громада уособлювала віковичну аграрну відсталість. Останнє, втім, не дуже-то й хвилювало більшовиків, бо ж, з їхнього погляду, куди важливішим було інше — справжня селянська організація. А громада стала bastionом проти поширення комуністичних ідей.

Логіка тут проста; “чорний переділ” містив у собі загрозу того, що селяни, взявши в свої руки панську власність, повернуться спиною до ідей соціалізму. З цього приводу Ленін висловився на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. так:

“...Дрібні хазяйчики, дрібні власники готові нам, пролетарям, допомогти скинути поміщиків і капіталістів. Але далі у нас шляхи з ними різні. (...) І тут нам з цими власниками, з цими хазяйчиками доведеться вести найбільш рішучу, нещадну боротьбу”.

Виходячи з ленінських настанов, більшовики в травні 1918 р. дійшли висновку: початкова стадія союзу із селянством в цілому закінчилася й тепер можна всерйоз приступати до соціалістичних перетворень. При цьому Ленін уважав: якщо кількості тисяч дворян могли управляти Росією, то це ж саме можуть зробити кількості тисяч комуністів. Ця проста й ясна формула переконувала більше, ніж будь-який схоластичний класовий чи соціальний аналіз.

Загальне зменшення — в уявленні більшовиків — ролі селянства знайшло відображення в прийнятій у липні 1918 р. новій радянській конституції, за якою значно перерозподілялося — на користь робітників і на шкоду селянам — співвідношення голосів при виборах депутатів Рад (один робітник від 25 тис. виборців і один селянин — від 125 тис., що становило пропорцію 1:5). Через це будь-яке голосування — особливо на виборах до центральних радянських органів, де порушення рівноваги проявлялося з найбільшою очевидністю, — не відбивало реальної розстановки сил. Ясна річ, витримана в марксистському дусі конституційна норма не могла не погіршити відносин із селянством, однак її автори пішли на це свідомо. Головним для більшовиків у розгортанні нової соціалістичної фази на селі було досягнення спілки з бідним селянином і “сільським пролетарем” проти “куркуля” з одночасною нейтралізацією “середняка” (хоч у критичний період громадянської війни середняк

знову став “союзником”).

Ця схема виглядала цілком задовільно як класова доктрина, однак на шляху впровадження її в життя повсякчас виникали численні труднощі. Передусім, куркуль в образі заможного селянина-експлуататора, проти якого решта селян мала вести війну, ставав тепер чи не міфічною фігурою. І справді, лихварство й позичання грошей під заставу (нагадаємо, основні заняття куркуля як такого) тепер заборонялися законом і майже зникли з практики сільського життя. А проте це не вберегло “куркуля” від розправи. “Перший удар” по ньому завдали влітку 1918 р., коли кількість “куркульських” господарств зменшилася на дві третини. Було експропрійовано 50 млн га землі (понад 60 % “куркульських” володінь). У серпні 1918 р. Ленін говорив про два мільйони “експлуаторів-куркулів”, а в квітні 1920 р. уже тільки один мільйон “експлуатував працю інших”. Відняття у “куркулів” землі та майна з наступним перерозподілом тривали (принаймні в Україні) до середини 1923 р., і можна бути певним: ця доля не минула нікого з тих, кого можна було зарахувати до “куркулів” на будь-яких, хай би й дуже сумнівних, підставах.

Але ще непевнішим було становище “сільського пролетаріату” — найслабкішого елемента на селі, якого з точки зору реального внеску у матеріальне виробництво годі було й порівнювати з міськими робітниками. Серед “сільських пролетарів”, за визнанням самих комуністичних авторів, були й ледарі, й п’яниці, взагалі ті, хто не користувався ніякою повагою. Отже, там, де Століпін робив ставку на сильних, міцних, Ленін ставив на слабких, нікчемних. Однак у нього просто не було іншого вибору, адже більшовики практично не мали на селі ніякої опори. Напередодні революції до їхньої партії належали тільки 494 селянина, а в селах існували всього чотири партосередки.

З огляду на все це комуністичні лідери наполягали на розгортанні в селах класової боротьби (якої фактично не існувало). Так, у своєму зверненні до ВЦВК (травень 1918 р.) Свердлов заявив: “Ми повинні якнайсерйозніше поставити перед собою проблему поділу села на класи, створення в ньому двох протилежних і ворожих таборів, підмобляючи найбідніші прошарки населення проти куркульських елементів, розпочавши там таку ж саму класову боротьбу, як і в містах, — лише тоді ми досягнемо в селах того, чого ми добилися в містах” (цит. за газ. “Знамя труда” від 16 травня 1918 р.).

Боротьба справді була розпочата, — люта від самого початку, вона лютішала з кожним днем. Ішлося бо не просто про боротьбу бідняків проти багатіїв — набагато важливішою за класові суперечності тепер виглядала проблема позбавлення селян права вільно продавати своє зерно. Тобто держава прагнула запровадити свій всеосяжний контроль над запасами хліба в країні.

Декрет від 9 травня 1918 р. про монополію на харчові продукти надав повноваження Наркоматові продовольства рекувізувати у селян усе зерно понад визначений самим же Наркоматом прожитковий мінімум. При цьому додавалося:

Йдеться про зерно “в руках куркулів”. Тож декрет закликав усіх працюючих селян, котрі не мали власного майна, негайно об’єднатися для “нещадної боротьби” проти “куркулів”. Декрет же від 27 травня уповноважував Наркомат продовольства організувати спеціальні “продовольчі загони” з надійних робітників для примусового вилучення хліба. В період із липня 1918 р. до початку 1920 р. чисельність особового складу цих загонів зростає з 10 тис. до 45 тис. Про їхню “діяльність” можна довідатися, наприклад, зі слів Леніна, який на різних засіданнях і мітингах згадував про свавільні арешти, побиття людей, безпричинні погрожування смертю, пияцтво тощо.

Декрет від 27 травня визначав “надлишок” зерна в розмірах, удвічі більших за “селян-

ські потреби”, але січневий декрет 1919 р. про реквізицію харчових продуктів уже виходив із “потреб держави”. Так під приводом охорони державних інтересів узаконювалося пограбування селянина, причому незалежно від того, чи залишалося йому хоч що-небудь на життя. В 1921 р. Ленін визнав (у праці “Про продовольчий податок”): “...Ми фактично брали від селян всі надлишки і навіть іноді не надлишки, а частину необхідного для селянина продовольства.”

Про методи “роботи” продовольчих загонів розповідається, зокрема, у книзі радянського дослідника В. Андреева “Под знаменем пролетариата” (М., 1981). Спершу продзагонівці відбирали зерно у тих, кого запідозрювали в його приховуванні, а решту селян не зачіпали. Незабаром, однак, з’ясувалося, що “без тиску з боку односельчан [куркулі] відмовлялися віддати залишки і, більше того, переховували частину зерна у бідняків, обіцяючи їм винагороду”. По суті, сільську солідарність так і не вдалося порушити. Для розгортання нової класової війни декретом від 11 червня 1918 р. були створені комбіди (про них ми вже згадували). За ленінським визначенням, вони знаменували собою перехід від атаки на систему великого приватного землеволодіння до початку соціалістичної революції.

На підставі статистичних даних, зібраних на місцях, можна зробити висновок, що комбіди лише трохи більше, ніж наполовину, склалися із селян будь-яких категорій. У 1919 р. в етнічній Росії вони розчинилися в сільських Радах, за складом подібних до них. Актив і комітетів, і Рад фактично становили міські комуністи, — в той час понад 125 тис. робітників-партійців були направлені в села для зміцнення тамтешніх парторганізацій (у кожному своєму публічному виступі Ленін спочатку агітував, а потім оголошував про відрядження до сіл з обох російських столиць “тисяч і тисяч” “політичне розвинутих” робітників, які мали очолювати продзагони та комбіди).

За допомогою всіх перелічених заходів владі попре байдужість основної маси селян (і в тому числі найбідніших) удалося створити собі в сільській місцевості щось подібне до соціальної опори. В міру загострення тут антагонізмів банди сільських люмпенів — за підтримки комуністів та озброєних міських зайд — почали вбивати та грабувати. А наприкінці серпня 1918 р. Ленін запропонував брати в кожному районі 25—30 заложників, які б власним життям відповідали за збір хліба, а також винагороджувати донощиків частиною реквізованого зерна.

За підрахунками В. Андреева, в 1919 р. у селян було вилучено 15—20 % виробленої ними продукції, а в 1920 р. — до 30 % (декретом від 5 серпня 1919 р. примусові заготівлі поширювалися вже й на продукцію з присадибних ділянок).

Все це нерідко пояснюють умовами “воєнного комунізму”, — мовляв, така політика була викликана надзвичайним станом, що склався в ході громадянської війни. Однак це зовсім не так. На час появи перших зі згадуваних декретів громадянська війна фактично ще не розпочалася. Справа в іншому, приступаючи в червні 1918 р. до запровадження державної монополії на запаси хліба, Ленін розглядав її (за формулюванням із Ленінової промови на мітингу в Сокольницькому клубі 21 червня 1918 р.) “як один з найважливіших засобів поступового переходу від капіталістичного товарообміну до соціалістичного продуктообміну”. Тобто політика воєнного комунізму була аж ніяк не “воєнним”, а суто ідеологічним заходом у намаганнях створити новий правопорядок, негайно перетворити тодішнє суспільство на довершене соціалістичне.

Ясна річ, такий курс швидко зазнав цілковитого краху, й Ленін відверто визнав це. Щодо “спроби добитися комунізму відразу” він наголошував у своїй праці “Нова економічна політика і завдання політосвіт” (жовтень 1921 р.):

“...Наша попередня економічна політика, якщо не можна сказати: розраховувала... то до певної міри припускала,— можна сказати, без розрахунку припускала,— що станеться безпосередній перехід старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах”. І ще: “...Ми вирішили провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу... думаючи, що без періоду соціалістичного обліку і контролю підійти хоча б до нижчого ступеня комунізму не можна”. Стосовно ж реквізицій сільської продукції думка більшовицького лідера була така: “...Ми зробили ту помилку, що вирішили провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу. Ми вирішили, що селяни за розверсткою дадуть потрібну нам кількість хліба, а ми розверстаємо його по заводах і фабриках,— і вийде у нас комуністичне виробництво і розподіл”.

Радянський економіст того періоду Л. Крицман уважав, що воєнному комунізмові бракувало планування, що під час його дії будь-яка проблема розглядалася як ударне, першочергове завдання. Це неминуче мало викликати господарську анархію. З особливою силою вона виявилася у системі примусової заготівлі хліба — єдино можливий за таких умов (хоч Микола Бухарін у своїй праці “Економіка перехідного періоду” твердив за дивною логікою, нібито насильство щодо селянства не можна вважати “примусом у чистому вигляді”, оскільки, мовляв, воно (селянство) заступає шлях загальному економічному розвитку; Ленін прокоментував це так “Дуже добре”).

У широкому розумінні соціалізм уявлявся як централізація, планування та скасування грошей. Тож створювана система якраз і була системою націоналізованої промисловості й фінансів і примусової заготівлі зерна (під всеосяжним контролем надцентралізованого урядового апарату). Партія, починаючи від Леніна й кінчаючи низовими працівниками, розглядала такий стан речей не просто як соціалізм, а навіть як комунізм. Справді, Ленін на певному етапі вважав реквізиції квінтесенцією соціалізму і гадав, що безпосередні стосунки між державою та селянами є соціалістичними, а ринкові відносини — капіталістичними. Один із найдивовижніших висновків із цієї посилки полягав у тому, що соціалізм чи соціалістичні відносини можна запровадити незалежно від будь-якої колективізації селянства,— досить було просто ліквідувати ринок. Однак тут логічно поставала проблема: яким же чином одержувати хліб від селянина, не купуючи його? В міру наближення до колективізації 1930 р. ця проблема дедалі більше актуалізувалася, причому не стільки в соціальному плані (питання колективної власності та праці), скільки в аспекті вироблення заходів, котрі б позбавили селянина будь-якої можливості приховувати свою продукцію від держави.

Тим часом у 1918—1921 рр. організовувалися щедро субсидовані колективні господарства, однак вони були нечисленні й неефективні. Ленін зневажливо називав їх “богадільнями”. Певну кількість колишніх великих панських маєтностей було перетворено на державні підприємства — радгоспи, їх уважали найвищою формою соціалістичного сільського господарства — справжніми сільськими фабриками. Згідно із законом про соціалістичне володіння землею від 14 лютого 1919 р., призначення радгоспів полягало у створенні умов для повного переходу до комуністичного сільського господарства. Але вони не були ні ефективними, ні популярними, незважаючи на численні державні привілеї та пільги. Радгоспи й колгоспи не відігравали ніякої реальної ролі й під час воєнного комунізму, й після нього. Що ж до модернізації сільського господарства в більш віддаленому майбутньому, то тут великі надії покладалися на трактор. Ленін у 1919 р. зауважував: 100 тис. тракторів перетворять селян на комуністів.

По закінченні громадянської війни політика воєнного комунізму не послабилася. Нав-

паки, запроваджувалися нові утопічні заходи. Так, відтепер користування засобами комунікації й помешканнями ставало безплатним. Планувалися скасування грошей, ліквідація Центрального банку. Наприкінці 1920 р. були націоналізовані останні малі підприємства. Одночасно посилювалося втручання держави в селянські справи — у вигляді директив, які культури треба вирощувати. В березні 1921 р., в розпалі Кронштадтського повстання, Ленін на X з'їзді партії все ще доводив, нібито заміна реквізицій хліба вільною торгівлею неминуче призведе до білогвардійського режиму, тріумфу капіталізму, цілковитої реставрації старого ладу. І закликав до чіткого усвідомлення цієї “політичної небезпеки”.

Під час громадянської війни селяни так само мало покладалися на білих, як і на більшовиків. Генерал Денікін — дивно, але цей факт визнає навіть “Большая Советская Энциклопедия” — був прихильником не самодержавства й великих землевласників, а конституційних демократів (кадетів). Однак відсутність єдності між білими надавала підстави для обвинувачень їх у прагненні до повернення панів (чого деякі з них справді бажали). Більше того:

Денікін стояв за “єдину й неподільну Росію” та відмовився визнати існування українців як народу. Ще один фатальний політичний прорахунок денікінського й більшості інших антирадянських режимів полягав у їхньому ставленні до гострої аграрної проблеми: нагальна потреба будь-якого тодішнього уряду чи армії в хлібі з неминучістю спонукала їх до вжиття стосовно селянства примусових заходів (або, інакше кажучи, до позаринкового курсу). Це було властивим для всіх білих режимів, котрі існували перед П. Врангелем. Саме він першим із антибільшовицьких діячів почав покладатися на ринкові відносини та вільну торгівлю зерном. Це відіграло велику роль у тому, що коли Врангель на чолі свого невеликого війська (котре до того нерідко зазнавало поразок) здійснив у 1920 р. відчайдушний прорив із Криму в Україну, там до нього приєдналася велика кількість добровольців.

І все ж загалом громадянська війна була тільки змаганням між двома добре озброєними, але непопулярними в нарада відносно невеликими групами — більшовиками та білими. На нашу думку, вона не заслуговує на ту підвищену увагу, якою користується, адже це — звичайна війна між організованими арміями під керівництвом вищого командування, між урядами-суперниками, війна за оволодіння ключовими позиціями в державно-політичному житті, головними містами тощо, її кампанії та битви цілковито ясні, значення її в очах світу очевидне, хоч і драматичне. А за своїм розмахом, кількістю жертв і впливом на суспільний розвиток громадянська війна поступалася всеосяжній і загальномасштабній селянській війні 1918–1922 рр., котра тривала навіть довше за першу.

М. Подвойський так описує становище в країні в 1921 р., після відступу білих: “Центральна частина РСФРР майже повністю оточена селянськими повстаннями, від Махна на Дніпрі до Антонова на Волзі”. Селянські повстання вирували також в Білорусії, Сибіру, Карелії, на Кавказі, в Середній Азії. Вже в період від липня до листопада 1918 р. офіційна статистика зафіксувала в Радянській республіці 108 “куркульських бунтів”.

Протягом 1918 р. тільки в 20 районах Центральної Росії відбулося не менше 245 значних “антирадянських повстань”, а за сім місяців 1919 р. приблизно на третині території, контрольованій більшовиками, — 99. У багатьох районах убивали уповноважених із реквізиції харчів. На місце злочину прибувала каральна експедиція, яка страчувала кількох селян і заарештовувала решту. Після цього туди виряджали нового уповноваженого з помічниками, але й цих через день чи два знищували. Карателі знову вирушали на завдання й так далі. Ці дрібні сутички нерідко переростали у великі повстання, учасники яких (їх називали “зеленими”) становили не меншу небезпеку, ніж білі чи поляки.

Методи боротьби Леніна проти повстанців із граничною відвертістю висловлені в його записці до одного з провідних комісарів Червоної армії (цитуємо за Л. Троцьким): “Чудовий план. Скінчіть його з Дзержинським. Під маскою “зелених” (ми звалимо це на них пізніше) ми просунемося вперед на 10-20 верст і вішатиємо куркулів, священників і панів. Нагорода: 100 тис. крб за кожного повішеного”.

На початку 1919 р. спалахнуло велике повстання в Поволжі, а в 1920 р. тут же — ще одне. Влітку 1919 р. російська селянська “армія”, сформована у Фергані (Середня Азія) для боротьби з місцевими мусульманами, об’єдналася з ними проти червоних. Із Північного Кавказу урядовці повідомляли про справжні повстанські армії, які знищили кілька більшовицьких дивізій. У лютому 1921 р. повсталі вірмени здобули свою національну столицю — Єреван.

У січні 1921 р. в Західному Сибіру повстали 55—60 тис. селян. Поширивши свою владу на більш ніж 12 районів, вони перерізали комунікації й завоювали кілька міст, і між ними такі значні, як, наприклад, Тобольськ.

19 серпня 1920 р. розпочалося знамените повстання Антонова. Воно охопило більшу частину Тамбовської губернії й суміжні території. Серед його учасників налічувалося понад 40 тис. селян. З’їзд тамбовських повстанців ухвалив програму знищення радянської влади, скликання Установчих зборів із рівним представництвом різних соціальних груп, передання землі тим, хто її обробляв (подібні документи підготували й повстанці Поволжя, які також закликали до передання влади народові “без поділу на класи чи партії”). На антоновців неможливо було навісити ярлик “куркулів”, оскільки навіть за офіційними повідомленнями від 25 до 80 % їхнього складу становили незаможники та середняки. Протягом кількох місяців більшовики не могли проти них нічого вдіяти, й лише в травні 1921 р. повстання було повністю придушене регулярними військами під командуванням М. Тухачевського (але ще десь до середини 1922 р. в цьому районі продовжували діяти розрізнені групи). Лють карателів не знала меж: вони знищували цілі села, як це згодом нацисти вчинили з чеським селом Лідіце.

В Україні широкого розголосу набуло велике повстання під проводом Григор’єва. 20 тис. його учасників мали у своєму розпорядженні 50 гармат і навіть шість бронепоездів. На думку радянських істориків, саме це повстання перешкодило запланованому вторгненню Червоної армії в Румунію на допомогу Угорській Радянській республіці Бели Куна. Однак серед численних українських повстанських загонів найбільше уславилося з’єднання анархіста Н. Махна. В певний момент воно налічувало до 40 тис. бійців. Якийсь час існував союз селянського вождя з червоними проти білих, та після січня 1920 р. махновці протягом восьми місяців запекло билися з більшовиками.

Слідом за коротким відновленням цього союзу в жовтні та листопаді 1920 р. (з метою розбити спільними силами Врангеля) аж до серпня 1921 р. знову тривали бої між повстанцями та червоними.

Махно так пояснював привабливість для селян анархізму: вони були проти пана й багатого куркуля, але також і проти політичної й адміністративної влади державних урядовців. Детальніший аналіз цього явища пропонує роман Б. Пастернака “Доктор Живаго”: “Селяни повстали, без кінця відбуваються повстання. Ви скажете, що вони неперемінливо борються як з червоними, так і з білими, хто б не був при владі, що вони просто виступають проти будь-якої офіційної влади, бо не знають, чого хочуть. Дозвольте мені не погодитися. Селянин дуже добре знає, чого хоче, краще, ніж ви чи я, але він хоче чогось цілком відмінного. Коли розпочалася революція, вона пробудила його, і він тоді вирішив, що це було здійсне-

ння його мрій, його давніх мрій жити анархічно на своїй власній землі працею своїх рук, цілком незалежно й не відчуваючи себе зобов'язаним нікому ні в чому. Але замість цього він побачив, що лише проміняв старе гноблення царської держави на нове, куди жорстокіше ярмо революційної наддержави. Тож чи слід дивуватися, що села неспокійні, що вони не можуть вгамуватися!..”

Григор'єв і Махно не були, звісно, єдиними українськими “бунтівниками”. Наприклад, батько Зелений очолював велике повстання на Київщині. Було також багато інших.

У лютому 1921 р. ЧК повідомляла про 118 значних повстань в Україні. Стосовно ж дрібних інцидентів, то лише протягом чотирьох днів у квітні того ж року чекісти рапортували про групу з 10 осіб, які відібрали зерно й убили урядовця в Подільській губернії, про загін із 50 озброєних кулеметами вершників на Полтавщині, котрі атакували цукроварню, вбили п'ять сторожів й забрали 18 коней, 306 тис. крб і дві друкарські машинки, про загін чисельністю в 200 вершників у Харківській губернії, що напав на залізничну станцію й до підходу бронепоезда устиг знищити 26 червоноармійців.

Партизанська боротьба в Україні точилася ще тривалий час. Так, у Лебединському повіті Сумської губернії аж до 1928 р. активно діяв повстанський загін, інший загін кількістю понад 20 чоловік до того самого року оперував поблизу Білої Церкви на Київщині. Такі ж повідомлення надходили і з інших регіонів колишньої імперії, особливо з Північного Кавказу й Середньої Азії.

Дуже знаменний факт до Антонова, окрім селян, приєднувалися також робітники (“включаючи кілька залізничників”, як зазначалося в офіційному документі). Ми не маємо наміру аналізувати тут робітничий рух, але в даному випадку для нас цікаво, що робітники теж почали виступати проти комуністів. Ще в 1918 р. відбулися великі робітничі страйки й демонстрації, навіть у Петрограді, а в багатьох містах Уралу ліві есери збурили проти більшовиків “відсталі елементи” з числа фабричних робітників. В Іжевську виникла 30-тисячна “Іжевська народна армія”, котра згодом приєдналася до Колчака. Більше того: за офіційними радянськими джерелами, робітники висували “чисто селянські” вимоги, наприклад, щодо скасування примусових реквізицій продукції селянського виробництва.

Ще зловіснішим (з точки зору більшовиків) виглядало зниження надійності Червоної армії. Число дезертирів і тих, хто ухилився від призову на військову службу, становило пересічно 20 % її особового складу (а в деяких місцевостях навіть до 90 %). Восени 1920 р. в одній тільки Тамбовській губернії налічувалося 250 тис. червоноармійців-дезертирів. У березні 1919 р. військова бригада в Білорусії, рекрутована головним чином із російських селян Тульської губернії, приєдналася до місцевих селянських повстанців. Разом вони утворили тут “народну республіку”. Командир Червоної армії Сапожков у липні 1920 р. очолив виступ у Поволжі 2700 вояків. Після загибелі Сапожкова керівництво перейняв Серов, і під його проводом загін активно діяв ще два роки й навіть захопив кілька міст. Ще в січні 1922 р. він налічував у своєму складі 3000 чоловік. У грудні 1920 р. інший командир Червоної армії — Вакулін підняв повстання в Донській області. Чисельність його бійців швидко зросла з 500 до 3200, а після загибелі Вакуліна його наступник Попов за станом на березень 1921 р. мав у своєму розпорядженні вже 6000 чоловік. У лютому 1921 р. бригада Першої кінної армії, що користувалася особливою ласкою Сталіна, на чолі зі своїм командиром Маслаком перейшла на бік Махна.

Але найкритичніша ситуація склалася під час повстання на Кронштадтській військово-морській базі 2 березня 1921 р. Повстанці добре розуміли селянські вимоги. У газеті “Известия ВРК” від 16 березня 1921 р. вони підкреслювали: “В обмін за майже повністю реквізо-

ване зерно, за конфіскованих корів та коней вони (селяни.— Ред.) одержали наскоки ЧК і каральні команди”. Як заявив Троцький на XV конференції ВКП(б) в 1926 р., в Кронштадті селянин-середняк розмовляв із радянським урядом крізь дула морських гармат.

З огляду на все сказане вище зовсім не дивно, що 15 березня 1921 р. Ленін визнав на X з'їзді РКП(б): “Ми ледве тримаємося”.

* * *

Про руйнівність селянської війни у висвітлювані часи можна судити з таких цифр. Навіть із радянських офіційних даних зрозуміло, що в 1918—1920 рр., напередодні великого голоду 1921—1922 рр. (який забрав до 5 млн людських життів), у цілому загинуло понад 9 млн чоловік,— без урахування 2 млн убитих у першій світовій війні, а також налічувалося приблизно 1 млн біженців (за Франком Лорімером). Кількість померлих у 1918—1923 рр. від висипного й черевного тифу, дизентерії, холери становила, вочевидь, близько 3 млн (головним чином від висипного тифу). Чимало з цих жертв сталося під час голоду або було віднесено на його рахунок. Однак навіть якщо ми візьмемо лише 2 млн померлих від хвороб у 1918—1920 рр., то залишається 7 млн, котрі в ці роки загинули не своєю смертю.

У книжці “Войны и народонаселение Европы” (М., 1960) радянський автор В. Урланіс визначає кількість убитих з обох сторін у громадянській війні приблизно в 300 тис. чоловік (включно з поляками та фіннами). Додамо сюди масові вбивства, розстріли полонених тощо, але й тоді навряд чи одержимо цифру в 1 млн (що справді виглядає зависокою). Інші 6 млн — це жертви голоду та селянської війни. Серед останніх, звичайно, переважали чоловіки. Перепис 1926 р. засвідчив: на той час в СРСР чоловіків було на 5 млн менше, ніж жінок (це в основному стосується вікової групи 25—65 років). Отже, крім 2 млн жертв першої світової та 1 млн (або менше) — громадянської воєн, можна назвати ще близько 2 млн (або й більше) чоловіків і жінок, що померли від інших причин, тобто майже повністю в селянській війні. Далеко не всі вони полягли в боях, бо ж само собою зрозуміло, що за тих конкретно-історичних умов кількість страчених не поступалася кількості вбитих від час воєнних дій. Так, М. Лацис згадує у своїй книжці “Два года борьбы на внутреннем фронте” (М., 1920), що в ході придушення кількох повстань загинули 30 5 7 повстанців, а 3437 розстріляли пізніше.

Ясна річ, наведеш нами статистичні дані щодо жертв селянської війни досить приблизні. Але й у такому вигляді вони яскраво свідчать про розмах і тривалість селянського опору, а також про рішучість повстанців будь-що обстояти свій спосіб життя й перешкодити запровадженню більшовицької системи реквізицій.

* * *

Наслідки подій 1918—1921 рр. уповні можна порівняти з результатами Тридцятилітньої війни в Німеччині. Під час першої світової війни мільйони царських підданих — так само як і кожної іншої великої європейської держави — пішли на фронт, з якого селянська більшість солдатів повернулася додому з метою захоплення панської землі і знищення великих землевласників як класу. Однак усе це загалом не дуже відчутно струснуло тогочасне суспільство. Навпаки, перерозподіл землі сконсолідував і ще більше зміцнив селянські маси. Справжня дезинтеграція їх відбулася вже в ленінський період.

Значні зміни сталися в демографічній і соціально-політичній ситуаціях. Велика кількість людей загинула або емігрувала, мільйони інших переїжджали з місця на місце, тікаючи, за

словами Майкла Конфіно, “з однієї враженої голодом місцевості до іншої, з одного театру воєнних дій до іншого”. А тим часом господарство країни попросту розвалилося. Як ми зазначали вище, економічна політика комуністів на селі вела до деградування останнього. Заможніших селян або грабували шляхом конфіскації майна, або знищували фізично, а на більшій частині орних земель повернулися до старої трипільної системи — там, де вона була вже відмерла.

Проте куди страшнішу загрозу з огляду на свої найближчі наслідки приховував у собі загальний хаос. Сільське господарство почало занепадати лише в 1919 р., а вже на початок 1922 р. поголів'я робочих коней зменшилося порівняно з 1916 р. на 35,1 %, великої рогатої худоби — на 24,4, свиней — на 42,2, овець і кіз — на 24,8 % (підррахунки Н. Ясного за різними радянськими джерелами). В 1913 р. вживали близько 700 тис. т добрив, а в 1921 р. — тільки до 20 тис. Загальна посівна площа скоротилася від 85,6 млн га в 1916 р. до 53,2 млн у 1922 р. В період між 1909—1913 і 1921 рр. урожай зернових (разом із картоплею) зменшився приблизно на 57 %. У деяких випадках наші оцінки не настільки точні, як того вимагає “мова цифр”, однак вони досить близькі до реальних даних.

Зрозуміло, великий голод 1921 р. не організовувався свідомо, з метою фізичного винищення селянства. І все ж пояснити його тільки засухою аж ніяк не було б слушним. Хоч і погані, метеоумови не переросли тоді в катастрофічні. Вирішальним фактором тут стали застосовувані радянським урядом реквізиційні методи — частково тому, що в селянина відбирали більше харчів, ніж він потребував для виживання, а частково тому, що протягом останніх трьох років селянство значною мірою втратило стимули до роботи. Все це зробило голод неминучим, і впливав він із рішення (яке збігалось з відвертою думкою Леніна), що селянські потреби не слід брати до уваги.

Особливо лютував голод у Поволжі. Його страхіття тут можна сміливо порівнювати з тим, що коїлося в країні під час ще жакливішого голоду 1932—1933 рр. (про це йтиметься далі), з однією лише істотною різницею: в 1921—1922 рр. уряд визнав існування голоду й усіляко заохочував допомогу з-за кордону. 13 липня 1921 р. Максимові Горькому було дозволено звернутися туди за поміччю. Очолювана майбутнім президентом США Гувером благодійна Американська допомогова адміністрація (АДА), яка на той час уже здійснила чимало філантропічних заходів у Центральній і Східній Європі, після 20 серпня почала пересилати свої фонди в Росію. В грудні Конгрес США виділив 20 млн доларів і закликав приватних осіб жертвувати кошти на індивідуальні посилки голодуючим. За передплатою було зібрано 6 млн доларів. Загалом грошова допомога Сполучених Штатів досягала 45 млн доларів.

Зі свого боку Максим Горький для рятування потерпілих від голоду зібрав у Москві відповідну групу визначних громадян із некомуністичним чи неполітичним минулим.

АДА та пов'язані з нею організації годували понад 10,4 млн чоловік, а інші організації — ще майже 2 млн (загалом — близько 12,3 млн).

Голод траплявся в Росії й раніше — в 1881, 1906, 1911 рр., але жоден із них ні за своєю глибиною, ні за масштабами не зачепив такої великої маси населення. В найгіршому з минулих випадків число селян, неспроможних роздобути досить насіннєвого зерна, не перевищувало 3 млн, а в 1921 р. кількість таких селян становила 13 млн.

Американська комісія надання допомоги Росії нарахувала в 1922 р. близько 3 млн безпритульних дітей (і ще двом мільйонам загрожувала небезпека голодної смерті вдома); з них 1,6 млн перебували в постійних чи тимчасових дитячих закладах, а 1,5 млн харчувалися за рахунок закордонних добродійних організацій.

Однак навіть за цих трагічних умов із боку радянського уряду простежувалася тенденція залишити українське селянство без допомоги. І це при тому, що, згідно із звітом Ліги Націй, радянські офіційні статистичні дані показали в Україні в першій половині 1922 р. 800 тис. смертей від голоду та спричинених ним хвороб (ці цифри не стосувалися деяких найбільш потерпілих місцевостей). За офіційними повідомленнями АДА, голод в Україні спочатку приховували, “оцінюючи кількість урожаю удвічі більше від кількості, визначеної місцевими органами влади”. Американські організації не допускалися в уражені голодом райони республіки. Як зазначав американський автор Г. Фішер у своїй книжці “Голод у Радянській Росії, 1919—1922” (Нью-Йорк, 1927), “московський уряд не тільки не спромігся повідомити Американську допомогову організацію про становище в Україні, як він це зробив щодо значно віддаленіших районів, але й умисно перешкоджав будь-якій спробі американців вступити в контакт з Україною...”. В період між 1 серпня 1921 р. і 1 серпня 1922 р. з України вивезли в інші місця 10,6 млн ц зерна. Врешті-решт АДА таки дозволили діяти в Україні. Це сталося у квітні — червні 1922 р. — у розпал голоду, коли, як висловився голова ВЦВК М. Калінін, “тисячі вже вмирали, а інші тисячі приготувалися до смерті”. Ознайомившись із ситуацією, представники АДА висловили “подив” із приводу того, що вантажні вагони з харчовими продуктами надсилають із Києва й Полтави “за сотні миль” голодуючим Поволжя, замість того, щоб відправити їх за якусь пару десятків миль — до Одеси чи Миколаєва, де теж лютував голод. За звітом Ліги Націй, аж лише в січні 1922 р. Донецька губернія одержала дозвіл припинити вивезення харчів.

Усі ці події звичайно тлумачать не просто як нездатність влади зарадити лихові, а швидше як державну політику перекладання максимуму тягарів на найменш “лояльних” (хоч тимчасове недопущення американців в Україну можна якоюсь мірою пояснити й бажанням перешкодити їм відвідати Київ, у якому тоді все ще діяв воєнний стан).

Цікаво простежити, як в СРСР із часом мінялися оцінки роботи АДА. “Большая Советская Энциклопедия” видання 1926 р. досить об’єктивно висвітлює її діяльність, визнаючи, що вона врятувала близько 10 млн чоловік, витративши при цьому 137 млн золотих карбованців. А “Малая Советская Энциклопедия” видання 1930 р. твердила, нібито “під виглядом добрих справ” АДА фактично допомагала послабити кризу виробництва в США. У другому (1950) виданні “Большой Советской Энциклопедии” наголошено: АДА використовувала свій апарат “для здійснення шпигунської діяльності та підтримки контрреволюційних елементів. Контрреволюційні дії АДА викликали енергійні протести широких трудящих мас”. В інтерпретації третього (1970) видання “БСЭ” АДА “надавала безсумнівну допомогу в боротьбі проти голоду”, але водночас керівні кола США використовували її “для надання підтримки контрреволюційним елементам, підіривній і шпигунській діяльності”.

Що ж до радянського допомогового комітету в Москві, то його члени були заарештовані в серпні 1921 р. (коли Максим Горький перебував за кордоном). Після особистого втручання Гувера смертні вирокі скасували, й кільком представникам комітету після недовгого заслання до Сибіру навіть дозволили покинути країну.

* * *

В період між 1918 і 1922 роками загинула десята частина населення колишньої Російської імперії. Голод став останньою жертвою, покладеною в ті часи на вітар хибної та гнобительської політики режиму. Поки що боротьба проти спроб цілковитого підкорення селянства і знищення його економіки була успішною. Селянські повстання і виступ кронштадтських матросів урешті примусили московський уряд усвідомити небезпеку, на яку

він наразиться, якщо й далі продовжуватиме нав'язувати свою лінію. Більшовики вирішили відступити (принаймні тимчасово) й погодитися на перемир'я. Отже, селяни обстоювали своє право на вільне господарювання.

Розділ 4

Патова ситуація 1921—1927 рр.

Як бачимо, в останній момент Ленін прислухався до голосу розуму, до голосу селянина, що промовляв “крізь дула морських гармат” Кронштадта, кулеметів Махна та Антонова. Нагадаємо: 15 березня 1921 р.— лише через сім днів після своєї заяви, що не передбачається ніяких змін у курсі партії та відхилень від марксистської доктрини — Ленін визнав на X з’їзді РКП(б), що радянський режим прямує до загибелі. З огляду на це вождь більшовиків погодився тимчасово відмовитися від спроби перевести село на соціалістичні рейки, прагнучи водночас використати передишку для зміцнення політичної влади своєї партії. Так було проголошено нову економічну політику (неп). Однак цей відступ був вимушений. Спочатку Ленін сподівався умирити селянство, не відновлюючи ринкові відносини й налагодивши натомість безпосередній товарообмін між державною промисловістю й селом. Це йому не вдалося, і він, за словами М. Левіна, “відступив, звернувшись до ринків, грошей і капіталістів”. Необмежене реквізування хліба замінили податковими заходами (в Україні їх запровадження відклали на кілька місяців, аби зібрати якомога більше зерна для нагальних потреб). Були відновлені платний проїзд на залізницях, оплата поштових послуг та інші подібні речі, скасовані на останній стадії воєнного комунізму. А в жовтні 1921 р. промислові підприємства дістали право вільно продавати на ринку свою продукцію.

На X з’їзді РКП(б) ветеран партії Д. Рязанов характеризував неп як “селянський Брест”, проводячи тим самим аналогію між відступом під тиском селян і відступом на переговорах у Бресті під тиском Німеччини. Сам же Ленін говорив про неп як про “передишку” в умовах нехватки сил для цілковитого здійснення революційних перетворень. І наголошував у грудні 1921 р. (у плані доповіді на IX Всеросійському з’їзді Рад): “Ми тепер здійснюємо стратегічний відступ, який дасть нам ширший фронт наступу в найближчому майбутньому...”

Радянські вчені хрущовських часів полюбили наводити ленінські цитати періоду непу, в яких ішлося про те, що колективізація землі має бути повільним процесом, базованим на переконуванні та добровільній згоді селянства, що експропріація навіть заможних селян повинна відбуватися тільки за наявності придатних матеріальних, технічних і соціальних умов. І він справді казав таке. Називаючи спочатку неп відступом — одним із тих багатьох відступів, що більшовики час від часу мусили робити в міру зміцнення непу,— Ленін разом із тим іноді виправдовував його як метод досягнення комунізму (і це був не останній раз, коли він змінював свою думку залежно від ситуації). В серпні 1922 р. Ленін називав селянські торговельні кооперативи “кооперативним капіталізмом”, а у своїй праці “Про кооперацію”, створений у січні 1923 р. (коли його вже фактично зборов крововилив у мозок), наголо-

шував: в умовах соціалістичної власності на засоби виробництва та перемоги пролетаріату над буржуазією такі кооперативи зміцнять соціалістичний лад. Він навіть наполягав на використанні сучасної високопрофесійної торгівлі для комерціалізації кооперативного руху і з метою підвищення його рівня закликав до “культурної революції” в цій сфері. (Отже, Ленін розглядав кооперування як шлях до колгоспів, а проте від кооперації, основна ідея якої полягала в купівлі та продажу в кредит, виграли тільки заможні селяни, й вона не створила ніякої тенденції до розвитку колективних засобів обробітку землі.) Характерно: якраз у цей час у партійній літературі почали часто посилатися на заяву Енгельса, що соціал-демократи ніколи не примушуватимуть, а лише будуть переконувати селянство (в даному випадку німецьке) перейти до колективного обробітку землі.

Те, що немало комуністичних лідерів (і серед них, як бачимо, й сам Ленін) приділяли таку увагу широкому теоретичному обґрунтуванню непу, саме по собі ще нічого не значило. Просто ця винятково догматична секта — більшовики — надзвичайно захоплювалася теоретизуванням, без чого не обходився жоден її практичний крок. Але в будь-якому разі представники “правого крила” партії — прихильники досить тривалого, поступового розвитку країни в умовах нової економічної політики — мали змогу посилатися на слова свого вождя, особливу вагу яким надавало те, що саме він був творцем цієї політики.

Тут слід зауважити: попри всі теоретичні міркування Леніна було б, мабуть, очевидною помилкою вишукувати в них реальне підґрунтя для якогось певного курсу. Часом складається враження, що тоді він (як і на ранніх стадіях революції) попросту не знав, яким шляхом рухатися вперед, і намагався не помилитися у виборі найкращого варіанта. Так, на XI з'їзді РКП (б) (1922) він оголосив: відступ зайшов надто далеко, й настав час знову перейти в наступ. Однак, мабуть, і ця його думка швидко змінилася, бо ніяких змін у партійній політиці не відбулося.

Відбудова промисловості була частиною непу, а отже, це також означало поступки капіталізму. За словами Леніна (“Нова економічна політика і завдання політосвіт”), в жовтні 1921 р. через розвал промислового виробництва пролетаріат перестав існувати як клас, і у відродженні його допомагатимуть капіталісти — ті, які дістануть на це дозвіл. У певний момент Ленін навіть твердив, що великих капіталістів можна перетворити на союзників у боротьбі проти “головного ворога” — дрібного селянського власника (повторюючи тим самим свою ж, уже оприлюднену в 1918 р. формулу, згідно з якою “дрібнобуржуазна стихія” є “головним ворогом соціалізму в нас”).

Коли Ленін не закликав до швидкого переходу в наступ — тобто коли посідав чіткі пронеївські позиції, — він гадав, що боротьба за лояльність селянина-середняка триватиме, можливо, протягом кількох поколінь або, в найліпшому випадку — 19—20 років (насправді ж неп офіційно існував трохи менше дев'яти років). Однак усупереч цій тактичній настанові вождь партії завжди дотримувався теоретичного погляду, за яким “селянство постійно, щоденно, кожночасно і в масовому масштабі породжує капіталізм і буржуазію”. Це мало виправдовувати граничну пильність і використання щонайменшої можливості, аби покласти край такому стану речей. Ленін уважав, що за тодішньої обстановки у світі період мирного будівництва не буде надто довгим, а в листі до Л. Каменева від 3 березня 1922 р. (вперше надрукованому аж у 1959 р.) підкреслював: “Величезна помилка думати, що неп поклав край терорів. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного”.

У своїй класичній англійській праці “Ленін і більшовики” (Лондон, 1966) Адам Улам доходить висновку: якби Ленін прожив довше, він покінчив би з непом раніше, ніж Сталін, бо ж останньому перед такою зміною курсу потрібно було ще зміцнити власне становище.

Та хоч би як там було, поступовий відхід Леніна від державної й партійної діяльності та його смерть у січні 1924 р. поставили більшовиків перед проблемою, що їй необхідно було розв'язати рано чи пізно,— в будь-який спосіб позбавитися від незалежного селянина.

* * *

Непевність Леніна у прийнятті тих або інших рішень пояснюється внутрішніми суперечками в партії. З одного боку, суто економічні потреби вимагали розвитку сільського господарства, а отже, й усілякого заохочування селянина — високопродуктивного виробника. З іншого ж боку, політичні міркування й доктринальні настанови примушували більшовиків убачати в цьому виробникові “класового ворога” й покладатися у своїй селянській політиці на мало-, а то й узагалі непродуктивні елементи. До речі, додержуватися “класової чистоти” було дуже важко, оскільки після надання допомоги “незаможникові” він уже переставав бути таким, а “безземельний селянин”, діставши земельний наділ, теж переходив в іншу категорію; що ж до “середняка”, то в міру нагромадження статків він автоматично перетворювався в очах комуністів на “куркуля”.

Всі ці проблеми Сталін “розв'язав” аж у 1930 р. А поки що найнагальнішим завданням була відбудова сільського господарства, й партія мусила змиритися з тим, що на той час її можна було здійснити тільки шляхом стимулювання виробника-“куркуля”.

У національному питанні теж необхідно було тимчасово відступити. В період громадянської війни ні Ленін, ні Денікін навіть не збиралися надавати реальної незалежності Україні (як і іншим регіонам колишньої імперії), однак утримати її тоді не спромоглися. Все ж більшовицький лідер виявився кращим тактиком: йому вдалося закласти основи такої політики, яка містила в собі великі потенційні можливості для реалізації планів комуністів у майбутньому. Білі ж повелися інакше. Вони не ігнорували цілком національні проблеми, як це про них часом кажуть, і Колчак настійно вимагав незалежності для Польщі, Фінляндії та інших країн, але у вирішальний момент його думку відкинули, й Денікін ударив на Москву під гаслом “єдиної й неподільної Росії”.

Сучасні українські комуністи-дисиденти нерідко добирають цитати з праць і промов Леніна, з яких має випливати, що він принципово співчував ідеї державності національних меншостей. Проте насправді він добре розумів небезпеку для радянської влади, приховану в національних прагненнях українського та інших народів, а тому завжди жадав їх нейтралізації й ні на мить не відмовлявся від принципу централізації й наміру запровадити на руїнах царської імперії всеосяжний контроль Москви. Проблема полягала тільки у виборі правильної тактики.

* * *

Отже, невдачі спроб перших комуністичних режимів закріпитися в Україні примусили більшовиків змінити курс. Слідом за згадуваним уже Рязановим, котрий назвав неп “селянським Берестям”, нову національну політику можна було б назвати “українським Берестям”, — і в першому, і в другому випадках за допомогою певних заходів удалося послабити вороже ставлення мас до радянської влади. Тепер, зокрема, селянина вже не переслідували за його традиційний спосіб господарювання, а українці дістали певну культурну автономію. Але, як ми показали вище, вимушені поступки національним почуттям українців, так само як і політичні поступки селянству, зумовлювалися жорстокою необхідністю. Перший український радянський уряд активно виступав проти українізації й захлинувся у хвилях

збурених ним же протестів. Досить обачлива національна політика другого уряду теж наразилась на сильний опір. Третій, успішний наступ комуністів, як і до цього, був зустрінутий вороже, однак, по-перше, у воєнному відношенні його підготували краще, ніж попередні, а по-друге, цей режим удався до ефективних політичних маневрів, зокрема, уважно поставившись до питання української державності (переважно в тих площинах, які не стикалися з чітко вираженим антикомунізмом).

У грудні 1922 р. все ще формально незалежні Україна, Закавказька Федерація й Білорусія увійшли в новий Союз Радянських Соціалістичних Республік. У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) оголосив політику “коренізації”, яка в Україні дістала назву “українізації”. Таким чином, уперше від XVIII ст. питання захисту й розвитку національної мови та культури були піднесені в Україні на державний рівень і здобули статус першочергових.

На відміну від Росії, в Україні тоді інакше ставилися до колишніх політиків — опонентів радянської влади. З еміграції на батьківщину почали повертатися видатні письменники та вчені, — навіть ті, що свого часу активно підтримували Центральну Раду або входили до її складу. Серед них були видатний історик Михайло Грушевський (колишній голова Центральної Ради), інші провідні державні й військові діячі УНР. Одночасно були помилувані кілька українських есерів, засуджених у 1921 р. до короткотермінового ув'язнення. Вони навіть дістали різні відповідальні посади. Так, колишній прем'єр-міністр УНР Всеволод Голубович став головою Української Вищої Ради Народного Господарства, а інші очолили менш важливі ділянки культурного й господарського будівництва. Чимало українських політиків добільшовицьких режимів зайнялися наукою. А колишнього голову Директорії Володимира Винниченка прийняли до комуністичної партії, ввели до складу ЦК КП(б)У і призначили заступником голови Раднаркому України та наркомом закордонних справ. Однак він урешті мудро визнав за краще знову виїхати за кордон. Українізація зайшла далі подібних поступок національним ідеям в інших республіках СРСР, тож провідні діячі української культури, повертаючись на батьківщину, щиро сподівалися, що теперішня Україна, хай би й радянська, здатна відродити націю. До речі, протягом кількох років це таки скидалося на правду. Художня література, історичні й лінгвістичні праці досягли рівня та сили, які задовольняли всі соціальні групи, а класика перевидавалася величезними тиражами. В ході енергійної кампанії культурні організації налагодили зв'язки із селом. За згодою більшовиків до складу цих організацій звичайно входили партійці — прихильники відродження вітчизняної культури. Генерал Григоренко у своїх спогадах (Лондон, 1983) описує, як він ще парубком уперше почув про українську музику й літературу від членів філії просвітницького товариства, заснованої в його селі: “І від них я дізнався, що я належу до української нації, до тієї самої нації, що й великий Шевченко, що я був українець”.

Навіть Сталін схвально відгукнувся на X з'їзді РКП(б) про українізацію: “Ясно, що хоч російські елементи все ще переважають в українських містах, із часом ці міста неминуче будуть українізовані”, як це сталося з Прагою, — до 1880-х років в основному німецькою, а після — чеською.

* * *

Після смерті Леніна розпочалася боротьба за вищу владу, яка шістьма роками пізніше завершилася встановленням особистої диктатури Сталіна. У стислому викладі історію цих подій можна подати так. Спочатку Сталін придушив “лівих”, а потім — “правих”. Льва Троцького здолали, уклавши союз Григорій Зінов'єв — Лев Каменєв — Йосип Сталін. А

тоді вже Сталін у спілці з тріумвіратом “правих” — Микола Бухарін — Олексій Риков — Михайло Томський — звалив самих Зінов’єва й Каменева.

Такої ж долі зазнав альянс Троцький — Зінов’єв — Каменев. Як тільки в політбюро ЦК РКП(б) (із 1925 р.— ВКП(б)) звільнялася чергова вакансія, її займав одноступенець Сталіна. Покінчивши з “лівими” наприкінці 1927 р, генсек протягом двох років нещадно громив “правих”.

Звісно, ця боротьба мала насамперед політичний характер, але нас зараз цікавить лише пов’язаний із нею аграрний аспект. До речі, саме сільськогосподарські проблеми звичайно перебували тоді в центрі внутрішньопартійних суперечок. Особливою запеклістю останні не відзначалися: всі в принципі погоджувалися з непом, всі прагнули якнайшвидше розпочати соціалізацію села, ніхто не бажав примусової колективізації селянства (хоча ніхто й не відкидав при цьому думки про застосування в разі потреби певного тиску згори). В чому ж тоді полягала підспудна суть усіх цих спірок?

Дискусію в партії щодо подальшої долі села й остаточні рішення Сталіна з цього питання (прийняті ним у 1929 — 1930 рр.) можна розглядати на двох рівнях. По-перше, висловлювані представниками різних фракцій погляди цікаві самі по собі, однак ще цікавіші в контексті величезних труднощів, що їх переживала в той час марксистсько-ленінська меншість у прагненнях нав’язати всій партії свою доктринальну лінію й забезпечити свій організаційний контроль. По-друге, це була не просто боротьба ідей і боротьба за владу. Навіть Ленін, пояснюючи у своєму “політичному заповіті” розкол у партії двокласовим характером радянського суспільства, разом із тим добре бачив небезпеку особистої ворожнечі між більшовицькими лідерами. Період 1924—1930 рр. позначився не тільки перемогою сталінського курсу на селі, а й особистою перемогою Сталіна над усіма іншими (крім, звісно, нього самого) членами політбюро ЦК ленінських часів. Оскільки за всіма внутрішньопартійними суперечками неодмінно стояло питання про владу, видається сумнівим, щоб обговорювані проблеми сприймалися “за чисту монету”. Цілком зрозуміле й інше: кожна теза в публічних заявах і промовах партійних керівників найвищих рівнів зумовлювалася передусім тактичними міркуваннями, а не вболіванням за “народну справу”.

Все сказане не означає, певна річ, що завданням державного й народногосподарського будівництва не приділялося належної уваги. В числі найактуальніших залишалася селянська політика. Після остаточного зникнення Леніна з політичної арени згоди тут не було. Члени правлячої партійної еліти вважали ринкові відносини неприйнятними, проте всі спроби покінчити з ними, як ми вже бачили, призвели в соціально-економічному плані до катастрофічних наслідків, і в якийсь момент більшовики змушені були відмовитися від свого курсу й рятувати становище. Водночас згадана доктрина (стосовно ринкових відносин) зумовлювала відповідні уявлення про “класову” структуру села, за якими заможний і хазяйновитий господар виступав природним “ворогом” не тільки партії, а й усіх інших селянських верств. Практика довела хибність такого підходу, однак під час наступного обговорення селянських проблем комуністи так і не виявили бажання відмовитися від нього.

У перші роки непу всі партійні фракції погоджувалися щодо необхідності кооперативного господарювання на землі, але вважали: селянина треба спочатку привчити до кооперації у справах кредитування й торгівлі, а вже потім — у самому сільському господарстві. Й досі існує думка, нібито ця послідовність була витримана на ділі (як зауважує сучасний західний науковець М. Левін, “у нас усе ще стверджується, хоч і з меншою впевненістю, що саме так насправді й сталося...”). Однак діяти таким чином означало б для партійного керівництва поступитися своїми доктринальними переконаннями. От, скажімо, при висві-

тленні тогочасної внутрішньополітичної боротьби “правих” (Бухаріна та його однодумців) нерідко зображували такими собі “лібералами”. Але вони теж були віддані ідеї однопартійної системи, теж прагнули жорсткого обмеження ринкової економіки (з перспективою остаточної її ліквідації) й убачали в “куркулеві” “класового ворога”. Отже, тут серед вищого партійного керівництва ніяких принципових незгод не спостерігалось. Сперечалися про інше: як довго ще мали існувати ринкові відносини із селянином і приватна власність на землю, в якій мірі їх належало обмежувати державними заходами і в який спосіб нарешті покласти їм край.

І коли щодо стратегічної політики фракції-суперниці, повторимо ще раз, порозумілися від самого початку, то в питаннях щодо тактичних підходів (а також тональності веденої полеміки) вони досить гостро сперечалися. При цьому висувалися й думки, аж надто ризиковані з точки зору марксистсько-ленінських ортодоксів. Так, Бухарін зробив справді “ліберальну” заяву (цит. за газетою “Правда” від 24 квітня 1925 р.): “Наша політика стосовно села повинна розвиватися в напрямі послаблення, а частково і заборони багатьох обмежень, що гальмують зростання заможного й куркульського господарства. Селянам ми маємо сказати: „Збагачуйтеся, розвивайте свої господарства й не бійтеся, що на вас накладуть обмеження”. Як би парадоксально це не виглядало, ми повинні розвивати заможні господарства, щоб допомогти незаможному селянинові й селянинові-середняку”.

Як бачимо, один із лідерів партії апелював не просто до заможного селянина, а до “класового ворога” — “куркуля”! І пояснював це інтересами піднесення виробництва (так само, як це робив свого часу Ленін, фактично апелюючи до капіталіста). При цьому Бухарін підкреслював: побоювання, що “куркуль” за таких сприятливих умов створить клас “нових панів”, не мають під собою жодних підстав, а тому в ніякій “другій революції” на селі немає потреби.

Певна річ, заклик Бухаріна “збагачуйтеся!” виявився настільки неприйнятним для партії, що вже восени 1925 р. він змушений був зректися його. Однак це невдале (бо надто відверте) формулювання точно виражало глибинну суть непу. Більше того: Бухарін добре бачив, що прагнення сполучити два суперечливі методи — поступок і репресій — лише призводило до становища, коли селянин не наважувався покрити дах своєї хати бляхою, щоб його, бува, не оголосили “куркулем”, а сільськогосподарські машини купував потай від комуністів.

Бухарін та його прихильники гадали: протягом більш-менш тривалого часу селянина можна переконати в перевагах колективізації, хоча й здавалося абсолютно ясным, що ніхто із селян ніколи добровільно на це не зголоситься. До речі, в цьому був переконаний сам Ленін (і висловив таке переконання у своїй оцінці “середняцьких” мас). Тож ленінська позиція — навіть у щонайм’якшому формулюванні — щодо селянства неодмінно передбачала, а то й просто вимагала застосування економічного чи якогось іншого тиску. Таку ж саму позицію займали і “праві”. Справа полягала лише в тому, в якій мірі й коли вдатися до цього тиску.

Хоча Бухарін пізніше заявляв, що куркулів “можна переслідувати коли й як завгодно”, на висвітлюваному зараз етапі він, здається, припускав існування куркульських кооперативів, які “в оточенні” державних банків і державного промислового сектора змушені будуть конкурувати — із дедалі гіршими для себе перспективами — з кооперативними організаціями інших селянських соціальних груп. Отже, кооператори-куркулі не матимуть іншого виходу, як інтегруватися в соціалістичну економіку, де вони в будь-якому випадку залишатимуться “чужорідним елементом”. Бухарін твердив: ця “інтеграція” фактично означатиме усунення “капіталіста-куркуля”, оскільки кооперативи якраз і повинні були розгромити йо-

го в той самий спосіб, в який соціалістичний сектор мав розчавити “дрібного капіталіста-непмана”.

Позицію в даному питанні “лівих” — уже позбавлених реальної влади, але все ще здатних впливати на хід подій — репрезентував Преображенський. На його думку, шлях до прогресу пролягав через індустріалізацію: тільки в разі її здійснення соціалістичний сектор міг здолати несоціалістичне село. Формула “первісне соціалістичне нагромадження”, вперше висловлена Троцьким, приголомшила “правих” тим, що в ній містився натяк на “експлуатацію” селян (із цього приводу Преображенський навіть ужив стосовно них вираз “внутрішня колонія”). Однак у кожному разі гроші на індустріалізацію могло дати тільки населення, і з цього погляду сільське господарство виглядало найбільшим і найефективнішим джерелом.

В Японії кінця XIX — початку XX ст. до 60 % сукупних селянських доходів ішло — у формі податків та орендної плати — на фінансування промисловості, але, незважаючи на це, через уміле стимулювання сільськогосподарського виробництва воно не тільки не спадало, а, навпаки, нарощувалося (в період між 1885 і 1915 рр. продуктивність праці японських селян зросла вдвічі). Преображенський теж уважав: розміри оподаткування селян в СРСР мали збільшуватися з урахуванням додаткової продукції, отриманої шляхом поліпшення засобів обробітку землі. Бухарін заперечував проти цього, доводячи: ідея “експлуатації села” помилкова навіть в економічному відношенні, оскільки селянство — якщо йому взагалі судилося вижити — повинно було виступати в ролі ринку для промислових товарів, які в інтересах підтримання належного рівня промислового виробництва мали надходити на цей ринок безперервно. Власне, Троцький (і “ліві” взагалі) теж не відмовляли селянам у праві купувати предмети першої необхідності — сірники, мило, парафінові свічки тощо. Таким чином, погляди “лівих” і “правих” у цьому питанні не дуже розбігалися.

Далі, Бухарін наполегливіше за своїх опонентів обстоював думку про вирішальне значення швидкого розвитку державного сектора. Мабуть, спочатку він гадав, що завдяки своїй уявній природній перевазі соціалістична промисловість повинна автоматично зробити ривок уперед, та на початок 1926 р., здається, усвідомив необхідність прискорення розвитку промислового виробництва. На його думку, основний тягар капіталовкладень для цього мало взяти на себе село. Але, як гадав Бухарін, селянин не прийме соціалізму, аж доки той не доведе своїх економічних переваг. Поки що ці переваги виглядали вельми гіпотетично, а отже, годі було й сподіватися на швидку зміну свідомості селян, глибоко закоріненої в класових економічних відносинах. Однак і в даному питанні якихось особливих розбіжностей між “правими” й “лівими” не існувало. Наприклад, Троцький уважав: найкращий спосіб подолати диспропорції між цінами на промислові товари й сільськогосподарську продукцію полягає у підвищенні ефективності промислового виробництва. Твердячи про поглиблення “класової диференціації” на селі та “зростання куркульського шару”, Троцький разом із тим був певен: в умовах належного керівництва зростанням промисловості можна “запобігти процесові класової диференціації селянства і нейтралізувати її наслідки”. І взагалі “ліві” вважали, що індустріалізація обов’язково має супроводжуватися колективізацією, а сама колективізація, у свою чергу, може здійснитися лише в хода індустріалізації (із цією тезою цілком згодні деякі сучасні радянські дослідники, котрі певні, що вона була реалізована на практиці).

Отже, все ще говорячи про “спілку” із середняком, “ліві” водночас почали наголошувати на переважанні інтересів пролетаріату. Так само вони не наполягали на примусовій колективізації, бо вважали: селянин-одноосібник і навіть куркуль опиратимуться ще довго. За словами М. Левіна, “примусове “позичення” 150 млн пудів зерна у 10 % найзаможні-

ших селян було найбільш крайнім заходом, до якого „ліві” коли-небудь закликали”. Навіть Троцький згадував на засланні, що „ліві” мали намір протягом п’яти років не рушити наявну класову структуру суспільства й лише бажали оподаткувати куркульські прибутки у кількості, достатній для індустріалізації.

Зі всього сказаного випливає: і „ліві”, і „праві” були переконані — необхідно повсякчас зміцнювати соціалістичний сектор із тим, щоб він неминуче обійняв панівне становище в економіці. Однак „ліві” теж зосереджували свою увагу головним чином на промисловості, а тому не мали багато чого запропонувати у сфері селянської політики (за винятком кількох заходів щодо оподаткування селян і поліпшення сільськогосподарського виробництва). Щоправда, вони закликали до збільшення кількості — тоді дуже незначної — колективних господарств, у першу чергу для незаможників. Зі свого боку, „правий” Бухарін теж не мав серйозних пропозицій стосовно негайної модернізації чи колективізації села (покладаючись в основному на невизначене майбутнє, коли позиція селян зміниться). На даній стадії для „лівих” і „правих” спільним було переконання: для піднесення сільської економіки потрібні не примусова колективізація, котра неминуче обернеться катастрофою, а енергійні фінансові заходи, хай би навіть часом і досить грібні.

Підсумовуючи все сказане вище, наголосимо ще раз: погляди партійних фракцій на дальші шляхи розвитку села багато в чому збігалися. Суть же головного конфлікту між ними полягала ось у чому. Політика партії дедалі більше завойовувала підтримку (або принаймні толерантне ставлення) із боку заможнішої частини селянства. „Лівих” це дуже турбувало, бо ж, на їхню думку, така згода свідчила про „перекручення комуністичних ідеалів”, „вивітрювання” більшовицьких уявлень щодо класової боротьби. До того ж, хоч ніхто в партії не погоджувався з ринковою системою, в ході дебатів висловлювалися — причому з обох сторін — непевні припущення, що планова централізована економіка вповні могла б співіснувати з ранковою. І ще. Ми вже згадували про сподівання Бухаріна на порозуміння із селянами в невизначеному майбутньому. Тодішні „ліві” (а згодом і сталіністи) вбачали у такій позиції прагнення відкласти побудову „сільського соціалізму” аж до малоімовірної доби мовчазного погодження селянства з новим ладом. А доти радянський режим залишався б певною мірою на ласці неконтрольованих ринкових сил, — тобто, з марксистської точки зору, соціальних груп, котрі за своєю класовою природою в найліпшому випадку могли виступати тільки хиткими союзниками комуністів (а то й ще гірше — ворогами).

Після описаної доктринальної дискусії відбулася ще одна (багато в чому пов’язана з першою). Перш ніж висвітлити її, зробимо кілька попередніх зауважень.

Від самого початку своєї діяльності Ленін і більшовики дотримувалися думки: соціалізму неможливо досягти в одній країні (і тим більше у такій відсталій, як Росія). А після 1917 р. вони неодноразово давали зрозуміти, що очікують на соціалістичні революції в Західній Європі, котрі підвели б під пролетарсько-соціалістичний устрій необхідну марксистську базу. Мабуть, зайвим буде наводити численні цитати із тих творів Леніна та інших партійних діячів, в яких обстоювалися дві тези: по-перше, революції в Європі неодмінно відбудуться, а по-друге, російська революція вижити без них не може.

З точки зору марксистського вчення в цих твердженнях містилася певна частка істини. Рівень промислового розвитку Росії, чисельність і рівень „дозрілості” її пролетаріату були явно недостатніми для здійснення перетворень у величезному аграрному секторі. Фактично радянське керівництво зіткнулося із нездійсненням завданням, однак діяло так, нібито могло впоратися з ним без допомоги іззовні. Скажімо, ідея непу ґрунтувалася на посилці, що країна має самотужки подолати досить тривалий історичний шлях, перш ніж її підтрима-

ють соціальні повстання міжнародного пролетаріату. “Ліві” все ще сподівалися на “світову революцію”, але вже поступово, спочатку як лише надзвичайно контroversійне нововведення, просувалася думка про “соціалізм в одній країні”. Нарешті, вона перемогла і стала ортодоксальною. Однак цьому передували описані нижче події.

Не пізніше травня 1924 р. Сталін запропонував традиційний підхід: одна держава — надто така аграрна, як Росія — неспроможна своїми силами добитися остаточної перемоги соціалізму й відповідної організації виробництва. Для цього конче потрібні зусилля кількох розвинених країн. Та незабаром ця думка почала змінюватися на протилежну.

По суті, теорію можливості побудови соціалізму в одній країні обґрунтував Бухарін, Сталін же лише поставив її в центр внутрішньопартійної полеміки. Цього настійно вимагала тогочасна політична ситуація. Троцький та інші продовжували сперечатися, чи є немарксистською спроба “затримати” революцію в одній країні (котра, на загальну думку, з теоретичного погляду недостатньо розвинена для цього), однак уже стало цілком ясно: після провалів радянського воєнного вторгнення до Польщі в 1920 р. й останнього кидка Комінтерну на Захід (ідеться про фіаско німецьких комуністів у 1923 р.) на революції в розвинених європейських країнах годі й сподіватися. Отже, Росія залишалася без зовнішньої підтримки, а з практичної точки зору це означало, що радянська влада мала або зосередити всі свої зусилля на заздалегідь приреченій на невдачу підготовці “світової революції”, або рішуче відмовитися від цього наміру (чи принаймні повернутися до стадії “буржуазно-демократичного” розвитку). Ортодоксальні комуністи не були готові до такого політичного самогубства, та реальна обстановка настійно вимагала від них цієї жертви. Таким чином, проблема потребувала негайного обговорення.

Добре розуміючи, що надалі молодій радянській державі доведеться існувати самостійно, Сталін прагнув підвести під теорію можливості побудови соціалізму в одній країні міцну базу. У типовій для нього манері він вирішив зробити “батьком” цієї теорії Леніна, тим більше що останній справді висловлювався про таку можливість, — щоправда, зовсім в іншому контексті, бо мав на увазі розвинену країну.

Цікаве враження справляють аргументи, вживані в полеміці навколо окресленої вище проблеми. Вони промовисто свідчать: партійних керівників найвищого рангу аж ніяк не можна було назвати справжніми економістами, фахівцями із розважливим мисленням, орієнтованим на створення раціонально структурованого суспільства (хоч вони і вважали себе саме такими фахівцями й навіть намагалися переконати в цьому Захід). Приймавши месіанську концепцію “світлого майбутнього”, вони пояснювали утримування влади у своїх руках тим, що без цього неможливо побудувати нове, вище суспільство, — вище, бо воно нібито мало втілити в життя теорії Маркса. Іншими словами, йшлося про створення “соціалістичного” ладу в умовах радянської (або, як її тоді визначали — “пролетарської”) системи. І створюватися він мав у доктринально приписаних формах: з економічної бази нового устрою повинні були зникнути товарно-грошові відносини, тобто ринок, а зі сфери соціально-класових стосунків — приватні власники й торгівці

З огляду на все сказане поступки комуністів, зроблені в 1921 р., можна було виправдати тільки в одному випадку: якщо вони реально допомагали партії втримати владу. У свою ж чергу, утримання реальної влади можна було виправдати в очах партійних мас тільки тоді, коли правляча партія скористалася б із найпершої ж можливості для переходу до побудови ладу, приписаного марксистською доктриною (яка вважалася рушійною силою всіх перетворень). І передусім треба було знищити класи, котрі, за марксизмом, заступали шлях до нового суспільства. Певна річ, аграрний сектор мав першим відчутти на собі наслідки такого

експерименту.

За відвертим визнанням Леніна, комуністи, по суті, мало розумілися на економічній реальності. Це треба неодмінно пам'ятати при розгляді політики радянської влади на селі. Насамперед згадаємо про знамениту тезу щодо “кризи ножиць”, уперше висловлену на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. За “ножиці” правили дві лінії на діаграмі, що розходилися в різні боки; одна з них ілюструвала постійне зростання цін на промислові товари, а інша — надзвичайно низькі ціни на продукцію селянського виробництва. Ця “криза” була недовготривалим явищем, спричиненим загальною розрухою й відсутністю зернових резервів, а конкретно причиною її виникнення послужили штучне завищення урядом цін на промислові товари й відповідне зниження цін на сільськогосподарські продукти. Відразу ж після виправлення такого становища “криза” зникла, однак устигла засвідчити неадекватну поведінку й нетерпіння влада в питанні про ринкові відносини, що їх вона не тільки зневажала, а й неправильно розуміла. Як тільки товарно-грошова ситуація ставала загрозливою (чи принаймні так здавалося партійній верхівці), тут же з'являлися ці ознаки надмірної стурбованості, нетерплячки, й уряд терміново розпочинав пошуки шляхів виведення ринкового механізму на рівень, необхідний для збалансування народного господарства.

Все ж, попри таку неврівноваженість, були зроблені й перші спроби оздоровлення економіки. Відомий тогочасний радянський економіст Громан зауважував: “Період 1922—1923 років був першим нормальним роком господарського життя після восьми ненормальних років”. Структура цін ще перебувала в незадовільному стані, та в цілому вже спостерігалося явне поліпшення, — виключно завдяки відновленню ринкових відносин і збереженню селян як власників. Земельний кодекс 1922 р. підтверджував: земля є власністю держави, але й гарантував довічне спадкове володіння нею тим, хто її обробляв. Кодекс навіть перейняв сталинські ідеї злиття селянських “смуг”, і в деяких місцях знову почали виникати нові одноосібні господарства (ферми). Отже, фактично визнавалися три форми власності на землю: кооперативна (в 1920 р. охоплювала тільки 1—2 % усіх господарств); приватна, яка передбачала, зокрема, існування ферм сталинського типу; громадська (під контролем громад у традиційному розумінні). На початку 1925 р. уряд скасував обмеження на використання найманої робочої сили.

Наслідки всіх цих заходів просто приголомшували. За офіційними повідомленнями, обсяг валового сільськогосподарського продукту в 1925—1926 рр. досягнув передвоєнного рівня. Річне виробництво зерна зросло від 57,7 млн т у 1922—1925 рр. до 73,5 млн т у 1926—1929 (хоч ніколи так і не зрівнялося з показниками довоєнних часів, — особливо в Україні й на Північному Кавказі).

За словами генерала Григоренка (у висвітлюваний період він працював у батьківському господарстві), це відродження було б неможливим без праці “людей зруйнованого села, що брали землю коровами або впрягалися до плуга”.

Таким чином, як і передбачав Ленін, плануючи неп, вільне функціонування одноосібних господарств забезпечило піднесення добробуту найхазяйновитіших селян. Страховище - “куркуль” знову підвів голову. Однак навіть серед радянських дослідників цієї проблеми не було згоди стосовно питання: хто ж вони такі, ці нові “куркулі”? На думку одних, то були старі “куркулі”, що на деякий час причаїлися, а тепер спливали на поверхню. Інші ж убачали в них новий шар, сформований із колишніх середняків і незаможників, котрі використали сприятливі умови для особистого збагачення. Поза всяким сумнівом, обидві точки зору мали під собою певні підстави. Крім того, слід ураховувати ще й такий момент. Як незабаром стало зрозуміло, чималу кількість із нових заможних селян становили особи, які

свого часу покинули село й під час громадянської війни перебували в лавах більшовицької армії або в червоних партизанах. Вони нерідко виявляли виняткову ініціативу, легко сприймали незнайоме для них життя й незнайомі ідеї. Отже, ці колишні вояки могли швидко зорієнтуватися в будь-якій новій ситуації. До того ж, користуючись репутацією “борців за радянську владу”, вони чинили тиск на місцевих урядовців, щоб добитися для себе певних послаблень (скажімо, зменшити розмір оподаткування свого господарства).

Поки що стосовно нових хазяїв не вживали будь-яких серйозних заходів. Порівняно з ранішими й пізнішими часами репресивні акції висвітлюваного періоду трималися на мінімальному — певна річ, за “радянськими мірками” — рівні. Почали навіть амністувати селянських “бунтівників”. Так, Г. Петровський у березні 1922 р. особисто засвідчив у Лохвиці (Полтавщина) капітуляцію 126 повстанців, котрі вирішили скласти зброю у відповідь на оголошену амністію (сімома роками пізніше всі вони загинули під час наростання нової хвилі терору).

Зрозуміло, така мирна, майже ідилічна картина не могла зберігатися довго,— надто вже вона суперечила марксистській ідеології. За висловом одного з тодішніх московських спостерігачів, “партія, особливо на низовому рівні, була інстинктивно, напівсвідомо вороже настроєна до непу”. Виховані на чітких інструкціях 1918—1921 рр., сільські активісти були, зрозуміло, спантеличені й невдоволені перемир'ям із середняком і навіть “куркулем”. Більше того, вони б тепер нерідко діяли згідно з уявленнями часів воєнного комунізму. А про ці уявлення ми можемо судити зі слів відомого партійного діяча М. Хатаєвича, який ще в 1924 р. відзначав поширене в селянському середовищі як, до речі, і в самій партії) переконання: “Досить бути тільки членом партійного осередку, щоб здійснювати самовільні реквізиції, арешти чи конфіскації, без будь-яких спеціальних повноважень від відповідних урядових органів... Важко було сказати, де кінчався партійний осередок і починалися трибунали, міліцейські наскоки або наїзди земельних комісій”. Тож не дивно, що, за словами М. Левіна, ставлення селян “до радянського режиму ніколи не було прихильним, за винятком хіба що бідняків, і то лише в певні періоди”. Інші соціальні шари теж за можливості використовували ситуацію у своїх інтересах. Наприклад, у Сибіру в 1925—1926 рр. на основі звернень, підписаних кількома тисячами осіб, виник навіть спільний рух “куркулів” за створення власної партії “Селянська спілка”.

Отже, ситуація залишалася напруженою. Видний співробітник ОДПУ Я. Петерс заявляв: “Ми не повинні забувати, що в умовах непу наші найзапекліші вороги все ще оточують нас” (цит. за газетою “Известия” від 17 грудня 1922 р.), а в секретному циркулярі ОДПУ (червень 1925 р.) наголошувалося: “З'ясовано, що контрреволюційні організації та групи на Україні дуже добре усвідомлюють, що ОДПУ в даний момент примушене, так би мовити, до деякої пасивності, спричиненої новою економічною політикою, а також урядовими міркуваннями вищого порядку. Те, що це становище лише тимчасове, зрозуміло кожному з вас. Таким чином, ОДПУ не повинне втрачати жодної сприятливої можливості для викриття наших ворогів, щоб у слушний час завдати їм нищівного удару”.

Готуючись до “слухного часу”, репресивні органи розсилали інструкції щодо збирання й збереження даних про “запідозрених контрреволюціонерів”. Стосовно України секретний циркуляр 1924 р. визначав цілий список “ворожих” груп та індивідуумів. У першу чергу згадувалися політичні партії й організації. До числа “контрреволюціонерів” відносилися:

- колишні члени дореволюційних буржуазних партій;
- колишні члени монархічних союзів та організацій (“чорних сотень”);
- колишні члени Спілки незалежних хліборобів (діяла під час урядування Центральної

Ради);

- колишні дворяни й аристократи;
- колишні члени молодіжних організацій (бойскаути та ін.);
- “націоналісти всіх мастей і відтінків”. Далі перелічувалися колишні царські службовці:
- урядовці Міністерства внутрішніх справ, насамперед агенти охоранки (таємної політичної поліції), поліції й жандармерії, секретні агенти охоранки й поліції, співробітники прикордонного жандармського корпусу;

- урядовці Міністерства юстиції — члени губернських і повітових судів, присяжні засідателі, прокурори всіх рангів, мирові судді та слідчі, судові виконавці, голови окружних судів та ін.;

- всі без винятку офіцери й унтер-офіцери царської армії та флоту.

Особливої пильності й уваги потребували “таємні вороги” радянської влади:

- офіцери, унтер-офіцери й рядові вояки білих організацій та армій, петлюрівських військ, члени різноманітних повстанських з’єднань і загонів, що активно боролися проти більшовиків (сюди ж входили і вже амністовані особи);

- колишні цивільні службовці міністерств і місцевих управлінь білих урядів, армій Центральної Рада, гетьманської державної варти та ін.;

- служителі релігійних культів: єпископи, священники православної й католицької церков, рабини, диякони, церковні старости, регенти церковних хорів, ченці та ін.;

- торговці, крамарі, непмани;

- колишні землевласники, великі орендарі землі, заможні селяни (які раніше використовували найману працю), заможні ремісники, власники промислових підприємств;

- особи, котрі мають серед своїх найближчих родичів когось, хто в даний момент перебуває на нелегальному становищі або опирається владі зі зброєю в руках у складі антирадянських загонів;

- чужоземці (незалежно від національності);

- ті, що мають родичів або знайомих за кордоном;

- члени релігійних сект і громад (особливо баптисти);

- науковці й фахівці старої школи, надто ті, чия політична орієнтація не виявлена до сьогодення;

- особи, попередньо засуджені або запідозрені в контрабанді, шпигунстві тощо.

Судячи з переліку, “підозрювалася” дуже значна кількість населення України. До цього можна додати ще таке:

згідно із доповіддю П. Стучки про діяльність Верховного суду РСФРР у 1923 р., 67 % усіх розстріляних за вироками судів того ж самого року становили селяни...

* * *

Утрата безпосереднього економічного контролю з боку держави над селянином супроводжувалася, звісно, одночасною втратою адміністративного контролю з боку місцевих органів влади. Справжнім осередком економічної влади в російському селі залишалася, нагадаємо, стара громада. Тож у партійних колах висловлювалося багато нарікань на “подвійну владу”, коли місцеві ради явно поступалися громадам. Така занепокоєність цілком зрозуміла, адже, хоч у принципі сільради вільно обиралися місцевим населенням, від самого початку своєї діяльності вони відігравали роль провідника на селі “диктатури пролетаріату”. Навіть радянські джерела дають зрозуміти, що всі рішення приймав голова сільради,—

як правило, креатура окружних і сільських партосередків (що ж до самих цих осередків, то аналіз списків їхніх членів засвідчує: чимало з них присилалися здалеку або тривалий час мешкали в інших місцях і поверталися на батьківщину за партійним наказом, бо “віддані” місцеві кадри були здебільшого нічого не варті,— за винятком хіба що деяких сільських учителів).

Таким чином, на великій території середняки й заможніші селяни перебрали адміністративний та економічний контроль над сільрадами, й сільська громада, яка одразу після революції вже фактично керувала непримусовим переділом землі, у висвітлюваний час здобула дуже міцне становище,— міцніше навіть за те, котрим вона користувалася в царській Росії. Сільради ж перетворилися, по суті, на їхніх агентів у здійсненні певних заходів офіційного характеру. В 1926 р. 90 % селянських господарств були об’єднані в громадах, і з огляду на сказане вище можна не сумніватися, кому на селі належала реальна влада.

Учасниками сільських сходів тепер були всі, хто мав вік понад 18 років і належав до того чи іншого господарства. Правом голосу теоретично користувався кожний, але на практиці, як і раніше — тільки глави родин. Такий стан речей відбивало положення з радянського земельного кодексу, згідно з яким кворум сходу визначався не з розрахунку представництва членів усіх без винятку господарств, а за наявності половини представників останніх.

У 1927 р. влада вжила серйозних заходів, щоб надати сільрадам більше прав й очистити їх від “небажаних елементів”, однак усі розуміли: справжня проблема коренилася в громадах. На XV з’їзді партії В. Молотов заявив: вигнані з Рад куркулі “намагаються окопатися в громаді”

(Каганович: “Правильної”), але “тепер ми остаточно виб’ємо їх навіть із тих останніх окопів”.

Тут неодмінно вкотре вже поставало запитання: хто ж він, нарешті, такий, цей “куркуль”?

Спроба визначити суть “класового ворога на селі” та з’ясувати його кількість мала в недалекому майбутньому жахливі наслідки для мільйонів людей. Ми вже підкреслювали вище: “куркуль” у тому вигляді, в якому його представляла партія, був не більше, ніж плодом її уяви. Ще за доби воєнного комунізму Ленін значно розсунув сутнісні рамки первісного значення слова “куркуль” із тим, щоб довести існування на селі особливого “куркульського класу”. Ця маніпуляція була настільки очевидною, що згодом із нею не погоджувалися навіть деякі партійні й державні діячі. Так, Бухарін у своїй праці “Путь к социализму и рабоче-крестьянский блок” (М.; Л., 1926) відрізняв “заможного господаря, сільського лихваря, куркуля” від заможного селянина, котрий використовував працю кількох наймитів. Останнього, на думку автора, не можна було відносити до куркулів. Нарком сільського господарства А. Смирнов також намагався звільнити заможного хлібороба від лєнінських семантичних пут і, зокрема, наголошував: “Куркуль був, власне кажучи, дореволюційним типом експлуататора, який тепер фактично зник”. А Мілютін — колишній нарком сільського господарства — запитував на XV з’їзді ВКП(б): “Що таке “куркуль”? Поки що не було чіткого, точного окреслення ролі куркуля в процесі [соціального] розшарування”. До речі, такого окреслення ніколи так і не зробили. Один із учасників партійної дискусії з аграрних проблем писав: будь-хто, знайомий із реальними умовами, “знає дуже добре, що за сільським куркулем не можна прослідкувати безпосередньо (тобто за допомогою статистики використання найманої праці.— Авт.). Його неможливо розпізнати безпосередньо, так само як і неможливо визначити, чи він капіталіст, чи ні” (цит. за М. Левіним). Таким чином, питання створення психологічного, економічного та соціально-політичного портрета куркуля

залишилося відкритим, і не тільки у висвітлюваний період, а й у роки майбутнього терору проти селянства.

Та попри всю цю невизначеність — і попри навіть те, що офіційний журнал “Большевик” фактично запропонував узагалі відмовитися від терміна “куркуль”, — на останнього в цілковитій відповідності до поглядів партії на селянство вже міцно було начеплено ярлик “класового ворога”. Справа тепер стояла за підрахуванням його кількості. Але й тут, мабуть, годі було сподіватися на якусь певність і ясність, бо цифрові дані щодо “куркулів” дуже різнилися між собою. В 1924 р. радянська дослідниця Хрящева писала: “Треба визнати, значно заокруглюючи цифри, що „куркульська експлуатація” становить 2—3 %, але, по суті, ця експлуатація не має чіткого класового характеру”. В 1927—1929 рр. приблизні підрахунки чисельності “куркулів” коливалися в межах 3,7—5 % від складу всього селянства (один відсоток дорівнював 1,25 млн чоловік). На XV з’їзді ВКП(б) Молотов прийняв цифру 3,7 %, однак зауважив при цьому, що з’ясувати точну чисельність куркулів є “майже неможливим завданням”. Статистичний довідник СРСР за 1928 р., дані з якого часто використовувало політичне керівництво (незважаючи на те, що в рамках звичайного економічного аналізу цей довідник уживав “чужий” термін “підприємець”), визначає частку куркульських господарств у розмірі 3,9 % (або 5,9 % всього сільського населення), диференціюючи їх на таких, хто:

- а) володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 1600 крб, а також орендує додаткові засоби виробництва чи винаймає робітників понад 50 днів на рік;
- б) володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 800 крб і винаймає робітників понад 75 днів на рік;
- в) володіє засобами виробництва загальною вартістю більш ніж 400 крб і винаймає робітників понад 15 днів на рік.

Варто, мабуть, зауважити для тих, хто уявляє собі “куркуля” як дуже багатого експлуататора, що в 1927 р. найзаможніші селяни тримали тільки по дві-три корови й володіли приблизно десятьма гектарами орної землі на родину (у складі пересічно сім чоловік), а найбагатша селянська група одержувала лише на 50—56 % більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша (за Ю. Арутюняном і Н. Ясним).

Однак головним на цьому етапі було інше: становлячи 3—5 % селянських господарств, “куркулі” разом із тим вирощували до 20 % усього хліба. Зрозуміло, партія не могла із цим примиритися і якраз у розпалі непу відчула погребу економічного “вгамування” “класового ворога”. Але й до цього вона ніколи не минала жодної можливості наголосити: з огляду на піднесення економічної сили куркуля вкрай необхідно повсякчас зміцнювати спрямовану проти нього спілку (як тоді казали — “змичку”) пролетаріату й найбіднішого селянства. Залишалася “дрібниця”: дати визначення незаможного селянина. Як і у випадку з куркулем, це виявилось дуже непростою справою.

Клопоту завдавала навіть така проста з точки зору марксистської доктрини категорія, як “сільськогосподарські наймані робітники”. 63 % із них мали власні господарства, а близько 20 % — навіть живий інвентар, їх частіше наймали на поденну, ніж на сезонну чи річну роботу, а тому їх було важко відрізнити від “незаможних селян” (або членів їхніх родин), котрі так само могли час від часу працювати в когось за плату. Тож незаможника іноді визначали як хлібороба — власника невеликої ділянки землі (але безкінного), який іноді працював на стороні. За іншим визначенням, що його дав економіст Струмілін, незаможник мав господарство, прибуток з котрого не перевищував пересічної зарплати сільськогосподарського робітника. Пропонувалися й такі дефініції, за якими припускалося, що бідняк

міг тримати коня.

Справа ще більше заплутувалася, коли доходило до середняків, бо їх, крім усього іншого, ще й намагалися розділити на “слабких” і “заможних”. За спільний критерій, який відрізняв цих обох від бідняка, слугувала наявність в їхньому господарстві (а це було, як ми вже підкреслювали, предметом контрверзи в партії) коня. Отже, поділ між середняком і куркулем у більшості визначень залежав від трактування останнього як такого, що експлуатував наймитів, тобто виглядав в очах обмежених класовим підходом партійців чимось на зразок капіталіста. Проте середняки й навіть незаможники теж могли наймати робітників. І справді, під час боротьби з “лівою” опозицією представники відділу агітації й пропаганди ЦК ВКП(б) заявляли, що “значний відсоток у наймі робітників припадає на долю господарств середніх селян”.

Аби хоч якось зрозумітися в цьому дефініційному безладді, почали застосовувати й інші критерії, — наприклад, розмір ділянки орної землі. Однак великі господарства нерідко належали багатолюдним родинам, визначеним як бездоганно середняцькі, а власник меншого господарства міг мати значно більше статків, торгувати хлібом, орендувати в когось сільськогосподарський реманент і робочу худобу тощо. Все це якраз і було ще одним — до речі, “основним” — критерієм “куркуля” (щоправда, деякі теоретики вважали: оренда неживого й живого інвентаря свідчила радніше про “комерційні”, ніж “класові” контакти селян).

Згадаємо і про спроби визначення “куркуля” за таким критерієм, як володіння худобою. Але той, кого відносили до середняків через те, що він не користувався працею наймитів і мало займався торгівлею, все ж міг тримати кілька корів і коней (у випадку, якщо його родина була аж надто чисельною).

Як бачимо, всі вправління навколо окреслення чітких ознак різних соціальних груп селянства успіху не мали. Справа ускладнювалася, зокрема, й недосконалістю системи збирання статистичних даних. Так, уже згадуваний економіст Л. Кріцман (співробітник аграрної секції Комуністичної академії) підкреслював: “Наші статистичні матеріали, на жаль, погано пристосовані до таких досить заплутаних дослідів” (цит. за М. Левіним). Інший тогочасний радянський автор — П. Лященко зауважував у своїй праці “История народного хозяйства СССР” (вийшла друком посмертно — в 1956 р.): “Ми не маємо статистичних даних, хай би навіть неповних або приблизних, щодо еволюції класової структури радянського села за будь-який конкретний період”. Західний дослідник М. Левін у своїй англійській праці “Російське селянство і радянська влада: Дослідження колективізації” (Лондон, 1968) навів лише чотири великі підрахунки (здійснені в СРСР у 1925 — 1928 рр.) кількості осіб, що входили до кожної селянської категорії, і принагідне докинув, що він особисто міг би дати на десяток більше таких підрахунків, відмінних від радянських як за категорійними критеріями, так і за результатами.

Слід особливо наголосити на такому моменті: навіть після розподілення селян за категоріями наймити, як і завжди, були неспроможні відіграти роль надійної опори радянської влади на селі. Лише чверть із них — тобто приблизно 2,8—3 млн чоловік — були членами державної профспілки сільськогосподарських робітників (до речі: на думку комуністів, само по собі це членство мало що важило). А за повідомленням Молотова на XV з’їзді ВКП(б), на кінець 1927 р. лише 14 тис. найманих сільськогосподарських робітників перебували в лавах компартії. Таким чином, влада не могла цілком покладатися на представників цієї категорії, а ті, у свою чергу, вважали, що держава обходила це увагою.

Взагалі становище сільської бідноти можна сміливо назвати парадоксальним. Скажімо, коли наймит заможнішав, він автоматично переходив до іншої соціальної групи, на яку

партія дивилася із сумнівом, а то й із відвертою підозрою. А з іншого боку, якщо він не користувався з наданих йому офіційних привілеїв і не поліпшував економічних умов свого життя, його зневажало місцеве керівництво. Так, журнал “Большевик” (1929. № 2) згадував про партійців, котрі відмовлялися навіть спілкуватися із сільськими бідняками, бо, мовляв, “всі вони — п'яниці”. А в часописі “На аграрном фронті” (1928. № 1) висловлювалася така думка: “Чого ми можемо навчитися від незаможних селян, якщо вони нездатні самі зварити собі борщу?”

З огляду на сказане стає зрозумілим, що економічна допомога незаможникам втрачала будь-який сенс: в одному випадку вона попросту збільшувала число державних утриманців (чим, ясна річ, народному господарству завдавалася відчутна шкода), а в іншому — сприяла переходові бідняків у “сумнівну” (з точки зору партії) верству — середняцьку. Крім того, за численними офіційними даними, кредитні фонди для найбільшого селянства часто ставали об'єктом різноманітних адміністративних зловживань. А головне, попри всі зусилля влади незаможники так і не зайняли перманентно ворожої позиції стосовно багатших елементів. Ще на V Всеросійському з'їзді Рад (1918) селянські делегати заявили, що крах створених державою кредитних об'єднань унеможливив апеляцію влади до мас, тоді як “куркуль і підкуркульник торкаються найчутливіших струн” в душі бідняка.

Що ж до середняка, то партія проголошувала курс на укладення союзу з ним проти “куркуля”. Цей курс залишався незмінною частиною офіційної політики протягом усього періоду бурхливих подій на селі в довоєнні часи, фактично ж ставлення влади до середняка — а по суті, до всього селянства — коливалося між заохоченням і репресіями. Думку про доцільність саме подібної тактики поділяла більша частина партії на чолі зі Сталіним. Як тоді говорили, “чим більше прихильники таких переконань підкреслювали гасло спілки із середняком, тим виразнішою на практиці ставала їхня ворожість до нього” (цит. за М. Левіним).

Всі згадані вище варіації спроб диференціювати селянство базувалися на суворо втриманих класових підходах. Реальну дійсність останні, звісно, не відбивали. Згідно з ідеологічними приписами, незаможники були в числі найперших претендентів до складу сільрад, але й там вони звичайно дотримувалися по ж самої лінії, що й решта селянства. За словами М. Левіна, навіть під час усіх майбутніх лихоліть, пов'язаних із хлібоздачами й політикою цін, “біднота поводитися точнісінько так само, як і інші виробники”.

* * *

У період політичної й ідеологічної боротьби 20-х років головною турботою Сталіна було, звісно, зміцнення особистої влади в партії шляхом контролю над усіма призначеннями (він мав таку можливість завдяки своїй керівній посаді в секретаріаті ЦК). Тут перед генсеком відкривалися сприятливі перспективи. “Опору” режиму — робітничий клас — було зведено тепер переважно (якщо не повністю) до організаційної ударної сили, а його “провідна роль” у суспільстві перетворилася на звичайнісіньку фікцію. Описівши всі підйоми влади, партія стала предметом кар'єристських міркувань. Сформувався величезний бюрократичний апарат, в якого під розбещуючим впливом необмежених можливостей для одержання різних вигод змінювалися або принаймні перекручувалися старі мотивації. Та сила, котру Раковський охарактеризував у рамках “синдрому авто й гарему”, фактично перетворювалася на новий соціальний шар. І справа тут була не тільки в поповненні лав партії великою кількістю спритних кар'єристів “молодої формації”, а і в еволюціонуванні старих партійних кадрів

у правлячу еліту. До речі, це аж ніяк не означало відмови від жорстоких (“революційних”) заходів, бо ж, з одного боку, без них просто неможливо було утримати владу, а з іншого, їх ужиття передбачалося ленінською ідеологією, що, певна річ, залишалася “керівництвом до дії” й “рушійною силою всіх перетворень”.

Усе це було на руку Сталіну. І “ліві”, і “праві” не могли не розуміти сумнівності претензій нової “привілегенції” на особливий статус, а тому чимало їх шукали підтримки в генерального секретаря. Він міг також розраховувати на багатьох представників молодшої генерації (здебільшого робітничого походження) — воєнних бунтівників на місцевому рівні в царські часи, що піднялися ієрархічною драбиною нагору в період безладдя громадянської війни, а тепер, в умовах “соціалістичного будівництва”, нерідко висловлювали невдоволення елітарним становищем старих партійців — європеїзованих інтелектуалів (як “лівих”, так і “правих”), котрі вели перед у теоретичних дискусіях. Саме ці “невдоволені” становили основу майбутньої “когорти відданих сталінців”.

В інтересах повалення Троцького та Зінов’єва Сталін спочатку зблизив свої позиції із бухарінськими, особливо стосовно тези, що селянин osiąгне соціалістичні принципи через торговельні кооперативи (які поступово підведуть його до виробничих кооперативів), а основним засобом створення системи торговельної кооперації є державне кредитування. До XV з’їзду ВКП(б) у працях і промовах Сталіна не траплялося навіть згадки про слово “колгосп”. Як і до цього, він твердив: індустріалізацію можна здійснити, лише базуючи її на поступовому поліпшенні матеріального становища селянства. Та водночас уже розпочав потроху “коректувати” ідеї Бухаріна, — можливо, як гадає Ісаак Дойчер, для того, щоб послабити їхню притягальну силу в очах активістів “правого” крила. Так, на початку 1926 р. Сталін конфіденційно писав, що селянство — “досить нестабільний” союзник, що в громадянській війні воно коли підтримувало робітників, а коли — білих генералів.

Процес поступового розгрому троцькістів, потім — Зінов’єва з Каменєвим, а далі — “нової опозиції”, сформованої двома останніми разом із Троцьким, було завершено в грудні 1927 р., коли на XV з’їзді ВКП(б) Троцького й Зінов’єва виключили з партії. Обґрунтовувалося це необхідністю збереження подоби єдності серед переможного сталінсько-бухарінського керівництва на стадії фінальної атаки на “лівих”. Але якраз у цей час Сталін і його прихильники зробили перші спроби привласнити собі їхні ідеї. Хоч в офіційних звітах з’їзду йшлося про “обмеження” “куркуля”, а Сталін і Молотов заявляли про його “ліквідацію” як класу, у партійних колах стало відомо, що генсек маніпулював “лівими”. Тепер він почав розсилати директиви про вжиття надзвичайних заходів проти “куркулів” у тоні, який суперечив його промовам на з’їзді (див., напр.: “Правда” від 14 та 24 грудня 1927 р. і від 6 січня 1928 р.).

Разом із тим “праві”, все ще наголошуючи на потребі збереження економічної рівноваги, теж почали вимагати підвищення уваги до промисловості й посилення тиску на “куркуля”. Уже в жовтні 1927 р. Бухарін твердив: спілка із середняком забезпечена, отже, тепер можна повести “наступ проти куркуля”, щоб обмежити “його експлуатаційні тенденції” шляхом оподаткування і звуження можливостей для використання найманої праці. На XV з’їзді ВКП(б) Бухарін і Риков говорили про необхідність застосування примусу щодо селянства, хоча й попереджали проти будь-якого збочення від непу, бо ж це спричинилося б до гострої кризи.

Радянські автори традиційно дотримувалися погляду, що Бухарін і його однодумці були віддані ідеї відновлення капіталізму на селі — свідомо чи (з точки зору сталіністів) “об’єктивно”. Близьку думку висловлювали й деякі західні дослідники: мовляв, “праві” стояли на поміркованих позиціях і ладні були допомогти одноосібнику як опорі сільського господар-

ства країни, а здійснювати колективізацію готові були тільки за “дозрілості” селянства до цієї ідеї й за наявності відповідної матеріально-технічної бази (зокрема, тракторного парку). В усякому разі, приблизно так “праві” подавали свою програму. Однак незабаром Бухарін виклав (у газеті “Правда” від 30 вересня 1928 р.) жорсткішу концепцію: “Йдеться про великі капіталовкладення в сільське господарство... Розширення індивідуального селянського сектора, особливо того, що спеціалізується на вирощуванні хліба, обмеження куркульського сектора, будівництво радгоспів і колгоспів у сполученні із правильною політикою цін та розвитком кооперативів, які б охоплювали селянські маси”.

Дійсно, на початку непу Бухарін рішуче виступав у пресі на захист приватного сектора, а в 1929 р. разом з іншими “правими” негативно поставився до сталінських методів прискорення колективізації. Але куди важливіше те, що “праві” ніколи так і не запропонували жодної реальної альтернативи справжньої приватноселянської модернізації й висловили “необмежену підтримку” рішенням XV з’їзду ВКП (б) стосовно довготермінової програми колективізації (20 % на 1933 р.). Бухарін, по суті, ніколи не прагнув змінити аграрну політику партії, й годі шукати щось подібне в його “Записках економіста” (1928).

Отже, “праві” ні на мить не зрікалися ідеї колективізованого сільського господарства, так само як і не заперечували ленінської тези щодо класової боротьби на селі (обстоювання Бухаріним думки про союз із середняком впливало із його зауваження про добровільне переслідування селянськими масами куркулів, і це формулювання залишалося в силі протягом усього періоду колективізації). Разом із тим Бухарін виступав проти застосування в сільському господарстві (як і в промисловості) таких “максимальних” заходів, як, скажімо, надмірне оподаткування селянства, що загрожувало падінням рівня сільськогосподарського виробництва.

Тактика Сталіна на новій стадії (тобто в 1927 — 1930 рр.), коли з політичного погляду для нього найголовнішим було розгромити “правих”, відзначалася великою гнучкістю. З одного боку, він використовував усі можливості своєї секретарської посади для розміщення вірних людей на ключових постах у партійному апараті в центрі й на місцях, а з іншого — разом із залученням на свій бік рядових партійців із обезглавленого “лівого” крила розпочав поступово привертати до себе прихильників непу, тим самим дедалі більше ізолюючи — ідеологічно й організаційно — лідерів “правих”. Цьому сприяло й те, що за умов стабілізації становища в містах, зростання добробуту городян і відновлення “пролетаріату” в усіх фракціях партії зміцнювалося переконання щодо можливості переходу до безпосередньої побудови “соціалізму”. Це передбачалося зробити на основі дальшого піднесення вже переважно відновленої промисловості й неухильного розширення рудиментарної колгоспної системи на селі. Саме такий курс становив головну частину схваленого XV з’їздом ВКП(б) плану, й Бухарін і Томський погодились із ним.

* * *

Форми внутрішньопартійної боротьби в Україні досить помітно різнилися від московських. У квітні 1925 р. сюди вирядили Л. Кагановича. Він мав замінити на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У поволзького німця Е. Квірінга, який перешкоджав українізації. Великою мірою ставленик Сталіна, Каганович згодом набув такої жахливої репутації, що його призначення в 1925 р. в Україну нині розцінюється як справжнє лихо для неї. (До речі, тоді нарком освіти України Олександр Шумський виступив проти, доводячи, що такий високий пост має обійняти українець за походженням Влас Чубар.) Однак Каганович, хоч і пильнував інтереси Москви перед “небезпекою” з боку “націоналістичних збочень”, усе ж виступав

у той час прихильником “поміркованої” українізації на “культурному й мовному фронтах”. До цього слід, мабуть, додати, що він народився в єврейській родині під Києвом і вільно розмовляв по-українськи.

Таким чином, українізація не зустріла в особі нового першого секретаря непримиренного ворога. Але на початок 1926 р. московському керівництву здалося, що процес національного самовиявлення в Україні вийшов із-під контролю. Шумського, який вимагав якомога повнішої культурної, економічної й політичної автономії, звинуватили в “націоналістичному ухилі” і звільнили з посади разом із його прихильниками. Стався, звісно, скандал, — тим більший, що на захист наркома стала Комуністична партія Західної України (тоді діяла на польській території), а сам він подавав свою справу на розгляд виконкому Комінтерну. Сталін висловлювався в тому сенсі, що позиція Шумського виглядала досить привабливою в очах місцевої інтелігенції, однак із точки зору центру її можна було ототожнювати з боротьбою за відчуження українського культурного й суспільного життя від загальнорадянського культурного процесу, проти Москви та росіян узагалі, проти російської культури (а в чомусь, додамо від себе, це відповідало дійсності).

Падіння Шумського й нападки на “шумськізм” не відродили курсу на цілковиту русифікацію. Посаду наркома освіти обійняв Скрипник, який боронив культуру своєї батьківщини протягом наступних семи років.

Син українського залізничного службовця, Микола Скрипник у висвітлюваний період був провідною фігурою в КП(б)У. Ще в 1897 р. він вступив до лав РСДРП, а в 1901 р. його вперше заарештували за революційну діяльність. Після розколу партії в 1903 р. став більшовиком. На початок 1913 р. входив до редакції газети “Правда”, а на VI з’їзді РСДРП (б) у 1917 р. був включений до складу її тоді ще нечисленного Центрального комітету. Повернувшись до Києва у грудні того ж року як уповноважений Леніна, Скрипник, здається, не надавав великого значення українській національній справі. Аж лише після приїзду сюди у квітні 1920 р. він із прихильника нейтралістської позиції досить швидко перетворився на речника незалежної, хай би й Радянської, України. І просто силою своєї вдачі він аж до смерті в 1933 р. якимось збалансовував цю непримиренну по самій глибинній суті суперечність — незалежна і радянська.

На думку Дж. Мейса, аж надто скромна посада наркома освіти не повинна вводити в оману, бо Скрипник фактично відповідав за національне питання, ідеологію та культуру. Певна річ, навколо цих проблем повсякчас точилася гостра боротьба.

Скрипник не приховував своїх поглядів. Він з обуренням говорив на XII з’їзді РКП(б) (1923) про комуністів високого рангу, які з кон’юнктурних міркувань “прийняли” українізацію, але на ділі ні в чому не сприяли їй. До одного з тих, розповідав Скрипник, хто голосував за українізацію на нещодавній конференції КП(б)У, звернувся по-українськи якийсь робітник і почув у відповідь: “Почему ты не разговариваешь на понятном языке?”

Однодумець Скрипника, письменник-комуніст Микола Хвильовий, прямо писав у 1926 р. у “Вістях Всеукраїнського Центрального Комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (№ 3): “Українська економіка не є російською й не може бути такою, хоча б через те, що українська культура, яка походить із економічної структури і, в свою чергу, впливає на неї, має характеристичні форми та риси... Одне слово, союз лишається союзом, а Україна — незалежною державою”. Так само відповідальний за українське політичне виховання Михайло Волобуєв нарікав: Україна досі зазнає економічної експлуатації через застосування центром фіскальних методів, уживаних ще в царській Росії.

Проукраїнські настрої в КП(б)У підтримала група українських діячів — євреїв за на-

ціональністю (Кулик, Ліфшиць, Гуревич і Равич-Черкаський). Останній критикував російських комуністів, які, на його погляд, “вважають, що Українська СРР і Комуністична партія України — це фіктивні поняття або просто гра в незалежність. У найліпшому разі вони (російські комуністи — Ред.) погоджуються, що в період боротьби проти націоналістичної Центральної Ради та Директорії компартія та радянський уряд повинні були прикраситися захисними національними кольорами й кольорами самостійності. Тепер же, коли радянський уряд на Україні міцно вкорінився, вони гадають, що роль Української СРР та КП України скінчилася”.

На противагу таким заявам ортодоксально настроєні члени партії застерігали щодо “розкольніцьких впливів” із боку “націоналістичних ухилів”. А Сталін тим часом обрав середній курс — аж поки не придушив Бухаріна та його прихильників і поки боротьба проти селянства не постала на порядку денному як найнагальніша проблема.

У липні 1928 р. Кагановича, який у національному питанні принаймні виявляв відносну тактовність, відкликали до Москви. Сталін, на думку Бухаріна, “купив українців усуненням Кагановича з України”. Сам Сталін згадував про вимоги українських діячів, щоб Кагановича замінили Гриньком або Чубарем, однак новим першим секретарем ЦК КП(б)У став поляк Станіслав Косіор, а Чубар обійняв посаду голови РНК.

Таким чином, центр ясно бачив, що українська партійна інтелігенція все ще не “вгамувалася”, а місцева влада так і не спромоглася завоювати прихильність села (в 1926 р., за словами Затонського, українські селяни цуралися всіх пов’язаних із режимом,— навіть, скажімо, “сількорів”). Значною мірою з огляду на все це партія вирішила й надалі підтримувати в Україні комнезами, вже ліквідовані в інших місцях. У 1925 р. ці комітети були позбавлені більшої частини своїх функцій, але в 1927—1928 рр. знову одержали їх, ще й укупі із спеціальним повноваженням “виявляти надлишки хліба” (своєрідний передвісник методів тих недалеких уже часів, коли Сталін домігся абсолютної особистої влади й розпочав справжню війну проти селянства).

Частина II

УДАР ПО СЕЛЯНСТВУ

Розділ 5

Колізії 1928-1929 рр.

На початку 1928 р. в СРСР вибухнула зернова криза — або, радніше, те, що під цим розуміло тогочасне керівництво. По суті ж це було не чим іншим, як тимчасовою втратою рівноваги на хлібному ринку. За допомогою нормальних заходів становище легко можна було виправити. Але знову ж таки притаманне комуністам недовір'я (або просто нерозуміння) до ринкової системи й наслідки некомпетентної політики цін викликали щось подібне до паніки.

Дошкуляли й реальні проблеми. Так, на початок 1928 р. експорт хліба фактично припинився. Напередодні першої світової війни половина зернової продукції надходила від поміщиків і “куркульських” господарств. Вони вирощували понад 71 % хліба на ринок та експорт. У 1927 р. селяни володіли 314 млн га угідь супроти 210 млн перед революцією, а кількість господарств зросла від 16 млн до 25 млн; селянин (не куркуль), який напередодні війни вирощував 50 % хліба і споживав 60 % своєї продукції, тепер відповідно вирощував 85 % і споживав 80 %. Перед державою стояла проблема: як одержати це зерно? Проблема дуже делікатна, бо, як заявив ветеран партії Г. Сокольников на XV з'їзді ВКП(б), “ми не повинні думати, що зернові запаси селян — це ознака якоїсь куркульської війни проти пролетарської економічної системи й що ми повинні розпочати кампанію, щоб забрати їх. Якщо ми це зробимо, це означатиме лише повернення до реквізицій”.

Справі б могли зарадити правильне використання ринкових і фінансових заходів, а також певна міра обачливості. Однак комуністам бракувало і першого, і другого. Згідно з одним із авторів, загалом прихильним до режиму, “політика радянського уряду, який кожного року робив ставку на те, що цьогорічний урожай буде добрий, була відверто нереалістичною” (цит. за Р. Девісом). Словом, “режим поняття не мав, куди він прямує; рішенням, що їх він ухвалював, бракувало чіткості, й вони лише підривали сільське господарство” (за М. Левіним). На XV з'їзді ВКП (б) теж говорилося про це. Так, Камінський засуджував “коливання та непевність у цінах сільськогосподарської продукції”, а як приклад навів офіційно встановлені ціни на льон, котрі змінювалися п'ять разів протягом двох років.

Один із провідних західних дослідників висвітлюваної проблеми, нині покійний професор Є. Карч характеризував нездатність створити зерновий запас у врожайні роки як “недбалість, що межує з безглуздя”, і додавав: коли через некомпетентність верхів і фіскальну політику в 1927—1929 р. спалахнула заготівельна криза, спроможність уряду адекватно відреагувати на неї фактично була паралізована “одночасною й майже неймовірною кризою в інформації”. Насправді ж, на думку Карча, “побоювання, які тоді існували щодо здатності радянського селянина постачати ринок своєю продукцією... були абсолютно

безпідставними”, адже, за підрахунками, в 1927—1929 рр. досить було лише дотувати 131,5 млн крб для підвищення цін на хліб, і ринок швидко б стабілізувався.

Більше того: як було потім з’ясовано — й мовчазно підтверджено радянськими економістами,— Сталін при обговоренні хлібної проблеми оперував невірогідними цифрами (радянській статистиці взагалі притаманні великі розбіжності у відомостях про врожай навіть одного якогось конкретного року). Некомпетентні й погано інформовані помічники генсека подали йому значно занижені дані щодо справжньої кількості зерна, виставленого на продаж у 1926—1927 рр. (Сталін говорив про 10,3 млн т, а в дійсності було 16,2 млн). По суті, протягом усього висвітлюваного нами періоду — під час реальних та уявних криз — радянський уряд покладався на цифри, такі ж ненадійні, як і ті, що їх він сам передбачав або “планував”. Це й не дивно, адже, як писав А. Большаков у праці “Деревня 1917—1921 гг.” (М., 1927), місцеві урядовці, приголомшені неймовірною кількістю зпущених “згори” різноманітних “форм” та “анкет”, щиро визнавали: “Ми не можемо зрозуміти й половини запитань. Ми просто пишемо перше, що приходить нам у голову...” Зі свого боку, як зауважує Левін, Центральне статистичне управління. Державна планова комісія (Держплан), Наркомат інспекції і статистичні відділи кооперативного руху “подавали дуже різні цифри, що стосувалися цих проблем,— іноді у справах винятково важливих, наприклад, щодо заготівель, орних площ або п’ятирічних планів”.

Сталін помилково твердив, що обсяг товарного зерна в СРСР становить тепер лише половину обсягу, виробленого напередодні першої світової війни, хоч валове виробництво хліба вже досягло довоєнного рівня. Тут, багатозначно додав генсек (і це було ухилом “вліво” навіть порівняно з тією винятково жорсткою лінією, яку він збирався здійснювати на практиці), завинив головним чином “куркуль”; отже, розв’язка становища має полягати в переході від одноосібного селянського господарства до колективного і в боротьбі “проти капіталістичних елементів селянства, проти куркулів”.

Учасники об’єднаного засідання ЦК ВКП(б) і ВЦВК у квітні 1928 р. дійшли думки: криза викликана різними економічними факторами, а “куркуль” просто скористався з розбалансованості господарства. Проте Сталін знову переклав головну провину на “куркулів”. Така настанова міцно закріпилася в радянській історіографії. Так, Д. Голінков писав: “Куркулі організували саботаж збору зерна в 1927—1928 роках. Притримуючи великі запаси хліба, вони відмовилися продавати його державі за ціну, встановлену радянським урядом”. Щоправда, більшість сучасних радянських авторів (і навіть “догматичний” С. Трапезников) розглядають причини зернової кризи 1928 р. з позицій, що їх поділяють і західні науковці. В числі таких причин Трапезников згадує, наприклад, диспропорції між цінами на промислові товари й сільськогосподарську продукцію, брак промислових товарів, призначених для сільського ринку (а звідси й брак стимулу для селян продавати свої продукти), низькі державні закупівельні ціни, які спонукали виробників приховувати хліб, а не виставляти його на продаж, тощо. А зменшення кількості “куркулів” означало, що число тих, хто мав надлишок хліба, тепер скоротилося.

Хоч як би там було, дефіцит зерна в січні 1928 р. становив якихось 2,16 млн т. Це ні в якому разі не тягло за собою “кризи” або “небезпеки” (на чому наполягав Сталін), бо ж, незважаючи на деяке зменшення обсягів вирощування зернових, інші галузі сільськогосподарського виробництва (зокрема тваринництво) перебували на піднесенні, і в 1928 р. валовий сільськогосподарський продукт у порівнянні з попереднім роком зріс приблизно на 2,4 % (за іншими даними, в той період щорічний приріст валового продукту досягав 5—5,5 %, що виглядає досить вірогідно). Крім того, за Трапезниковим, швидко збільшува-

лися обсяги продажу селянами продукції технічних культур. Таким чином, ніякої “кризи” не було, а просто селяни нормально реагували на конкретну ринкову ситуацію, спричинену штучним заниженням державних закупівельних цін на зерно.

Однак у січні 1928 р. сталося те, що американський дослідник Стівен Коен назвав “головною подією”. Зіткнувшись із хлібним дефіцитом (буцімто реальним, але, як ми вже бачили, уявним), політбюро ЦК ВКП(б) одностайно проголосувало за “надзвичайні заходи”. “Праві” спочатку гадали, що йдеться про обмежену експропріацію “куркульського” хліба, та коли ця кампанія перетворилася на масове пограбування всього селянства (здійснюване майже з такою ж несамовитою жорстокістю, як і в 1919—1921 рр.), вони почали протестувати. Взагалі всі партійні фракції вважали це рішення тимчасовим і не розглядали його як сигнал до припинення непу, однак воно відіграло справді фатальну роль у подальшій долі країни. Партія захопила хліб, вирощуваний в умовах “гарантованого” ринку, й забезпечила тим самим державні потреби. Але, з іншого боку, ця “перемога” наочно продемонструвала селянам: на нормальний ринок годі вже й сподіватися. Економічний стимул до господарювання, й без того надто непевний, було фактично знищено. І ще один момент: успішна конфіскація зерна (вилучені у селян майже 2,5 млн т повністю компенсували дефіцит у 2,16 млн т) створювала ілюзію, начебто за допомогою брутального насильства можна розв’язувати будь-які проблеми.

Сталін охарактеризував надзвичайні заходи як “абсолютно виняткові”. Але цей “виняток” дуже нагадував методи часів воєнного комунізму. Так, на хлібозаготівельну кампанію терміново мобілізувалися “кадри”. В зернові райони вирядили 30 тис. активістів. У селах організовувалися надзвичайні “трійки”, котрі мали повноваження контролювати місцеву владу. Із сільських, губернських і повітових парторганізацій вичищали “слабаків”. Хлібні ринки закривалися. Кількість зерна, що його селяни могли змолоти на млинах, звели до прожиткового мінімуму. Хоч центр час від часу засуджував “крайнощі”, він, по суті, уже повернувся до політики реквізицій періоду громадянської війни. “Наступ на куркуля” й примусове вилучення зерна в основному відповідали крайнім варіантам програми “лівих”, тож Преображенський беззастережно підтримував цей курс.

Від сталінських заходів потерпав і середняк — найчисленніша категорія на селі. Тепер він знову, як і в 1919 р., мав дуже мало своїх представників у сільрадах. У деяких українських губерніях їхнє представництво зменшилося до 30 %. І взагалі, до виборчих комітетів, які практично визначали склад сільрад, нерідко входила мізерна кількість селян усіх категорій порівняно з урядовцями та іншими відповідними особами.

10 січня 1928 р. було прийнято закон, який: змінював положення про кворум на сходах сільських громад, і відтепер воля третини односельчан була обов’язковою для решти; позбавляв певні категорії селян права голосувати на сходах і водночас надавав це право наймитам, які не тримали власного господарства; дозволяв сільрадам скасовувати ухвали сходів, якщо активістам здавалося, що ці ухвали суперечать радянській політиці. Таким чином, закон завдав сильного удару по середнякові і водночас засвідчив початок кінця незалежності громад. На практиці це виявилось, зокрема, в тому, що громаду, як і за царських часів, почали широко використовувати для забезпечення “самооподаткування” селян. Тобто вона відповідала тепер за видобування “зайвих грошей” із села, після того як по-новому організовані сільські збори під тиском “згори” визначали розмір “зайвини” (все це, ясна річ, не мало нічого спільного із самооподаткуванням у традиційному розумінні, оскільки тепер громада згідно з офіційними настановами повинна була обов’язково обкладати “куркуля” підвищеними стягненнями, причому незалежно від думки з цього приводу решти общинни-

ків). Зрозуміло, всі ці суворі адміністративні нововведення не приваблювали, а, навпаки, відвертали від партійної політики всі прошарки сільського населення (і навіть бідняків).

Змінюючи свій курс на селі, влада, як і завжди, приділяла особливу увагу основним житницям — Україні, Північному Кавказу, Поволжю, але вирішила спочатку “облаштувати” Сибір. Туди особисто вирушив Сталін (це був його останній візит до сільської місцевості) і закинув членам територіальної парторганізації та представникам місцевих державних органів некомпетентність, що межувала із “саботажем”. На їхні протести — мовляв, претензії до селян були явно надмірними — генсек заявив: незаможники й середняки продали надлишки свого хліба, а от куркулі й досі притримують величезні запаси зерна — до 50—60 тис. пудів на господарство. Певна річ, то була чистої води вигадка. Більше того: Сталін тут суперечив сам собі, бо раніше твердив, що найбільша кількість непроданого хліба залишається в руках середняка.

Коли дійшло до практичного виконання партійно-урядових настанов, місцеві урядовці, котрі подавали списки “куркулів”, одержали завдання виявити в останніх нібито приховане ними зерно. Однак “класовий ворог” насправді не мав ніяких надлишків у кількості, відповідній заготівельним нормам, а тому виконавці наказів партії хоч-не-хоч мусили компенсувати недобір за рахунок усього селянства (до речі, в листі, надісланому Сталінім парторганізаціям, цілком відверто твердилося: куркуль зовсім не є головним держателем “зайвого” хліба, просто його треба переслідувати як економічного провідника селянства, за котрим ішов середняк).

У міру послаблення кризи хлібозаготівель Сталін та його прибічник Бауман почали визнавати факти застосування під час здійснення “надзвичайних заходів” обшуків, конфіскацій, порушення “меж безпеки” середняка тощо. Із приголомшливою “безпосередністю” Сталін заявив 13 липня 1928 р. у доповіді на зборах активу ленінградської організації ВКП(б), що це було “негаразд”, але ж у квітні й травні 1928 р. кількість заготовленого хліба залишалася недостатньою, а значить, “хліб все-таки треба було зібрати. Звідси повторні рецидиви надзвичайних заходів, адміністративна сваволя, порушення революційної законності, обхід дворів, незаконні обшуки і т. д., які погіршили політичний стан країни і створили загрозу змичці”.

За основну “правову” зброю, вживану проти селян у ході примусових хлібозаготівель, слугувала “стаття 107” (чинна від 1926 р.). Вона передбачала тюремне ув’язнення й конфіскацію майна стосовно тих осіб, котрі умисно сприяють підвищенню цін або не виставляють свою продукцію на продаж. Характерно: первісне ця стаття призначалася аж ніяк не для покарання селян, а лише для боротьби проти спекулянтів. Однак, як зазначив Риков на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), в одному з округів її було застосовано у 25 % випадків до незаможників, у 64 % — до середняків і в 7 % — до куркулів. Якщо судити з наведеного в газеті “Правда” від 2 грудня 1928 р. списку незаможників із зазначенням їхнього ставлення до урядової політики, сподіваної підтримки владі з боку селянської бідноти вищезгаданий захід не забезпечив.

Липневий пленум оголосив про скасування надзвичайних заходів (відданість курсові непу була в принципі підтверджена ще на квітневому пленумі того ж року). В типовій для себе відстороненій манері Сталін підтримав на липневому пленумі тезу “лівих” щодо одержання від селян капіталовкладень на індустріалізацію, одночасно прикриваючи свій непівський фланг: “З селянством у нас стоїть справа в даному разі так: воно сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і посередні, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на

сільськогосподарські продукти — це, по-друге.

Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, в тому числі селянство. Це є щось подібне до „данини“, щось подібне до надподатку, який ми змушені брати тимчасово для того, щоб зберегти і розвинути далі нинішній темп розвитку індустрії, забезпечити індустрію для всієї країни, піднести далі добробут села і потім знищити зовсім цей додатковий податок, ці „ножиці“ між містом і селом. ...Без цього додаткового податку на селянство, на жаль, наша промисловість і наша країна поки що обійтися не можуть”. І далі: “Чи може селянство витримати цю тяжкість? Безумовно, може: по-перше, тому, що тяжкість ця буде ослаблятися рік у рік, по-друге, тому, що стягнення цього додаткового податку відбуватиметься не в умовах капіталістичного розвитку, де маси селянства приречені на зубожіння і експлуатацію, а в умовах радянських порядків, де експлуатація селянства виключена з боку соціалістичної держави і де сплатування цього додаткового податку відбувається в умовах безперервного поліпшення матеріального становища селянства”.

Сталін додав до цього, що й досі чиниться тиск на “капіталістичні елементи” села, який часом доводить їх до руйнування. Як гадає Р. Медведєв, за допомогою надзвичайних заходів генсек, можливо, прагнув лише “налякати куркулів, примусивши їх до покірності”. Так чи ні, але з’явилися нові вказівки — припинити застосування надзвичайних заходів, підвищити державні закупівельні ціни на хліб, забезпечити село промисловими товарами. Однак зарадити справі вже було важко, бо заможніші селяни таки справді злякалися. Деякі засіяли менше землі, ніж звичайно, інші почали розпродувати своє майно (оскільки, за визнанням провідного сталінського економіста Струмиліна, навіть підвищення закупівельних цін не покривало виробничих витрат селян). Одне слово, виробники хліба цілком природно відреагували на примусові конфіскації і продемонстрували відсутність будь-якого бажання збільшувати виробництво. Вони вже не докладали тих тяжких зусиль до праці, які нещодавно допомогли відродити сільське господарство країни.

Таким чином, наприкінці 1928 р. партія знову наразилася на скруту, спричинену її ж власною політикою на селі. На початок серпня згаданого року показники у хліборобстві і тваринництві пішли вниз. Більше того: з урахуванням приросту населення в період від 1914 р. душеве виробництво хліба зменшилося з 584 до 484,4 кг.

Коли ринковий механізм не виправдовував покладених на нього сподівань, становище рятували за допомогою реквізицій, а тоді знову дозволяли ринок. Однак селянин уже не йняв йому — точніше, його радянському варіантові — віри. Це у нерозривному зв’язку із падінням мотивацій до праці створювало ситуацію, що її влада ніяк не могла зрозуміти. Справді, із дальшим погіршенням ринкових відносин (після вищеописаних подій) уряд, пам’ятаючи про успіх кампанії щодо примусового вилучення хліба, в будь-який момент залюбки вдався б до цього “випробуваного” засобу. Але ж тоді забрали величезну кількість зерна, вирощеного якраз за допомогою ринкових стимулів! Тож хіба не логічним було б передбачити, що тепер, за падіння сільськогосподарського виробництва і втрати довіри селянства до влади, ніяка реквізиція не приведе до бажаних результатів?! Хіба не ясно було, що справа зовсім не в “приховуванні” хліба, а в низькій продуктивності селянської праці?.. На жаль, не ясно...

* * *

А тим часом, поки тривала боротьба за хліб на селі, Сталін використовував становище, що склалося, для наступу на “правих”. Він твердив про існування “певних елементів”, які

“чужі партії”, “не бачать класового розшарування на селі” й які прагнуть “жити мирно з куркулем”. На квітневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) генсек піддав дуже гострій критиці партійців, котрі “тягнуться позаду ворогів соціалізму”. В середині згаданого року Бухарін зрозумів: Сталін перейнявся рішучістю обрати курс, що неминуче призведе до повстань, і їх доведеться “залити кров’ю”. Вже на початку червня ці два партійних лідери не розмовляли один з одним. Проте зовні все виглядало пристойно...

Нарікаючи, що у своїй масі члени ЦК партії не розуміють суперечок у найвищому керівництві, Бухарін разом із тим не утрудняв себе роз’ясненнями. “Праві” воліли боротися зі Сталіним у “приватному порядку” і всіляко приховували внутрішні чвари. Зі свого боку, Сталін теж відкрито на виступав проти своїх опонентів, але його довірені особи повсякчас викривали “ухили” тих, хто не мав “охоти сваритися з куркулями”, і врешті “докорінно права позиція” стала об’єктом нищівної критики в газеті “Правда” (від 18 вересня 1928 р.). Однак на той час Бухарін уже вимагав “наступу на куркуля”. Його підтримав Калінін, аргументувавши таку позицію тим, що цього разу не буде дозволено ніяких примусових експропріацій. І розважливо додав: поки залишаються приватні господарства, завжди з’являтимуться й нові “куркулі”, щоб замінити вже позбавлених власності. Сталін також поки що утримувався від передання “куркулів” до рук ОДПУ, хоч і висловлювався з цього приводу, як завжди, не дуже ясно, залишаючи тим самим за собою право вжити проти них “адміністративних” й економічних заходів. Коли ж справа торкнулася “особистостей”, він скерував свою публічну атаку проти менш авторитетних й аж надто “правих” діячів, насамперед проти заступника наркома фінансів і наркома зовнішньої торгівлі Фрумкіна. Останній 15 червня 1928 р. виступив із відкритим листом до ЦК ВКП(б). На листопадовому (1928 р.) пленумі ЦК Сталін розкритикував його як представника “правого ухилу” і водночас заявив про єдність політбюро ЦК (хоч і піддав тут же критиці “примиренця” — “правого” Угланова, який підтримував “розкольників”). На пленумі Бухарін і Томський подали у відставку, але Сталін визнав це за передчасне і переконав їх забрати заяви (погодившись при цьому з їхньою вимогою, що чуткам про розкол у партійному керівництві час уже покласти край).

Протягом 1928—1929 рр. генсек врешті-решт перехитрував “правих” і поступово розгромив їх, не надавши їм навіть можливості піти на прилюдний конфлікт (хоча б на рівні “справи” Троцького, не кажучи вже про Зінов’єва). За словами Р. Даніельса, “історія правої опозиції дає змогу простежити виняткове видовище політичної групи, яку спочатку розгромили, а тоді вже атакували”.

* * *

У міру загострення кризи хлібозаготівель наприкінці 1928 р. навіть Держплан уважав: тенденція до зменшення кількості зібраного зерна є тимчасовим явищем. І ще в листопаді цього року Сталін засуджував думку, за якою “надзвичайні заходи” мають перетворитися на сталий курс. Тому з новою нехваткою хліба в державних засіках упоралися, заперечуючи навіть саму згадку про “надзвичайну” ситуацію і відкидаючи щонайменші натяки на ототожнення дій хлібозаготівельних органів із конфіскаціями. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло на озброєння “урало-сибірський метод”, запропонований парторганізаціями цих двох регіонів (Риков не погодився із таким рішенням), і приблизно з лютого 1929 р. його почали широко застосовувати, а в червні офіційно легалізували. Автори “методу” виходили з думки, нібито існували великі таємні сховища зерна (переважно в руках “куркулів”), і з огляду на це настійно пропонували збільшити норми хлібоздач.

“Метод” передбачав демонстрування цілковитої “злагоди” в діях влади й низів. Прибуваючи до сіл, партійні уповноважені не просто віддавали накази про реквізиції,— ні, спершу вони збирали селянські сходи й закликали присутніх збільшити кількість хліба, призначеного для здачі (за принципом “самооподаткування” як щодо зерна, так і щодо грошових сплат), і вирішити, проти яких саме місцевих “куркулів” застосовувати “громадський вплив” і “масовий примус”. Отже, чинився звичайнісінький тиск, мало відмінний від брутальної сили. Селяни, зрозуміло, майже завжди голосували проти таких “пропозицій”, а тому їхніх провідників оголошували “куркулями” або “підкуркульниками”, часом заарештовували, робили обшуки в їхніх домівках, накладали штрафи, конфісковували майно, а то й навіть розстрілювали... Збори тривали, аж поки ті, хто залишався, не голосували “за”. Будь-який сумнів стосовно кворуму просто ігнорувався. Так державна влада, яка нібито обстоювала інтереси сільської громади, діяла проти уявних “приховувачів” зерна... Всіх “непокірних” виключали з кооперативів, їм відмовляли у праві на помел тощо. Радянська преса наводила випадки, коли щодо них вживали бойкоти, депортації, грошові покарання, а їхніх дітей відмовлялися приймати до школи...

Навесні 1929 р. м'ясо також почали збирати силоміць (Сибір у такий спосіб здав 19 тис. т супроти 700 т у минулому році).

На додачу до реквізицій, супроводжуваних штрафами та ув'язненнями, спостерігалось чимало випадків конфіскацій “куркульських” реманенту й тяглової худоби, ба навіть землі (особливо в Україні). Тобто вже розпочалося справжнє “розкуркулювання”, можливість якого партія поки що заперечувала. В теорії “куркуля” можна було тільки “примусити”, причому виключно згідно з волею селянських мас. Однак на практиці цей “громадський вплив”, по суті, фабрикавався. Якщо ж відкинути ідеологічний чи “косметичний” аспекти хлібозаготівельних кампаній, реальна картина виглядала так. Наприклад, в одному з округів, за повідомленням офіційної преси, ні бідняки, ні середняки не знайшли в політиці партії нічого привабливого. В іншому окрузі населення 40 % сіл голосували проти партійного курсу, ще в іншому —30 %; газета “Известия” від 12 й 13 січня 1928 р. визнала, що сільські збори часто приймали антипартійні ухвали.

Та хоч не хоч, а кампанію треба було продовжувати. До неї вирішили залучити міських робітників-партійців, які, згідно з одним друкованим звітом, форсували рішення зборів “кавалерійськими методами”. “Лівий ухильник” Сосновський, засланий до Сибіру, писав: представники влади “кидалися на селянина” в одностайній люті, небаченій від 1918— 1919 рр.; від селянина вимагали тільки “давати” — зерно, податки, позички, забезпечення, і все — надтермінове...

Проглядаючи звіт за звітом, переконуємося: збори просто примушувалися до покори залякуванням. А проте, як побачимо далі, ці методи швидше об'єднували селян (і в тому числі незаможників), ніж роз'єднували. Тиск, скерований нібито проти “куркулів”, не давав сподіваних результатів, а тому урядовці, хоч ніколи й не мали прямих інструкцій застосовувати конфіскації проти середняка, знову почали це робити.

В інтересах загострення “класової боротьби” було вирішено передавати 25 % вилученого у “куркулів” хліба незаможникам і наймитам. Та й на це останні реагували дещо стримано. А з початком весни таке хабарництво взагалі довелося припинити — весь хліб забирала держава. Як зазначив Бауман, селянин-бідняк, такий корисний до цього, навесні “часто не мав досталь їжі, а отже, він також пішов із шапкою в руці на поклін до куркуля”. А. Мікоян теж згадував про “хитання” селянина-бідняка під впливом “куркулів”. У передовій статті газети “Правда” від 10 січня 1929 р. наголошувалося: “куркулі” привертали на свій

бік решту селян під гаслами підтримки рівності громади.

З огляду на все сказане “урало-сибірський метод” не можна визнати ефективним. Його головний недолік полягав у тому, що хліб у виробника треба було відбирати силоміць, і робили це переважно непрохані заїди. Крім того, “метод” передбачав не простий примус, а такий, що відповідав засадам “воєнно-командної” економіки, а отже, аж ніяк не суміщався із поки що діючими ринковими відносинами. Словом, наступ на ринок розгортався, бо “придушення куркуля” (чого домогалися в ході хлібозаготівель) з економічної точки зору якраз і означало знищення в селянина стимулу працювати на вільний ринок.

* * *

Кампанія на селі не була єдиною ознакою “ухилу вліво”. Вся суспільна атмосфера у країні, починаючи від 1928 р., у різкому контрасті з відносним спокоєм раннього непу була насичена терором й істерією.

Сигналом до початку нагнітання обстановки послужив перший із горезвісних судових процесів — “шахтинська справа” (березень 1928 р.), коли всупереч бажанню “правих”, поміркованого сталінця Куйбишева (завідуючий господарськими справами) і навіть голови ОДПУ Менжинського Сталін організував несправедливе судилище над групою інженерів — “буржуазних спеціалістів”. Протягом 1928—1929 рр. повсюдно викривали “саботажників”, зокрема “буржуазних спеціалістів” у Казахстані, нібито пов’язаних з “англійським капіталістом Урквартом”.

“Шахтинська” та інші “справи” чітко дали зрозуміти: класова боротьба відновлюється, причому з більшою інтенсивністю. Третину всіх фахівців, зайнятих тоді в народному господарстві, становила інтелігенція ще дореволюційної школи, а з-поміж спеціалістів із вищою освітою вона складала явну більшість (серед учителів із вищою освітою — 60 %). Та попри це старих інтелігентів повсюдно виганяли з роботи, нерідко засиляли, а то й навіть доводили до смерті, їхніх дітей виключали з вузів. Як наслідок, за станом на 1930 р. більше половини працюючих інженерів уже втратили рівень належної підготовки: лише 11,4 % із них мали вищу освіту, а деякі не закінчили навіть і прискорених курсів.

“Культурна революція” в Україні відбувалася дещо інакше, ніж у Росії: тут переслідували не тільки представників старшої української культурної еліти, а й “націоналістичне” настроєних інтелігентів-комуністів. Сільських учителів — звичайно “підозрілого” соціального походження — часто-густо карали як “класових ворогів” або й просто на таких, скажімо, підставах, як наявність родича-священика.

У “Смоленському архіві” міститься документ, що добре характеризує мерзенну суспільно-моральну атмосферу в країні 1929 р. Одного разу, оповідає документ, місцеві урядовці “спеціально пішли до Яблонської школи, щоб побачити вчительку Орлову, дочку куркуля, засудженого на 8 років за антирадянську діяльність, і попівську дочку [вчительку] Кустову. Там вони влаштували вечірку з пиятикою, примусивши вчительок спати з ними... [один із урядовців] мотивував свою ганебну пропозицію заявою:

“Я — [радянська] влада; я можу робити, що завгодно”, знаючи, що такі заяви справляють особливий ефект на Орлову та Кустову, оскільки вони чужого класового походження. Внаслідок його переслідувань Кустова була близька до самогубства”.

* * *

Загальне марксистське положення, що класове почуття має слугувати за рушійну силу соціальних перетворень, необхідно було пристосувати до сільських умов. Тож на селі його повсякчас розпалювали, а в разі невдачі просто вигадували.

У промові на засіданні ВЦВК у грудні 1928 р. голова ВЦВК М. Калінін навів деякі з причин того, чому селяни, і в їхньому числі незаможники, не відчували до “куркуля” належної класової ненависті. Куркуль, твердив він, “також відіграє позитивну роль у сільському господарстві”, бо надає позички незаможникові й таким чином “рятує його від бід в часи страждань” (до речі, це було непрямым визнанням того, що радянська влада бідняка не “рятує”), а коли куркуль забивав корову, то незаможник міг купити в нього трохи м’яса.

У радянських документальних джерелах міститься й таке досить звичайне свідчення: “Часом куркуль веде за собою бідну й середню верству. Трапляються випадки, коли селяни-колгоспники голосують проти виключення куркулів. Часто незаможник ішов за куркулем унаслідок поганої організації. Причиною цього, крім слабкої організації незаможних, є погрози з боку куркуля, брак культури та родинні зв’язки”. Згідно з офіційними звітами, що дійшли до нас, незаможники могли також заявити: “В нашому селі нема куркулів”, або ще дивовижніше: “Тепер вони (хлібозаготівельники.— Ред.) конфіскують хліб у куркуля, а завтра обернуться проти бідного й середнього селянина”. У своїй промові (в ті часи не опублікованій) на Північно-Кавказькій партконференції в березні 1929 р. Мікоян відверто сказав: середняк убачав у куркулеві приклад і визнавав його авторитет, одночасно вважаючи бідняка поганим господарем. Таке становище,— додав промовець, виражаючи новий, тобто сталінський, спосіб мислення,— виправить лише велике колективне господарство. А на XVI конференції ВКП(б) (квітень 1929 р.) С. Сирцов, невдовзі висунутий у кандидати в члени політбюро ЦК, заявив: не тільки деякі середняки, а й деякі бідняки підтримують куркулів; фактично “середняк повернув проти нас, ставши на сторону куркуля”. Протягом 1928—1929 рр. було зроблено безліч визнань (навіть від таких діячів, як Каганович), що не тільки куркуль, а й решта селянства посіли ворожу позицію стосовно влади.

Але, хоч як це парадоксально, “куркульська манія” була навіть корисною для партії, адже, за словами Сталіна, якщо середняк переконається, що прагнення до поліпшення свого добробуту неминуче приведе його до становища гнаного й придушеного куркуля (або й просто йому перешкодять стати заможним),— тоді він, середняк, дійде висновку: єдиним шляхом для нього залишається шлях до колгоспу.

Тепер щодо чисельності “куркулів”. Податки, накладені на них в листопаді 1928 р., теоретично стосувалися тільки 2—3 % селян (щоб подолати їхню “апатію”, за основу оподаткування визначили розмір засіяної площі, незалежно від фактичного врожаю), однак на практиці, як сказав Сталін,— до 12 %, а в деяких районах навіть більше. За іншими джерелами, “додатковим податком на доход” були обкладені 16 % селянських господарств Росії. В газеті “Правда” від 18 вересня 1929 р. згадувалися цілі “куркульські села”. За даними Девіса, в одному такому селі на Північному Кавказі на збори, присвячені заготівлі хліба, не приходили навіть депутати місцевої сільради.

Отже, кількість “куркулів” — названих такими у відповідності до норм хлібоздачі 1929 р.— напевно з’ясувати не вдалося (на думку радянського дослідника Ю. Мошкова, вона досягала 7—10 % усіх селян). Сталін згодом об’єднав “куркулів” і “заможних” в одній псевдокатегорії, загальна чисельність якої становила 15 % усіх господарств.

* * *

Протягом вирішального 1929 р. ні “хлібна”, ні “селянська” проблеми так і не були, по

суті, розв'язані. В зиму з 1928 на 1929 р. запровадили обмежені норми споживання хліба, а в серпні 1929 р. — і м'яса. Навесні 1929 р. Риков, підтриманий Бухаріним, запропонував імпортувати зерно. У 60-х роках СРСР був змушений таки вдатися до цього, але зараз пропозицію Рикова відкинули після “дуже палкої дискусії” (“Правда” від 19 липня 1929 р.).

На засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) Бухарін говорив тепер про “воєнно-феодальну експлуатацію селянства”, і “праві” докладали великих зусиль до владнання стосунків із хліборобом, вимагали скасувати примусові заходи щодо нього, повернутися до непу й вільного ринку.

Взимку 1929 р. Сталін заявив (у неопублікованій тоді промові) про “зрадницьку поведінку” Бухаріна. Останній опублікував цей пункт із промови в “Правді” від 24 січня 1929 р. і супроводив його цитатами з Леніна, якими обґрунтовував таку думку: застосування жорстких комуністичних принципів на селі до створення тут “матеріальної бази комунізму” може обернутися для партії катастрофою. Майже всі безпартійні фахівці-економісти (в першу чергу Володимир Громан — найсвітліша голова в Держплані) підтримали й цю думку, й вимогу “правих” відновити рівновагу на ринку. Навіть найближчий до Сталіна економіст Держплану — Струмилін уважав: темпи економічного зростання не повинні випереджати процес нагромадження необхідних для цього ресурсів (тобто, інакше кажучи, не треба штучно прискорювати природний хід подій). Та найвище керівництво на все це не зважало. У квітні — травні 1929 р. було затверджено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства (його навіть не встигли остаточно доробити). Власне, це не був навіть “план” у звичайному розумінні даного слова. В ньому певною мірою витримувалася координація діяльності різних народногосподарських галузей, робилася спроба збалансувати ресурси та можливості їхнього використання, але, за Леві-ним, це була, по суті, “просто конфігурація цифр у напрямі постійного завищення їх, і це становило їхню єдину функцію”.

Планувальники підготували два варіанти — відправний та оптимальний (напруженіший від першого). Успішна реалізація оптимального варіанта залежала від п'яти добрих урожаїв, сприятливого становища на міжнародному хлібному ринку, розумного витрачання коштів на оборону тощо (все — нереальне). Крім того, неможливо було витримати навіть закладені в плані вимоги координації, бо кожне підприємство поринало у власні, не погоджені з інтересами всього народногосподарського комплексу, а до того ж цілком волюнтаристські плани прискореного розвитку.

І ще такий момент, у разі виконання цього плану до 1932 р. приватний сектор на селі занепаав би через надлишок зайнятого в ньому населення (хоч і тоді давав би майже 90 % валової сільськогосподарської продукції). Це наочно демонструє суть партійної політики ще навесні 1929 р.

Партійна політика на селі фактично зруйнувала неп. Але треба сумніватися, чи зрозуміло це найвище керівництво. Аж до середини 1929 р. у своїй діяльності воно загалом виходило з ідей непу, з факту довготривалого існування приватного сектора в сільському господарстві, ринкових відносин. Із цього ж виходили Держплан, Наркомат землеробства та інші установи. У квітні 1929 р. сам Сталін казав: 4,9—5,7 млн т із тих 8,2 млн т зерна, що їх потребувала держава, можна було дістати на ринку, а покриття нестачі в 2,5 млн т міг забезпечити лише “організований тиск на куркулів” за “урало-сибірським методом” (як бачимо, в цій химерній суміші двох взаємовиключних економічних моделей поки що не містився заклик до запровадження тотального контролю над вільним виробником).

Обрання Сталіним порівняно повільного шляху до здійснення своєї подвійної операції — розгром “правих” і перехід до прискореної колективізації — можна значною мірою пояснити

неготовністю частини його найближчих прибічників (навіть на початку 1929 р.) до таких серйозних дій. “Праві” зазнали поразки у квітні згаданого року внаслідок зусиль ветеранів ЦК партії, що об’єдналися навколо генсека для здійснення курсу, який тоді вважався ще досить поміркованим, але Сталін дедалі міцніше “припинав” їх до своєї, вже розпочатої наджорсткої політики.

* * *

На початку 1929 р. в партії точилися нескінченні дискусії навколо питань боротьби проти “куркуля”, однак якогось певного рішення тоді так і не ухвалили. Аж лише в травні цього року Раднарком віднайшов спосіб формального визначення “куркульського” господарства. Отже, за таке визнавалося господарство, яке або регулярно використовувало працю наймитів, або тримало млин, маслоробню тощо, або орендувало сільськогосподарські реманент чи приміщення; крім того, до “куркульської” відносилися та родина, в якій хтось із її членів займався комерцією, лихварством та іншою непродуктивною діяльністю (сюди включалися й священницькі обов’язки). За такими ознаками можна було покарати майже кожного селянина. Більше того: республіканським, губернським і повітовим органам влади надали право так “модифікувати” різновиди репресій, аби вони якнайбільше “відповідали” місцевим умовам.

Тим часом навіть найрадикальніше настроєні члени партії продовжували заперечувати курс на фізичну ліквідацію “куркуля”, супроводжувану масовими депортаціями. Тільки наприкінці 1929 р. комісія з цього питання подала на розгляд керівництва пропозицію: найгіршу з трьох категорій “куркулів” (“активні вороги”, що вчинюють “ворожі” акти) слід ув’язнювати й депортувати. Та спорадичні випадки “розкуркулювання” (початки масової акції ми висвітлюватимемо в наступному розділі) траплялися й задовго до цієї пропозиції, — ще на початку 1929 р. Так, у лютому “розкуркулили” й заслали на Північ 15 селян із с. Шамраївка Київського округу (налічувало приблизно 3 тис. господарств).

Особливу ревність демонстрували найзаповзятливіші сталінці місцевого рівня. Наприклад, 20 травня Середньо-волзький партійний комітет ухвалив “усунути” “контрреволюціонерів - куркулів”, а 14 червня Північно-кавказький партком — експропріювати й засилати “куркулів”, які завдають “клопоту” (щоправда, ішлося тільки про тих, кого піймають на приховуванні зерна, але й тоді не більше одного — двох на станицю). При цьому місцеві державні органи й партійні організації діяли аж ніяк не на свій розсуд: судячи з публікації в наукових записках Дніпропетровського університету (1962. Т. 76. С. 58), ще на початку 1929 р. вони дістали повноваження “за рішеннями загальних зборів трудящих селян” в адміністративному порядку засилати “куркулів”.

Як звичайна зброя в боротьбі проти “класового ворога” вживалися послідовно запроваджені норми хлібоздачі й оподаткування. Так, за Струмиліним, “куркуль”, середній заробіток котрого лише уп’ятеро перевищував середній заробіток незаможника, сплачував податки у 30 разів більші, ніж останній (в перерахунку на душу населення). Указ від 28 червня 1929 р. дозволяв сільрадам у разі невиконання одноосібним господарством норми хлібоздачі накладати на нього грошові штрафи, у п’ять разів вищі за вартість цієї норми. Така ось “правова” основа — вкупі з розкуркулюванням — аж до лютого 1930 р. підводилася під курс партії на селі... А несплачення штрафу тягло за собою продаж із торгів господарства й виселення його мешканців. Наприклад, у типовому з цього погляду розпорядженні (Дніпропетровський округ) говорилося: “Громадянин Андрій Бережний, заможний селянин, був зобов’язаний доставити кукурудзу за 40 % -ною нормою. Він не доставив 203 пуди

і тепер відмовляється робити дальші доставки. Він мусить сплатити 500 крб штрафу протягом 24 годин. У випадку несплатення відбудеться примусове стягнення штрафу шляхом продажу [його господарства]”.

Унаслідок усього цього “куркулі” в 1928—1929 рр. втратили від 30 до 40 % власних засобів виробництва.

Разом з іншими видами покарань часто застосовувалося “позбавлення виборчих прав”. Селянин таки остерігався втрати цього, по суті фіктивного, привілею, бо це одразу ж зафіксувалося в його особистих документах, і від цього тавра він не міг позбавитися ніде, де б не шукав праці або притулку. За словами Левіна, позбавлення виборчого права “часто супроводжувалося відмовленням такої особі в житлі, харчових картках, медичному обслуговуванні, а особливо — засланням”.

У висвітлювані роки фактично зник ще один, загальною чисельністю до 500 тис. чоловік, елемент суспільства, толерований у рамках непу в інтересах ринку,— новий “буржуй”, горезвісний непман. Його репрезентували головним чином дрібні крамарі, що не використовували найманої праці. В 1927 р. середня вартість капіталу їхніх крамниць, розташованих у селах, оцінювалася в 711 крб (за офіційним валютним курсом — до 375 доларів або 80 фунтів стерлінгів). Зникнення непманів викликало фактичний крах системи розподілу споживчих товарів, але й тоді навіть мізерну кількість наявних поки що товарів неможливо було продати.

Ніби всупереч курсові на заслання “куркулів” або продажу з торгів їхнього майна Калінін зробив спробу дозволити зубожілим “куркулям” протягом 1929 р. асимілюватися в колгоспах. Уже в середині цього року серед партійних лідерів знайшлося чимало прихильників такої ідеї (за умови, якщо розкуркулені “цілковито відмовляться від особистого володіння засобами виробництва”), однак багато хто й відкидав її. Тож у серпні Бауман заявив: партія ще не розв’язала остаточно це питання. А в другій половині року “куркулі” вже майже втратили можливість вступати до колгоспів: у жовтні тих, хто висував таку пропозицію, обвинувачували в “правому ухилі”.

* * *

Усіх перелічених вище заходів явно не вистачало, щоб, з одного боку, в масовому масштабі повернути селянство на сторону радянської влади, а з іншого — ізолювати “класового ворога”. Навпаки, основна частина селян тепер вороже ставилася до політики партії й у своєму опорі використовувала всі приступні їй засоби (зокрема, скарги синам, які служили в армії). В редакційній статті “Правда” від 2 лютого 1929 р. гірко нарікала: селянин ще не усвідомив “засадничої різниці між законами старого режиму та радянськими законами” й автоматично розглядає будь-яку владу як ворожу. “Правду” особливо дратували такі, наприклад, селянські думки: “Яка користь від законів, коли судді знають один одного”, “закон — це павутиння павука, крізь яке джміль пролізе, а муха заплутається”.

Відносний спокій на селі, властивий періодові непу, тепер повністю зник. Уже в 1928 р. з усіх усюд надходили повідомлення про грабунки, випадки громадянської непокори й опору владі, бунти (в яких, до речі, брали участь і робітники), а також про численні напади на партійних та інших активістів. Так, 7 червня три “куркулі” забили на смерть секретаря партосередку з м. Іваново, 7 листопада було вчинено замах на голову колгоспу та ще одного місцевого діяча в Костромі, а 19 грудня — на голову сільради в Пензі. Протягом 1927—1929 рр. загинуло до 300 уповноважених із хлібозаготівель. В Україні у згаданий період кількість зареєстрованих “куркульських терористичних актів” зросла вчетверо (тільки в 1929

р. сталися 1262 випадки). Офіційні дані за дев'ять місяців 1929 р. вказують на організовані “куркулями” 1002 “терористичних акти” лише в центральних губерніях РСФРР (при цьому було вбито 384 особи; за цими справами засудили 3281 особу, з них 1924 “куркулів” (31,2 %), 1896 “середняків-підкуркульників”, 296 “селян-незаможників”, 67 “офіційних осіб”. Поскілки абсолютно зрозуміло, що під час слідства під категорію “куркулів” прагнули підвести якомога більше обвинувачуваних, можна зробити досить певний висновок: у своїй масі селяни були відверто вороже настроєні проти радянської влади.

Влітку 1929 р. “тероризм” значно поширився. Однак він поки що не виходив за рамки спорадичного збройного опору, й до серйозних повстань не доходило. Найчастіше селяни вдавалися до такої форми спротиву, як приховування зерна (спочатку в межах власного господарства, а потім десь на пустирях, у стогах сіна, в церквах, у відкритому степу, в ярах і лісах). “Куркулі” переводили зерно на ім'я своїх родичів, продавали незаможникам за низькими цінами або приватним нелегальним торгівцям, які потайки вивозили його вночі возами, на плотах тощо. Середняки й бідняки — держателі хліба — робили те саме, кожний у міру своїх можливостей. Навіть колгоспники, як тільки могли, намагалися уникнути конфіскацій. Коли ж зерно не вдавалося приховати або збути, його просто знищували.

* * *

Партія поки що не мала змоги всеосяжно контролювати ситуацію в селі. В 1917—1921 рр. кількість сільських комуністів становила тільки шосту частину загального числа, й до того ж чимало з них були сільськогосподарськими робітниками. В 1922—1923 рр. дуже небагато їх відновили членство в партії. Отже, за станом на 1929 р. основна маса партійців — сільських мешканців складалася з “новобранців”, рекрутованих під час непу. Екстремістські більшовицькі доктрини більш ранніх часів справляли на них незначний вплив, і в цьому якраз і полягала головна перешкода на шляху спроб партії запровадити на селі свій цілковитий контроль.

Як зазначав тогочасний радянський дослідник А. Ангоров, незаможник-активіст, до цього лояльний режимові (можливо, навіть комуніст), тепер легко змінював свою позицію на “класове ворожу”. А в 1928 р. Молотов нарікав: сільські наймити й бідняки становили всього 5 % членів партії. Листопадовий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) підкреслив: із-поміж українських сільських комуністів налічувалося “значне число заможних селян і підкуркульницьких елементів, звироднілих і цілком чужих робітничому класові”. І в будь-якому разі переважну більшість сільських комуністів становили місцеві урядовці

Усе це давало підстави вважати, що кількість комуністів на селі була явно недостатньою для забезпечення тут партійного впливу. У вересні 1924 р. в СРСР діяли тільки 13558 сільських партосередків (загальна чисельність членів — 152993). До кожного осередку звичайно входило чотири — шість чоловік, і він охоплював у середньому три — чотири села, часом розташовані один від одного на відстані 8—9 км. Навіть у жовтні 1928 р. налічувалося тільки 198 тис. хліборобів — членів партії (із загальної кількості 1,36 млн), тобто на 70 тис. селянських господарств припадав один партієць. І тільки в 70 тис. сіл функціонували 20,7 тис. партосередків. У 1929 р. вже трохи більше — 23,3 тис., із загальною чисельністю членів 333,3 тис. (за свідченням журналу “Большевик” (1929. № 20), деякі із цих осередків були фіктивними).

В Україні кількість сільських комуністів була ще меншою — 25 тис. чоловік на 25 млн сільських мешканців.

У 1929 р. в СРСР на три сільради припадав пересічно один партосередок. За часів непу частка незаможників у сільрадах досягала 16 %, а протягом указанного року зросла з 28,7 до 37,8 %. Із марксистської точки зору, це вважалося явно недостатнім. Однак ніякі відсотки не могли зарадити справі: коли розпочався наступ проти селянства, сільради й навіть райради виступили проти, після чого Москва звинуватила їх у “збиванні блоку з куркулями” та “виродженні”. В документальному джерелі згадується твердження одного голови райвиконкому, що тиск на куркуля “оберне його й усе населення проти нас”, і не тільки “прості” селяни, а й місцеві партійці заявлятимуть уповноваженим: “У нас тут немає куркулів”; навіть самі уповноважені “перетворюватимуться на примиренців”.

Ясна річ, з огляду на все це влада закидала низовим парторганізаціям та органам ОДПУ “втрату пильності”.

Багатьох комуністів звільняли з роботи (іноді розформовувалися цілі райкоми й усі партосередки в районі), а тих, хто вимагав додержання хоч якоїсь законності, оголошували співниками “правих”. Газета “Правда” від 23 травня 1929 р. писала: члени партії нерідко виявляли себе “противниками швидкого розвитку колгоспів і радгоспів”, “принциповими” прихильниками “вільного розвитку селянського господарства”, оборонцями ідеї “мирного співіснування з куркулем” тощо.

Дуже скоро чистка “опортуністів”, котрі сприймали новий курс без усякого ентузіазму, набула масового характеру. Навіть “сількорів” (селян, що надсилали кореспонденції до газет і журналів) офіційно критикували як “великою мірою чужі елементи” (“Правда” від 9 жовтня 1929 р.).

Звичайно, з усього сказаного аж ніяк не випливає, що партія зовсім не мала ніякої опори на місцях. Чи не в кожному селі із числом мешканців дві тисячі й більше діяла своя “бригада” активістів. У повідомленні про одну таку групу називаються 14 чоловік — наймитів, колишніх червоних партизанів, а також кандидатів на міліцейську посаду. Як і десять років тому, значну частину “активу” становили напівкримінальні елементи.

У популярному “сільському романі” В. Белова “Кануны” (М., 1976) у похмурих тонах описуються часи кінця непу у Вологодській губернії. Виводяться, зокрема, образи “активістів”. Рушійними мотивами вчинків одного з них — морально неповноцінної особи — є мстивість і підлість; він пише на односельчан анонімні доноси і взагалі всією своєю поведінкою викликає почуття огиди. “Він ні на кого не покладався, а вірив лише у свою власну владу й хитрість. І після того, як він повірив у це, в ньому вкорінилася думка: всі люди подібні до нього, і весь світ живе під знаком страху та влади, як він. Сила лежить в основі всього, але більша сила підкорює її, й люди зважають лише на силу. Вони бояться її”.

Таким чином, партія не вбачала в сільських комуністах своїх абсолютно надійних союзників. Тому влітку 1929 р. для забезпечення хлібозаготівель у села знову були виряджені міські партійці (числом 100 тис.). Пізніше до них приєдналося, можливо, стільки ж інших урядових уповноважених. Лише на Північному Кавказі в сільську місцевість вирушили 15 тис. городян.

Перехід від етапу безпосереднього втручання партії (під виглядом “масової кампанії”) в землеробські справи до наступного не виявився надто важким. Преса, виступи з публічної трибуни тощо вже підготували ґрунт для застосування самосудів над “класовими ворогами”. Досвід 1928—1929 рр. показав: у тодішній суспільній атмосфері, створеній за допомогою “масових кампаній”, ці самосуди цілком можуть виглядати — принаймні зовні — як масове, “народне” волевиявлення, а не як наслідок адміністративних заходів (справжній же настрій селянських мас мало кого обходив).

По суті, самосуд було вжито (звісно, в переносному значенні цього слова) й до політичне розгромлених “правих”, У червні 1929 р. Томського звільнили від обов’язків голови профспілок, у липні Бухарін був змушений облишити роботу в Комінтерні (щоправда, обидва поки що залишалися у складі політбюро ЦК ВКП(б)). Їхніх послідовників усунули з усіх важливих посад. А там дійшла черга й до рядових одноступців “правих”. Чи багато їх було? Бухаріну так і не вдалося, подібно до “лівих”, організувати свою опозицію, але, за сучасними радянськими дослідниками, його підтримували цілі місцеві парторганізації, і число виключених із партії “бухарінців” — або оголошених такими — досягло 100 тис.,— проти 1,5 тис. “троцькістів” (тут доречно нагадати про такий факт: нова кризова ситуація з її істеричною суспільно-моральною атмосферою надзвичайно приваблювала ветеранів “лівого” крила в партії, й деякі з них — Преображенський, Радек і Смілга — порвали із Троцьким і підтримали Сталіна).

Посилюючи тиск на селянство, партія, зрозуміло, не нехтувала, хоча б у теорії, й економічними стимулами. Наприклад, “Правда” від 30 липня 1929 р. назвала брак товарів для села “однією з найсерйозніших перешкод”. Та знову ж таки: в рішенні ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. відверто підкреслювалося: забезпечення селян продукцією підприємств “має переважно узгоджуватися з виконанням планів хлібозаготівель”. Інакше кажучи, товари пропонувалися тільки в обмін на зерно, причому й тут слід було неодмінно керуватися “класовим підходом” (зокрема, в першу чергу “отоварювати” незаможника).

Однак настанова щодо такого стимулювання хліборобів, по суті, не виконувалася. Партія не бажала чекати, й політика примусу щодалі посилювалася. Ще 28 червня було ухвалено: селянина можна карати навіть за відсутності доказів “приховування” зерна; в разі невиконання норми хлібоздачі на нього треба накладати штрафи, а при несплаті податку — експропріювати. Інший указ, від того ж дня, передбачав такі покарання за “невиконання загальнодержавних розпоряджень”: спочатку штрафи, а у випадку повторної “провини” — тюремне ув’язнення на рік; таке ж “невиконання”, але групове, тягло за собою ув’язнення строком на два роки з цілковитою або частковою конфіскацією майна та подальшим засланням. Щоб уникнути такого лиха, “куркулі” тепер розпродували свої господарства й переселялися до міст.

Крім усього іншого, влада намагалася використати й такі способи вилучення зерна, як “добровільні пожертвування”. Так, у жовтні 1929 р. в українські села надійшла вказівка: протягом кількох днів кожне господарство мало додатково — “в добровільному порядку” — здати 20 пудів пшениці.

Фактичний хід подій у висвітлюваний період іноді досить важко реконструювати через підступну поведінку Сталіна. Так, він розгромив “правих”, не входячи з ними в безпосередній особистий конфлікт; переконливо доводив, що (розпочата за його ж таємним наказом) “класова боротьба” начебто була свідченням “народного волевиявлення”; нарешті, обвинуватив “ухильників” у розпалюванні тих самих ексцесів, які насправді були неминучим наслідком його власної політики.

Чимало партійців дуже добре розуміли: боротьба провадиться не лише проти “куркуля”, а й проти середняка, однак уважали це правильним, ленінським курсом, і саме таким його треба оголосити. Цьому заважало одне: з точки зору марксистської теорії даний курс трактувався як “лівий ухил”. Отже, кожний пункт нової сталінської політики доводилося вбирати у відповідні шати комуністичної термінології. Перш за все надійного обґрунтування потребувала спровокована кремлівською верхівкою “класова боротьба на селі до переможного кінця”. В конкретно-історичних умовах 1929 р. необхідно було зобразити середняка як

нібито палкого прихильника колективізації. Тоді не було жодного партійного діяча, котрий обминув би цю проблему.

* * *

У такій обстановці світоглядної мішанини й фантазійних ідей, фактичних змін — попри збереження звичних словесних формулювань — напрямів політики тощо партійні маси втрачали всякі орієнтири. З цього скористався Сталін, щоб оголосити перехід до прискореної колективізації (хоч ми й не можемо сказати напевне, коли в нього визрів цей намір).

На думку Карча, сталінський спосіб мислення у сфері аграрної політики можна розглядати в контексті повторного “відкриття” на початку 1929 р. “короткотермінової ефективності” примусових заходів, за допомогою яких можна було розв’язати й довготермінову структурну проблему. Шлях до цього логічно пролягав лише через “воєнізовану” економіку. Отже, колективізація сільського господарства (інакше кажучи, запровадження над ним тотального контролю) ставала просто неминучою. Цілком можливо, Сталін дійшов такого висновку після того, як “урало-сибірський метод” не спромігся довести свою абсолютну, стопроцентну надійність.

П’ятирічний план розвитку народного господарства передбачав створення протягом 1932—1933 рр. 5 млн колгоспів. Однак “Колгоспний центр” уже в червні 1929 р. ставив інші завдання: в 1930 р. колективізувати 7—8 млн господарств, протягом п’ятирічки колективізувати половину сільського населення, а також усуніти землю загальною площею втричі більшою, ніж визначалося в п’ятирічному плані (цим усім, по суті, вщент руйнувався аграрний розділ останнього). В листопаді й грудні вказані цифри знову були підвищені. Такий волюнтаризм пояснюється дуже просто: на відміну від “правих”, які вважали, що колективізація матиме сенс, тільки коли селянство буде повною мірою забезпечене товарами міського виробництва, сталіністів турбували зовсім інші міркування. Як заявив улітку 1929 р. Мікоян, “якби не було зернових труднощів”, у прискоренні колективізації не було б потреби (“Правда” від 27 червня 1929 р.).

* * *

Організація колгоспів розпочалася ще на самому початку радянської влади. Чимало їх було створено під адміністративним тиском і значною мірою “укомплектовано” колишніми міськими робітниками. Із виникненням непу, коли городяни почали повертатися додому, такі штучні колективні господарства, зрозуміло, припиняли своє існування. В інших випадках заможні колгоспники, щоб урятувати свою власність, поверталися до одноосібного землеробства (таке явище спостерігалось і в 1930 р.). Одне слово, “ранні” колгоспи не відігравали якоїсь помітної ролі в економіці країни. На середину 1928 р. до них входило менше 2 % хліборобських родин.

Ще в постанові РНК і ВЦВК від 16 березня 1927 р. не містилося чогось такого, що б свідчило про перехід до масової колективізації середняків. І навіть наприкінці 1928 р. ніщо не вказувало на це, хоч постанова від 15 грудня і закликала до підтримки будь-яких сільських колективів (до речі, тепер заборонялося створення нових “усунітих одноосібних господарств”, якщо це тягло за собою підсилення “куркульської” верстви).

У середині 1929 р. Наркомат землеробства підрахував чисельність наявних на той час 40 тис. колгоспів (тільки 10—15 тис. із них очолювалися компетентними головами). Більшість із них становили не справжні колективні господарства, а “товариства спільного обробітку

землі” (тсози), створені для спільного орання, збирання врожаїв, розподілення доходів тощо. Це був витвір сталінської доби — “артільний” тип колгоспу, ґрунти, реманент і продукція якого перебували в “колективній” — тобто державній — власності.

Крім політичних і соціальних факторів, що зумовлювали необхідність колективізації, висувався ще такий аргумент: мовляв, одноосібний обробіток землі є непродуктивним, а тому на зміну йому неминуче мають приходити великі соціалістичні (або аналогічні за розмірами капіталістичні) господарства. Висловлювалася й віра в технічну революцію, котра мала, зокрема, покласти край “архаїчним” способам тваринництва, нібито заснованим виключно на “одноосібній методиці”.

Ленін, зрозуміло, повсякчас залишався непохитним у переконанні щодо остаточного тріумфу величезних “марксистських” сільських господарств-фабрик. Однак із досвіду функціонування таких “фабрик”, створених ще в ленінські часи, радянські економісти дійшли висновку, менші за розмірами господарства є водночас й ефективнішими. Деякі з цих економістів — колишні есери, насамперед постать такого масштабу, як Чаянов — схвально відгукувалися про одноосібний спосіб господарювання й обстоювали його ще в 1929 р., аж поки їх не примусили “змінити” свою думку. Якраз у цей час Сталін заявив про переваги “гігантських колгоспів”: “Наукові” заперечення можливості й доцільності організації великих хлібних фабрик площею 50—60 тис. га луснули й обернулися на попіл” (“Правда” від 7 листопада 1929 р.). Згодом генсек зменшив “площу” до “40—50 тис. га”, але у висвітлюваний час сільськогосподарські експерти, не бажаючи пасти задніх, фактично почали говорити аж про 100 тис. Дехто незабаром охарактеризував колгосп (вживаючи класичну марксистську термінологію) як “перехід до великої колективної сільськогосподарської фабрики”. Сам же Сталін висловив передбачення, що за допомогою колгоспів “наша країна за якихось три роки стане однією з найбагатших, якщо не найбагатшою житницею в усьому світі”. Бухарін також з ентузіазмом висловлювався про велетенські господарства, кожне з яких мало охоплювати цілий район (“Правда” від 19 лютого 1930 р.). Типовим для того часу був випадок у Хоперській окрузі (Нижнє Подоння), названий “зразком прискореної колективізації”. Там було запропоновано план (розроблений за три дні!) створення “соціалістичного агроміста” із 44 тис. мешканцями, з квартирами міського типу, бібліотеками, ресторанами, читальнями, спортивними залами... Такі фантазії виявляли надзвичайну живучість протягом усієї радянської історії.

Ця спонука до величезного господарства не мала під собою ніяких реальних підстав, бо ж такими аж ніяк не можна назвати настійне бажання урбанізувати село і створити зернові фабрики (про які гіпотетичне говорив колись один німецький учений). А тим часом навіть побіжний погляд на, так би мовити, аграрну реальність міг неодмінно викликати запитання: чому ж тоді ефективні капіталістичні господарства не мали гігантських розмірів? Відповідь — якщо відкинути політичні міркування — напрошується така: якби сільськогосподарські “велетні” насправді були б продуктивнішими, вони обов’язково виникли б на Заході (так само, як і величезні промислові підприємства). Але там зазнали краху навіть спроби організувати великі землеробські й тваринницькі кооперативи.

Таким чином, через ідеологічну зашореність в СРСР пішли шляхом “гігантоманії”, замість того щоб інтенсифікувати землеробіток в одноосібних господарствах. Між тим останнє було цілком реальним. Адже, коли вивільнювалася підприємливість селян — у 1861—1876 і в 1901—1910 рр. — виробництво зерна в Росії зростало в ці періоди на 45 %, а в 1924—1929 рр. перевищило середній рівень урожайності 1901—1910 рр. на 22 %. Як бачимо, селянське господарство містило в собі великі можливості для підвищення продук-

ктивності виробництва (щорічна норма росту селянського виробничого капіталу становила тільки 5,5 %).

Крім того, незалежно від форми господарювання існувало чимало простих, але ефективних — і випробуваних уже в інших країнах — способів підвищення продуктивності: заміна все ще вживаних п'яти мільйонів дерев'яних плугів на сталеві, раціональніше використання насіння тощо.

* * *

В історіографії й досі твердиться, що ініціатива розпочати масову колективізацію зародилася на Нижньому Поволжі й поширилася “спонтанно”. Протягом 1929 р. інші парторганізації виступали з пропозиціями стосовно термінів колективізації у своїх місцевостях, повсякчас ущільнюючи їх у відповідь на вимоги керівництва (при цьому “нагору” часто повідомлялися фіктивні цифри).

Колгоспцентр спочатку вирішив зосередити свої зусилля на окремих районах “суцільної колективізації”, де вже існувала велика кількість колгоспів. У червні переважно козацький Північно-кавказький край оголосив свою програму колективізації цілих станиць. Таким чином, на цій стадії колективізація була ще не суцільною, а локальною. За станом на листопад в СРСР загалом було усупільнено тільки 7,6 % господарств (близько 2 млн), але в ряді губерній та округів — 19, а в деяких районах і губерніях — навіть до 50 і більше відсотків.

Принцип обов'язковості думки більшості для меншості при голосуванні на сільських зборах за колгосп тепер став нормою. Голосували, звісно, під жорстким тиском “згори”. Але й це часом мало допомагало. Відомий випадок, коли в одному селі “більшість” становила аж 18 господарів із 77, а в іншому “проти” не голосував ніхто, однак усі 15 одноосібників, вибрані до комітету з колективізації, відмовилися від такого доручення (за це їх општрафували та ув'язнили). Крім того, коли справа таки доходила до створення колгоспу, одноосібники нерідко розпродували з торгів свою худобу та реманент.

На основі набутого досвіду керівництво вирішило оголосити місцевості з високим відсотком колективізованих селян зразком для всієї країни, і в другій половині року Сталін назвав цей “метод” масової колективізації важливою передумовою виконання п'ятирічного плану.

Як завжди під час сільськогосподарського безладдя в Радянському Союзі, детальна організація відзначалася недосконалістю, і в пресі часто траплялися ось такі, наприклад, повідомлення: “Партії пшениці на дванадцять вагонів гниють у підвалі млина „Червона зірка” в Железняках у Донбасі”; “в Білоруській філії Зернового об'єднання зерно скидано на купу у дворі. У Воронковому 100 тонн зерна згнили в коморах... У багатьох районах Одеської губернії зерно лежить у купах на землі, навіть не покрите... десятки тисяч тонн зерна таким чином скидано в купи на землю просто неба” (“Правда” від 12 жовтня 1929 р.).

У середині 1929 р. все ще припускалося: норма колективізації залежатиме від наявності тракторів. Але з часом почали твердити (як, наприклад, Сталін у своєму Зверненні до аграрників-марксистів), що значно підвищити продуктивність в умовах усупільнення здатне навіть просте нагромадження плугів. Отже, справа форсувалася. Та Сталін настільки вміло приховував свій намір здійснити “прискорену колективізацію”, що навіть на початку вересня один із його найближчих прибічників Г. Орджонікідзе говорив про “роки й роки”, а Андреев заперечував можливість досягнення “суцільної колективізації” в межах п'ятирічки. Більш відповідний сталінським намірам погляд висловив Г. Пятаков — колишній

впливовий лідер “лівих” — у промові на засіданні РНК у жовтні 1929 р.: “Ми зобов’язані прийняти найвищі норми колективізації сільського господарства”, після чого закликав до “тієї самої напруги, з якою ми працювали в час збройної боротьби з класовим ворогом. Настав героїчний період для нашої побудови соціалізму”. Отже, схильність до старих партійних традицій якраз і стала базою для згуртування навколо Сталіна прибічників політики воєнного комунізму. При цьому, з одного боку, існувало переконання, що попри всю брутальність своїх методів генсек щиро бореться за перемогу соціалізму на “вирішальному етапі”, а з іншого — що сама небезпечна обстановка даної фази потребує партійної єдності. Як твердив Пятаков, фактично знову відродилася атмосфера громадянської війни й тепер у наступі на селянина можна було посилатися на надзвичайну ситуацію. Хвиля фанатичного піднесення знесла будь-яку поміркованість.

Реально мислячі партійні економісти пропонували підтримувати темпи зростання промислового виробництва на рівні 18—20 % (тоді вже досягнутого, принаймні на папері), водночас добиваючись підвищення ефективності й не розробляючи жодних планів без належного урахування наявних ресурсів. Але Сталін і його послідовники наполягали на подвоєнні норми зростання (у випадку, якби вона в 1930 р. досягла — навіть за офіційними даними — 22 % замість очікуваних 35 %; те ж саме стосувалося показників продуктивності й виробничої собівартості). У другій половині 1929 р. економісти стали перед вибором: або підтримати політиків, або опинитися у в’язниці. Сталіністи вже почали їх відкрито критикувати, а Молотов говорив про “буржуазно-куркульських ідеологів у центрі та на місцях” (“Правда” від 20 вересня 1929 р.). У жовтні Громана вивели з Ради спеціалістів Центрального статистичного управління, а наприкінці року сам цей орган підпорядкували безпосередньо Держпланові. Безпартійні економісти (наприклад, Чаянов) зреклися своїх поглядів. Хоч їх і оголосили “нецирими”, каяття все ж дало їм змогу прожити ще деякий час, аж поки вони не загинули кількома роками пізніше в інсценованому “процесі меншовиків” та інших неправедних судовищах. Політичне керівництво не тільки придушило фахівців, а й поклато край економічним дослідженням у галузі, як пише Левін, “математичних моделей зростання, досліджень розміщень та ефективності капіталовкладень, моделей нагромадження і споживання, досліджень моделей управління, вивчення наукової організації праці” тощо. Сталініст Струмлілін заявив: “Нашим завданням є не вивчення економіки, а зміненіи її. Закони нас не обмежують. Нема таких фортець, яких більшовики не могли б узяти. Питання темпу залежить від рішень людей”.

Було заплановано подвоїти основний капітал за п’ять років. При цьому треба було підвищити й рівень виробництва сільськогосподарської продукції — на 55 %, а на 85 % — рівень споживання.

На липень 1929 р. до колгоспів вступили 4 % господарств, а на листопад — 7,6 %. За винятком районів, де запроваджувалася примусова колективізація, колгоспи майже скрізь були все ще “слабкі” і в переважній своїй більшості складалися з бідних селян. Але Сталін говорив про цей не дуже переконливий “зріст” як про величезний, непереборний народний рух. На початку листопада він оголосив про “радикальні зміни, які відбуваються в розвитку нашого сільського господарства від одноосібного хліборобства на базі малих господарств до великомасштабного, передового колективного сільського господарства, до обробки землі спільними зусиллями... Нова головна риса селянського колгоспного руху полягає в тому, що селяни вступають у колгоспи не окремими групами, як це було раніше, а цілими селами, цілими повітами, цілими округами й навіть цілими губерніями. А що це значить? Це значить, що середняк пішов у колгосп. І це є основою радикальних змін у розвитку сільського

господарства, що становить найважливіше досягнення радянської влади” (“Правда” від 7 листопада 1929 р.). Радянські дослідники хрущовського періоду критикували це твердження як помилкове, й мали в цьому рацію, однак пізніші вчені багато в чому погоджувалися із сталінською позицією (підтримуючи, зокрема, тезу, що володіння колгоспами невеликою частиною всієї орної землі якраз і викликало необхідність суцільної колективізації) .

Наступ на селян різко активізувався. Ключовим моментом тут став листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). Членам ЦК було заявлено: масова добровільна колективізація вже відбувається, після чого їх зобов'язали (зокрема, під тиском із боку Молотова — головного провідника політики Сталіна) протягом якихось тижнів чи місяців використати щонайменшу можливість для розв'язання аграрного питання раз і назавжди. Молотов закликав колективізувати сільське населення губерній і республік “уже наступного року”, вимагав “рішучого наступу” вже в найближчі чотири з половиною місяці, застерігав проти проникнення “куркулів” у колгоспи: “Ставтеся до куркуля як до найхитрішого і все ще не розбитого ворога”. Дав також зрозуміти, що матеріальні умови для здійснення колективізації не створені: “Розміри матеріальної допомоги не можуть бути дуже великими... все, що держава може дати, попри всі зусилля, це дуже мала сума”. Замість цього ЦК закликав селян самих робити основні капіталовкладення. При всьому тому Молотов і далі гостро критикував “правих” за їхні обвинувачення партії “в будівництві соціалізму шляхом надзвичайних заходів, тобто шляхом адміністративних репресій”.

У відповідь Риков зачитав заяву від себе та інших двох вождів “правих”, в якій вони “зрікалися” своєї незгоди з більшістю, твердили, що не мають нічого проти прискорення темпів індустріалізації й колективізації, проти курсу “рішучих дій” щодо куркуля. Разом із тим Риков доводив: тактика “правих” забезпечила б “менш болісний шлях”. Цю заяву гостро розкритикували цілий ряд промовців, включно зі Сталіним. Каяття “правих” визнали за недостатнє. Політичну перемогу над ними з тріумфом відзначив Мікоян: хоч у минулі роки руки партії “певною мірою були зв'язані хитаннями й опором правих членів Політбюро”, тепер у справі хлібозаготівель відкривалася “ясна й раціональна лінія”.

Крім атаки на “правих”, на пленумі були піддані, як завжди, критиці деякі “незначні експеси”. Так, голова Колгоспцентру Л. Камінський визнав: цілком можливо, що де-не-де вживалися “адміністративні заходи”, але він вважає це “несуттєвим”.

Пленум оголосив про нагальну потребу “радикальної розв'язки” аграрного питання, заявивши, що “це завдання лежить у площині дальшого прискорення процесів колективізації”; зобов'язав усі парторганізації “зробити наріжним каменем завдання дальшого розвитку масової продуктивної кооперації, колективізації селянських господарств”; закликав до “мобілізації... для праці в колгоспах... принаймні 25 тис.” промислових робітників — членів партії; висунув вимогу вжиття “найрішучіших заходів” щодо куркулів.

В окремій резолюції пленум підкреслив: “Україна повинна, протягом дуже короткого періоду, показати приклади організації великомасштабного колективного сільського господарства”.

“Права” опозиція засуджувалася за “твердження, що темп, узятий у колективізації, нереалістичний”, що “матеріальні й технічні передумови відсутні й що бідне та “середнє” селянство не має бажання перейти до колективних форм землеволодіння”. Пленум виключив Бухаріна з членів політбюро ЦК за “зведення наклепів на партію з демагогічними обвинуваченнями” й за “твердження, що “надзвичайні заходи” відштовхнули “середняка” до куркуля”. Після пленуму Бухарін, Томський і Риков “покаялися”, а інші колишні опозиціонери — наприклад, Шляпников і Пятаков — рішуче закликали до партійної єдності.

Було створено новий великий адміністративний орган — Наркомат сільського господарства СРСР — з повноваженнями змінювати вже ухвалені плани. 5 грудня організували комісію з вироблення строків колективізації. На чолі з новим наркомом сільського господарства Я. Яковлевим вона 22 грудня випустила пам'ятну записку із пропозицією завершити суцільну колективізацію продуктивних земель протягом двох — трьох років. При цьому Яковлев попереджав проти надмірного захоплення чисто адміністративними заходами, щоб не відлякувати середняка, і проти “змагання” між різними районами за якнайшвидше досягнення 100-процентної колективізації (останнє застереження відбивало реальний стан справ на місцях). Тож не дивно, що Яковлев швидко став об'єктом жорсткої критики. Його атакували такі, наприклад, суперсталіністи, як Шеболдаєв, — за те тільки, що комісія рекомендувала навесні 1930 р. колективно обробити “принаймні третину” посівної площі. Сталін, звісно, вимагав куди радикальніших дій і стисліших строків (до речі, в грудні 1929 р. він відзначав своє 50-річчя, й це стало дуже зручною нагодою для нестримного вихваляння генерального секретаря, аж до відвертого фальсифікування недавнього історичного минулого) .

Молотов назвав проект комісії незадовільним, і Сталін наказав його переробити з виходом на граничний строк колективізації хлібовиробних регіонів (і в тому числі України) — осінь 1930 р.

4 січня перероблений план схвалили (для України), після чого поставили вимогу цілком колективізувати Північний Кавказ, Поволжя навесні 1931 р. (крайній строк), а решту територій — щонайпізніше навесні 1932 р.

На даний момент Сталін уважав: “Розкуркулювання тепер — дуже важливий елемент в організації й розвитку колгоспів... звичайно, було б неправильно прийняти куркуля в колгосп. Неправильно, бо він заклятий ворог колгоспному рухові” (“Правда” від 29 грудня 1929 р.). А в “Правді” від 30 жовтня й 25 листопада 1929 р. висловлювався жаль із приводу того, що куркулів не заарештовують у достатній кількості, не примушують їх здавати хлібні “надлишки” тощо.

Підкомісія комісії політбюро ЦК ВКП(б) зі справ куркульства повідомила: “Назрів час з усією конкретністю порушити питання про ліквідацію куркуля”; для цього існують усі політичні умови, бо ж до колгоспу пішов середняк. Із метою переведення цього питання в реальну площину підкомісія розбила “куркулів” на три категорії. Представників першої належало заарештовувати, розстрілювати або ув'язнювати, а їхні родини засилати, другої — просто засилати, третьої — “неворожої” (поки що) категорії — можна було приймати до колгоспів із випробувальним строком. Отже, вперше прозвучав офіційний заклик до систематичного депортування найзаможнішої верстви хліборобів. А Сталін виклав у “Правді” від 29 грудня 1929 р. ключову формулу: “Ми перейшли від політики обмеження експлуата-торських тенденцій куркуля до політики ліквідації куркуля як класу”.

Підсумовуючи події, що призвели до “другої революції” й нового витка масового терору й нагнітання людиноненавистницької істерії, наголосимо: за найменшої можливості компартія прагнула знищити систему одноосібного обробітку землі та сільську ринкову економіку. Перша така спроба закінчилася невдачею, й комуністи змушені були протягом кількох років пристосовуватися до реалій, несумісних з їхньою ідеологією. Однак вони так і не зрозуміли, а отже, й не впорядкували належним чином наявний тоді ринок. І за перших же ознак труднощів знову повернулися до примусових заходів (нібито тимчасових), не спромігшись збагнути, що й тимчасовий тиск може знищити ринкові стимули праці, та так, що їх потім уже неможливо буде відновити. Внаслідок занепаду цих стимулів партія вдалася до ескалації політики примусу, та, переконавшись нарешті, що “надзвичайні заходи” хлібозаготівель

обходяться дорого й потребують надто великих зусиль, звернулася до колективізації як до способу запровадження свого надійного контролю над урожаєм та позбавлення селян можливості розпоряджатися ним (до того ж цей засіб відповідав ідеологічним настановам марксизму).

Три наступні зими засвідчили три підходи до селянської проблеми. В 1927—1928 рр. зерно просто вилучалося, в 1928—1929 рр. під цю справу почали підводити базу у вигляді буцімто “масової підтримки” й “народної ініціативи”, а в 1929—1930 рр. фальшиву стихійність сполучили з колективізацією. При цьому докладалося всіх зусиль для доведення факту, нібито уявний “класовий ворог” опинився в ізоляції (насправді ж майже всі селяни опиралися політиці партії). Ця доктринальна фантазія мала, однак, свої певні переваги, адже її можна було використовувати проти селянських лідерів.

Економічні наслідки всіх описаних дій партії просто не могли не обернутися катастрофою, бо ж вони передбачали неминуче знищення найефективнішої частини землеробів і втрату стимулів до праці в решті. Судячи із заяв Сталіна та його прибічників про величезне підвищення продуктивності в сільському господарстві, вони, мабуть, просто не розуміли можливих найближчих результатів своєї політики. А коли катастрофа таки настала, трактували її лише як тимчасовий відступ. І взагалі складається враження: перспектива взяти під свій контроль хлібний фонд важила для них куди більше, ніж реальна загроза падіння рівня врожайності.

Що ж до людського аспекту справи, то остаточний кінець часткової незалежності селянства, зруйнування ринкових сил, придушення останнього дрібнобуржуазного класу, проникнення державної влади в кожний кут села. — все це вважалося позитивними явищами. Наступ на “ворога” — “куркуля”, штучне відродження класової боротьби тощо підживлювали віру партії в суспільну необхідність свого існування, підносили її ентузіазм...

Отже, ми вступаємо в добу розкуркулювання, масової колективізації, голодомору, війни проти радянського селянства, а згодом — проти українського народу. Це — один із найзначніших, а разом із тим і найжахливіших періодів сучасної світової історії.

Розділ 6

Доля “куркуля”

В інтересах послідовності викладу тогочасних подій “розкуркулювання” й колективізацію доцільно було б розглядати як єдиний нерозривний процес, бо, по-перше, обидва ці явища відбувалися одночасно, а по-друге — становили окремі аспекти однієї політики. Однак доля “куркулів” у ці часи настільки різнилася від долі колгоспників, що заслуговує на окремий розгляд. Це й зрозуміло, адже розправа над “куркулем” частково мала на меті обезглавити решту селянства в його опорі новим порядкам, і на “класового ворога” цілком закономірно впав основний тягар репресій (хоч, до речі, інші категорії селянства під час примусової колективізації теж зазнали чимало лиха).

Як ми вже зазначали, 27 грудня 1929 р. Сталін оголосив завдання “ліквідації куркульства як класу”. Офіційне ж рішення про колективізацію було прийняте тільки 30 січня 1930 р., коли ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” й надіслав її місцевим парторганізаціям; сталінська вказівка була остаточно узаконена указом від 4 лютого. Але й до цього масове розкуркулювання, нагадаємо, вже відбувалося у деяких регіонах під проводом найзапекліших сталіністів. Протягом 1929 р. воно поширювалося далі й далі. З різних українських сіл, козацьких станиць тощо висипалися “куркульські групи”. Це якраз і вважалося початком “ліквідації куркульства як класу”.

В 1930 р. кампанія досягла стадії остаточного завершення, причому в напруженій атмосфері “класової ненависті”. Тогочасні офіційні заяви відбивали думку, що “куркулі не покинуть історичну арену без найшаленішого опору” (“Правда” від 21 січня 1930 р.) і що “ми повинні поводитися з куркулем, як із буржуазією в 1918 р. Злісного куркуля, який активно опирається нашому будівництву, треба запроторити на Соловки [горезвісний комплекс концтаборів на островах у Білому морі.— Авт.]” (цит. за Девісом).

Ми вже наголошували: від самого початку існування радянського режиму слово “куркуль” уживалося в перекрученому значенні. Але у відношенні до розкуркулюваних у 1930 р. навряд чи можна було застосувати навіть таку фальшиву дефініцію. Багато з тих “ворогів”, які відповідали уявленням кінця 20-х років, уже перестали бути такими. Решта ж аж ніяк не належала до багатіїв чи “експлуататорів”: лише невелика їх частина тримала двох або трьох коней, трьох або чотирьох корів, і тільки 1 % використовував працю більше ніж одного наймита. Отже, влада добралася вже до просто більш-менш заможних селян.

З огляду на сказане показовою є вартість конфіскованого у тогочасних “куркулів” майна. Наводилася цифра в 170 млн крб (за новішими даними — 400 млн), тобто на кожне одноосібне господарство припадало щось від 170 до 400 крб — 90—210 доларів за тогоча-

сним офіційним обмінним курсом,— навіть якщо загальна вартість майна розкуркуленого не перевищувала вартості майна інших категорій селян. Як зауважує Левін, навіть кошти, витрачені на депортації, перевищували цінність вилученого добра.

В січні — лютому 1930 р. в районі Кривого Рога розкуркулили 4080 господарств, передавши колгоспам загалом тільки 2367 будинків, 3750 коней, 2460 голів великої рогатої худоби, 1105 свиней, 446 молотарок, 1747 плугів, 1304 саджалки, 2021 тонну пшениці й пшона. Наводячи цей випадок, радянський дослідник І. Слинко пояснює вбогість усуспільненого майна тим, що значну частину куркульської власності конфіскували ще в 1928—1929 рр. Може, й так, але для нас зараз важливішим є інше: в 1930 р. “розкуркулювали”, по суті, вже бідняків. Один активіст так описував типового тогочасного “глитая”: “Він має хвору жінку, п’ятеро дітей і ані крихти хліба в домі. І це той, що ми його називаємо куркулем! Дітлахи в лахмітті й дранті. Вони всі виглядають як привиди. Я бачив горщик на печі — кілька картоплин у воді. То була їхня вечера сьогодні”.

Селян особливо приголомшувала експропріація колишніх незаможників, які тяжко працювали під час непу і спромоглися нарешті купити коня чи корову. І зовсім уже парадоксально: доходи пересічного “куркуля” були нижчі, ніж у пересічного сільського урядовця, що переслідував його як представника багатой верстви!

Таким чином, економічна класифікація втратила тепер будь-який сенс. У використанні податкових списків при вирішенні конкретних питань розкуркулювання — метод, принаймні зовнішньо не позбавлений певної раціональності — просто не було вже потреби. В одному із звітів ОДПУ наголошувалося: подані списки “часто не відповідали дійсності й не були виправдані жодними серйозними причинами”. Взагалі весь процес розкуркулювання вийшов із-під контролю і поширювався, повторимо ще раз, на селян усіх категорій.

Іван Стаднюк (Нева. 1962. № 12) згадує про село, в якому, на думку місцевого комуніста, лише п’ять родин (чисельністю по п’ять — вісім чоловік) із 16 розкуркулених можна справді було вважати куркульськими. Радянські економісти хрущовського періоду наводять як приклад українське село Пловиці, де 66 із 78 “куркульських” господарств належали в дійсності до середняцьких.

За виразом Е. Карра, в СРСР “політика вже не визначалася класовим аналізом: тепер політика визначала, яка форма класового аналізу відповідає даній ситуації”. А саме: навіть дуже бідного селянина, якщо він був, скажімо, побожним парафіянином місцевої церкви, могли оголосити “куркулем”. І в будь-який момент майже 2,5 млн середняків можна було легко перефарбувати із “союзника” в “класового ворога”.

На основі класового аналізу, а не реальної дійсності, якраз і ґрунтувався весь сталінський курс. Це було тим більше згубним, що передбачало “ліквідацію” найпродуктивніших виробників на селі. Однак у діях генсека була й своя невблаганна логіка. Якщо більш зважено, на відміну від марксистів, розглядати селянське суспільство як загалом раціонально інтегроване ціле, то в ударі Сталіна можна вбачати фізичне знепшкодження природних лідерів селянства, які очолювали опір партійній політиці. Те, що вислів “куркуль” почали вживати в значно ширшому значенні, ніж це передбачала його економічна дефініція (запропонована партією), лише підтверджує такий висновок,— як і формальне запровадження категорії “підкуркульник”, котра навіть за сталінськими стандартами не мала ніякого реального змісту. Згідно з офіційною заявою (дав. часопис “На аграрном фронті”. 1930. № 7—8), під “куркулем” розуміли “носія певних політичних тенденцій, які дуже часто можна вирізнити в підкуркульникові чоловічої та жіночої статі”. Це означало, що розкуркулюванню підлягав селянин будь-якої категорії, й нове поняття “підкуркульник” в такому широкому

застосуванні значно збільшувало кількість жертв, окрім уже приречених “куркулів”, (кількість яких і без того була завищена понад усяку міру). Більше того, всупереч попереднім настановам розкуркулювання аж ніяк не обмежувалося тепер районами суцільної колективізації.

* * *

На початок 1931 р. почали офіційно визнавати, що колишні куркулі — свого часу класифіковані так за якоюсь із численних ознак — уже не були такими. Наприклад, Західно-Сибірський крайком партії повідомляв у травні до ЦК: “куркулі”, депортовані в березні, “мали дуже обмежену власність” (інакше кажучи, були бідними). Сучасний радянський історик М. Гуцин зазначає: “Куркулі втратили чимало властивих їм рис: систематичне використання найманої праці, орендування знарядь праці та коней, власні майстерні тощо”, а отже, “в 1931 р. ставало дедалі важче викривати куркуля, який маскував свою класову суть”. Це висловлювання наочно демонструє марксистську концепцію, за якою буття визначає свідомість: якщо людина (в даному випадку “куркуль”) протягом певного часу за своїм соціально-економічним статусом відповідала вигаданій марксистами категорії, то потім, втративши відповідні ознаки, вона й далі залишалася під підозрою,— мовляв, лише “маскує свою суть” — і несла своє тавро мало не до смерті.

9 травня 1931 р. Калінін на засіданні секретарів і членів ВЦВК заявив: уряд мав намір де в чому змінити закон, що визначав дефініцію куркуля, однак після дискусій був змушений відмовитися від цього. Чому? А тому, зауважує Гуцин, що “старі характеристики куркуля майже повністю зникли, а нові не можна виявити”! Словом, пошуки неіснуючого “ворога” не припинялися ні на мить...

“Правда” від 21 жовтня 1930 р. попереджала: “Навіть найкращі активісти часто не можуть розпізнати куркуля”, бо не усвідомили: у випадку вдалого продажу продуктів у врожайний рік деякі середняцькі господарства здатні швидко перетворитися на заможні та куркульські (вічна проблема, яка повсякчас зводила нанівець програму “класової боротьби” на селі).

З усього сказаного випливає надзвичайно дивна логіка — середняк, наживши майно, перетворюється на куркуля, а куркуль, втративши свою власність, середняком не стає! А отже, загнаний у безвихідь, у глухий кут, зубожілий, обібраний “куркуль” навіки залишається в очах партії “класовим ворогом”, недолюдком. Цьому аж ніяк не слід дивуватися, бо ж марксистські ортодокси — й керовані ними “активісти” — конче потребували проклятого історією ворога,— живого, втіленого, справжнього. Для створення ж його образу звичайних абстрактних організаційних змін не вистачало. Переслідування і знищення сільських провідників — “куркулів” якраз і забезпечувало посилення опору селянських мас — значно сильнішого, ніж опір колективізації,— чим готувалося надійне підґрунтя для формування образу ворога й розпалювання “класової боротьби на селі”.

Наміри партії щодо “куркульства” набули певної форми в постанові, базованій на звіті підкомісії Баумана, яка, нагадаємо, запропонувала поділ куркульства на три категорії (групи) й запровадження смертної кари або ув’язнення для представників першої категорії — чисельністю не більше 63 тис. ОДПУ, проте, включило до цієї категорії набагато більше — до 100 тис. чоловік.

Друга група (родини господарів, віднесених до першої) підлягала засланням на Північ, Урал, у Сибір і Казахстан або у віддалені райони місцевості, де проживали до цього покарані. Такий захід мав стосуватися не більш ніж 150 тис. господарств. Секретна інструкція

від 12 лютого 1930 р. наказувала здійснювати конфіскації їхнього майна поступово, щоб це в часі збігалось з їхньою депортацією.

Представників третьої категорії (“лояльних”) належало частково експропріювати й переселити з колгоспів в інші райони місцевості їхнього проживання — під урядовий контроль та із залученням до праці в “трудовах загонах і колоніях у лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель” тощо. Переселенцям надавалися погані ґрунти (не більше одного гектара на душу).

Секретар Сибірського губкому партії Р. Ейхе (член комісії, чий звіт надійшов до політбюро ЦК ВКП(б)) писав тоді: “найворожіших і найреакційніших” куркулів не можна залишати в їхніх селах, їх треба засилати до концентраційних таборів у такі “віддалені райони” Півночі, як Нарим і Туруханськ, решта ж повинна працювати в “трудовах колоніях” (евфемізм для трудових таборів із менш суворим режимом); куркулі могли будувати нові дороги та підприємства в неосвоєній тайзі.

На основі сучасних радянських досліджень можна дійти висновку: загальна кількість родин усіх трьох категорій, які підпадали під згадані вище репресивні (“розкуркулювальні”) заходи, спочатку визначалася в 1,65 млн. Але у грудні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) назвало цифру — 5—6 млн чоловік, що більш-менш узгоджується із згаданою кількістю родин (за даними 1927 р., пересічна “куркульська” сім’я складалася із семи осіб, тобто розкуркулюванню підлягали фактично 7—7,5 млн чоловік). В усякому разі ясно: всі ці розрахунки штучно завищувалися, в тому числі й шляхом долучення “підкуркульників”. У 1930 р. один голова сільради хизувався: “На засіданнях сільрад ми створюємо куркулів на власний розсуд. Наприклад, 4 січня під час засідання сільради населення двох сіл висловилося в питанні про депортацію куркулів із району села Шуйське на захист громадянина Петухова; вони наполягали, що його треба вважати середняком. Але ми не здали своїх позицій і вирішили — депортувати його”.

Різні губернські та інші партійні організації швидко перевищили визначені для їхніх місцевостей норми розкуркулювання. Так, із Московської губернії та Іваново-Вознесенського повіту вислали удвічі більше людей, ніж передбачалося. За партійними документами, в деяких регіонах замість запланованих 4—5 % розкуркулили 14—20 % господарств.

Підтвердимо це деякими зібраними нами цифрами стосовно окремих місцевостей. Так, в одному із сіл, де налічувалося 1189 родин, заарештували або заслали 202 й виселили на недалеку відстань 140 чоловік. В іншому (1200 родин) розкуркулили 160 чоловік, у другому — 31 із 120, а в третьому — 90 чоловік із 800. Статистичні дані повідомляли про три села у Вінницькій губернії: з першого (312 господарств) депортували 24 особи, з другого — 40 із 283, з третього — 13 із 128.

Згадуваний уже І. Стаднюк описує у своєму белетристичному творі (журнал “Нева”) село, де “заарештували кожного селянина з 20”, із простим коментарем: “їм пощастить, якщо на тому скінчиться”. С. Залитій у романі “На Иртыше” розповідає про колективізацію в Сибіру: найкращих виробників умисно розганяють, а потолоч нероб, базік і демагогів пнеться нагору; будь-яку сильну особистість переслідують незалежно від її соціального походження. Такі ж картини зображуються в інших художніх творах (напр., В. Астаф’єва — “Последний поклон”, “Царь-рыба”, Б. Можаяєва — “Из жизни Федора Кузькина”, “Лесная дорога”, “Старые истории”, “Мужики й бабы”) . Так, Астаф’єв показує, як місцеві людські покидьки, посівши владу, провокують міцних селян, щоб заслати їх до ГУЛАГу.

Що ж до чисельності кожної з категорій розкуркулюваних, то ми маємо цифри стосовно Західного району СРСР. Із 3351 господарства, занесеного до списків, 447 потрапили

до першої, 1307— до другої й 1297— до третьої категорії. Інакше кажучи, 63 % місцевих “куркулів” та членів їхніх родин підпадали під розстріл, ув’язнення чи заслання. Для решти ж (згідно з інструкцією низовим органам влади) відводилися болотисті й заліснені землі із вивітряними ґрунтами; вони мусили також виконувати лісоочисні й дорожні роботи; в разі невиконання хлібоздачі вони підлягали переслідуванню через суд (тобто постійно перебували під загрозою депортації).

Якщо наведені цифри вважати хоча б приблизно прийнятними для всієї країни, виходить, що з кожного мільйона “куркульських” родин десь 630 тис. відносилися до першої й другої, а 370 тис.— до третьої категорії. Всі ці пропорції, звісно, могли в різних місцях коливатися, оскільки дефініції всіх категорій, як і самого “куркуля”, відзначалися гнучкістю, і при віднесенні якогось господарства до тієї чи іншої групи багато чого залежало від місцевого керівництва.

Перші масові арешти робило — починаючи з кінця 1929 р.— тільки ОДПУ. Забрали й розстріляли голів родин, багато з яких колись служили в арміях білих. У грудні знову заарештували багатьох, потримали у в’язницях зо два—три місяці й відправили до концтаборів. Сімей репресованих поки що не чіпали, зате інвентаризували майно. Масову облаву на родини зробили на початку 1930 р. Ця операція виявилася аж надто масштабною для чекістів, і на допомогу їм мобілізували партійних активістів.

У нас була можливість ознайомитися з відповідними матеріалами стосовно Західного району. Місцеві партійні органи ухвалили рішення про колективізацію 21 січня 1930 р.— ще до підготовки офіційних інструкцій. Двоє чекістів розробили конкретні плани. Місцевий апарат ДПУ підсилили міліціонерами. Всім причетним до “операції” видали зброю. Були організовані “трійки” — подібні до тих, що діяли в роки громадянської війни — у складі партпрацівника, урядовця й чекіста.

Указ від 3 лютого 1930 р. оголошував ОДПУ відповідальним разом із РНК Російської Федерації за подання пропозицій щодо депортації куркулів та їхніх родин “до віддалених місцевостей РСФРР та про їхнє працевлаштування”.

Вищезгаданий поділ на категорії недовго зберігав можливості для представників третьої з них уникати найгіршої участі: згідно із сучасними радянськими дослідниками, “лояльні куркулі” “так само опиралися колгоспам”, а тому “виникла необхідність також пересунути їх у віддалені райони”. В перші тижні 1931 р. ще не депортованих українських “куркулів”, які не виконали свої хлібозаготівельні норми, експропріювали та заслали, й це переросло, як і на Північному Кавказі й на Нижньому Поволжі, в “другу хвилю ліквідації куркульства як класу”. Один із хуторів у Дніпропетровському окрузі налічував 19 господарств; 10 із них розкуркулили при першій хвилі, а п’ять — при другій. Сільце Грушка в Київському окрузі (площа 950 га, 16 маленьких господарств) повністю знищили ще в 1930 р. В одному північнокавказькому селі взимку 1930 р. “викрили” 16 “куркульських” господарств (до того за такі не визнані) й забрали у них 22 коня, 30 корів і 19 овець (як бачимо, на кожного з цих “багатих експлуататорів” у середньому припадало 1,4 коня, 1,8 корови, 1,2 вівці!).

Формально рішення про другу хвилю депортації “куркулів” ухвалили в лютому 1931 р. Її підготували ретельніше, ніж першу: склали списки, розіслали на місця анкети ОДПУ (нібито присвячені питанням оподаткування) тощо. 18 березня 1931 р. в Західному районі провели таємну операцію, однак про неї стало відомо, і в одному з округів удалося схопити лише 32 родини з 74, а решта втекли.

В цей час утеча була єдиним порятунком для розкуркулюваних, і до неї готові були вдаватися мільйон, коли не більше, чоловік. “Правда” від 25 січня 1930 р. нарікала на куркулів,

які “почали продавати свою власність, розділяючи виторг серед своїх родичів-середняків і покидаючи свою худобу негодованою”. Їх звинувачували також у навмисному псуванні власного реманенту, аби лиш він не дістався колгоспам. Інколи втікачі пробували забрати худобу із собою,— такий факт відзначено, наприклад, у Ставропольському краї на Північному Кавказі.

Коли в селах розпочалися масові повстання (про це йтиметься в наступному розділі), провід тут вели — хоч і не завжди — колишні заможні селяни. Та повстанці майже нічого не могли вдіяти проти влади. Збереглося немало родинних переказів про те, як вони нападали на своїх гнобителів із палицями або сокирами — й наражалися на кулі... Ще однією формою протесту виступали руйнування й підпали свого господарства (як це зробила в 1931 р. одна жінка в українському селі Підгороднє в Дніпропетровській губернії,— вона жбурнула палаючий сніп на солом’яний дах будинку, конфіскованого ДПУ, з криком: “Ми працювали все наше життя на наш дім, ви не дістанете його. Нехай згорить!”). Ще на ранніх стадіях розкуркулювання радянська преса розповідала про численні випадки таких підпалів (“Правда” від 9 жовтня 1929 р, “Вісті” від 8 та 10 жовтня, 10 листопада 1929 р.).

Інколи припускається, що вигнання “куркулів” з їхньої землі мало принаймні якийсь економічний сенс, бо ж вони, мовляв, поповнювали міську робочу силу й тим самим сприяли виконанню завдань прискореної індустріалізації. Справді, колишніх хліборобів використовували на нових шахтах та інших підприємствах у місцях їхнього заслання, а в Сибіру засланці третьої категорії працювали на будівництві промислових об’єктів і на лісозаготівлях. Та коли селянам таланило ще до депортації втекти зі свого села, на шляху до міста їм доводилося долати чимало найжорстокіших перешкод із боку влади, що всіляко прагнула покласти край таким міграціям. Надсекретний указ від 12 лютого 1930 р. вимагав особливої пильності щодо куркулів, які покидали село, щоб працювати у промисловості. А запровадження внутрішніх паспортів у грудні 1932 р. відкрито розглядалося як крок, спрямований на “очищення міст від куркулів, злочинців та інших антисоціальних елементів”.

Потреба в міських робітниках була настільки великою, що директори заводів і фабрик нелегально брали втікачів на роботу. “Правда” від 11 лютого 1930 р. гостро критикувала таких керівників: у групі зі 1100 осіб, найнятих у Херсонському окрузі, було 50 куркулів; звичайно, вони “байдикували, пили й саботували”, і їх треба було позбутися. А за іншими повідомленнями, в Донбасі на робітників — колишніх землеробів влаштували облаву й заслали на Схід, у табори.

Характерним є наказ від 31 січня 1930 р. голови Кам’янського окружного виконкому, що закликав до виявлення та звільнення “всіх колишніх багатих селян із праці на залізниці або на трьох місцевих фабриках”, а толова Криницького окружного виконкому Нелупенко скаржився на сільради, які видавали “багатим селянам” довідки про їхню власність, не вказавши, що вона підлягає конфіскації; ці селяни, за довідками, не “підлягали оподаткуванню”, а отже, не були ніякими куркулями. “Такі довідки створювали хибне уявлення про [їхній] соціальний статус”, і “багаті селяни” користалися з цього, щоб “проникати” на міські фабрики. “Треба,— вимагав Нелупенко,— раз і назавжди покласти край цій практиці” (цит. за О. Калиником).

Харківський тракторний завод завжди потребував великої кількості робочої сили. Однак той, хто наймався, мусив відповідати на рутинні питання, зокрема: чи були його батьки куркульського походження? чи не покинув він колгосп? І багатьом відмовляли, особливо колгоспникам (навіть біднякам).

Один сільський хлопець не міг дістати роботи поблизу від домівки: його не брали без сві-

доцтва про народження, але сільська влада не видавала цього документа. Кількома днями пізніше йому знову відмовили на шахтному кар'єрі на тій же підставі. Інший хлопець таки працював у місті, однак кілька разів тікав із місць попередньої роботи, коли викривали чи запідозрювали його "класове походження". Врешті-решт він опинився аж у Середній Азії.

Звісно, колишні хлібороби тікали й із заслання. У книжці "История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР" (М., 1963) про це розповідається так: деякі куркулі "втікали з тих місць, де їх розселяли, проникали в радянські установи, на промислові підприємства, в колгоспи, радгоспи та МТС, де займалися диверсійною діяльністю, псували державну власність. Поступово цих дезорганізаторів соціалістичного виробництва викривали, й вони діставали заслужену кару".

Розкуркулених не допускали й до військової служби. На місця розсилалася інструкція — ретельно перевіряти новобранців із метою виявлення "куркульських елементів", котрі "старалися проникнути в Червону армію".

Таким чином "куркулі" були приречені залишатися в селах і там очікувати на вирішення своєї долі. Ще 26 січня 1930 р. "Правда" попереджала, щоб їм не дозволяли розпродавати майно з торгів і тікати "світ за очі". Щоправда, цей заклик мало зарадив справі. У тогочасних публікаціях повідомлялося: наприкінці 1930 р. розкуркулили 400 тис. господарств, 353,4 тис. залишилося, решта (200—250 тис.) була продана, а їхні власники подалися до міст. За сучасними радянськими дослідженнями, деє 20—25 % із 1 млн господарств, офіційно визнаних куркульськими, протягом 1929—1932 рр. "саморозкуркулилися" (тобто їхні держателі втекли із сіл).

Виходячи з цієї досить імовірної пропорції, спробуємо підрахувати чисельність засланих. Політбюро ЦК ВКП(б) визначало кількість розкуркулених у 5—6 млн чоловік, а отже, 1—1,2 млн втекли (принаймні на деякий час), а 4—4,8 млн залишилися. Офіційні цифри, нагадаємо, мусили бути завищеними через розширення дефініції "куркульської" категорії й запровадження категорії "підкуркульників", та і в цьому випадку числове співвідношення засланих і втікачів видається нам правильним.

Радянський дослідник хрущовської доби М. Івницький визначає загальну кількість родин, депортованих у жовтні 1931 р., в 381 тис. Статистичний довідник СРСР за 1928 р. наводить пересічну кількість членів "підприємницької" (тобто "куркульської") родини — 6,5 душ (середняцької — 5,4, незаможницької — 3,9); отже, чисельність засланих "глітаїв" мала досягати чи не 2,5 млн чоловік.

На думку дисидента-ленінця Р. Медведєва, з ряду причин така цифра виглядає "значно применшеною". По-перше, масові депортації не завершилися в жовтні 1931 р., а тривали офіційно до травня 1933 р., коли Сталін і Молотов підписали указ, згідно з яким надалі мали засилати лише родини одноосібників ("норма" — 12 тис. на рік). В указі наголошувалося, що за планом на 1933 р. передбачалося депортувати 100 тис. родин, і, мабуть, немає підстав не вірити тому, що ця приблизна цифра означала заслання протягом 18 місяців (між жовтнем 1931 і травнем 1933 р.) загалом 150 тис. родин, або між 0,75 і понад 1 млн душ після другої хвилі.

Можливо, більш вірогідною є цифра, названа Сталіним у його зверненні до Черчилля, — розкуркулення торкнулося "10 мільйонів" (хоч можна й не йняти віри зауваженню генсека, що куркулі у своїй "великій масі були дуже непопулярними, і їх проганяли власні наймити"). У 1933 р. Сталін називав 15 % господарств передколективізаційного періоду "куркульськими та заможними". Загальна кількість селянських господарств у червні 1929 р. досягала 25 838 080. Отже, 15 % них становило б близько 3 875 000 господарств, або,

виходячи із пересічної чисельності родини в п'ять осіб,— 19,38 млн чоловік. Від цього слід відняти кількість тих, хто так чи інакше уникнув депортації. За підрахунками радянських авторів, нагадаємо, 20—25 % “куркулів” утекли до міст. Англomовна коротка українська енциклопедія (Торонто, 1963. Т. 1) подає навіть більше число втікачів — близько третини від кількості розкуркулених і засланих. Якщо прийняти таку цифру, одержимо приблизно 13 млн. депортованих.

За офіційними повідомленнями, в 1929—1932 рр. колгоспам передали 15 млн га “куркульських” ґрунтів. У 1928 р. розмір “куркульського” господарства досягав у середньому 4,5 га, отже, на конфіскованих землях мало розташовуватися 3,3 млн господарств із більш ніж 15 млн мешканців, з яких 10 млн заслали,— за умови, що третина втекла (наприкінці 1938 р. повідомлялося про 30 млн га конфіскованої землі, однак зрозуміло, що тут слід урахувувати й пізніші розкуркулювальні акції). З огляду на те, що на початку 30-х років пересічний розмір “куркульського” господарства з різних причин (зокрема, з наведених вище) мав бути меншим, 10 млн засланих уявляється абсолютним мінімумом.

За словами американського професора М. Левіна, “кількість депортованих, яка тепер більш-менш визнається в радянських джерелах, уже перевищує 1 млн господарств, або 5 млн душ”,— це стосовно лише Російської Федерації й України, а до цього ж треба додати ще дані по інших республіках (наприклад, 40 тис. господарств в Узбекистані). На думку Левіна, фактично “10 млн осіб, якщо не більше, напевно депортували”. 10—11 млн вирахував інший західний дослідник — С. Свяневич, додаючи, що близько третини з них загинуло.

Отже, навряд чи буде перебільшенням прийняти 10 млн за ймовірну кількість і 15 млн — за можливу. З причин, що їх ми вкажемо в 16-му розділі, число в 10—12 млн, з яких 3 млн вмерли або вмирили на цій стадії розкуркулювання, виглядає найвідповіднішим до кількості селян, що вмерли під час усього періоду.

Одночасно, якими б цифрами ми не оперували, слід урахувувати тих (передусім глав родин), кого розстріляли або “заслали на Соловки”. Ми говорили про 20 тис. заарештованих першої категорії наприкінці 1929 — на початку 1930 р. (і далеко не самих лише “куркулів”: за повідомленням “Правди” від 7 грудня 1929 р., напередодні в одному з округів — і за один тільки день — схопили 234 куркулів, 200 середняків і 400 незаможників). У “Вопросах истории КПСС” (1975. № 5) розповідається: “В першій половині 1931 р. органи радянської влади притягнули до відповідальності (тобто заарештували.— Авт.) 96 тис. осіб. То були куркулі, білогвардійські офіцери, колишні поліцаї, жандарми та інші антирадянські елементи...” В Західному Сибіру під час хлібозаготівельної кампанії 1931—1932 рр. засудили 100 “куркулів” разом із 700 іншими селянами, охарактеризованими як “близькі до них соціальне та економічно”.

Ті, що пішли до в'язниць або “трудовах” таборів, зазнали лихої долі. Їхню кількість неможливо точно підрахувати (див. розділ 16). Але із сучасного радянського документального джерела відомо: в 1931—1932 рр. число ув'язнених тільки в Російській Федерації та Україні досягало майже 2 млн. Відтоді й до 1936—1937 рр. більшість в'язнів становили селяни (принаймні близько 4 млн із загального числа 5 млн за даними 1935 р., причому далеко не всі з них відносилися до “куркулів”).

За повідомленням колишнього адміністративного працівника одного з таборів, у 1929 р. лише в Комі налічувалося 200 тис. табірних в'язнів, майже всі — селяни. Згідно з даними за червень 1934 р., у цей час на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу працювали 286 тис. каторжан,— знову ж таки переважно колишніх землеробів.

Улітку 1932 р. на морський берег поблизу Магадана висадили десятки тисяч в'язнів

(майже виключно селян) — для виконання нереалістичної програми розробки щойно знайдених тут покладів золота. З настанням зими, особливо жахливої в цьому місці — найхолоднішому в Північній півкулі, все живе в таборі загинуло, навіть охоронники і сторожові пси. Ті, хто пережили всю цю “золотодобувну” операцію, вважають: тоді врятувалося не більше одного з кожних п'ятдесяти в'язнів (та й це сумнівно), а наступного року померло ще більше. Стосовно загиблих росіян один із тамтешніх каторжан, згодом письменник В. Шала-мов висловився у своїх “Колымских рассказах” так: “Вони померли, знову продемонструвавши цю національну рису, яку прославив Тютчев і якою зловживали всі політики,— терплячість”.

У сталінському “Короткому курсі історії ВКП(б)” події 1930—1931 рр. зображувалися, по суті, в дусі висловів самого Сталіна в його посланні Черчіллю: “Селяни виганяли куркулів із землі, розкуркулювали їх, забирали в них худобу й реманент і прохали радянську владу заарештувати й заслати куркулів”. Немає ніякої потреби доводити очевидну брехливість таких тверджень. Насправді ж, за свідченням В. Гроссмана, відбувалося так: спочатку губернські урядовці надсилали план розкуркулювання окружній владі — з повним списком “куркулів”. Тоді округи визначали перед сільрадами кількість жертв (у певній пропорції до загального числа місцевих жителів), і вже сільради готували списки з конкретними прізвищами. Після цього розпочиналися облави на людей. Відповідальність за складання списків несла “надзвичайна трійка”, котра, власне, й визначала їх. Сучасні радянські дослідження підтверджують цю зловісну роль трійок.

До облав залучалися “активісти”, керівники місцевих Рад,— усе це відповідно до заздалегідь розробленого плану. Наприклад, велике село, що мало понад тисячу господарств, ділили на 11 ділянок, кожна з яких мала свій “штаб” і “бригаду” місцевих комуністів.

Деякі сільради опиралися такому “розкуркулюванню”. Так, за звітом ОДПУ, голова однієї з них повідомив на загальних колгоспних зборах про наказ репресувати сімох куркулів. Учитель-комсомолец запитав, чи обов'язкова ця кількість, і дуже розгнівався, коли йому відповіли ствердно. Тоді збори проголосували за відновлення всіх прав “куркулів”. Голова радо погодився із цим, а опісля розпив чарку з одним із “класових ворогів”. У часописі “Радянська Україна” (1930. № 10) цитувалися заяви чотирьох голів сільрад, що в їхніх селах немає куркулів, отже, вони не знають, як же проводити класову боротьбу. Один із цих голів відмовився від допомоги сторонніх “бригад”, а в іншому селі за “саботаж” розігнали сільраду в повному складі, керівництво комнезаму і правління колгоспу. Можна, додавалося в часописі, навести десятки й сотні інших прикладів “правої опозиції” в селах.

В указі ВЦВК від 25 січня 1930 р. наголошувалося: сільрада, що незадовільно виконує завдання масової колективізації,- “це, власне, куркульська рада”. І рано чи пізно такі ради або “чистили”, або переобирали.

Все ж таки Сталіну вдалося активізувати на селі “класову боротьбу”,— або, принаймні, боротьбу між прихильниками й жертвами режиму. Необхідну для цього ненависть розпалювали, зокрема, місцеві активісти, котрі допомагали чекістам в арештах і депортаціях. За словами Гроссмана, це “були все люди, що знали добре один одного, і знали своїх жертв, але, виконуючи це завдання, вони були засліплені, зачаровані... Вони могли погрожувати людям зброєю, ніби зачаровані, називали малих дітей “куркульськими байстрюками”, вигукували: “Кровопивці!”... Вони повірили ідеї, що так звані “куркулі” - це парії, недоторкані, паразити. Вони не сядуть за стіл “паразита”; “куркульська” дитина була огидною, молода “куркульська” дівчина - гіршою за вошу. Вони дивилися на так званих “куркулів” як на худобу, свиней, мерзенних і огидних: вони не мали душі, вони смерділи, всі вони мали вене-

ричні хвороби, вони були ворогами народу й експлуатували інших... і до них не було жалю. Вони не були людьми, було важко збагнути, ким вони були,- паразитами, очевидно”.

Василь Гроссман - єврей за національністю, відомий радянський письменник, автор творів про масові знищення нацистами людей - проводить аналогію між розправами гітлерівців над євреями, а більшовиків - над селянами. Його персонаж - жінка-активістка каже: “Я говорила собі тоді: вони не люди, вони куркулі... А взагалі хто вигадав це слово “куркуль”? Чи справді було таке слово? Які торттури призначалися для них! Щоб винищити їх, треба було оголосити, що куркулі не люди, так само як німці оголосили, що євреї - не люди. Тож Ленін і Сталін проголошували, що куркулі - не люди”.

Звісно, не всі активісти заспокоювали своє сумління в такий спосіб. В одному з приватних листів містяться слова дівчини-комсомолки, яка сказала, що (якраз усупереч думці про “тваринну сутність куркуля”) активісти ставили себе поза людським родом своєю брутальністю: “Ми більше не люди, ми звірі”.

Шолохов у своїй “Піднятій цілині” подає драматичний опис раптової зміни почуттів одного з таких “звірів”. Активіст Андрій Размьотнов несподівано каже:

- Я більше не можу.
- Що це значить: не можу? - Нагульнов відштовхнув рахівницю вбік.
- Я більше не йду ламати куркулів. Що це ти виричався так? Хочеш мати приступ?
- Ти п'яний? - запитав Давидов, стурбовано й уважно дивлячись на сповнене гнівної рішучості Андрієве обличчя.- Що це з тобою? Що значить твоє “не можу”?

Його спокійний теноровий голос розлютив Андрія, і, заїкаючись від хвилювання, він закричав:

- Мене не навчали! Мене не навчали воювати з дітьми! На фронті було інакше. Там ти міг порубати шаблею кого хотів або що хотів. І ви всі можете забиратися під три чорти! З мене досить!

Його голос піднімався вище й вище, наче нота туго натягнутої струни віолончелі і, здавалося, от-от обірветься. Але, вдихнувши зі свистом повітря, він несподівано понизив його до шепоту:

- Ви це вважаєте правильним? Що я? Кат? Або моє серце - з каменю? Я мав досить на війні...

І він знову почав кричати:

- Гаєв має одинадцять дітей. Як же вони ревли, як ми з'явилися! Ви б схопилися за голови. Моє волосся стало сторч. Ми почали виганяти їх із кухні... Я заплющив очі, заткнув вуха і побіг на двір. Жінки були всі до смерті перелякані, відливаючи водою невістку... Діти - о, боже мій, ви...”

Інший головний активіст - Нагульнов - не міг цього стерпіти:

“- Змія! - він задихався в пронизливому шепоті, стискаючи кулаки.- Як служиш революції? Жалієш їх? Так... Якби вишикували тисячі стариків, жінок і дітей і сказали мені: їх треба зрівняти із землею задля революції, я б постріляв їх усіх із кулемета”.

Нагульнов мав у житті дуже багато однодумців. Саме активістові цього періоду приписують добре відоме прислів'я: “Москва сльозам не вірить”.

Не можна сказати, що нагульновський фанатизм був єдиним рушійним мотивом під час розкуркулювання. Було й ще дещо. Так, один свідок тих подій зазначав: “Заздрісні сусіди, шпигуни й донощики, свавільні й продажні урядовці в пошуках здобичі створювали куркулів легіонами”. Гроссман твердить: “Було так легко згубити людину: лише написати

донос, не треба було навіть підписуватися. Треба було тільки сказати, що він платив людям за працю на нього як наймитам, або що мав три корови”.

Активісти вишукували будь-яке відхилення від “економічної чистоти”. Шолохов розповідав про середняка, засланого на вимогу головного місцевого активіста,— за те, що найняв дівчину “на місяць під час жнив, а найняв він її тільки тому, що його сина призвали до Червоної армії”. А Залигін вивів образ людини, затаврованої як “куркуль”, хоч вона відзначилася як організатор гасіння пожежі в колгоспі,— а точніше, саме за це. Він — безсумнівний потенційний селянський провідник “Сьогодні Чаусов Степан пішов гасити пожежу, а завтра він може зруйнувати колгосп, і деякі бережуть його якраз для цієї нагоди. Таких людей, як Чаусов, треба ізолювати від мас назавжди, їхній вплив треба знищити”.

За повідомленням часопису “Народное просвещение” (1930. № 6), одну вчительку — вдову комуніста, що загинув у громадянській війні, “розкуркулили”, “по суті, через те, що вона неодноразово виганяла місцевих “активістів” — секретаря сільради (кандидата в члени партії), місцевого відповідального працівника на культурному фронті (також члена партії) та секретаря місцевої кооперативної організації — зі школи, де вони намірялися організувати пиятику”. Оскільки вона не мала жодних засобів виробництва, які можна було б конфіскувати, в неї відібрали одяг і подерли її книжки. Інша вчителька, “розкуркулена” як попівна, “показала документи, які свідчили, що вона була селянською дочкою”, однак почула у відповідь: “її мати відвідувала священика, і тому можливо, що вона попівна”.

Подібні факти добре ілюструють думку Гроссмана, що “найбридкішими та найзлостивішими були ті, хто міг звести свої рахунки. Вони кричали про політичну свідомість — і зводили старі рахунки та крали. А крали вони — через тупий егоїзм — якийсь одяг, пару черевиків”. Шолохов також дає зрозуміти: активісти крадуть одяг і продукти. Справді, навіть в офіційних повідомленнях зазначалося, що вороги уявного куркуля дивилися на нього як на “джерело діставання черевиків, постільної білизни, теплого одягу тощо”; сама “Правда” (від 1 лютого 1930 р.) засудила цей “поділ здобичі”. В Західному районі, згідно із секретними звітами ДПУ, в “куркулів” відбирали взуття та одяг, залишаючи їх у білизні. Сільські нероби просто хапали гумові чоботи, жіночі трико, чай, кочерги, ночви... ДПУ звітувало про деяких членів робітничих бригад і службовців із нижчих ешелонів партійно-радянського апарату, які крали одяг і черевики (навіть ті, що їх фактично носили), поїдали харчі, які знаходили, і випивали алкогольні напої. Крали навіть окуляри, виїдали кашу або обмащували нею ікони” (цит. за М. Файнсон). Одна “куркулька” вижила, хоч у неї поцупили все, що можна, бо була вміла кравчиня і працювала на родини активістів, які крали “куркульський” одяг і віддавали їй перешивати.

Гроссман підсумовує: “Були хабарі. Зводили рахунки через ревнощі до якихось жінок або старі ворожнечі чи свари... Тепер, одначе, я розумію, що суттю катастрофи було не те, що списки складали опшуканці та злодії. В кожному разі серед партійних активістів було більше чесних, щирих людей, ніж злодіїв. Але зло, що його наробили чесні люди, було аж ніяк не менше, ніж те, що виходило від нечесних людей”.

Саме ж розкуркулювання відбувалося нерідко надзвичайно безглуздо. В Україні траплялося таке: поки середняк на одному кінці села брав участь у розкуркулюванні, на іншому кінці експропріювали його власне майно... Активісти часом звітували про “класову перемогу” в такому, скажімо, формулюванні: “За період від п’ятої вечора до сьомої ранку куркулі як клас ліквідовані”. Був навіть випадок, нарікало ОДПУ, коли “ентузіасты” почали розкуркулювати селян поза своєю територією.

З метою якось упорядкувати систему арештів і судових процесів прокуратура навесні

1930 р. підготувала цілий ряд інструкцій. Однак вони, як і завжди, не мали майже ніяких наслідків. Лише 8 травня 1933 р. секретний лист за підписом Сталіна й Молотова, звернений до всіх партійних і радянських працівників, органів ОДПУ, судів і прокуратури, оповістив: “ЦК і Раднарком одержали повідомлення, що наші працівники все ще практикують незаконні масові арешти на селі. Такі арешти провадять голови колгоспів та члени колгоспного правління, голови сільрад і секретарі партійних осередків, районні та крайові радянські й партійні працівники; арешти здійснює кожний, кому заманеться, і хто, власне кажучи, не має права здійснювати арешти. Не диво, що серед такої оргії арештів органи, котрі справді мають право заарештовувати, включно з органами ОДПУ та особливо міліції, втрачають будь-яке почуття міри й часто здійснюють арешти без будь-якої підстави, діючи за правилом: “Спочатку заарештуй, а тоді розслідуй” (цит. за М. Файнсон). Звісно, на той час куркуля в будь-якому розумінні цього слова вже давно не існувало, але репресії, як бачимо, припиняти не збиралися. Причому ніяке “впорядкування” каральних акцій через зосередження права на арешти в тепер значно збільшених кількісно органах безпеки аж ніяк не могло полегшити долю майбутніх жертв. Бо ж, як пояснив генеральний прокурор СРСР Вишинський, революційна законність все ще не виключала, а якраз навпаки — радніше сполучалася з “революційним свавільством”. Міліція разом із місцевим активом, хоч і за допомогою примітивних методів і з великими помилками, продовжували успішно знищувати останній “ворожий клас”. Як ми вже зазначали, їм звичайно вдавалося розпалити в собі належну класову ненависть, однак селянські маси були для них у цьому не найкращими помічниками.

Хоч “Правда” (від 15 січня 1930 р.) і доводила, що “кожний чесний колгоспник уникає куркуля, коли бачить його на відстані”, це було, як і раніше, видаванням бажаного за дійсне. Тогочасні документальні джерела містять багато повідомлень про голів сільрад, комуністів, селян, котрі намагалися допомогти “куркулям”. За одним із Звітів ОДПУ, чимало незаможників і середняків виступали проти розкуркулювання, відмовлялися голосувати за нього, переховували “куркульське” майно й попереджали своїх приятелів-“куркулів” про обшуки, “в багатьох випадках” збирали підписи на захист “класового ворога” тощо.

Нам відомі десятки подібних випадків. Один із сільських бідняків, комуніст, не приховував горя, коли застрелили його двоюрідного брата-“куркуля” (той опирався депортації), і поховав його; за це бідняка виключили з партії й навіть заслали як “куркульського прихильника”. В. Астаф’єв у своєму творі “Последний поклон” описує загальноселянське співчуття “куркулям”, яких гнали на заслання вздовж однієї із сибірських рік: “Все село вийшло на берег ріки; плач стояв над Єнісеєм; люди виносили депортованим яйце або кусень хліба, шматок цукру або хустку чи рукавиці”. Навіть у цей час радянська преса оповідала історії, наприклад, про одного селянина, який, захищаючи іншого, заявив: якщо його друга наміряються розкуркулити, то це ж саме треба вчинити і з ним, оскільки їхні господарства однакові за розмірами. Йому наказали викласти це письмово, а тоді теж розкуркулили (Большевик. 1930. №8). В березні 1930 р. “Правда”, — зрозуміло, применшуючи значення цього явища — визнала: “Далеко не всі середняки були політичне підготовлені та спроможні зрозуміти необхідність організації та розвитку колгоспів, необхідність ліквідації куркульства як класу”. VI з’їзд Рад у березні наступного року все ще нарікав на “бідняків і середняків, котрі допомагають куркулям боротися з колгоспами”; побоювання середняків, що їх теж можуть розкуркулити, зробило їх у деяких випадках “противниками колективізації, радянської влади та всього курсу партії... і навіть певним чином унеможливило ізоляцію куркуля”. Більше того: згідно із секретними рапортами ОДПУ, навіть міські робітники виявляли “негативне

ставлення” до депортацій. Це й зрозуміло, адже місто й село підтримували між собою зв'язок. Партійні документи повідомляють про фабричних робітників-комуністів, які все ще володіють землею в селах і заробляють у місті вдосталь грошей, щоб “стати куркулями”. На одній фабриці до 80 % членів парторганізації були пов'язані з сільським господарством, і тому організація “дотримувалася куркульського курсу”.

Як і завжди, селянин, що набув статків завдяки своїй праці, загалом викликав радніше захоплення, ніж заздрість. За словами М. Левіна, “заможного сусіда можна було ненавидіти як пожадливого куркуля, який експлуатував інших, але йому переважно заздрили, а також поважали як таланитого селянина”. Прихильник радянського режиму Моріс Гіндус так описує пропагандистський фільм С. Ейзенштейна про колективізацію: “Один із лиходіїв був куркулем, і яким же монстром він був,— вгодований, ледачий, ненажерливий, брутальний,— мерзенне створіння, мерзніше за якого ніколи й не було на землі. Ясна річ, в реальному житті навряд чи можна знайти таких потвор, навіть у Росії. Куркуль міг часом виявляти жорстокість до бідніших селян, але він ніколи не був вгодованим, ледачим, ненажерливим виродком, яким його зобразив Ейзенштейн... У реальному житті куркуль був серед тих, хто працював найтяжче, серед найощадливіших і найпрогресивніших селян у селі... Він був надзвичайно невтомним робітником”.

В одному з рапортів ОДПУ за 1930 р. наводяться слова колгоспного бухгалтера: “Забігають найкращих і найпрацьовитіших землеробів”, а залишаються самі невдахи та нероби. Те, що “куркуль” був не тільки найпрацьовитішим, а й найпрогресивнішим селянином, також чітко показує Шолохов, у якого головний ворог колгоспу, почавши в 1920 р. лише з “голої хати”, діставав ліпше насіння, вживав хімікати, прислухався до порад агрономів. Знову й знову ми чуємо про цих прорадянськи настроєних незаможників, що, одержавши землю, стали нібито куркулями (навіть вислів такий з'явився — “червоний куркуль”). У документах згадуються, зокрема, п'ятеро таких господарів — у трьох селах на Чернігівщині, Полтавщині й Вінничині. Двоє були пастухами, двоє інших також зовсім не мали землі, а п'ятий мав аж півгектара. Всіх депортували в 1930 р. У с. Рудківці на Поділлі 12 селян, котрі воювали на боці більшовиків у громадянській війні — переважно в “червоних партизанах”, — так або інакше впали жертвами режиму (двоє заподіяли собі смерть, а семеро померли на засланні поблизу Мурманська).

Колишній активіст посилається на друга-агронома, який говорив йому про розкуркулених у 1932 р.: “Деякі з них були навіть героями Червоної армії, такими самими хлопцями, що взяли Перекоп та майже взяли Варшаву. Вони осіли на землі й пустили коріння, як овес. Вони розбагатіли! Лише один, той, що не напружувався, залишився бідним. Він — із тих, що не могли на чорноземі виростити нічого, крім бур'яну, не могли одержати молока від корови-рекордистки. Це він зчинив великий галас про класового ворога, який душить його, який гладшає, висмоктує кров і піт” (цит. за Л. Копелевим).

Червоногвардієць, син бідного козака, поранений і нагороджений у громадянській війні,— ось один із героїв шолоховської “Піднятої цілини”, який став куркулем. Під час непу “він почав багатіти, хоч ми попередили його. Він працював день і ніч”. На його думку, “не на таких, як ви, тримається радянська влада. Своїми власними руками я годую її”. Голова колгоспу Давидов підсумовує беззмістовність історій про його героїчне минуле: “Він став куркулем, став ворогом. Його треба знищити!”

* * *

Партія не користувалася підтримкою селянських мас і знала про це. Та офіційно вва-

жалосся, що середняк тримав її руку в класовій боротьбі проти куркуля, й цей подвійний стандарт треба було якось перенести у сферу класового терору.

Шолохов описує кілька випадків вигнання “куркулів” з їхніх домівок. Сільчани, що зібралися, співчують “куркулеві”. Коли старого чоловіка з його недоумкуватим сином викидять із хати й він стає навколішки, щоб помолитися, активісти підганяють його, але натовп висловлює своє обурення: “Нехай хоч із власною хатою попрощається!”, жінки починають плакати, після чого старого обвинувачують в “агітації”....

Ми маємо сотні свідчень із перших уст про долю злощасних “класових ворогів”. Один селянин, колись безземельний, потім вояк Червоної армії, мав на початок 1929 р. 14 га землі, двоє коней, корову, свиню, п’ятеро овець, сорок курчат, та ще й родину з шістьох душ. У 1928 р. накладений на нього “податок” становив 2500 крб і 260 т зерна. Він не зміг усе це віддати, і його дім (вартістю 1800—2000 крб) конфіскували, а один із активістів “купив” його за 250 крб. Хатнє майно “продали” активістам, а польовий реманент передали до новоствореного колгоспу. Самого ж господаря заарештували. У в’язниці одержав обвинувачення: він — куркуль (хоч раніше називався підкуркульником); відмовляється сплачувати податки; підбурює селян проти колективізації й радянської влади; належить до підпільної контрреволюційної організації; має 200 га землі, п’ять пар волів і 50 голів іншої худоби; експлуатує “робітників” тощо. Врешті його засудили до 10 років каторги.

Ще одного “куркуля” (власника 3,2 га землі) 5 лютого 1931 р. вирядили разом з іншими чистити залізничну колію від снігу, а коли він повернувся додому, виявилось: все його майно вже забрали, залишивши тільки чайник, блюде та ложку. А невдовзі його взагалі заарештували й заслали на Далеку Північ — рубати ліс.

У 1929 р. одному українському “куркулеві”, який тримав 4,8 га землі, корову, коня, 10 овець, свиню, близько 20 курчат — господарство, яке давало змогу прогодувати чотирьох чоловік, — спочатку наказали продати державі понад 20 т пшениці. Стільки його ділянка дати не могла, тож він, щоб розрахуватися, продав своє майно й купив певну кількість зерна за високу ціну. А проте 26 лютого 1930 р. його заарештували й депортували до Сибіру. Ще в одного “куркуля” конфіскували всю власність, включно з одягом дітей (крім того, що вони вже мали на собі). Йому звеліли регулярно з’являтися до окружного відділу ОДПУ, розташованого на відстані 18 км, і попередили:

якщо він утече, то потерпить його родина. Діти пішли жебрачити, але зібрані харчі відбирали активісти. 14 грудня 1929 р. сім’ю викинули на вулицю, а невдовзі депортували. Мати цього селянина, жінка, шестеро дітей — усі загинули на чужині...

Дівчина з України (с. Покрівка) оповідає досить типову історію про свою середняцьку родину, котра мала коня, корову, телицю, п’ятеро овець, кілька свиней, комору. Батько не бажав вступати до колгоспу. Вимагаючи хліба, якого він не мав, “цілий тиждень [активісти] не давали йому спати й били його палицями та револьверами, аж поки він геть увесь не почорнів, посинів і попухнув”. Після звільнення він мусив зарізати свиню, залишивши трохи м’яса для домочадців, а решту продав у місті, щоб купити хліба. Врешті до них прийшли відповідальний співробітник ДПУ, голова сільради та інші, описали майно й конфіскували все, включно з худобою. Батька, матір, старшого сина, двох малих сестер і немовля-брата замкнули на ніч у сільській церкві, а потім гнали пішки до залізничної станції, де загнали до “телячого” вагона (це був поїзд для депортованих). Біля Харкова поїзд зупинився, і м’якосердний охоронник відпустив дівчат, щоб вони спробували дістати молока для найменшої дитини. В якійсь поблиській селянській хаті їм дали трохи харчів і молока, та коли вони повернулися до потяга, його вже не було. Сестрички блукали, звикаючи до життя безпри-

тульних, а потім загубили одна одну, переслідувані міліціонером на міському ринку. Ту, що розповіла все це, згодом взяла до себе селянська родина.

Як показують описані історії, доля “куркулів” складалася не однаково. Представників першої категорії - “упертих класових ворогів” - заарештовували взимку 1929- 1930 рр. Повідомляли; що в київській в'язниці їх розстрілювали в той час по 70-120 чоловік за ніч. В'язень, схоплений за церковну діяльність, згадує: в тюрмі ДПУ в Дніпропетровську в камері на 25 осіб тримали 140, і щоночі розстрілювали одного - двох...

Один “куркуль”, у 1930 р. ув'язнений у Полтавській тюрмі, розповідає: в камері, розрахований на сім чоловік, сиділи 36, а в розрахований на 20 - 83. Денний раціон становив 100-150 г глевкого чорного хліба. Щодня помирало до 30 душ, і лікар завжди засвідчував “параліч серця”.

В українському селі Великі Солонці “усунули” 52 “куркулів”, а їхніх жінок і дітей вивезли на возах до піщаного берега річки Ворскли, де й залишили. Колишній відповідальний партійний працівник розповідає, як у селі на Полтавщині (з населенням 2 тис. чоловік) у грудні 1929 р. розкуркулили 64 родини, а ще 20 вигнали з домівок і покинули напризволяще. В березні заборонили будь-кому допомагати їм і погнали пішки 300 чоловік (у тому числі 36 дітей і 20 стариків) до якихось печер на відстані близько 5 км - із наказом не повертатися. Дехто втік, а в квітні 200 чоловік, що залишилися, повезли на Далеку Північ.

* * *

Депортація куркулів була подією таких величезних масштабів, що її нерідко відсторонено трактують як масове явище, пересування мільйонів. Але кожна одиниця серед тих мільйонів була живою людиною й мала свою особисту долю. Деякі так і не встигали дістатися місця свого заслання. Один “куркуль” із хутора Грушка на Київщині сфотографував свою хату, коли залишав її. Його заарештували й розстріляли того самого вечора.

Людей похилого віку часто просто залишали на місці жити, хто як зможе. В одному селі активіст так і сказав американцеві: 40 куркульських родин депортовано, та “ми залишаємо дуже старих, 90-літніх або старших, тут, бо вони вже не становлять загрози для радянської влади”.

Гроссман описує таку типову сцену: “З нашого села “куркулів” виганяли пішки. Вони взяли з собою те, що могли нести на собі - постільну білизну, одяг. Грязюка була така глибока, що стягала черевики з ніг. Було страшно дивитися на них. Вони маршували в колоні, оглядаючися на свої хати, і їхні тіла все ще тримали в собі тепло від їхніх печей. Як тяжко вони мусили страждати! Та ж вони народилися в цих хатинах! Там вони віддавали заміж своїх дочок. Вони розпалили печі, але покинули зварений борщ... А дим все ще піднімався з димарів. Жінки схлипували, але плакати боялися. Партійним активістам було байдуже до них. Ми гнали їх як гусей. А позаду їхав візок, і на ньому сиділи сліпа Палажка, старий Дмитро Іванович, який не виходив із хати десять років поспіль, і дурна паралізована Маруся - куркульська дочка, яку брикнув кінь у дитинстві і яка відтоді так ніколи й не була нормальною”. Один “куркуль” розповідає про чергу депортованих у Сумській губернії, що простяглася так далеко, як тільки око могло сягнути в обох напрямках. А люди все йшли та йшли, щоб незабаром сісти на поїзд, який за вісім діб привіз їх до чотирьох “спеціальних поселень” на Уралі...

26 травня 1931 р. залізничний ешелон (61 вагон, що вмістили до 3500 членів “куркульських” родин) відійшов від Янценова - маленької станції в Запорізькій губернії, а 3 червня

прибув до місця їхнього заслання в Сибіру. Вагони в таких поїздах у середньому вміщували 40-60 чоловік. Вони були замкнені, а отже, мали обмаль свіжого повітря і світла. Звичайно на 10 осіб видавали паляницю хліба (по 300 г на кожного) і піввідра чаю або рідкого супу, та й то не кожного дня. Інколи чай або суп заміняли простою водою.

Смертність у дорозі досягала 15—20 % (особливо часто помирали малі діти),— як у 40-х роках, коли на чужину депортувалися національні меншості. Чимало було дуже хворих людей, а серед жінок траплялися вагітні. Одна козачка народила у вагоні, й за таких умов немовля швидко померло. Вояки-охоронники викинули тільце під час руху поїзда...

Часом засланців доставляли більш-менш близько до місця кінцевого призначення, а часом залишали у транзитних пунктах,— очікувати наступного транспорту (особливо у Вологді та Архангельську). В Архангельську не діяла жодна церква — їх використовували як пересильні в'язниці, обладнавши багатоярусними нарами для сання. Помитися не було де, й людей обсідали виразки. Бідолахи блукали містом, прохаючи допомоги, та місцевим жителям суворо заборонялося виявляти будь-яке милосердя. Не дозволялося навіть підбирати померлих... Зрозуміло, мешканці міста самі боялися репресій...

У Вологді церкви також пристосовували під своєрідні в'язниці.

Відомий сучасний радянський письменник В. Тендряков пише у своєму творі “Смерть”: “У Вохровому, окружному центрі [на Півночі], в маленькому сквері біля станції, розкуркулені селяни з України лежали й умирали. Людина звикала бачити там вранці трупи; зупинявся віз, й Абрам, лікарняний візник, скидав їх на купу. Не всі вмирали; багато блукало запиленими, злидненими маленькими вуличками, тягнучи безкровні сині ноги, опухлі від водянки, випробовуючи кожного перехожого собачими благальними очима... їм нічого не давали; жителі самі, щоб дістати хліба на свої продуктові картки, ставали в чергу вночі, перед відкриттям крамниці”.

Через такі транзитні пункти — або іншим шляхом — засланці врешті прибували в тайгу або тундру. На деяких із них — завезених на далеку північ Сибіру — чекала тут нова небезпека — великі ріки, котрі текли в Північний Льодовитий океан. Астаф'єв описує, як “куркулів” перевозили на плотах рікою Угрюм і як більшість із них гинули в порогах.

Якщо в сибірській тайзі траплялося якесь село, засланців поселяли там, а в іншому випадку їх, пише Гроссман, “скидали просто в сніг. Слабші вмирали”, міцніші рубали ліс і будували такі собі халупи; “вони працювали майже без сну, щоб їхні родини не замерзли до смерті”.

В англomовній літературі є згадка про такий факт. Проминувши Надеждинськ (Сибір), колона “куркулів” протягом чотирьох днів ішла маршем близько 70 км до місця свого нового перебування. Ставши на пені, одеушник закричав: “Маєте свою Україну ось тут”,— і показав на ліс довкола. Й попередив: “Тих, хто спробує втекти звідси, постріляємо”.

У пункті кінцевого призначення поблизу Красноярська знову ж таки не було ніякого притулку, зате вже стояла огорожа з колючого дроту — під оком кількох охоронників. Із 4 тис. чоловік, привезених туди, за два місяці померло близько половини. В іншому таборі, на Єнісеї, розкуркулені тулилися в землянках.

Німецький комуніст В. Леонхард описує, як між Петропавловськом та озером Балхаш (Казахстан) переселенців з України й Центральної Росії вели маршем в пустку: “Було лише кілька кілків, устромлених у землю, з невеличкими написами на них типу: селище 4.5, 4.6 і т. д. Селян привели сюди, сказавши, що відтепер вони мусять опікуватися собою самі. Отже, тоді вони самі викопали ями в землі. Дуже багато померло від холоду та голоду в перші роки”.

В сучасній радянській історіографії підтверджується: “Практично всі члени щойно прибулих родин, здатні працювати, брали участь у перші місяці в спорудженні житлових приміщень” (Вопросы истории. 1964. № 11). Табір у сибірській тайзі поблизу Копейська (на північ від Северного) спочатку складався з імпровізованих халуп, побудованих засланцями. Десь половину чоловіків вирядили пиляти ліс, решту — на шахти; бездітні жінки й незаміжні дівчата також працювали в копальнях. У листопаді старих, хворих і дітей віком менше 14 років послали зводити на зиму хатини з дерева та землі. Щоденна харчова норма на людину тепер дорівнювала півлітрові рідкого супу та 140 г хліба. За таких умов майже всі немовлята померли.

Режим, під яким жили ці нещасні люди, визначався терміном “спеціальні поселення”. Це не була форма ув’язнення, однак за “спецпоселенцями” наглядали чекісти, ніякі цивільні структури не передбачалися. 16 серпня 1930 р. уряд видав указ про колективізацію “куркулів” в місцях їхнього заслання, та це не змінило становища. За словами Трапезникова, поселенці навіть теоретично не могли голосувати за своїх керівників, — просто “на чолі кооперативів стояли уповноважені радянських органів, призначені цими органами”, тобто співробітники ОДПУ.

Нові “сибіряки” мали настільки мізерні права, що в ідеологічному й політичному плані не відрізнялися від державних вигнанців. Якщо дівчина або парубок іззовні брали шлюб із “спецпоселенцями”, вони самі переходили до стану кріпаків. Леонхардові розповідали, що навіть новачки споруджували свої землянки: “Партійні керівники часто в’їжджали до поселення верхи... Не було аж так погано, коли вони просто гримали на нас або лаяли чи кривдили, але часом вони з’являлися з батогами і кожний, хто траплявся на дорозі, куштував їх, — навіть дітей шмагали, коли вони бавилися”.

Спочатку харчові раціони засланців визначали чекісти. У північних спецпоселеннях щоденна повна норма дорівнювала 600 г хліба, для тих, хто не виконував норми, — 400 г; 200 г отримували порушники режиму. Все це навіть нижче за норми в скрутніші періоди існування каторжних таборів.

Спецпоселення розташовувалися звичайно на землях, які до цього ніхто не вважав корисними, — по суті, в пустці. Особливо багато їх було поблизу Архангельська, Вологди та Котласа на Півночі й Північному Сході. У 640-кілометровій смузі на Далекий Північ між Грязовцем й Архангельськом (на відстаю 50 км від залізниці) спостерігалось скупчення таборів, згодом пересунутих глибше до лісу. За однією з оцінок, в цій зоні мешкало до 2 мли розкуркулених (найбільша компактна група), переважно українців. Близько половини становили діти (хоч ця пропорція і зменшувалася в міру того, як молодші вмирали).

За офіційними даними, 70 тис. “куркульських” родин (до 400 тис. чоловік) перебували на Півночі вже в лютому 1930 р., а куди більша кількість ще тільки мала прибути. Між 1926—1939 рр. “міське” населення Карело-Мурманської зони зросло на 325 тис.. Далекого Сходу — на 487 тис., Вятки — на 536 тис. чоловік. Більшість цього населення становили, звичайно, розкуркулені — робітники в таборах чи спецпоселеннях. Статистика називає їх “міською” або “промисловою” робочою силою. На основі цифр, наведених на с. 157, можна більш-менш точно порівняти кількість засланців, класифікованих за категоріями “промислової” й аграрної робочої сили; це дало б до 2,5 млн лише в цих районах.

Красноярськ у 1930—1931 рр. одержав 24200 “куркульських” родин. Серед інших “одержувачів” був Нарим; тут земля не розмерзається протягом більшої частини року, а в інший час це — неродючий болотний ґрунт. О. Солженіцин у своєму творі “Архипелаг ГУЛАГ” розповідає про прибуття туди розкуркулених у лютому 1931 р.: “Ряди возів котилися

безперервно селом Коченовим Новосибірської губернії, оточені з обох боків конвойними військами, з'являючись із засніженого степу і зникаючи в засніженому степу знову... всі вони човгали в наримські болота — і в цих ненаситних трясовинах всі вони залишилися. Чимало дітей уже померло жахливою смертю впродовж цього важкого шляху”.

Трапезников, описуючи цю міграцію, зауважує: на початок 1932 р. до Нарима, населення якого становило 119 тис., було заслано 196 тис. “репресованих куркулів із центральних районів країни”. Як дізнаємося з іншого офіційного джерела, йшлося про 47 тис. “куркульських” родин. Навіть якщо взяти за пересічну чисельність середняцької родини п'ять чоловік, це дає 235 тис. — отже, як мінімум 40 тис. (17 %) загинули ще на шляху до Сибіру, — насамперед, мабуть, діти.

Де б “куркулі” не перебували, вони мусили працювати. “Куркулям”, які не могли виконувати важку фізичну працю, часом давали грошову позичку та пайок до першого врожаю, і вони працювали під охороною. Але так чи інакше мали самі подбати про те, як прогодувати себе у важких умовах Півночі.

Згідно з ухвалою президії Сибірського крайвиконкому від 3 лютого про “поліпшення” постачання харчовими продуктами засланців, необхідно було “забезпечити, щоб уже в 1934 р. новоприбулі одержували хліб, городину та інші продукти за рахунок власного врожаю”. Для цього передбачалося руками поселенців розчистити 50 тис. га лісових площ (тобто 900 кв. км), щоб використати їх для вирощування сільгоспкультур.

Відомо, що “куркулі” були основною робочою силою у новостворених радгоспах і багато з них залишилося працювати на землі. Інших використовували як різноробів. На початок 1935 р. понад 600 тис. депортованих селян працювали на промислових підприємствах. Навесні 1931 р. було прийнято рішення “передати” 10 тис. куркульських родин у розпорядження адміністрації підприємств кольорової металургії і 8 тис. для роботи на вугільних шахтах Печори.

З 50 тис. робітників, які працювали на новому промисловому комплексі в Магнітогорську, розкуркулені селяни складали майже третину (чимало їх було і серед тих 20—25 тис. каторжан, які працювали на шахтах і рудниках і яких власті характеризували як карних злочинців). Один інженер розповідав, що він був свідком прибуття на Північний Урал у 1931 р. кількох вагонів з “куркулями”, їх направили працювати на шахти; пізніше він зіткнувся й з іншими подібними групами, що примусово працювали на золотих, мідних і цинкових рудниках в інших районах країни. У селищі Багатському на річці Томі близько 5 тис. “куркулів” працювало на будівництві порту, одержуючи всього 250—300 г хліба в день; вони змушені були добувати додаткову їжу, де тільки можна.

Щодо тих засланців, яких у суворих умовах Півночі та Сибіру змушували займатися сільськогосподарським виробництвом, то варто зазначити, що їхнє вміння та працьовитість часом перемагали. Радянський письменник Б. Можаяєв в одній із своїх книг, присвячених історії проведення ранньої колективізації 1928 р., розповідає про колишніх “куркулів”, яких депортували на Північ рубати ліс. Але вони, підкреслює оповідач, працювали так уперто, що досягли добробуту, і їх довелося “розкуркулити” та депортувати вдруге.

Фактично без коней та плугів, маючи лише сокири та лопати, найвитриваліші з депортованих селян вижили й створили досить заможні поселення — з яких їх знову виселили, коли урядові чиновники помітили зростання їхнього добробуту. О. Солженіцин розповідає, що одній із груп старовірів також удалося створити заможні поселення. Уникаючи будь-яких контактів із зовнішнім світом, вони змогли проіснувати аж до 1950 р. І все ж їх було викрито і звинувачено в “саботажі”.

На неосяжних російських просторах властям важко було здійснювати невсипний контроль за життям тисяч і тисяч мешканців нових поселень. За офіційними даними, не менше 25 % депортованих до Сибіру “куркулів” (переважно молодь) до середини 1930 р. втекли із місць заслань. Власті характеризували їх як непримиренних ворогів радянського ладу.

Збереглося чимало свідчень про це. Зокрема, один із радянських авторів (Підгайний) розповідає про двох молодих українців, яким удалося заволодіти рушницею начальника станції, після чого вони з мізерним запасом провіанту попрямували через тайгу, харчуючись олениною та дичиною.

Але хоча декотрим засланцям удалося втекти, а інші змогли вижити завдяки просто неймовірним зусиллям, слід підкреслити, що багато з них не вціліло.

У Ємецькому розміщувався величезний “сімейний” табір, де перебували переважно жінки і діти. Понад 30 тис. осіб тіснилися в 97 бараках. Щоденний раціон складався із 300 г хліба, 100 г проса та 100 г риби. За відсутності будь-якої медичної допомоги у таборі лютували епідемії кору та скарлатини. Дитяча смертність була величезною, не проходило й дня без похорону. Відвідавши цю місцевість знову, в 1935 р., колишній в’язень побачив, що цвинтар, де стояли нескінченні ряди хрестів, власті зрівняли з землею.

З 40 членів родин з одного села, заарештованих і засланих до Сибіру, лише п’ятеро повернулися, завдяки фальшивим документам, у 1942 р., щоб повідомити, що всі інші померли від надмірної праці та голоду.

Одного українського селянина з жінкою, дев’ятьма дітьми та батьками похилого віку заслали на Соловецькі острови. Дев’ятилітньому синові вдалося втекти, хоча йому й прострілили ноги. Інші померли.

В “ізоляційному таборі” в Томську 13 тис. ув’язнених отримували по 250 г хліба та мисці “супу” на день. Від голоду та хвороб щодня помирало 18—20 в’язнів. З 4800 чоловік, які прибули до одного з сибірських концтаборів у жовтні 1931 р., до квітня 1932 р. померло 2500. Навесні 1932 р. власті припинили постачати харчовими продуктами українське “спеціальне” поселення Медвеже на Уралі. Голод, як пізніше в самій Україні, умертвив багатьох.

Солженіцин оповідає про 60—70 тис. чоловік, яких перегнали через покриту кригою сибірську річку Васюган, а потім покинули напризволяще на клаптиках твердого ґрунту в місцевих болотах без їжі і будь-яких знарядь праці. Пізніше їм усе ж послали харчі, але запізно, всі ці люди померли. Начебто було проведено розслідування і одного з відповідальних керівників, винних у цій трагедії, як повідомляють, розстріляли.

За приблизними підрахунками, майже третина депортованих загинула. В основному це були діти, жінки, старики. Один депортований “куркуль” оповідав, що у Ємецькому таборі на Далекій Півночі 18 квітня померла його трирічна донька. Маленька “злочинниця” сповна спокутувала “провини” своїх батьків і дідів.

Позиція партії стосовно заможного селянства та обґрунтування усього заподіяного йому викладені з винятковою відвертістю у романі Іллі Еренбурга “День другий”, виданому в Москві в 1934 р.: “Ніхто з них не був винний ні в чому: але вони належали до класу, який був винен в усьому”.

Розділ 7

Прискорена колективізація та її крах у січні—березні 1930 р.

Селянинові, якому вдалося уникнути розкуркулення, судилася інша доля. У його житті мали відбутися корінні зміни і то не з власної волі. За словами Сталіна, підхопленими радянськими засобами масової інформації, розпочатий курс на колективізацію був “революцією, здійсненою згори” (хоча, як запевнялося, “безпосередньо підтримуваною знизу” селянами).

Суть колективізації фактично викладена в рішеннях, які Сталін разом із своїми найближчими прибічниками ухвалив у 1929 р. У загальностратегічному плані ці рішення, звичайно, корінилися в марксистській доктрині і попередній історії партії. В тактичному плані вони стали безпосереднім результатом маневрувань партійного керівництва, в яких суто догматичні мотиви перепліталися з інтересами боротьби за владу.

Плани та практичну діяльність комуністичної партії на цьому етапі деякі західні науковці інтерпретували як цілком природні, логічні і раціональні, більше того, зумовлені реальними історичними обставинами, що склалися на той час у країні. Ортодоксальний радянський дослідник схвально зазначає, що, на відміну від більшості своїх західних колег, один із них писав про “грунтовно підготовлену програму колективізації”. Насправді такої програми не існувало. По суті, як ми бачили, те, що Сталін та його найближчі прибічники штовхали партію крок за кроком розпочати чергову широку кампанію без будь-якого заздалегідь розробленого плану, на базі якого могли б розгорнутися дискусії (водночас повністю ігноруючи думку відомих економічних спеціалістів), було однією з умов прискореної колективізації. Нинішня офіційна позиція по суті така:

колективізація сільського господарства була конче необхідною. Об’єктивне економічне становище, що склалося в країні на початку 20-х років, змусило власті зробити поступки приватним господарствам. Це виправдало себе, але дальшому поступу шкодив “застарілий спосіб виробництва в сільському господарстві”. Становище, що склалося в країні, а також зовнішньополітична обстановка вимагала прискореного розвитку промисловості та проведення колективізації сільського господарства. Тим часом головною перешкодою була низька продуктивність малих селянських господарств, а “куркулі” були настроєні вороже. Лише шляхом “класової боротьби” проти останніх партія змогла мобілізувати бідних і середніх селян на проведення колективізації та знищити “класового ворога” (і зернову кризу, таким чином, було розв’язано, оскільки соціалістичне сільське господарство виявилось продуктивнішим від капіталістичного і т. д., й т. п., але для нас немає потреби розглядати тут більш

детально всі ці “аргументи”).

Подібна картина видається просто фантастичною, особливо що стосується поняття класової боротьби (якої фактично не було) і переваги колективного сільського господарства в продуктивності. Але навіть незалежно від самого характеру та результатів колективізації, за відсутності чіткого плану вона проводилася нерационально.

Відновлювалися вся атмосфера та атрибути воєнного комунізму — військовий жаргон, утопічні сподівання, брутальне насильство над селянством, брак економічної підготовки. За висловом Адама Улама, в партії і країні створювалася атмосфера істерії, “все нагадувало своєрідний шабаш демонів і відьом, що вирвалися на волю”.

Але чи існувала яка-небудь альтернатива такому розвитку подій в умовах однопартійної диктатури? “Праві” вважали, що прискорення колективізації викличе серйозну кризу. З іншого боку, думка, що поступова колективізація навіть якщо вона здійснюватиметься протягом десятиліть стане привабливою для окремого селянина, видається занадто оптимістичною. Вибір по суті існував між комуністичним режимом, який відмовився б від деяких своїх догматів і виявив готовність до “взаємодії” з “правими” і колишніми меншовиками з Держплану, а можливо й іншими партіями (як у Будапешті в 1956 р.), які могли створити ліву коаліцію, що користувалася б певною підтримкою суспільних кіл і згодом створила своєрідний варіант народного соціалізму. Такою, принаймні, є одна точка зору. Але не такою була позиція “правих”. І те, що вони ухилялися від будь-якого діалогу з позапартійними силами, прирікало їх на поразку. Більше того, за словами Ісаака Дойчера, “з того моменту, як дрібний власник зник, права опозиція втратила той ґрунт, на якому стояла”.

Загалом позиція Сталіна не була, а якщо й була, то лише незначною мірою, його особистою примхою. Наполягаючи на застосуванні радикальних заходів під час проведення колективізації, він користувався підтримкою партійних активістів, а на вищому рівні — ядра старого революційного підпілля, у тому числі й таких діячів, як С. Кіров. Коли в партії розгорнулася боротьба навколо питань, пов’язаних із темпами і строками проведення колективізації, навіть основна маса “лівих” об’єдналася навколо нього. Щоправда, з їхнього боку звучали й деякі застереження. Будучи людьми більш високого рівня культури, вони хотіли б діяти дещо цивілізованіше, але ... доводилося поступатися принципами. А після того, як репресивна кампанія розпочалася, серед членів партії стала переважати думка, що усунення Сталіна було б трагічною помилкою. Характерним у цьому плані було висловлення одного із вищих партійних діячів, який протягом тривалого часу примикав до опозиційних сил. Він заявив, що “будь-яка зміна в керівництві була б винятково небезпечною... країна й далі повинна триматися свого нинішнього курсу, бо зупинитися тепер або пробувати відступити означало б усе втратити”.

Труднощі, спричинені відсутністю скільки-небудь серйозної господарської підготовки до прискореної колективізації, збільшувалися тим, що не було проведено також і необхідної адміністративної підготовки. Як і в 1918 р., вся кампанія здійснювалася силами спішно організованих так званих “трійок”, до яких входили люди, що не мали ніякого відношення до сільського господарства, а також інших тимчасових органів, їхня діяльність не обмежувалась нікими юридичними рамками і відзначалась цілковитим свавіллям. Водночас старі органи управління на селі — сільради, кооперативні товариства, комнезами — усувалися від справи, а то й просто ліквідовувалися. Офіційна позиція щодо направлення на село “активістів” з міст для проведення колективізації викладена у підручнику з історії партії, виданому у 1960 р. Автори підручника так коментували цей захід: “Селяни бачили, що партія та уряд, долаючи труднощі, будували підприємства для виробництва тракторів та нових

сільськогосподарських машин. Численні селянські делегації відвідували нові підприємства та будівельні майданчики, брали участь у робітничих зборах, і їх захопив робітничий ентузіазм. Повернувшись до своїх сіл, передові представники трудового селянства виступали ініціаторами колгоспного руху. Організовані робітники промислових підприємств взяли на себе шефство над сільськими місцевостями і послали численні робітничі бригади на село. Так було організовано та розпочато масовий рух за вступ до колгоспів, рух, що перетворився на масову колективізацію”.

Хоча цей спосіб трактування проблеми — просто гарна вигадка, міські емісари дійсно, як і в 1928—1929 рр., грали вирішальну роль. Однак на цей раз акції задумали надати більш планомірного і постійного характеру, аніж це було під час попередніх наїздів на село.

“Правда” писала з цього приводу, що уповноважених, яких партія посилала в 1928—1929 рр. на село з метою здійснення “соціального впливу”, селяни називали “бродячими акторами”. Вони мали справу з певною кількістю сіл, залишаючись у кожному з них стільки часу, скільки було потрібно, щоб забезпечити збирання певної кількості сільськогосподарської продукції. Постійними повноваженнями вони не наділялися. Цього разу було вирішено діяти шляхом максимальної концентрації сил. У здійсненні широкомасштабних планів, пов’язаних із колективізацією та встановленням вирішального контролю над селом, особлива роль відводилась “двадцятип’ятитисячникам” — робітникам-комуністам, мобілізованим партією у містах, на великих промислових підприємствах. Загальна кількість робітників, відібраних та направлених на село, перевищила 27 тис. Йшлося не про короткі наїзди, як це було раніше. Робітники мали залишитися в селах, щоб керувати ними. Перед відрядженням на місця призначення у січні 1930 р. “двадцятип’ятитисячники” пройшли двотижневий підготовчий курс. Спочатку передбачалося, що їхнє відрядження триватиме рік, пізніше цей термін було продовжено до двох років; нарешті 5 грудня 1930 р. ЦК ухвалив рішення вважати це відрядження постійним.

“Двадцятип’ятитисячникам” обіцяли платню 120 крб на місяць. Але вони не завжди отримували цю суму. Група робітників, направлених у район В’язьми, в одному із листів нарікала на колгоспи, які не мають коштів, щоб платити їм, а це значить, робили висновок автори листа, що “ми повинні тікати додому”. Офіційні документи переповнені їхніми скаргами щодо невивченої платні, завищених норм виробітку тощо. Деякі офіційні звіти досить реалістично описували реакцію селян на приїзд незваних “учителів”. Зокрема, у них наводилися такі висловлювання: якщо робітник може правити ріллям господарством, пошліть нас керувати фабрикою; для чого нам присилають нових урядників, щоб експлуатувати нас? Автори звітів констатували, що “у деяких місцях ця куркульська пропаганда має успіх”. Але навіть “двадцятип’ятитисячники” не завжди виправдовували покладені на них надії. Нерідко вони воліли завоювати “дешеву популярність” і “піддавалися споживацьким настроям відсталі частини села”. Колгоспний центр нарікав на “двадцятип’ятитисячників”, які протестували (цілком справедливо) проти реквізиції насіннєвого зерна, оскільки це загрожувало зривом посівної кампанії. Таких пропонувалося звільняти та виключати з партії. На середину лютого 1930 р. в села було направлено 18 тис. робітників-комуністів, із них 16 тис. безпосередньо в колгоспи. Майже третину з них довелося відкликати як таких, що не виправдали довір’я. На їх місце відбирали нових. У травні 1930 р. понад 19 тис. робітників працювали на селі, переважно головами колгоспів та на інших ключових посадах.

Окрім “двадцятип’ятитисячників”, навесні 1930 р. на село було послано 72 204 робітника. На допомогу колгоспам направили також 13 тис. бухгалтерів-комсомольців. Крім того, 50 тис. рядових солдатів і молодших командирів пройшли курс спеціального навча-

ння для проведення колективізації. Лише в самій Україні до кінця лютого 1930 р., крім відправлених раніше 23 тис. промислових робітників, у селах з'явилося 23 500 спеціальних уповноважених.

Однак не все відбувалося так вдало, як би того хотілося партійним вождям. У одному офіційному звіті розповідається про розпорядження окружного комітету партії в Єльні (РРФСР) у серпні 1933 р. мобілізувати 50 комуністів для роботи на селі. Фактично вдалося відібрати лише 20 чоловік. Із них тільки четверо дійсно поїхали на село, у тому числі один колишній селянин-одноосібник. Решта, як виявилось, були зовсім необізнані з сільським господарством. У жовтні мобілізували ще 15 комсомольців; лише чотирьох удалося послати працювати на село, але через деякий час двох із них довелося звільнити за некомпетентність і пияцтво.

І все ж, незважаючи на видимі кадрові невдачі, ті, кого дійсно використали, складали могутню силу. Про те, як інструктували та “надихали” на працю цих людей протягом усього періоду колективізації, можна дізнатися з пізнішої розповіді одного з активістів — учасника зборів 80 майбутніх організаторів колгоспного руху, на яких з промовою виступив М. М. Хатаєвич: їхня губернія “відстала” і вони повинні поїхати на село на місяць або на шість тижнів.

“Місцева сільська влада,— заявив оратор,— потребує ін'єкції більшовицького заліза. Тому ми посилаємо вас.

Ви повинні приступити до виконання своїх обов'язків з почуттям суворості партійної відповідальності, без скімлення, без будь-якого гнилого лібералізму. Викиньте свій буржуазний гуманізм через вікно і дійте, як більшовики, гідні товариша Сталіна. Бийте куркульського посіпаку, де б він не підняв голову. Це війна — або ми їх, або вони нас. Останній залишок капіталістичного сільського господарства треба знищити за будь-яку ціну!

По-друге, товариші, абсолютно потрібно виконати урядовий план поставки зерна. Куркулі й навіть деякі середняки та бідняки не віддають свого зерна. Вони саботують політику партії. А місцева влада іноді вагається і показує слабкість. Ваше завдання — здобути зерно за будь-яку ціну. Видавіть його з них, де б воно не було заховане: в печах, під ліжком, в підвалах чи на задніх дворах.

Через вас, партійні бригади, села повинні збагнути значення більшовицької твердості. Ви мусите знайти зерно і ви знайдете його. Це виклик вашій ініціативі та вашому чекістському духові. Не бійтеся уживати крайніх заходів. Партія цілковито підтримує вас. Товариш Сталін сподівається цього від вас. Це боротьба не на життя, а на смерть; ліпше зробити забагато, аніж не досить.

Вашим третім завданням є завершити молотьбу зерна, відремонтувати реманент, плуги, трактори, жнивarki та інше устаткування. Класова боротьба на селі набула найгостріших форм. Не час проявляти делікатність або гнилу сентиментальність. Куркульські посіпаки маскуються і проникають у колгоспи, де вони саботують працю і знищують худобу. Від вас вимагається більшовицька пильність, відвага та мужність. Я певен, ви виконаєте директиви партії та вказівки нашого улюбленого вождя”.

Інший активіст писав роками пізніше: “Нас обманули, бо ми хотіли того. Ми так сильно вірили в комунізм, що готові були погодитися на будь-який злочин, якщо його витлумачували, хоча б трохи розбавляючи комуністичною фразеологією... зіткнувшись з чимось неприємним, ми примушували себе вірити, що це було індивідуальне явище і що в цілому стан справ у країні був таким, яким його партія описувала... Іншими словами, саме таким, яким йому належало бути згідно з комуністичною теорією”.

Не всі активісти у своїй діяльності керувалися ідеологічними міркуваннями. Улюбленець Сталіна Михайло Шолохов добре ілюструє природу мотивувань лояльних партійних активістів. Частково їхній ентузіазм ґрунтувався на вірі у трактори; частково він підігрівався ненавистю до сучасного “куркуля” як символу “власності” та представника “іншої сторони”, бажанням помститися за жертви громадянської війни та економічну експлуатацію; а частково це — відданість світовій революції, заснована на прочитаних у газетах промовах про класову боротьбу в Китаї та в інших країнах (“він думає, він забиває вола, але в дійсності він устромляє ножа в спину світовій революції”). Якщо ми додамо до цього звичку сприймати партійні накази як вищий критерій, то аналіз можна вважати завершеним.

Василь Гроссман зауважує, що серед членів активістських сільських комітетів були різні типи — “ті, що вірили в пропаганду, люто ненавиділи “паразитів” і були на боці найбіднішого селянства, і такі, що використовували ситуацію на свою користь. Але в більшості вони просто палко бажали виконати інструкції. Вони вбили б своїх батьків і матерів, просто щоб виконати інструкції”.

Щодо менш “відданих”, то ми вже бачили, як проста пожадливість і прагнення влади лютували в селах. Один сучасний радянський письменник зауважував з цього приводу, що з розгортанням колективізації “нові ідеї та гасла стали для деяких спрямовуючим маяком, для інших — важелем для досягнення особистих вигод і кар’єристських прагнень, для ще інших — демагогічними обіцянками, що приховували потаємні мотиви та амбіції”.

Інший сучасний радянський письменник, характеризуючи постать колгоспного керівника як живе сполучення ідеології та особистої ненависті, додає, що, окрім усього іншого, це безчесний та лінивий тип, найбільшою мрією якого було “нагріти величезну лазню, наповнити її паром, загнати усередину всіх священиків і капіталістів і підпалити її”.

У селах посланці партії організовували своїх місцевих прихильників усіма можливими методами. Шолоховський козацький хутір на Дону Грем’ячий Лог колективізує “двадцятип’ятитисячник”, який збирає 32-х “бідних козаків та активістів”, які за просто “вирішують”, за відсутності сільської більшості, створити колгосп та розкуркулити своїх багатших односільчан. Там, де були члени партії, вони, як правило, посідали адміністративні посади. В одній окрузі 22 з 36 членів партії виконували обов’язки голів колгоспів. Здебільшого це були (особливо в Україні) “двадцятип’ятитисячники”, переважно росіяни. Оскільки членів партії ледве вистачало для заміщення ключових постів, на менш відповідальні посади доводилося призначати місцевих комсомольських активістів. В одній окрузі в Росії навіть у червні 1933 р. не існувало жодного партійного осередку, а на 75 колгоспів припадало лише 14 членів партії. Зате було створено 16 комсомольських осередків, у яких налічувалося 157 членів, окрім того 56 комсомольців “діяли” в інших колгоспах округи. Один із місцевих урядовців зізнався, що молоді люди вступали до комсомолу, щоб уникнути праці в полі. Крім того, для забезпечення виконання партійних і державних завдань на селі організовувався “партійний актив”.

Місцеві урядовці, що добилися влади за радянського режиму, були здебільшого людьми безідейними й аморальними, хоча іноді серед них траплялися і партійні ветерани, які ще зберегли деякі із своїх колишніх ілюзій. І все ж ті, що не почували відрази до своєї праці, кому вдалося уникнути сталінських репресій, черствіли все більше й більше. Один із радянських прозаїків у своєму творі так описував переродження подібних людей: закриваючи українську сільську церкву, “Кобзар, Білоусов та інші взялися за роботу з задоволенням. Поступово, непомітно вони стали антагоністами населення, насолоджуючись більшістю тих речей, які іншим селянам не подобалися — саме тому, що вони їм не подобалися”.

Однак, як ми бачили, не всі чесні активісти чи члени партії змогли поступитися моральними принципами і стати бездушними й покірними виконавцями чужої волі. В Україні офіційний партійний друкований орган навіть нарікав, що “Комітети незаможних селян” — головна опора партії на селі — нерідко виступали організаторами саботажу колективізації.

“Правда” не раз “викривала” сільських комуністів, які “дезертирували”. Так, 28 лютого 1930 р. газета надрукувала листа молодого агронома, що вийшов із партії, після того як провів сім днів на селі. Приголомшений усім побаченим, він писав: “Я не вірю в колективізацію. Темп... запевидкий. Партія взяла помилковий курс. Нехай мої слова будуть попередженням”. У тодішній Центральночорноземній зоні було виключено з партії 5322 комуністи, “розпущено кілька окружних комітетів за правий опортунізм”. У Драбівській окрузі (Полтавщина) заарештовано 30 сільських активістів, а також секретаря окружного партії Бодока. Всіх їх звинуватили у “змові з куркулями” і в липні 1932 р. засудили від двох до трьох років ув’язнення.

Що ж до офіційних органів місцевої адміністрації, то вони здебільшого втратили свою ефективність, їхні владні функції обмежувалися, оскільки сільради, незважаючи на всі попередні чистки, все ще в більшості опиралися колективізації. В одному селі, нарікали автори звіту ОДПУ, забій худоби розпочав заступник голови місцевої сільради.

Вище партійне та радянське керівництво вжило відповідних “заходів”: 31 січня 1930 р. наказано провести “перевибори тих сільських рад, які були насичені чужими елементами... і тих окружних виконкомів, які не змогли скерувати сільські ради, щоб розпочати колективізацію сільського господарства”.

На Центральній Волзі “переважна більшість сільських рад... не відповідали рівню поставлених перед ними нових завдань”. В одній місцевості, на яку посилалися як на “типову”, від початку 1929 і до березня 1930 року було звільнено 300 з 370 голів сільрад, У цілому по країні на березень 1930 р. замінено не менше 82 % голів сільрад, лише 16 % із них залишили свої посади добровільно. У Західному районі країни з 616 голів сільрад звільнено 306, із них 102 “віддано під суд”. В одному з офіційних конфіденційних документів повідомлялося, що в цьому районі місцеві сільради, в тому числі 92 новообрані, не проводили курс на колективізацію. Деякі з них у своїй практичній діяльності проявляли зволікання у проведенні тих чи інших економічних і політичних заходів аж до “недвозначного потурання куркулеві”. Для переборення цієї “перешкоди” було введено “самоскасування” сільрад, що здійснювалося за вимогою уповноваженого партії. Згідно з постановою уряду від 25 січня 1930 р. замість ліквідованих сільрад запроваджувалась система уповноважених і “трійок”, які наділялися правом анулювати рішення “звичайних” державних органів.

Щодо сільських громад, то уже в травні 1929 р., після прийняття першого п’ятирічного плану, їх розглядали як “кооперативний сектор”, покликаний забезпечити більшу частину зернових заготівель; вважалося, що це сприятиме перетворенню сіл на колективні господарства. Але в результаті, як зазначає західний дослідник, “організація, яка підтримувала всі колективістські атрибути сільського життя і була вкорінена в селі століттями, не відіграла жодної ролі у проведенні колективізації селян”. Врешті, згідно з урядовим указом від 10 липня 1930 р., давню громаду ліквідували спочатку в районах суцільної колективізації, а потім і в інших місцях.

Як правило, місцеві власті одержували розпорядження згори про те, скільки вони мусили організувати колгоспів і скільки туди повинно входити осіб, що, звичайно, не мало нічого спільного з принципом добровільності. Один сільський комуніст у Калінінській області одержав наказ забезпечити вступ до колгоспу понад ста родин. Він же, однак, зумів пере-

конати лише 12 родин, про що й доповів. Йому було заявлено, що він саботує колективізацію і погрожували виключити з партії, якщо він не доб'ється виконання поставленого перед ним завдання. Повернувшись до своїх сільчан цей керівник заявив, що їх усіх “експропріують і заплють”, якщо вони не підпишуть заяви. “Вони всі погодилися” і тієї самої ночі... почали забивати свою худобу. Коли він доповів про це, то почув у відповідь, що партком це не цікавить: він виконав свій план.

Про фіктивність принципу добровільності свідчили й деякі висловлювання членів Політбюро, найближчих прибічників Сталіна. Наприклад, Каганович у січні 1930 р заявив, що все керівництво створенням та розвитком колгоспів здійснюють “безпосередньо та виключно” особи з партійного апарату.

Сучасні радянські офіційні дослідники, такі як С. П. Трапезников, продовжують стверджувати, що більшість селян добровільно обрали шлях колективізації. Фактично з такими поглядами можна зіткнутися все частіше й частіше, а серйозних дослідників, які друкувалися в 50— 60-х роках, тепер замовчують. Але, як ми вже пересвідчилися, радянські письменники-романісти, які друкувалися в Москві за брежнєвської доби, відвертіші, ніж партія. Один із них (О. Волков) категорично заявляє: “Чим ширше та рішучіше проводили колективізацію, тим більше вона наптовхувалася на вагання, непевність, страх і опір”.

Дехто вважає, що “культурний рівень” селянства підвищувався завдяки безперервним зборам та пропаганді, отож вони почали вірити в переваги колгоспного ладу. По суті ж збори були просто знаряддям примусу. Як відомо, звичною процедурою на сільських зборах було запитання, яке ставив перед учасниками посланець партії: “Хто тут проти колгоспу та радянського уряду?” або: “...всі селяни повинні обов'язково вступити до колгоспу. Хто не захоче вступати — той ворог радянської влади”.

В одному із сучасних радянських досліджень наводиться висловлення відповідального партійного працівника з Північного Кавказу, який, виступаючи перед селянами, заявив таке: “Карл Маркс, наш дорогий покійний вождь, писав, що селяни — це картопля в мішку. Ви тепер у нашому мішку”. Реалізуючи директиви партії, її уповноважені на місцях не дотримувались (навіть формально) будь-яких правових норм та процедур. В одному поволзькому селі на сільських зборах були присутні менше третини представників господарств, але це не перешкодило прийняти рішення щодо проведення колективізації в усьому селі. Подібних повідомлень з місць було чимало.

Спочатку лунали лише поодинокі голоси протесту проти грабіжницьких заходів партійних активістів. Селянин у шолоховському романі відмовляється привезти своє насіннєве зерно до громадської комори, незважаючи на запевнення та “гарантії” місцевих партійних керівників:

— Воно буде надійніше в мене. Якщо я віддам його вам, навесні я не дістану назад навіть порожніх мішків. Ми стали мудріші тепер, так просто нас тепер уже не надурить.

Брови Нагульнова піднялися, і лице його трохи зблідло.

— Як ти смієш — не довіряти радянській владі? — запитав він. — Значить ти не віриш у те, що я кажу?

— Саме так. Не вірю. Ми чули ці побрехеньки раніше.

— Хто тобі розказував побрехеньки? І про що? — Нагульнов помітно зблід і повільно підвівся на ноги.

Але, ніби нічого не помітивши. Банник продовжував спокійно посміхатися, показуючи свої рідкі міцні зуби. Тільки голос у нього тремтів від образи і пекучого гніву, коли він говорив:

— Ви заберете зерно, а тоді навантажите його в поїзди і відішлете за кордон. Ви купите автомобілі, щоб комуністи могли роз'їжджати собі зі своїми стриженими бабами. Ми знаємо, для чого вам потрібне наше зерно. Що вже казати: дожили ми, побачили рівність”.

Радянський автор наводить слова селянина-бідняка з Полтавщини, який заявив: “Мій дід був кріпаком, але я — його внук — не стану кріпаком ніколи”. І справді, селяни звикли тепер називати ВКП (скорочення від Всесоюдної комуністичної партії) “другим кріпацтвом” (“второе крепостное право”). Офіційні документи також посилаються на селян-бідняків, які говорили партійним керівникам: “Ви зробили з нас гірше, ніж кріпаків”. “Правда” повідомляла, що в одному із українських сіл під час зборів селяни зустріли об'явлене їм рішення щодо проведення колективізації гробовою мовчанкою. Коли в село прибули трактори, натовп жінок блокував їм дорогу, вигукуючи: “Радянська влада повертає кріпацтво!” Ю. Трифонов у своїй книзі згадує селян, які говорили представникам радянської влади: “Ви хочете загнати нас у колгоспи, щоб ми були у вас кріпаками”, і трактували місцевих партійних провідників як “панів”. Подібні настрої переважали серед селян. Більшість із них, як і раніше, відмовлялися вступати до колгоспів. Тих, хто чинив активний опір, власті заарештовували, пред'являючи будь-які обвинувачення. У селі Білосувки Чорнухівського району селян скликали на збори, звелівши їм негайно написати заяви з проханням про вступ до колгоспу. Один із них закликав інших до опору. Його заарештували тієї ж ночі, а двадцятьох інших наступного дня, після чого запис відбувався безперешкодно.

Нам пощастило ознайомитися з листами (переважно не надрукованими), які одержувала селянська газета “Наша деревня”, що видавалася у Західному районі країни. Чи то бідні селяни, чи середняки — всі вони нарікали на примусові методи вступу до колгоспів, на надмірні вимоги, “рабство” в колгоспах, брак цвяхів і т. ін. У цій місцевості навіть сільські комуністи масово відмовлялися вступати до колгоспів. У шолоховському хуторі на Дону навіть після величезного тиску і погроз вважати супротивників колгоспу “ворогами народу”, подібно до вже депортованих, лише 67 із 217 присутніх проголосували за вступ. “Двадцятип'ятитисячним!” ніяк не могли зрозуміти небажання більшості середняків.

В Україні, як змушений був визнати перший секретар ЦК КПУ Станіслав Косіор, адміністрування і методи насильства систематично застосовувались по відношенню не лише до середняків, а й до бідняків. Вони стали невід'ємною частиною практичної діяльності райкомів та окружкомів.

Один із офіційних радянських учених післясталінської доби (сам колишній учасник кампанії за колективізацію) зазначав, що найбільший опір чинили навіть не багатші селяни, а ті, які нещодавно дістали землю, а також “бідні селяни, які лише недавно стали середняками”.

Однак власті не зупинялися ні перед чим, щоб зламати цей опір: “Всілякий тиск застосовували до них — погрози, наклепи, примус. Хулігани тинялися коло їхніх хат, насміхаючись над ними. Листоношам наказано не доставляти пошту таким “одноосібникам”; в окружному медичному центрі їм сказали, що лише колгоспників та їхні родини можна приймати як пацієнтів. Часто їхніх дітей з ганьбою виключали зі школи і піонерської організації та комсомолу. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їхнє зерно; ковалі не хотіли працювати для них. Тавро “одноосібника”, застосоване владою, дозволяло розглядати таку людину як злочинця”.

У тих випадках, коли середняки за своїм майновим станом наближалися до “куркулів”, їх здебільшого чекало розкуркулення. Єдиний вихід для них полягав у тому, щоб віддати своє зерно, худобу та реманент і самим вступати до колгоспу. Один комуніст з цього при-

воду зазначав: “Ці люди, очевидно, вирішили радше зустріти голод удома, аніж вигнання у невідоме”.

Подібна політика здійснювалася й по відношенню до сільських ремісників. Наприклад, усупереч протестам Криницької сільради, у десятих місцевих чинбарів конфіскували усі вироби і сировину. Причому кожного з них општрафували на 300 крб. Така ж доля спіткала й інших ремісників, які працювали в 24 навколишніх селах.

Заборонялася навіть напівремісницька діяльність, якою традиційно займалися самі селяни. Наприклад, багато хто з них мав ручні преси, щоб давити олію з соняшникового насіння. Згідно з указом Наркомату торгівлі від 18 жовтня 1930 р. подібне “самочинство” заборонялося. Кожне село, навіть невелике, зобов’язувалося відтепер мати власну в’язницю, хоча до революції подібні “заклади” існували лише в повітових центрах. Тюрми створювалися не тільки для того, щоб застрахати селян, які голосували “проти” на сільських зборах. Опір колективізації часто набував насильницьких форм.

У 1929—1930 рр. власті докладали чимало зусиль, щоб перешкодити селянам володіти зброєю. Згідно з урядовими декретами 1926, 1928 і 1929 рр. вводилася обов’язкова реєстрація мисливської зброї. На органи ДПУ покладался контроль за виконанням спеціальних інструкцій, що доповнювали ці декрети. Вони мали слідкувати за тим, щоб зброя не продавалася “кримінальним і соціально небезпечним елементам”.

У серпні 1930 р. власті видали розпорядження провести масовий обшук з метою вилучення зброї. Причиною цього заходу були масові селянські виступи та індивідуальні акти опору. Однак на цей час зброї у селян уже не залишилось. Серед сотень документів (актів, звітів про результати проведених обшуків) ми знаходимо лише один, у якому йдеться про виявлення “одного малокаліберного пістолета”. І все ж обшук “пішов на користь” державі. Про це свідчать такі звіти: “виявлено 30 крб 75 к. сріблом, 105 крб паперових грошей, два весільних персні” і т. д. Усі ці “справи” схожі одна на одну, як дві краплі води. В одному із сіл Харківського округу відповідальний працівник ДПУ дорікав місцевим активістам за втрату пильності, оскільки у деяких селян, які відбули покарання, а також амністованих у 1927 р. було виявлено зброю.

Але навіть не маючи ніякої зброї, селяни продовжували чинити опір проведенню насильницької колективізації. Мали місце окремі випадки убивств офіційних осіб. Членів партії попереджали про необхідність “триматися подалі від відкритих дверей” і не виходити після темноти. Офіційні джерела повідомляли, що “в першій половині 1930 р. куркулі вчинили понад 150 убивств та актів підпалення на Україні”. Подальші статистичні дані про це відсутні, очевидно, вони перестали влаштовувати власті. В одному лише селі Бірки Полтавського округу, де мешкало близько 6000 чоловік, у січні 1930 р. було тяжко поранено місцевого шефа ДПУ; в березні згоріли господарські будівлі одного з чотирьох місцевих колгоспів, а також експропрійовані у “куркулів” будинки, в які вселилися місцеві комуністи. Селяни напали на одного з місцевих партійних керівників, поранивши його.

Особливе занепокоєння властей викликали антиколгоспні демонстрації (деякі з них набули характеру відкритого збройного опору). В радянських джерелах згадуються “збройні демонстрації” за участю тисяч людей, під час яких було вчинено велику кількість “терористичних актів”. Повідомлялося, що в Сальській окрузі на Північному Кавказі подібну “демонстрацію” вдалося придушити тільки “за п’ять чи шість днів” за допомогою “кавалерії та броньовиків”. Фактично в деяких районах, як зазначає радянський науковець “хрущовської” доби, “демонстрації мали характер відкритого бунту ... люди озброювалися вилами, сокирами, палицями, дробовиками, мисливськими рушницями... в багатьох випадках їх очо-

лювали колишні антоновські бандити”, тобто вцілілі учасники великих селянських повстань печатку 20-х років.

Збройні демонстрації, які можна було придушити тільки за допомогою військових частин,— це щось більше ніж стихійні “бунти” та виступи. Насправді відбулися величезні збройні повстання, що нагадували про події першої селянської війни 1918—1922 рр. Але цього разу збройні ресурси селян були досить обмеженими, і навпаки, контроль і влада партії над суспільством значно збільшилися.

Деякі бунти мали обмежений характер, як, наприклад, той, що відбувся у с. Парбінське; частини ДПУ швидко придушили його, опісля розстрілявши місцевого священика та його родину з чотирьох чоловік. У вересні 1930 р: в с. Рудківці на Поділлі селяни прогнали місцеву міліцію, але трьома днями пізніше цей виступ було придушено силами безпеки. Двох учасників виступу власті розстріляли, 26 селян були депортовані. В червні 1931 р. повідомлялося про відрядження кавалерійського полку на придушення бунту селян у с. Михайлівка в тій же самій місцевості. Цього разу військам довелося застосувати артилерію. Усе чоловіче населення віком понад 15 років заарештували. Триста чоловіків і п'ятдесят жінок відправлено до таборів.

Деякі бунти, особливо в Україні, поширилися поза окремі села. Справжнє повстання відбулося в селах Градениці та Троїцьке Одеського округу. Збройний виступ селян на Чернігівщині, навесні 1930 р., охопив п'ять районів. Для його придушення властям довелося стягнути кілька військових частин.

У Дніпропетровському окрузі повстання також поширилося на п'ять районів. Піхотна дивізія, дислокована в Павлограді, відмовилася виступити проти повстанців і вступила з ними в переговори. Командира дивізії було заарештовано. І все ж дивізія не брала участі в боях з повстанцями. Властям довелося стягувати проти них з різних місць підрозділи ДПУ та міліції. Лише в одному із сіл — Дмитрівці — було заарештовано понад сто чоловік, загальна ж кількість заарештованих сягала кількох тисяч. Усіх їх жорстоко побили, декотрих розстріляли, а решту відправили до концтаборів.

У Молдавії повсталі селяни розгромили підрозділи кінної міліції і ДПУ, а деякі села навіть проголосили “радянську владу без комуністів”. Масові озброєні виступи селян відбулися у двох районах Херсонського округу, у Кам'янець-Подільському та Вінницькому округах, а також у трьох районах Чернігівського, де так звані “територіальні” війська підтримали повстанців, і властям довелося для придушення виступу використати великі з'єднання регулярних військ і підрозділи ДПУ. На Волині та в трьох районах Дніпропетровського округу, де селяни діяли особливо активно, проти повсталих застосовували навіть бронетанкові підрозділи та авіацію. Відомий випадок, коли селянські загони очолив кадровий командир Червоної армії, який на той час перебував у відпустці. В нерівному бою з регулярними військами він був убитий.

У деяких офіційних звітах повідомлялося про повстанські загони, в яких колишні “антирадянські” партизани часів громадянської війни об'єднувалися з колишніми “червоними” партизанами і створювали дуже боєздатні групи. За деякими підрахунками, у 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тис.

У Сибіру громадянська війна, по суті, ніколи повністю не припинялася. Радянські джерела повідомляли про продовження “політичного бандитизму”. В 1927—1929 рр. кількість партизанських загонів збільшилася вчетверо, а з початком кампанії масової колективізації опір селян набув ще більшого розмаху. Один із таких загонів, створених повсталими селянами Усть-Пристанської округи в березні 1930 р., очолив керівник місцевої міліції Добитін.

Для озброєння партизан були використані наявні запаси міліцейської зброї, боеприпасів та інше спорядження. Щоб придушити це повстання, місцеві власті змушені були стягнути значні сили, в основному війська ДПУ.

Щодо соціального стану учасників виступу, то в офіційних звітах повідомлялося, що серед них були не тільки куркулі (38 %), але й середняки (38 %) і навіть бідняки (24 %). Головним пунктом їхньої програми була вимога про скликання Установчих зборів, які мали обрати “царя чи президента”. Загалом учасники сибірських повстань проголошували радянський уряд скинутим. Установчі збори залишалися найбільш популярним гаслом.

Недавно видана праця про участь бійців та командирів Сибірського військового округу в кампанії з проведення колективізації подає цікаві образи воїнів, які одержували правдиву інформацію від своїх родин. Лише в одному батальйоні в жовтні 1931 р. 16 % одержаних листів мали “антирадянський” характер, у листопаді — 18,7, а в перші дні грудня — 21,5 %. У розмовах між собою, як повідомляли донощики, бійці з обуренням заявляли, що “влада грабує усіх без винятку і каже нам, що ліквідує куркуля”. Було виявлено кілька “контрреволюційних” військових груп, які намагалися встановити зв'язки з селом через солдатів, які побували у відпустці. Одній із таких груп удалося навіть випустити листівку.

У деяких місцевостях України та Північного Кавказу, за свідченням співробітника ОДПУ, проти повсталих було вжито військову авіацію. На Північному Кавказі бійці кавалерійського ескадрону відмовилися громити козацькі станиці. Його розформували і половину особового складу розстріляли. В іншому місці цього району з цієї ж причини припинив існування підрозділ ОДПУ. Однак перевага була на боці регулярних військ, добре озброєних, навчених. Особливою жорстокістю відзначалися чекістські підрозділи. Горезвісний Фріновський, який на той час командував прикордонними військами ОДПУ і був одним із головних організаторів репресій, доповідав на засіданні політбюро, що вниз за течією річок пливли тисячі трупів. Після придушення повстань, за свідченнями очевидців, десятки тисяч селян були страчені без суду і слідства, сотні тисяч їх відправлено до таборів і заслано.

У Криму (де розкуркулено 35—40 тис. татар) у грудні 1930 р. розпочалося повстання в Алакаті. Результат такий самий: тисячі смертних вироків, тисячі відправлених до таборів. Голова Кримського ЦВК Мехмет Кубай нарікав на плондрування та голод у республіці, а пізніше й сам зник безслідно.

Серед гірських народностей Північного Кавказу великі повстання тривали місяцями. Для їх придушення уряд кинув великі з'єднання регулярних військ. Навесні 1930 р. розпочалися збройні виступи у Вірменії. В березні — квітні цього року кілька округ перебували в руках повстанців. В Азербайджані колективізація також викликала збройний опір селян: “Тюркські селяни Азербайджану, разом із заможними, середніми та бідними шарами, піднялися всі разом”. Намагаючись якось “пояснити” ситуацію, що склалася в республіці, секретар ЦК КП Азербайджану Караєв зазначав, що кланові взаємини перешкоджали поділові суспільства на класи. Після запеклих боїв з урядовими військами понад 15 тис. повстанців перейшли іранський кордон. Але навіть порівняно пасивний опір часто придушувався немилосердно. Ісак Дойчер під час своєї поїздки по країні зустрівся з високопоставленим працівником ОДПУ, який з боєм поскаржився йому, ледве стримуючи сльози:

“Я — старий більшовик. Я працював у підпіллі проти царя, а пізніше брав участь у громадянській війні. Чи я все це робив для того, щоб тепер оточити села кулеметами й наказати своїм підлеглим, не розбираючись, стріляти в натовпи селян? Ні, ні, й ще раз ні!”

Арешти та страти учасників активного опору, як правило, супроводжувались загальним терором проти всіх запідозрених. В одному з радянських творів зображено заарештованого

селянина, якого власті безпідставно звинувачують у спробі організувати збройне повстання. У в'язниці інший селянин радить йому підписати зізнання, якого вимагають від нього, як це були змушені зробити всі інші. Перший відповідає, що він не винний, але чує у відповідь, що й вони так само. На що він заперечує:

— Але тоді мене розстріляють.

— Так, але принаймні не мучитимуть”.

Більшість учасників виступів проти режиму, навіть ті з них, хто обстоював мирні засоби боротьби, знали, що на них чекає. Уполоховському романі “Тихий Дон” співробітник ОДПУ погрожує:

— Зачекай: поговоримо в Ростові. Потанцюєш переді мною перед смертю!

— Ой, який жах! Ви мене так налякали! Я увесь тремчу як осиковий лист, просто тремчу від страху! — сказав Половцев іронічно, зупинившись, щоб запалити дешеву сигару. Але з-під брів він подивився на чекіста насмішкуватими, повними ненависті очима.

... Чим, ви думаєте, ви можете мене настрашити? Наївна ви людина! Тортурами? Не вийде: я на все приготований”.

Однаке найбільш своєрідною формою опору були дивовижні “бабські бунти” — повстання жінок — особливо в Україні.

Одна з причин, чому жінки були так вороже настроєні до колгоспів, полягала, можливо, в тому, що вони традиційно доглядали сільськогосподарську худобу і “залежали” від своїх корів, оскільки потребували молока для дітей. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало, таким чином, сімейному благополуччю. Навіть центральна радянська преса повідомляла про деякі з жіночих бунтів. Про один із таких виступів йдеться в офіційному звіті представників місцевої влади: “В селі З’явився великий натовп жінок, озброєних киями та іншими речами, і почав вимагати повернути їм коней. Вони також намагалися побити представників окружного виконкому та парткому. Орудувала ними Каняшина Настя — дружина селянина-середняка”. У багатьох випадках жінкам удавалося повернути коней, а подекуди вони відбирали й розподіляли зерно.

Рух поширився до кордонів етнічної Росії, хоча і в менших масштабах. У повідомленні з Західного району йшлося про стихійний виступ, у якому брало участь 200 селян, “переважно жінок”, які “напали на колгосп”. Але найбільше таких повідомлень надходило з України та Північного Кавказу (характерно, що селянські виступи в цих регіонах здебільшого набували форм збройних повстань). У трьох селах Одеського округу в лютому 1930 р. жінки прогнали представників місцевої влади і забрали своє майно, здане раніше в колгоспи. Війська ДПУ придушили бунт, заарештувавши багатьох його учасниць. У с. Плешки Полтавської області навесні 1933 р. жінкам вдалося проникнути до зернової комори і забрати зерно. Міліція стріляла в них, убивши кількох. Решту учасниць цього виступу було депортовано.

Загалом, в офіційних звітах повідомлялося про тисячі заарештованих і депортованих жінок. Бувало й так, що тактика пасивного опору викликала замішання й розгубленість місцевих властей, які з тих чи інших причин не хотіли викликати сторонню допомогу.

Один із місцевих активістів — свідок цих подій — зазначав, що учасниці “жіночих бунтів” почали дотримуватися певної тактики. Спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок. Подібна тактика була спрямована на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і вона нерідко завершувалася успіхом. У Південній Україні, на Дону та Кубані на початок березня 1930 р. колгоспна система фактично розвалилася. Однак найпоширенішою та найбільш ефективною формою протесту селян проти насильницького

запровадження колгоспів став забій домашньої худоби. Спочатку селяни просто продавали свою худобу та коней, однак власті незабаром заборонили подібну практику під страхом суворого покарання. “Правда” нарікала в січні 1930 р., що в Таганрозі “під куркульським впливом середняки та бідні селяни влаштовували масовий продаж худоби перед своїм вступом до колгоспу. Протягом останніх трьох місяців продано понад 26 тис. рогатої худоби, 12 тис. молочних корів і 16 тис. овець. Покупці їздять на різні станції, купляючи худобу за високими цінами, перехоплюючи її від державних ринків, які тепер майже не діють. Худобу, коней та овець продають злочинницьки скрізь. Особливо ця практика поширилася у районах суцільної колективізації”.

Перед вступом до колгоспу середняки і навіть бідні селяни намагалися позбутися своєї худоби, заховуючи одержані від продажу гроші. У тому ж номері газети (від 11 січня) зазначалось, що “під впливом куркульської агітації, тверджень про те, що в колгоспі селянське майно відбиратимуть, щоб усі були рівні, селяни різали не тільки всю рогату худобу, але навіть молочних корів та овець”.

В одному із сучасних офіційних видань зазначається, що заклики “куркулів” забивати худобу знаходили відгук серед широких мас селянства Сибіру, і перешкодити їхній агітації було надзвичайно важко. Оскільки продаж м'яса також був заборонений, його з'їдали. За свідченням Чернова, який на той час очолював державні заготівлі зерна в Україні, а пізніше став наркомом землеробства, російські селяни вперше за всю свою злиденну історію їли м'яса досхочу.

Це знаменувало велику економічну катастрофу. На XVII з'їзді партії, який відбувся в 1934 р., було заявлено, що з початку колективізації поголів'я великої рогатої худоби в країні зменшилося на 26,6 млн (42,6 % загальної кількості), овець на 63,4 млн (63,1 % загальної кількості); в Україні забій великої рогатої худоби складав 48 %, свиней — 63 і овець та кіз — 73 %. Але навіть ці офіційні статистичні дані були, очевидно, занижені.

Таким чином, за короткий період, що вмістився між січнем і березнем 1930 р., радянське село було приречене на руїну.

Зовнішньо все виглядало так, начебто партія здобула перемогу. В червні 1929 р. новостворені колгоспи об'єднували 1 млн 3 тис. селянських господарств. На січень 1930 р. було колективізовано 4 393 100, а на 1 березня — 14 264 300 господарств.

Але втрати від забою худоби, опір селян, повна відсутність відповідного планування — усі ці явища, про які ми сповідали, означали цілковитий крах сільського господарства. Перемога була пірровою, і обходилася вона занадто дорого.

У період хрущовської відлиги радянському вченому В. П. Данилову вдалося вмістити статтю про колективізацію в “Советской Исторической Энциклопедии” (т. 7) (пізніше її багато і жорстоко критикували). Автор згадує у ній про “помилки” тієї доби: примушування селян вступати до колгоспів, надмірне розширення масштабів розкуркулення — до 15 % у деяких місцевостях, що поширювалося навіть на бідних селян, організація колгоспів відбувалася виключно “зверху”, силовими методами, без урахування думки селян. Що ж. до “усуспільнення”, то воно нерідко переходило межі здорового глузду, селян примушували здавати до колгоспів дрібну домашню худобу, а то й курей.

Інший радянський учений того періоду стверджував навіть, що політика партії на селі загрожувала розвалом союзу робітників і селян, що колгоспний рух “був на грані повної дискредитації”. Дехто із дослідників вважав, що “в другій половині лютого 1930 р. незадоволення мас досягло найвищої точки”.

У період хрущовської відлиги журнал “Вопросы истории” (1963. № 5. С. 27) писав, що

“за сталінськими наказами преса не поміщала повідомлень про помилки, зловживання та інші труднощі, спричинені відсутністю чітких і послідовних вказівок”.

Сама структура партії, побудованої на засадах “демократичного централізму”, її традиції вимагали, щоб накази згори виконувалися беззастережно. Цей напіввійськовий принцип значною мірою перешкоджав виникненню явищ, які мали місце в будь-якій іншій формі політичної організації (незгоди, відмова виконати рішення вищих керівних органів, розкол, відставка). Навіть такі опозиційне настроєні діячі, як Бухарін, не робили спроб порушити єдність. Більше того, саме Бухарін в одній із своїх останніх великих статей виступив на захист прискореної колективізації.

Але 2 березня 1930 р. Сталін надрукував у “Правді” свою відому статтю “Запаморочення від успіхів”, у якій він піддав різкій критиці “перегини”, допущені в процесі колективізації, що порушували “принцип добровільності”.

В майбутньому селянинові дозволялося залишати колгосп, якщо б він захотів це зробити. Так само як у 1921 р. Леніна, селяни тепер Сталіна також загнали у глухий кут.

Складається враження, що відступ було проголошено, принаймні частково, завдяки протестам деяких членів політбюро,— “поміркованих сталінців”. Подібно до того, як він це часто робив раніше й пізніше, Сталін спрямував свій удар проти “ексцесів” тих, хто в дійсності ретельно проводив його курс прискореної колективізації. Навіть у заявах високих офіційних осіб, наприклад Мікояна, був визнано, що ці “помилки” почали ослаблювати прагнення селян до зміцнення союзу з робітничим класом.

І надалі Сталін продовжував у різних статтях і промовах викривати “примусові заходи проти середняків”, оскільки вони суперечать ленінізмові. Типовий взірєць його аргументації, викладений у статті “Відповідь товаришам колгоспникам” виглядав так: “Московська область, в гарячковій гонитві за дутими цифрами колективізації, стала орієнтувати своїх працівників на закінчення колективізації весною 1930 року, хоч вона мала в своєму розпорядженні не менше трьох років (кінець 1932 р.). Центрально-Чорноземна область, не бажаючи “відстати від інших”, стала орієнтувати своїх працівників на закінчення колективізації до першої половини 1930 року, хоч вона мала в своєму розпорядженні не менше двох років (кінець 1931 р.).

Зрозуміло, що при такому скороспішному “темпі” колективізації райони, менш підготовлені до колгоспного руху, в своєму завзятті “перегнати” райони, більш підготовлені, були змушені пустити в хід посилений адміністративний натиск, намагаючись надолужити відсутні фактори швидкого темпу колгоспного руху своїм власним адміністративним запалом. Результати відомі...

Ці помилки виникли на основі наших швидких успіхів у галузі колгоспного руху. Успіхи іноді запаморочують голову. Вони породжують нерідне надмірну зарозумілість і зазнайство. Це особливо легко може трапитися з представниками партії, що стоїть при владі. Особливо такої партії, як наша партія, сила і авторитет якої майже незмірні. Тут цілком можливі факти комчванства, проти якого так жорстко боровся Ленін. Тут цілком можлива віра у всемогутність декрету, резолюції, розпорядження. Тут цілком реальна небезпека перетворення революційних заходів партії в пусте чиновницьке декретування з боку окремих представників партії в тих чи інших куточках нашої неосяжної країни. Я маю на увазі не тільки місцевих працівників, але й окремих членів ЦК.

Багато місцевих комуністів-активістів, приголомшених Відступом, розцінили позицію Сталіна як помилкову і навіть намагалися інколи приховати її від мас. Крім того, вони зовсім не бажали брати на себе відповідальність за ексцеси”, причини яких крилися в ухва-

лених нагорі рішеннях. За висловом радянського історика пізнішої доби, Сталін переклав усю відповідальність за допущені помилки на місцевих керівників, огульно звинувативши їх у невмінні працювати. Зміст і тон статті були несподівані для партії, і це викликало певне замішання серед партійних кадрів.

Рой Медведев у своїй праці посилається на листа, адресованого Сталіну робітником-комуністом з Дніпропетровщини і надрукованого лише через 40 років. Автор листа писав:

“Тов. Сталін! Я, рядовий робітник і читач “Правди”, “весь час уважно слідкував за газетами. Чи можна звинувачувати особу, яка могла лише чути галас про колективізацію, про тих, кому належало очолювати колгоспи? Ми всі, рядові члени партії та преса, наплутали в цьому вирішальному питанні колгоспного керівництва, в той час як т. Сталін, як виглядає, у той час спокійно собі спав і нічого не чув, закрив очі і не бачив наших помилок. Тому ви також повинні дістати догану. Але тепер т. Сталін скидає провину на місцеву владу і захищає себе та верхівку”.

Партійні лідери, однак, твердили, що сам ЦК не давав ніяких нереалістичних завдань і від того часу центральні та місцеві газети наповнюються матеріалами, у яких йдеться про помилки примусової колективізації, судові процеси над керівними працівниками, які вчинили ті злочини. Українська газета “Вісті” від 30 березня 1930 р. повідомляла, наприклад, про один із таких процесів над двома керівниками окружного комітету партії, заступником голови виконкому, секретарем комітету партії, секретарем комітету комсомолу, інспектором шкіл та 16 іншими особами. Одним із головних “героїв” розпочатої кампанії викривань був К. Я. Бауман, секретар Московського обласного комітету партії, якого звинувачували в “грубих порушеннях політики партії”. Але хоча Баумана й усунули з вищих керівних посад, проте він не дуже то постраждав. Невдовзі його було призначено секретарем Середньоазіатського бюро партії, де він “наглядав” за колективізацією середньоазіатських республік. І на цьому відповідальному посту, очевидно, досяг немалого успіху. На з’їзді компартії Узбекистану, що відбувся у грудні 1933 р., його звіт супроводжувався гучними оплесками.

Радянський учений М. І. Немаков переконливо довів (його працю опубліковано в 1966 р., перед тим як післяхрущовський курс реабілітації Сталіна набув сили), що Сталін справді винен в “експесах”, що мали місце в період колективізації. Дослідника пізніше сильно критикували за це в радянській пресі. Післяхрущовські історики в СРСР стверджували, що сталінські директиви були правильні, але місцеві, а також деякі центральні органи зробили серйозні помилки, виконуючи їх. Однак ці “помилки” були повсюдними, що ускладнює аргументацію прихильників цього погляду.

Але звинувачення місцевих керівників були, по суті, звичайним фарсом. Навіть члени політбюро приватне висловлювалися проти такого підходу, а Калінін і Орджонікідзе прямо вказували, що “Правда”, яка фактично була провідником сталінської лінії, спонукала ці експеси. Хрущов пізніше стверджував навіть, що “Центральний Комітет фактично знайшов у собі мужність протестувати” проти перекладання Сталіним відповідальності на них. Але нічого з того не дійшло до публіки (хрущовське висловлення щодо опозиції в ЦК нам здається явним перебільшенням).

З іншого боку, ленінський принцип “демократичного централізму”, беззастережного виконання рішень центру визначив лінію поведінки тих партійних керівників, які дотримувались “правих” поглядів. Життя підтвердило правомірність їхніх сумнівів і побоювань. Примусова колективізація обернулася катастрофою. Альтернативна аграрна програма “правих”, їхня політична позиція безперечно користувалися підтримкою як у країні в цілому, так і серед рядових членів партії. В умовах будь-якої іншої політичної системи “праві” могли б

претендувати на те, щоб перебрати до своїх рук владу. Але фетишизм у партії переважив. За винятком купки апаратників, вона покірливо підкорилась волі “великого керманича”.

Таким чином, політична ініціатива залишилася в руках Сталіна, і він перейшов у рішучий наступ проти “правих”. У тезах до XVI з’їзду партії, що відбувся у червні — липні 1930 р., “правих” було охарактеризовано як “об’єктивних агентів куркуля”. З’їзд, уперше за всю історію партії, одностайно підтримував офіційний курс. Жодного голосу проти... Політична перемога Сталіна була повною.

І все ж висловлювалися певні застереження з боку комуністів, які ніколи раніше не підтримували зв’язків з “правими” і водночас займали досить-таки високі партійні пости. Серед них, зокрема, Сергій Сирцов, якого щойно обрали кандидатом у члени політбюро, та В. В. Ломінадзе. Обидва закликали, по суті, повернутися до якихось демократичних норм. Обоє увільнили з їхніх посад у листопаді того ж року, а в грудні виключили з ЦК. Остаточно позиції “правих” було підірвано, коли останній їхній представник на високій посаді — Риков — утратив свій пост голови Раднаркому і був виведений зі складу політбюро.

Тим часом ні досить пасивний опір “правих”, ні докори морального плану з боку деяких власних послідовників не вплинули на позицію Сталіна. В умовах кризи в березні 1930 р., викликаній повністю його власною політикою, він знову ж таки, як Ленін у 1921 р., відступив, перегрупував сили, фактично скориставшись ситуацією для того, щоб попідтягнути дисципліну”. Навіть відмова від раніше проголошених ним цілей — примусової колективізації та створення заможного села — не вплинули на його рішучість досягти своєї основної мети — зруйнувати незалежність селянства.

Розділ 8

Кінець вільного селянства. 1930—1932 рр.

З відмовою партії від суцільної обов'язкової примусової колективізації в березні 1930 р. селянин одержав перемогу, хоча й дорогою ціною.

Ознакою відступу партії було також прийняття “Зразкового статуту” для колгоспів, де за колгоспниками закріплювалося право на утримання домашньої худоби — корови, овець, свиней; їм дозволялося також мати знаряддя для обробки своїх приватних ділянок. Колись, в умовах старої общини, селянин уже мав свою власну присадибну ділянку, яка не підлягала контролю громади, вирощував на ній садовину та городину, утримував домашню худобу. Тепер старий порядок ефективно повертався до життя.

Кількома роками пізніше на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Сталін заявив, що “колгоспне господарство... необхідне для задоволення соціальних потреб і що поряд з тим існує мале індивідуальне господарство, потрібне для задоволення особистих потреб колгоспників”. Звичайно, мала присадибна ділянка була і фактично й надалі залишається найпродуктивнішим сільськогосподарським сектором країни. Селянин, який обробляє її, годує не тільки себе та свою сім'ю, але й жителів міста, оскільки значну частину виробленої продукції здає державі (у вигляді податку), чи продає на ринку.

“Приватна ділянка” була поступкою як селянинові, так і економічній реальності. Але водночас вона стала тим ланцюгом, який прив'язував селянина до колгоспу, оскільки її можна було забрати від будь-кого, хто не відробив потрібної кількості “трудоднів”. Природно також, що вихід із колгоспу позбавляв селянина права на володіння присадибною ділянкою. Таким чином, низькооплачувана праця на громадській землі виступала умовою особистої власності, а значить і самого існування селянина. Це великою мірою нагадувало традиції феодалізму, але в набагато жорсткішій формі.

Загалом, згадану “перемогу” селян аж ніяк не можна було порівняти з досягнутим дев'ятьма роками раніше успіхом у знищенні “воєнного комунізму”. Опинившись у не вигідній ситуації, партія змушена була відступити, але для того лише, щоб перегрупувати свої сили, маючи на думці невдовзі знову перейти в наступ проти селянства.

Навіть у своїй статті “Запаморочення від успіхів” Сталін намагався довести, що вже досягнуте на фронті колективізації було “серйозним успіхом”, який гарантував поворот до соціалізму на селі. 17 квітня 1930 р. “Правда” виклала програму на майбутнє досить чітко: “Знову ми розподіляємо землю на індивідуальні господарства для тих, хто не бажає

обробляти землю колективно, і тоді ми ще раз колективізуємо та перебудуємо, аж поки не зламаємо куркульський опір раз і назавжди”.

Хоча селянин і дістав право вийти із колгоспу, здійснити це на практиці було зовсім не просто. Все залежало від позиції (а то й настрою) місцевого партійного уповноваженого.

Селянську землю об'єднали в одне колективне господарство, і той, хто залишав колгосп, не міг просто так забрати назад свою частку. Замість цього йому видаляли нібито еквівалентну ділянку землі, але, як правило, десь на околиці, на значно гіршому ґрунті. Наприклад, в одній північнокавказькій станиці 52-м, переважно бідним, селянам, які виявили бажання вийти з колгоспу, виділили лише 110 га замість 250, що їм раніше належали. Ґрунт на виділених ділянках був таким поганим, що годі було й думати про високі урожаї. Врешті-решт селяни від них відмовились. В іншому селі семи бідним і середняцьким селянським господарствам призначили землю, від якої вони також відмовилися, після того як зламали на ній чотири плуги в один день.

Більше того, давши селянинові формальний дозвіл на вихід із колгоспу, власті не поспішали виділяти йому землю та насіння. Крім того, виділена ділянка могла бути, за визнанням наркомату землеробства, “на відстані 10—15 км” і безнадійною, з точки зору її продуктивності. В іншому звіті наркомату землеробства зазначалось, що колгосп, до якого входило лише декілька селян, “дуже часто” отримував усю найкращу землю, в той час як бідняки- та середняки-одноосібники “отримували непридатну для обробітку землю — болота, чагарники, пустирі тощо”, наче вони були ще не депортовані “куркулі”. Більше того, селянам-одноосібникам часто не давали доступу до пасовищ і води, в результаті вони втрачали свої городи та сіножаті.

У шолоховському хуторі на Дону голова-“двадцятип'ятитисячник” також відмовляється повернути колективізовану худобу її останнім власникам, керуючись інструкціями окружному партії. А оскільки всю землю, ближчу до села, тепер колективізували, селянам-одноосібникам, як і в інших місцях, пропонують лише віддалені ділянки на бідних ґрунтах:

— Якове Лукичу, відмірай їм землю поза Рачим ставком завтра вранці,— наказав Давидов.

— Там же цілина! — обурено закричали на нього селяни.

— Це земля під паром. Що значить цілина? Її орали, тільки багато років тому, якихось п'ятнадцять років,— пояснив Яків Лукич.

І відразу пролунав буремний несамовитий крик: “Не хочемо твердої землі!”

Конфлікт закінчується бунтом, активістів побито, після чого, як завжди в подібних випадках, “підбурювачів” було заарештовано та заслано...

На додачу до цього при вирішенні суперечок, пов'язаних із виходом, виникало стільки плутанини, що, як писала з цього приводу сільськогосподарська газета, часто “ні селяни-одноосібники, ні колгоспи, що залишалися, не знали, де сіяти”.

Діставши дозвіл на вихід з колгоспу, селяни водночас позбавлялись права забрати свій реманент, а часто (як у шолоховському романі) навіть власну худобу. В одному селі партійний уповноважений врешті повернув корови тим, хто “відчайдушно” наполягав на цьому, але рішуче відмовився дозволити селянам вийти з колгоспу. В результаті “жіночого бунту” його було вигнано із села. І хоча власті швидко відновили порядок, тиск на селян дещо послабився. У цей період починається масове відновлення “жіночих бунтів” як методу боротьби, за допомогою якого селянам часто вдавалося повернути свій реманент, а то й худобу у тих випадках, коли місцева влада намагалася перешкодити цьому.

Незважаючи на застосування з боку властей всіляких дискримінаційних заходів — ви-

ділення поганого ґрунту, відмова у поверненні худоби та реманенту — бажання селян залишити колгосп було непереборним. Партійне керівництво вживало й інших заходів, щоб припинити вихід із колективних господарств. Вони звичайно не виправдовували себе, коли йшлося про основну масу селянства, але мали деякий вплив на тих, хто мав усі підстави боятися свого минулого. Часто ті, що залишалися в колгоспі, були раніше заможними господарями, їх, безумовно, чекало розкуркулення, коли б вони виявили бажання знову стати одноосібниками.

Але хоча умови виходу були надзвичайно важкими, рідко коли самою тільки силою вдавалося втримувати рядового селянина в колгоспі. Місцеві активісти не відчували підтримки Москви, в той час як селяни постійно посилювалися на статтю Сталіна і чинили опір тискові з боку місцевих властей. Коли ті робили спроби перешкодити селянам вийти з колгоспу, часто доходило до відкритих конфліктів. Як типовий приклад такої ситуації можна навести випадок у селі Комарівці, де селяни побили колгоспних сторожів і розібрали весь реманент, у селі Чернявка активістів “тримали під замком у місцевій школі, аж поки не розібрали все сільськогосподарське устаткування”.

Протягом кількох тижнів у березні — квітні 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств зменшилася в 50,3 % до 23 %. Цей процес тривав до самої осені. Загалом близько 9 млн селянських господарств — тобто 40—50 млн чоловік — залишили колгоспи. Співвідношення мінялися залежно від місцевості. Скажімо, в білоруському селі з сімдесяти господарств сорок залишилися, а тридцять вийшли з колгоспу. В Україні кількість “відступників” була значно вищою. Понад 50 % тих, хто залишив колгоспи, були з України та Північного Кавказу (по суті, українське керівництво тепер звинувачувало в тому, що воно, допустивши з самого початку “лівацькі” збочення, що проявилися у примусовій колективізації, тепер робить “праву” помилку, дозволяючи вихід із колгоспів, не докладає необхідних зусиль, щоб переконати селян у райдушних перспективах колективізації).

Загалом крах був повний. Проте близько трьох мільйонів селянських господарств залишалися в колгоспах. У кожному селі в головних зернових районах та в більшості сіл інших регіонів колгосп займав найкращу землю і втримував значну кількість уцілілої худоби. Оскільки силові методи, на думку партійної верхівки, вже певною мірою вичерпали себе, на цьому етапі вона вирішила вдаватися до економічних заходів. Рішенням уряду селяни-колгоспники звільнялись від оподаткування домашньої худоби на два роки; штрафи, накладені на них до 1 квітня, скасовувались. Усі ці послаблення не стосувались селян-одноосібників.

Більше того, у вересні 1930 р. власті перейшли в рішучий наступ проти індивідуальних господарств, намагаючись задусити їх непомірним оподаткуванням та всілякими іншими засобами тиску. “Правда” давала зрозуміти, що для успішного проведення колективізації треба створити умови, за яких індивідуальний обробіток землі став би неприбутковою справою. Хоча слід підкреслити, що навіть у вкрай несприятливих умовах селяни-одноосібники в сільськогосподарський сезон 1930 р. добилися більших успіхів, аніж колгоспи. 16 жовтня 1930р. “Правда” писала: “Якщо селянин може успішно розвивати своє індивідуальне господарство, для чого йому вступати в колгосп?”

Подібні виступи партійної та радянської преси мали заохочувати місцеві власті до застосування все нових заходів, спрямованих на ліквідацію одноосібних господарств. Завдяки їм, а також відновленню адміністративного тиску в другій половині 1930 р. удалося покласти край виходам із колгоспів.

Друга хвиля розкуркулення, що накопилася тепер, була спрямована переважно проти

тих селян-провідників, які очолювали вихід із колгоспів. Більшість із них аж ніяк не могли вважатися “куркулями”, і їхня вина полягала лише в тому, що вони очолювали опір колективізації.

Типовою у цьому плані може вважатися історія, що сталася в с. Борисівці. Герой громадянської війни обороняв селян від примусової колективізації. Представник партійного керівництва попервах підтримав його, коли він звинуватив своїх головних гонителів у ексцесах, посилаючись на сталінську статтю “Запаморочення від успіхів” та “нову” лінію партії, що випливала з неї. Але коли тиск згодом відновився, той самий “ліберальний” керівник одразу ж проголосив його “куркулем”, внаслідок чого селянина експропріювали і деякі з його дітей померли. Подібними методами вдалося зліквідувати більшість хуторів селян-одноосібників, які ще залишалися, а їхню землю включити до колгоспів. Наприклад, на хуторі Романчуки в Полтавському окрузі навесні 1931 р. у 104 родинах заарештували всіх чоловіків, а землю колективізували.

Поєднання адміністративних, силових методів та економічного тиску врешті-решт дало свої результати. Колгоспи поступово переважили. І 2 серпня 1931 р. ЦК партії ухвалив резолюцію, де зазначалось, що колективізацію повністю завершено на Північному Кавказі, в степових районах та на Лівобережній Україні (окрім районів вирощування цукрового буряку), на Уралі та на Нижній і Середній Волзі.

Одним із найбільш часто вживаних аргументів на користь колективізації називалася “допомога” села у проведенні індустріалізації, причому йшлося не лише про експлуатацію селян як засіб одержання необхідних капіталовкладень (за що ратували ліві), але й про те, щоб вивільнити певну частину населення для роботи у промисловості. Звичайно, це був аргумент не стільки на користь колективізації, скільки модернізації сільського господарства, а припущення, що колективізація стане, по суті, вирішальним фактором модернізації, було, принаймні, передчасним.

Усі партійні фракції погоджувалися, що швидка індустріалізація конче необхідна. Це пояснювалося частково ідеологічними міркуваннями — “пролетарська” держава потребувала кількісного зростання класу, на який вона повинна спиратися згідно з марксистською доктриною, але й економічні аргументи також здавалися переконливими.

Аналіз розвитку промисловості в СРСР у період здійснення першого та другого п'ятирічних планів не є завданням цієї книги. Але ми повинні зазначити, що в 1930 р. до першого п'ятирічного плану були включені грандіозні за своїм масштабом нові проекти. Сама індустріалізація стала частиною різних прискорених програм, що передбачали значно вищі темпи і обсяги введення в дію нових виробництв, порівняно з тими, що передбачались з самого початку спеціалістами — авторами п'ятирічного плану чи пропонувалися “правими”.

Ми читаємо, наприклад, про курси “інженерів” при Харківському тракторному заводі. Робітників, які проявили “надзвичайні здібності чи політичну благонадійність”, поспіхом проганяли через курси, після чого негайно посиляли на заводи. “Вони відразу намагалися виправити працю іноземних спеціалістів, вносячи невимовне замішання та руйнуючи зусилля справді здібних техніків. Знищено високоякісне та дороге устаткування...”

Кількість робочих рук у промисловості постійно росла, перевершуючи будь-які сподівання (на багатьох об'єктах кількість робітників була набагато більшою, ніж передбачалося планом — на Дніпробуді, наприклад, 65 тис. замість 38 тис.). Як ми бачили, на робочу силу, джерелом якої були експропріювані “куркулі”, дивилися несхвальне, принаймні офіційно. Останніх намагалися не допускати у промисловість, за винятком деяких районів Сибіру, хоча в багатьох інших випадках, таких, наприклад, як рубання лісу та примусова праця

на Біломорському каналі (що виявився досить таки неефективним), можна було в рамках абстрактної статистики говорити про перехід від селянського до робітничого життя. Проте основна маса нових промислових робітників могла прийти тільки з села. В період з 1929 по 1932 р. кількість промислових робітників збільшилася на 12,5 млн чоловік, із них 8,5 млн прийшли з сіл.

Зростання міського населення означало, крім усього іншого, що сільське господарство повинне було виробляти значно більше продуктів харчування, щоб прогодувати його. Згідно з державними планами і прогнозами спеціалістів, кількість міського населення у 1930 р. не повинна була перевищити 26 млн чоловік. Але вже в 1931 р. кількість городян збільшилася до 33,2 млн, що становило майже 26 % усього населення країни. Виробництво ж зерна, необхідного для їхнього споживання, зросло лише на якихось 6 %. Централізація розподілу хліба, завершена в 1930—1931 рр., супроводжувалась суворим нормуванням. Деякі радянські вчені (наприклад, Мошков і Немаков) висловлюють думку, що нормування було спричинене не стільки труднощами заготівель, скільки прагненням ліквідувати товарний ринковий обмін. Звичайно, правдою є те, що контролювання виробництва і здачі зерна державі на колгоспному рівні в цей період не мало нічого спільного з ринковим обміном у будь-якій формі.

Норми виробітку були високими. А система оплати праці пристосовувалась до сталінської ієрархічної держави, що народжувалася таким чином, щоб “можна було платити працівникові ДПУ так само, як лікареві, хоча в дійсності він одержував у десять разів більше, і показовим було те, що лікар не знав, скільки працівник ДПУ міг купити за свої гроші. Так само робітник у Москві заробляв утричі більше, ніж робітник у Харкові... Робітники з провінцій знали, скільки заробляв московський робітник і як його платня співвідносилась з їхнім заробітком, але вони не знали, скільки він міг купити за ці гроші”.

На 1932 р. вартість карбованця на вільному ринку складала лише 20 % його вартості в 1927 р. Тобто наявною була масова інфляція. Реальний заробіток робітників у 1933 р. становив приблизно десяту частину того, що вони заробляли в 1926—1927 рр. Таким чином, життя в місті аж ніяк не було ідилічним, але, як зазначає радянський дослідник Сяневич, на початку 30-х років економічні реальності не давали можливості поліпшити життя рядового робітника, зате існувало скільки завгодно можливостей зробити життя селянина настільки нестерпним, що він волів піти навіть на завод. Цей процес набув таких темпів, що незабаром набір робочої сили для промисловості перестав бути проблемою, зате з'явилася інша, — як запобігти обезлюдненню села.

Щоправда, значна частина нових промислових робітників не порвала до кінця зв'язків із землею, що зумовлювало зворотний потік від міста до села. На думку радянських істориків, як сучасних, так і попереднього періоду, “сезонні робітники, що втратили свою землю, хотіли б повернутися до неї, щоб захистити її від конфіскації, а ті, чию землю колективізували, не наслідувалися залишити колгосп, бо боялися втратити свої права на родинний дім...”. І навіть кадрові заводські робітники в невеликих містах здебільшого традиційно підтримували зв'язки з селом (офіційні документи часто посилаються на них як на противників колективізації).

Загалом же прагнення залишити колгосп було настільки сильним, що не йшло ні в яке порівняння з іншими впливами. Тому власті вживали рішучих адміністративних заходів, щоб перешкодити цьому.

Старий більшовик Х. Раковський писав на початку 1930 р.: “Опинившись у відчайдушному становищі, бідні селяни та батраки почнуть стікатися масово до міст, залишаючи

село без робочої сили. Чи дійсно можливо, щоб наш пролетарський уряд увів закон, який приписав би сільську бідноту до колгоспів?”

Однак події розвивалися саме так, як передбачав один із лідерів “правих”. “Внутрішній паспорт” було введено у грудні 1932 р. Його практичне застосування не давало можливості не тільки “куркулям”, але й бідним селянам, які хотіли б переїхати до міста, зробити це без дозволу місцевих властей. Згідно з законом від 17 березня 1933 р. селянин не міг залишити колгосп без домовленості зі своїми майбутніми працедавцями, підтвердженої правлінням колгоспу. Ці заходи суперечили давній селянській практиці. Як ми вже зазначили вище, значна частина селян (особливо в Україні) традиційно працювала в містах або ж щорічно відправлялась у пошуках заробітку в інші місцевості.

Введення “внутрішніх паспортів” і прив’язування селянина до землі повністю руйнувало ці традиції і означало, по суті, повернення кріпацтва. Більше того, підривалися самі основи селянського господарського життя, що ставило його в повну залежність від місцевих умов (запровадження “внутрішніх паспортів”, позбавляючи селян можливості покинути село, водночас зв’язувало руки й робітникам, оскільки наявність у них паспорта та “трудової книжки” використовувалась завдяки цілій системі адміністративних заходів для того, щоб утримувати їх на одному підприємстві або принаймні у межах одного міста).

Сталін не вважав колективізацію засобом забезпечення міст робочою силою, навпаки, він стверджував, що саме внаслідок створення колгоспів удалося “покінчити надалі з утечею селянина з села до міста, покінчити з марнуванням робочої сили”.

Нерідко висловлювалася думка, що колективізація, яку розглядали як засіб збільшення виробництва зерна та інших сільгосппродуктів, насправді мала слугувати джерелом коштів, необхідних для індустріалізації. Це питання було в центрі уваги партійних теоретиків, починаючи від Преображенського.

Безумовно, сільське господарство може служити джерелом забезпечення додаткових коштів для прискореного розвитку промисловості, як це відбувалося, скажімо, в Японії. І хоча сталінський “шлях” досягнення цієї мети вважався менш ефективним, а за своєю жорстокістю перевершував усе бачене досі в історії, усе ж вважалося, що він у кінцевому рахунку виявився успішним, давши можливість “вичавити” з сільськогосподарського сектора кошти, необхідні для здійснення індустріалізації.

Існує й інша точка зору. Радянський історик А. А. Барсов та американський дослідник Джеймс Міллар, які присвятили свої дослідження аналізу цієї проблеми, доходять висновку, що, попри всі сподівання, протягом 1928 — 1932 рр. мав місце внесок (хоча б і незначний) промислового сектора у сільськогосподарський, а не навпаки. І навіть той інтенсивний та відчайдушний тиск, що чинився по відношенню до колгоспників, не міг компенсувати жального занепаду сільського господарства, що став результатом самої колективізації.

У результаті світової економічної кризи в 1932 р. ціни на сільськогосподарські продукти на Заході порівняно з цінами на промислові товари різко впали. Незважаючи на це, експорт сільськогосподарської продукції став для СРСР одним із найважливіших джерел валютних надходжень. Протягом п’ятирічки щорічний експорт зерна становив 2,7 млн т, перевищивши рівень 1926—1927 рр. (2,6 млн т) тоді як експорт інших сільськогосподарських продуктів зменшився приблизно на 65 %.

Звичайно, реалізація продукції сільського господарства була важливим джерелом фінансування розвитку промисловості. Однак капіталовкладення у виробництво сільськогосподарського устаткування, не кажучи вже про величезне збільшення коштів на утримання сільської адміністрації, перевищували. Таким чином, хоча значну частину валютних

надходжень, необхідних для закупівлі найновіших машин та устаткування, забезпечував хлібний експорт, усе ж у загальному підсумку не можна стверджувати, що промисловий сектор субсидювався виключно за рахунок експлуатації селян. Причини критичного становища, що склалося в сільському господарстві, були різними. Передусім розглянемо хоча б ті методи управління ним, які почала застосовувати радянська влада, починаючи з 30-х років. Передбачаючи реальні результати колективізації, Х. Раковський ще на початку 1930 р. писав у журналі “Більшовик” (№ 7): “Поза вигадкою про колгоспників-власників, поза вигадкою про обраних керівників, створюється система примусу, яка залишає далеко позаду все, що вже існує в радгоспах. По суті справи, колгоспники не працюватимуть на себе. І єдине, що буде рости, процвітати та буяти, це нова колгоспна бюрократія, бюрократія усякого гатунку, витвір бюрократичного кошмару... Колгоспники терпітимуть нестатки в усьому, зате буде величезна компенсація у вигляді урядовців і оборонців, тайних і явних...”

Колгоспи постійно піддавались критиці за неефективність, і все ж було прийнято помилкове рішення поставити їх під контроль окружних та інших партійних комітетів, незрівнянно менш компетентних у сільському господарстві. В одному із тогочасних офіційних звітів, підготовлених працівниками англійського посольства, досить реалістично оцінювалась ситуація, що склалася в той період на селі:

“Малоймовірно, щоб радянське сільськогосподарське виробництво позитивно реагувало на поширення цих старанно розроблених паперових інструкцій. Вони сприйматимуться не інакше як відкритий терор”.

На кожному рівні державної владної структури спостерігалось прагнення перекласти вину за стан речей на представників нижчого ешелону. Радянський дослідник Калиник наводить одне з типових повідомлень з місць, що нерідко з'являлися на сторінках тогочасних засобів масової інформації: “Деякі колгоспні керівники продемонстрували злочинницьке ставлення до заготівлі зерна, особливо Качанов і Бабанський — керівники колгоспів у селах Степанівка і Новоселівка...”; “Коломієць, будучи головою сільради с. Миколаївка, поведився злочинницьки та безвідповідально щодо зміцнення колгоспів, забезпечення своєчасного збору урожаю, організації заготівлі зерна...”

У 1930—1932 рр. у СРСР повсюдно панували “цілковита дезорганізація та неефективність”, і повідомлень, що підтверджують це, існує чимало. На рівні рядового хлібороба результати партійного керівництва на селі добре ілюструє типова розповідь селянина — працівника одного з радгоспів в Україні (Єнакієве на Донеччині), який у 1931 р. скаржився своєму другові-комуністові на погане керівництво та некомпетентність, що скрізь переважали. Торкнувшись питання догляду за худобою, зокрема радгоспними свинями, він сказав: “Чудо, що вони ще досі не поздохали. Але їм уже недовго лишилося. А директора, який попустив цьому, навіть не покарають. Таких “підкуркульників”, як я, називатимуть ворогами, і ми не матимемо можливості довести свою невинність”. Коли товариш запропонував йому вийти з радгоспу, він відповів, що тоді його напевне заарештують, а якщо він залишиться, то зможе хоч якось допомогти своїм свиням і намагатиметься чинити опір директорові. За кілька місяців його таки заарештували, і пізніше він помер у тюрмі.

В одному із досить типових звітів ОДПУ за 1932 р. повідомлялось: “У колгоспі ім. Сталіна Марійської сільради Червоного району, який об'єднує понад 40 господарств, існує найцілковитіша безгосподарність. Деякі члени правління колгоспу систематично займаються пияцтвом і зловживаннями... Голова правління... колишній середняк, систематично пиячить і зовсім не керує роботою колгоспу... близько 20 гектарів вівса лежать скошені, але не збирані і майже цілком погнили... Залишилися нескошеними півтора гектара вівса, який

уже повністю згнив. Озима пшениця, яку скошили вчасно, залишилася лежати на полях, у результаті чого вона також згнила. Майже увесь висмиканий льон лежить у палі й гниє, внаслідок чого насіння майже зовсім знищене. Близько ста гектарів луків усе ще не скошено, в той час як колгоспна худоба залишилася без сіна на зиму, і за підрахунками бракує близько 4000 пудів корму. Коштом колгоспу куплено чотири колишні куркульські хати, щоб побудувати приміщення для великої рогатої худоби, яких колгосп дуже потребував, але ці приміщення порозбирали колгоспники на дрова. Сільськогосподарський реманент та упряж не відремонтовано вчасно, внаслідок чого вони стали непридатними для вживання... Аж до цього часу колгосп ще не одержав ніякого прибутку (виділено автором). Натепер, через погане керівництво та зловживання правління, деякі колгоспники... ведуть розмови про вихід із колгоспу..."

Документальні матеріали, що є в нашому розпорядженні, свідчать про існування величезної бюрократичної мережі, в рамках якої кожна установа блокувала можливість виконання завдання іншими, здійснюючи стільки організаційних та реорганізаційних заходів, що не залишалося часу для найголовнішого. З іншого боку, як зазначає американський історик Файнсод, "саме неефективність державного апарату певною мірою нейтралізувала нестерпність існуючого становища".

Дивовижні приклади безвідповідальних призначень пізніше навів П. Постишев. Можливо, найкурійознішим із них було призначення Одеського окружного партії, який направив парторганізатором до одного з колгоспів перса. Цей "уповноважений" зовсім не розмовляв по-українськи, а лише ламаною російською мовою. Про кваліфікацію цього "спеціаліста" свідчила його реєстраційна картка, де значилось, що він колись працював сторожем, охороняючи зерно.

Лише колгоспи, що мали винятково сприятливі природні ресурси та здібних і дуже кваліфікованих керівників, могли успішно господарювати в подібних умовах. Більше того, як підкреслювали у своїй книзі російські дослідники Рой і Жорес Медведєви, "у кожній області чи районі головний керівник завжди дбав про те, щоб на підвладній йому території був принаймні один "зразковий" колгосп (який діставав більшу частину добрив і устаткування, а звідси й нагороди та премії за зразкову продукцію)". Звичайно, досягалося це за рахунок дискримінації та ще більшої експлуатації решти колгоспів.

Однак, за винятком цих "зразкових" колгоспів, передові господарства також всіляко ошукували. За свідченням колгоспника, мешканця одного з таких заможних сіл, оскільки з відсталих колгоспів мало що можна було одержати, "місцева влада виконувала державні поставки нашим зерном, а нам нічого не залишалося". Одним із таких небагатьох заможних господарств був колгосп у с. Борисовці на Запоріжжі, заснований Ще в 1924 р. Але з початком масової колективізації можливість одержання харчових продуктів у колгоспі як оплати на "трудодні" стала ефемерною, тому чоловіки намагалися влаштуватися на роботу десь на стороні, посилаючи жінок і підлітків працювати в полі.

У деяких районах, зокрема в Сибіру, існували релігійні групи (євангелістів, баптистів, менонітів), що організовували справжні ефективні комуни. У 20-х роках наркомат юстиції визнав їх соціалістичними; але тепер про них твердили, що вони слугували "фасадом" для куркульських елементів, прикриваючи іменем комуни експлуатацію. Коли вони спробували одержати статус колгоспів, їм не дозволили цього зробити, а реорганізували на "радянських" засадах, виключивши найбільш активних релігійних провідників, яких, звичайно, депортували.

Безглузді намагання організувати колгоспи-гіганти породжували лише нові проблеми,

як і раніше. Один із новостворених величезних колгоспів мав 45 тис. га земельних угідь. З цього, звичайно, нічого не вийшло. Його замінили такою ж штучною системою “квадратів”, кожен із яких сягав 1000 га. Всі ці нововведення зустрічалися селянами з повною апатією або ворожістю, оскільки їхня думка при цьому повністю ігнорувалася. Подібні процеси відбувалися повсюдно, аж доки, врешті, в 1933 р. партія пішла на деякі поступки у цьому питанні. Так, було розукрупнено колгосп ім. Красіна в с. Чубаревому на Дніпропетровщині, що мав 5873 га земельних угідь і об'єднував 818 господарств, а також колгосп ім. Ворошилова в с. Покровському Донецької області, що мав 3800 га угідь, та ін.

Однак дезорганізація та безгосподарність мали місце не тільки в колгоспах. Така ж невтішна картина спостерігалася й на інших ділянках “народного господарства”. Особливо гострою була проблема зберігання і транспортування зерна, вже після того як воно надійшло від колгоспів у “державні засіки”. Більш-менш достовірні дані про втрати зерна є лише на рівні заготівельних організацій. За період з 1928 по 1933 р. вони становили близько мільйона тонн на рік або п'ять мільйонів тонн у цілому (в чотири-п'ять разів більше відповідно до втрат у 1926—1928 рр.). Це можна порівняти з обсягом зернового експорту в 1928—1933 рр., який становив 13,5 млн т. А коли порівняти їх з даними про кількість зерна, що залишалося для харчування селянства, то вони ще більше вражатимуть.

Однією з причин таких величезних втрат було збільшення кількості зерна, що транспортувалося.

Якщо на 1 січня 1928 р. кількість зерна, що перевозилося, становила 255 тис. т, то на 1 січня 1930 р. на стадії транспортування і складування перебувало 3 692 500 т, “переважно в стаціонарних вагонах або на суднах чи в портових складах, тобто в абсолютно непристосованих приміщеннях. У результаті втрати зерна були вражаючими”.

Однак неефективність та марнотратність нової аграрної бюрократії були лише частиною проблеми. Якщо заглянути глибше, то можна зробити висновок, що сам принцип вирішення продовольчого питання, який полягав у тому, що силовими, адміністративними методами можна одержати зерна стільки ж, скільки за допомогою ринкового механізму, був хибним, а головне, безперспективним. Зерно дійсно можна було добути, навіть якщо значна його частина потім пропадала. Згідно з офіційними даними, державні заготівлі зерна збільшилися з 10,8 млн т у 1928—1929 рр. до 16,1 млн у 1929—1930, 22,1 млн у 1930—1931 і 22,8 млн т у 1931—1932 рр. Тобто за три роки після початку масової колективізації уряд більше ніж подвоїв кількість зерна, яке він забирав у селян.

Ці додаткові заготівлі означали, що самим селянам зерна залишалося все менше. І справа полягала не лише в антигуманності подібних заходів, порушенні принципу соціальної справедливості. Ігнорувалися економічні стимули, які б заохочували людей до праці. “Радянська історична енциклопедія” зазначає, що в цей час “часто забирали все зерно в колгоспі, включаючи й те, що призначалося на оплату праці колгоспників”.

Відомі дисиденти Рой і Жорес Медведєви у своїй книзі пишуть, що сталінська ідея щодо вирішення зернової проблеми була досить простою. Він вважав, що якби в колгоспі знали заздалегідь, що урядові вимоги будуть великі, колгоспники працювали б удвічі інтенсивніше, щоб добитися максимального урожаю, аби хоч щось залишилося для них самих.

Основний принцип полягав у тому, що певну кількість зерна необхідно було здати державі за будь-яких обставин і лише після того як державні поставки будуть виконані, можна брати до уваги потреби самих селян. Закон від 16 жовтня 1931 р. забороняв запасати зерно для внутрішніх потреб колгоспу аж до виконання плану заготівель. Природно, що навіть місцева влада не була в захопленні від того. Радянський дослідник Мошков у своїй праці

наводить один із тогочасних документів, де йшлося про те, що в 1931 р. “деякі місцеві урядовці з обмеженим політичним світоглядом намагалися поставити інтереси своєї сільради або колгоспу на перше місце, а потреби всієї країни поставити осторонь”.

У першій половині 1931 р. м'ясо почали заготовляти тими ж самими методами, що й зерно, але хоча для досягнення результатів було вжито найжорсткіших заходів, вони виявилися нижчими, ніж у 1929 р.

Не лише вимоги держави щодо зернових поставок перевищували можливості села, система “контрактів”, згідно з якою держава “розплатувалася” з колгоспом, передбачала надзвичайно низькі ціни. Урядовою постановою від 6 травня 1932 р. колгоспам і колгоспникам дозволялася приватна торгівля зерном, однак лише після виконання державних поставок. Постанови від 22 серпня та 2 грудня 1932 р. передбачали суворі покарання (до 10 років концентраційних таборів) для тих, хто зважився б зробити це до виконання державних поставок. До якої міри уряд утискував тоді селянство стане очевидним, якщо взяти до уваги, що ціни на зерно на вільному ринку (в 1933 р.) набагато перевищували ті, які довільно призначалися урядом за обов'язкові поставки. Нижчу цифру, хоча й все ще досить упереджену, подає радянський учений хрущовської доби в “Історичній енциклопедії”. Він зазначає, що “ціни на зерно та багато інших продуктів були символічні (у десять-двадцять разів нижчі, ніж ринкові). Така система позбавляла колгоспників стимулу розвивати усупільнене виробництво”.

Держава вимагала поставок зерна від колгоспів не лише в формі обов'язкових заготівель. Згідно з урядовою постановою від 5 лютого 1933 р. колгоспи мали здійснювати натуральну оплату послуг машинно-тракторних станцій. За цією постановою, МТС мали одержувати 20 % урожаю хліба в обмін за виконання “всієї основної сільськогосподарської роботи на полях колгоспу”. Постановою від 25 червня 1933 р. проголошувалось, що буде розпочато судову справу проти будь-якого колгоспу, який намагатиметься уникнути оплати МТС. Більше того, як зазначають Рой і Жорес Медведєви, “натуральна оплата за трактори, комбайни та інше устаткування була дуже висока, у той час як ціни, за якими уряд платив колгоспові, були надзвичайно низькі. Вони, по суті, часто не покривали навіть частини витрат на вирощування урожаю”.

Ще одним способом виконання обов'язкових хлібозаготівель була надмірна натуральна плата за розмелювання зерна (лише в 1954 р. її замінили на оплату готівкою).

Постановою уряду від 19 січня 1933 р. впроваджувалась нова система обов'язкових заготівель, що дістала форму оподаткування тих земельних площ, які засівалися за планом. Ця система замінила складні довільні підрахунки, колишніх “контрактів”. Згідно з постановою найпершим обов'язком кожного колгоспу і кожного індивідуального господарства, як і раніше, залишалося виконання державних поставок. Колгоспам дозволялося продавати зерно лише після виконання плану державних заготівель у масштабах всієї республіки, краю, області, а також поповнення насінневого фонду. Проти колгоспів, які не виконували вчасно своїх місячних норм здачі зерна, застосовувалися суворі санкції. Вони мали сплачувати великі грошові штрафи і, крім того, мусили виконувати свої повні річні норми держпоставок достроково (ст. 15, 16).

Отже, як писав у своїх спогадах М. Хрущов, “ми повернулися до продуктової реквізиції, тільки тепер вона називалася податком. А крім того, було ще й те, що називалося “перевиконанням норми”. Що це означало? Це означало, що секретар парткому йшов до колгоспу і визначав, скільки зерна колгоспники потребували для своїх власних потреб і скільки вони мусили передати державі. Часто навіть не місцевий партком визначав норму таких “заго-

тивель”; держава сама встановлювала норму на всю округу. У результаті селяни нерідко мусили здати все, що зібрали — буквально все! Оскільки вони не отримували жодної компенсації за свою працю, природно, що вони втрачали інтерес до колгоспу й замість цього зосереджувалися на своїх приватних ділянках, щоб прогодувати свої родини”.

Система обов’язкових поставок м’яса, молока, масла, сиру, вовни тощо зазнала змін, так само як і система поставок зерна, згідно з постановами від 23 вересня та 19 грудня 1932 р. Норми поставок обчислювались з урахуванням загальної кількості продуктивної худоби, яку мав колгосп у даний момент.

Аграрні постанови 1932—1933 рр означали, що, виконавши свої зобов’язання по здачі зерна державі, колгоспи, крім того, повинні були: 1) заплатити МТС за технічне обслуговування; 2) оплатити вартість насіння та інші державні позички; 3) створити насіннєві резерви в розмірі приблизно 10—15 % річних насіннєвих потреб, кормові запаси — відповідно до річних потреб колективізованої худоби. Лише тоді колгосп міг робити будь-який розподіл “прибутків” серед своїх членів. Що ж до самого селянина-колгоспника, то варто підкреслити, що колгоспне керівництво менше всього турбувалося його добробутом. Праця колгоспника оплачувалася через систему так званих “трудоднів”. Але цей спосіб оплати праці зовсім не означав платню за день. Навпаки, дефініція “трудодня” передбачала можливість кількадечної праці в полі, перед тим як селянин міг записати один “трудодень” на свій рахунок.

Ідея “трудодня” обговорювалася у наукових і партійних колах ще в 20-х роках. Але запровадження його Сталіним було, здається, першим випадком використання “трудодня” як засобу серйозної політики. На практиці це означало відрядний метод праці, який гарантував максимальне зусилля від кожного селянина, який не хотів опинитися з порожніми руками та з порожнім шлунком.

“Трудодень” офіційно було запроваджено урядовою постановою від 17 березня 1933 р. Конкретний набір типових робочих норм, який передбачав два “трудодні” на день для голів колгоспів, старших трактористів та ін. і половину “трудодня” на день найнижчій групі селян, встановлено 28 лютого 1933 р. На практиці диференціація була навіть ще більшою. У деяких колгоспах, як зазначав у листопаді 1933 р. П. Постишев, витрати на адміністративний персонал та накладні витрати поглинали 30 % “трудоднів”.

Типовим “трудоднем” для рядових колгоспників, встановленим у “Зразковому статуті”, надрукованому в лютому 1935 р., була оранка гектара землі або обмолот тонни зерна. На виконання такого завдання могло піти кілька календарних днів. У 1930—1931 рр. за один “трудодень” у деяких колгоспах видавали 300 г хліба, у деяких —100 г або й зовсім нічого.

Щотижня бригадир підраховував, скільки тому чи іншому селянинові належало “трудоднів”, і в залежності від цього міг виплатити аванс готівкою або зерном. Але в принципі готівкою виплачували лише в кінці року й практично така форма оплати була найбільш розповсюдженою. Справді, за офіційними документами приблизно 80 % колгоспів затримували оплату “трудоднів” своїм членам від півтора до двох років. Але й там, де виплати здійснювалися більш регулярно, обдирувані до нитки колгоспи мало що могли дати селянам після виконання своїх численних зобов’язань перед державою.

В одному з українських колгоспів, на який посилялися як на типовий, селянам оплачувалось лише 150 “трудоднів” з розрахунку 800 г хліба та 56 копійок за один “трудодень”. За таку суму, зароблену роком важкої праці, навряд чи можна було купити одну пару черевиків. На душу населення виходило менше 200 г хліба на день

Щодо приватних ділянок і худоби, то на кожную ділянку накладался грошовий податок

(122 крб), кожен власник корови мусив здати 73 л молока і 25 кг масла. Як зазначав один із сучасників, “коли після першого колективного урожаю вони могли одержати в обмін за рік важкої праці, можливо, пару спортивних черевиків замість таких необхідних їм чобіт або ж кілька низькоякісних бавовняних виробів, вони просто переставали працювати”.

Кінцевим результатом такої дискримінаційної політики держави у відношенні до селянства, яке позбавлялося будь-яких економічних стимулів до праці, стало різке скорочення посівних площ у наступному році; в Україні, незважаючи на постійне зростання тиску згори на колгоспи, посівна площа зменшилася в 1931 р. на 4,5 %.

По суті, партія в черговий раз дістала повчальний урок у старому й разом із тим простому питанні, суть якого полягає в тому, що надмірне оподаткування ліквідує джерела прибутку.

Що ж до самого оподаткування, тут варто додати, що восени 1930 р. на нещасне населення наклали ще один податок — “державну позичку”. Це був абсолютно недо-бровільний захід, як і раніше, розміри нових виплат встановлював центр. Так, сума в 111620 крб, сплати якої вимагалось спочатку від мешканців Криницької округи, “за розпорядженням Ради народних комісарів” у жовтні була підвищена до 173 тис. крб. Деякі села вносилися до штрафних списків як такі, що проявили “злочинне запізнення”. На місцеву владу чинився неймовірний тиск, щоб спонукати її до більш рішучих дій щодо населення. “Голови сілрад,— зазначалося в одному з нормативних документів,— особисто відповідають за збирання грошей з багатих селян протягом сорока восьми годин, інакше їх збиратимуть силою”.

Колгосп фактично не був єдиним “соціалістичним” суб’єктом у сфері сільського господарства. На порівняно невеликій за масштабами частині землі давно вже існували радгоспи, які, хоча й посідали незначне місце в аграрному секторі, більше відповідали марксистській доктрині комуністичної праці. Там робітник одержував платню якраз за принципом “сільських хлібних фабрик”. Згідно з цим “фабричним” принципом радгоспи спеціалізувалися в якомусь одному виді виробництва сільгосппродукції — вирощуванні зерна, великої рогатої худоби, свиней і т. п.

У 1921 р. радгоспи мали у своєму розпорядженні лише 3,3 млн га земельних угідь. Різні спроби підвищити їхню питому вагу провалилися, хоча з 1924 по 1933 р. кількість землі, якою вони володіли, збільшилася з 1,5 до 10,8 % загальної площі сільгоспугідь. Однак виробництво продукції залишилося на тому ж рівні. У 1932 р. в офіційних постановах згадувалось про “марнотратство та повну дезорганізацію виробничих процесів” у радгоспах. В офіційній літературі так описувався рядовий радгосп: “Стан Камишинського зернового радгоспу (на Нижній Волзі) можна вважати типовим для багатьох радгоспів. Жодне з помешкань не мало ні обладнаної системи водопостачання, ні лазень, у майстернях руки примерзали до металу, не було кранів чи навіть питної води. В головному приміщенні також не було лазні, ані комори для дров, ані місця для зберігання харчових продуктів, їдальня холодна, брудна, їжа завжди одна й та ж, незадовільної якості... Деякі родини все ще мешкають у землянках”.

По суті, кількість зерна, яке вироблялося радгоспами, складала лише третину того, що їм належало здавати за планом, а з іншими продуктами справи були ще гірші. На XVII з’їзді партії Сталін говорив про роль радгоспів без ілюзій; він, зокрема, звертав увагу на їхні невинуватно великі розміри, рису, яку вони зберігають по сьогоднішній день.

Радгоспи не вимагали такого активного втручання партії у відносини із селянами, як колгоспи. Люди з підозрілим минулим стікалися масово до них, і оскільки керівництву зав-

жди бракувало робітників, воно було більш-менш толерантним. Однак в 1933—1934 рр. уповноважені ОДПУ самі встановили присутність серед працівників радгоспів 100 тис. “ворогів”, від яких позбавилися на кінець березня 1935 р. В одному радгоспі з 577 працівників 49 виявилися колишніми білогвардійцями, 69 — “куркулями”, четверо — колишніми білими офіцерами, шестеро — синами отаманів і священників. В іншому директор був сином довіреного конюха великого князя Михайла, зоотехнік — сином “куркуля”, агроном — виключеного з партії троцькіста з “куркульським минулим”, 12 бригадирів та інших працівників також виявились сумнівного походження.

Ідея, що трактор, замінивши коня, стане засобом модернізації сільського господарства, перетворення його на передовий і прибутковий сектор економіки, глибоко вкорінилася у партійному світогляді. В радянській історичній науці існують різні точки зору щодо причин колективізації. Найбільшого поширення набула думка про те, що “успішна індустріалізація країни підготувала шлях для успішного впровадження колгоспів”. Справді, тогочасне партійне керівництво вважало, що поява тракторів унаслідок індустріалізації гарантуватиме успіх колективізації, трактор розглядали як технічну основу для модернізації села.

Як уже зазначалося вище, Сталін усвідомлював, що трактори не будуть готові вчасно для першого етапу колективізації. І він висунув оптимістичну тезу, що колгоспи могли б спочатку “спиратися на знаряддя праці селянських господарств”, оскільки навіть “просте об’єднання селянських знарядь виробництва дало результати, про які наші практичні працівники ніколи не мріяли”. Нарком землеробства, керуючись вказівкою вождя, закликав у січні 1930 р. до “подвоєння продуктивності коня та плуга”.

Однак ці розрахунки ґрунтувалися на кількох помилкових уявленнях, одним із яких була думка, що кінь і плуг будуть наявні найближчим часом. Фактично ж коней у СРСР спіткала така сама доля, що й велику рогату худобу. З початку проведення колективізації кількість коней у країні зменшилася з 32 до 17 млн, або на 47 %.

Причини забою коней і великої рогатої худоби були різними. Коней рідко їли. Коли корм закінчувався, селяни часто жаліли їх і відпускали на волю, отже, “табуни голодних коней бігали дикі по всій Україні”. Інколи їх продавали. Це було легше робити, ніж з рогатою худобою, бо партійні органи спочатку все ще помилково вважали, що колгоспна система не потребуватиме коней. “Правда” з цього приводу нарікала, що в одній тільки Білорусії планувалося забити 150 тис. коней для використання чинбарним синдикатом і молочно-товарними і кооперативами їхніх шкур та м’яса, хоча 30 % забитих коней були ще придатними для праці.

Однак у найбільш згубному становищі опинилися вони в колгоспах. Коли селяни в березні 1930 р. залишали колгоспи, коней їм не повертали. А в самих колгоспах за ними погано доглядали. Відома історія про селянина, який показував американському кореспондентові “одного з найгірше утримуваних і годованих” коней, якого той будь-коли бачив, кажучи йому, що то був його власний кінь, за яким був “добрий догляд і якого добре годували”.

Один із місцевих урядовців, який супроводжував секретаря обкому комсомолу під час його відвідин колгоспів, засвідчував, що в кожному з них один-двоє коней конало щоночі. Більше того, взимку їх взагалі не було чим годувати (в деяких місцевостях винайшли один із тих типових швидких засобів вирішення проблеми, з якими часто можна зустрітись в Радянському Союзі — виявили, що в умовах нинішньої нестачі вівса та сіна, соснові галузки нібито мають безліч поживних якостей, і в деяких місцях їх збирали та робили силос; але вироблений таким способом силосований корм коні не могли їсти). Мертвих коней можна було побачити скрізь, а живого можна було купити за півтора карбованця.

Єдина сумнівна користь від падежу коней полягала в тому, що їх не потрібно було більше годувати. Те збільшення кількості ринкового зерна, що мало місце в 1928—1933 рр. (навіть ураховуючи два добрі врожаї 1930 і 1931 рр.), практично дорівнювало кількості кормів для худоби, якої вже більше не існувало.

Для забезпечення виробництва відповідної кількості тракторів власті й справді доклали великих зусиль. У 1931 р. на виробництво сільськогосподарського устаткування пішло 53,9 % всієї виплавленої у країні якісної катаної сталі. Але поки що тракторів просто не вистачало навіть щоб якось компенсувати втрату коней, не кажучи вже про те, щоб “відкривати нову добу”. Наприкінці 1930 р. 88,5 % колгоспів не мали власних тракторів, а МТС тим часом обслуговували лише 13,6 % усіх колгоспів.

Крім уже згаданих труднощів, з’явилися й нові, пов’язані з низькою кваліфікацією спеціалістів, які обслуговували трактори та іншу техніку. Не було належних стимулів для ефективного використання суспільної власності у цій та інших галузях — що залишається проблемою по сьогоднішній день, коли радянські тракторні парки доводиться майже повністю замінити кожні п’ять років (в Англії маленька ферма використовує трактор щонайменше десять років, і навіть після цього він усе ще в тому стані, коли його можна вигідно продати). Немає нічого дивного в тому, що на початку 30-х років (частково через низьку кваліфікацію радянських інженерів) серійний трактор радянського виробництва мав “дуже короткий термін експлуатації”.

Один із американських спеціалістів, зазначивши, що строк експлуатації радянських тракторів утричі менший, ніж аналогічних американських, висловив припущення, що причиною цього було недоброякісне машинне масло. Очевидно, це лише одна з причин. Надзвичайно низький рівень технічного обслуговування тракторів та комбайнів призводив до того, що вони дуже швидко виходили з ладу. Інший зарубіжний спеціаліст бачив “покинутий комбайн фірми Джон Дір останнього зразка. Він був іржавий і зіпсований. Ще кілька дощів, і його, очевидно, неможливо буде відремонтувати”. Подібних свідчень можна навести скільки завгодно.

Тут ми повинні описати місце і роль системи МТС, яка поряд з колгоспами та радгоспами була третім великим елементом соціалізації села. Як впливає із самої назви, основним або початковим призначенням цих станцій було забезпечення тракторами селянських господарств, хоча досить швидко вони також стали знаряддям політичного контролю над селянством.

Машинно-тракторні станції були централізованими парками основної маси сільськогосподарського устаткування країни — хоча деякі колгоспи мали в своєму розпорядженні певну кількість тракторів, і МТС не встановили своєї тотальної монополії аж до 1934 р.

Окремі тракторні парки МТСівського типу існували ще в 1928 р. Таким був, наприклад, тракторний центр в Одеському окрузі. Урядовою постановою від 5 червня 1929 р. їх почали організовувати в масовому масштабі. Активно функціонувати вони почали з лютого 1930 р., в цей час було створено, наприклад, вісім “станцій” у Дніпропетровському окрузі. Загалом в період 1929—1932 рр. було організовано близько 2500 МТС. Вони були надто великими за розмірами, щоб бути ефективними. Так, МТС у Харківському окрузі, маючи 68 тракторів, обслуговувала 61 колгосп, причому деякі з них розташовані на відстані до 40 км. У вересні 1933 р. 7300 годин було витрачено лише на водіння тракторів до місця їхньої роботи.

Труднощі МТС можна проілюструвати двома досить типовими історіями, одну з яких розповів емігрант, другу — високий радянський урядовець з доброю репутацією. У першій йдеться про те, як у лютому 1933 р. заарештували весь адміністративний персонал МТС

у с. Поливанці і судили за “саботаж”, за те, що трактори та інше сільськогосподарське устаткування були в занедбаному стані, тоді як воли та коні ледь животіли і не могли слугувати тягловою силою. Причини такого стану справ очевидні. Однак репресії мало що могли дати. Для того щоб утримувати машини в доброму стані, необхідні були запчастини, а їх катастрофічне не вистачало. Майстерні та кузні не мали змоги дістати пальне, залізо чи навіть дерево.

У другій історії відповідно оповідається про проблеми Красноверської МТС Одеської області. В 1933 р. вона мала виконати поточний ремонт 25 тракторів і 25 молотарок. Але в її розпорядженні було тільки три робітники, кузня та ковадло, позичене в сусідньому колгоспі. Крім того, МТС не мала жодної запчастини.

Однак МТС були не тільки технічними пунктами, а насамперед засобами соціально-політичного контролю. В них убачали “осередки пролетарської свідомості”, їх очолювали партійні працівники, працювали там робітники, тому МТС наділялися значними владними функціями щодо колгоспів, які вони обслуговували. В червні 1931 р. було проголошено навіть, що МТС повинні не лише організовувати працю в колгоспах, але й також контролювати виконання ними державних поставок сільгосппродукції. Більше того, це останнє завдання вважалося “найпершою, головною функцією” МТС.

Повноваження МТС на селі узаконювалися та ще більше розширювалися урядовою постановою від 11 січня 1933 р., згідно з якою формувалися “політвідділи” при МТС (а також у радгоспах, хоча в останніх вони мали менше значення). Заступниками начальників політвідділів призначалися співробітники ОДПУ, які наділялися спеціальними повноваженнями у здійсненні оперативно-агентурної роботи. Відніні політвідділи МТС стали вирішальним чинником влади на селі. Часто підміняючи місцеву офіційну владу, вони тим самим ускладнювали її функціонування, вносили безладдя в бюрократичну систему, яка й раніше відзначалася громіздкістю.

До кінця 1934 р. 240 тис. колгоспів, які замінили приблизно 20 млн індивідуальних господарств, що існували в 1929 р., мали у своєму розпорядженні 90 % посівних площ країни. “Зразковий статут” колгоспів (перероблений і доповнений), ухвалений у лютому 1935 р., відображав основні риси нової системи:

а) колгосп брав на себе “провадження свого колективного господарства, чітко дотримуючись планів, установлених органами робітничо-селянського уряду та своїх зобов’язань перед державою” (ст. 6);

б) першим пунктом програми своєї діяльності він брав на себе “виконання своїх зобов’язань перед державою щодо заготівель і повернення насінневих позичок та оплати боргу МТС натуральною оплатою...” (ст. 11 а); і як останнє за значенням завдання (після виконання таких зобов’язань, як поповнення насінневих та кормових запасів): “він розподіляє увесь залишок урожаю та продукти тваринництва між колгоспниками...” (ст. 11 д);

в) кожному селянинові дозволялося мати невелику ділянку землі для власного користування, обсягом від чверті до половини гектара, і лише в виняткових випадках — один гектар, а також невелику кількість домашньої худоби, виходячи з норми: одна корова, до двох голів рогатої худоби-молодняка, одна свиня з поросятами, до десяти овець або кіз, необмежена кількість домашньої птиці та кролів, до двадцяти вуликів бджіл (ст. 2, 5);

г) розподіл колгоспного прибутку серед колгоспників “здійснюється відповідно до кількості трудоднів, зароблених кожним колгоспником” (ст. 15);

д) “найвищим органом” колгоспу є загальні збори колгоспників, які обирають голову та правління у складі п’яти—дев’яти членів, котрі мають керувати його справами в перервах

між загальними зборами (ст. 20, 21);

е) колгосп зобов'язується розслідувати усі випадки розкрадання колгоспної власності та “шкідницького ставлення”, тобто “зради спільної колгоспної справи та допомоги ворогам народу”, передавати винних у такому злочинному підриванні “основ колгоспної системи” до суду, “для визначення міри покарання згідно з законами робітничо-селянського уряду” (ст. 18).

Приведені вище статті розкривають справжню суть колгоспної системи, яка полягала в тому, що селянин продовжував працювати в рамках сільськогосподарського виробництва, але більше не мав навіть тимчасового контролю над виробленою продукцією. Цілком очевидно, що подібний підхід спричинився до зниження продуктивності праці, зменшення урожайності сільськогосподарських культур. Однак, на думку сталінської верхівки, всі ці втрати були цілком виправдані досягненням головної мети — встановлення повного контролю над селом. Тим більше, що будь-яку нестачу можна було, принаймні, певною мірою компенсувати, зменшивши частку, призначену селянинові.

Починаючи від цього моменту, ми засвідчуємо попередження Сталіна та його прибічників проти будь-якої “ідеалізації” колгоспів і колгоспників. Шеболдаєв прямо заявив, що колгоспники “мали замало доброї волі щодо врахування інтересів держави”. А Каганович проголосив, що не колективізація, а заготівлі були “наріжним каменем, на якому перевірялися наша сила та слабкість і сила та слабкість ворога”. Фактично ворога належало шукати тепер у колгоспах, і саме там, серед колишніх бідних селян і середняків, треба було боротися з “куркульським” саботажем.

Колективізація не розв'язала проблем селянства, навіть якщо не брати до уваги втрату ним землі. Колгоспи були по суті механізмом, створеним для видобування хліба та інших продуктів. У принципі все колгоспне виробництво бавовни, цукрового буряку та деяких інших продуктів, більша частина вовни, шкір, а головне, лєвова частка зерна присвоювались державою.

Один із сучасних радянських літературних критиків, віддаючи належне гаданим економічним перевагам колективізації та механізації, водночас зауважує, що вони “певним чином послабили у селян почуття глибоких зв'язків з землею; послабили відповідальність людини, яка є господарем на своїй власній землі, за свою щоденну працю на ній”.

Партійний активіст, якого направили в 1930 р. до великого українського степового села Архангелка (населення приблизно 2000), знайшов вісім чоловік, що займалися збиранням урожаю. Решта байдикували, а коли гін висловив побоювання, що зерно загине, вони погодилися з ним. Він так коментує побачене: “Я не міг повірити, що втрата урожаю ніяк не обходила селян. Якись незвичайно сильні почуття мали спонукати їх до того, щоб залишити стільки зерна в полі. Я переконаний, що ніхто не скеровував їхніх дій”.

Уповноваженому вдалося добитися певних поліпшень, однак він відчував, що так і не зміг перетягти когось із селян на свій бік.

Будь-які спроби використати зерно для задоволення потреб селян вважались саботажем. В урядовій постанові від 7 серпня 1932 р. “Про охорону державної власності” (підготовлений самим Сталіним) проголошувалось, що всю колгоспну власність, як, наприклад, велику рогату худобу, всі види сільськогосподарської продукції слід вважати державною. Той, хто вчинить злочин проти цієї власності, вважатиметься “ворогом народу” і підлягатиме розстрілу або, за пом'якшуючих обставин, ув'язненню принаймні на десять років з повною конфіскацією майна. Пізніше, згідно з офіційними трактуваннями, до “ворожих елементів” почали відносити осіб, звинувачених у підробці колгоспних рахунків, звітів, саботуванні

сільськогосподарських робіт, пошкодженні колгоспної техніки й устаткування і т. д.

Протягом 1932 р. 20 % усіх звинувачувальних вироків у СРСР ухвалювалось на базі цієї постанови, яку Сталін називав “основою революційної законності в сучасний момент”. Лише в Західному Сибіру протягом жовтня 1932 р. 2000 селянських господарств було звинувачено в саботажі.

Але звинувачували не лише селян. Постанова ЦК від 11 січня 1933 р. проголошувала: “Антирадянські елементи, які пробралися до колгоспів на посади бухгалтерів, адміністраторів, комірників, бригадирів і навіть стали членами правлінь колгоспів, намагаються організовувати диверсії, виводять з ладу машини, розтринькують колгоспне майно, підривають робочу дисципліну, крадуть насіння, саботують здачу хліба державі; інколи їм навіть удавалося розвалити колгоспи”.

Постанова вимагала виключення усіх “антирадянських елементів” з колгоспів і радгоспів. Це завдання покладалося на політвідділи МТС і радгоспів, зокрема заступників начальників, тобто представників ОДПУ. В 1933 р. у 24 республіках, краях і областях 30 % агрономів, 30 % комірників та представників інших сільськогосподарських професій було звинувачено в саботажі.

На ще вищому рівні “ворогів народу” вишукували серед працівників планових органів, науковців і навіть чиновництва. Кращі сільськогосподарські працівники були людьми високоосвіченими, мали багаторічний досвід, набутий ще до революції, і цілком природно, що серед них мало хто симпатизував більшовикам. Як ми зазначали, серед цієї групи учених старшого покоління найбільшим авторитетом користувався А. В. Чаянов. Більш зполітизована група, представники якої називали себе аграрними марксистами, мала своїм лідером Л. Н. Кріцмана. Протягом років два напрями займалися дещо різними дослідженнями без будь-якого антагонізму між собою.

“Культурна революція” природно скінчилася звільненням у 1929 р. з усіх посад і відлученням від наукової діяльності Чаянова та його послідовників. Групи Кріцмана, яка підходила до розв’язання селянської проблеми з позицій поступового розвитку, позбулися в 1932 р., коли в сільськогосподарських наукових установах на перших ролях опинилися погано освічені самозванці, що задовольняли партію своїми ортодоксально марксистськими поглядами, але були фактично неуками в сільськогосподарських питаннях.

Само собою зрозуміло, що “куркулі” та “підкуркульники” проникли в наркомат землеробства, Держплан, сільськогосподарські дослідницькі центри. Аграрний банк, лісову промисловість і т. д. У березні 1930 р. в Україні ДПУ заарештувало 21 такого діяча.

22 вересня 1930 р. 48 працівників наркомату торгівлі, включаючи заступника голови науково-технічної ради з питань сільського господарства та харчової промисловості, було засуджено за саботаж державних заготівель сільгосппродуктів. “Правда” надрукувала на двох сторінках їхні зізнання, їх звинувачували в “організації голоду та в служінні інтересам імперіалізму”. Імперіалізм у цьому випадку репрезентувала англійська фірма по виробництву холодильного устаткування, яка організувала змову, щоб зірвати випуск холодильних установок в Росії з метою одержання контракту. Через три дні після винесення вироку усіх обвинувачених розстріляли.

З вересня 1930 р. оголошено про арешт дев’яťох провідних економістів та інших відомих діячів, об’явлених “контрреволюціонерами-змовниками”. Серед них — Громан, Чаянов, Макаров, Кондратьєв та ін. Усі вони безслідно зникли, хоча деяких знову публічно згадали, назвавши жертвами сфальсифікованого судового процесу (“справа меншовиків” 1931 р.), на якому Громан фігурував як головний обвинувачений. Вони “призналися” в сабота-

жі та в діяльності, спрямованій на підготовку іноземної інтервенції (нам удалось зібрати велику кількість доказів того, як добувалися їхні “зінання”). Економічний аспект звинувачень проти них був просто абсурдним. Стверджувалося, що обвинувачені (деякі з них грали важливу роль у підготовці п'ятирічного плану) намагалися значно знизити виробничі плани, ігноруючи економічні можливості країни, щоб тим самим сповільнити темпи економічного розвитку. По суті, офіційна радянська статистика доводила, що обвинувачені плановики виявили велику передбачливість у прогнозуванні реальних масштабів виконання плану. Майже в кожному випадку вони фактично вказували тенденцію злегка помилятися в оптимістичний бік. Наприклад, їх звинуватили в злочинній пропозиції запланувати виробництво сталі на 1932 р. в обсязі 5,8 млн т. План установив кількість у 10,3 млн. І хоча обвинувачені визнали на суді, що “можна й потрібно було планувати значно вищі кількості”, фактично вироблено було 5,9 млн т. Вони планували виробництво лише 7 млн т чавуну, в той час як план вимагав 17 млн т. Фактичне виробництво в 1932 р. складало 6,1 млн т”.

Колишній міністр харчової промисловості Кондратьєв брав участь у “процесі меншовиків” як “свідок”. Його самого тоді звинуватили як лідера гаданої “трудової селянської партії” (насправді неіснуючої). Партія ставила за мету саботування діяльності сільськогосподарських кооперативів і кредитних спілок, наркоматів сільського господарства та фінансів, сільськогосподарської преси, науково-дослідних інститутів з питань аграрної економіки, Сільськогосподарської академії ім. К. А. Тимирязєва. До її складу мали входити дев'ять підпільних груп у Москві, а також численні групи у згаданих установах і організаціях у містах та на селі. До складу цієї міфічної партії входило від 100 до 200 тис. чоловік.

За допомогою таких процесів партійній верхівці вдавалося ефективно заглушувати голоси політичних супротивників; крім того, подібні заходи давали зрозуміти, що незгода з нереальними планами, чи їх невиконання розцінюватимуться як кримінальний злочин. Тактика Сталіна в презентації своїх дій належним чином відповідала його меті. Він ніколи не говорив про наступ проти усього селянства, лише проти “куркуля”, класового ворога. Коли жорстокість урядового курсу, що неминуче супроводжувала його виконання, досягала сіл, він міг час від часу виступати з нападками проти кількох офіційних осіб і навіть покарати їх, всіляко рекламуючи подібні випадки. І добре налагоджений механізм всеохоплюючої пропаганди, за допомогою якого маніпулювали свідомістю не тільки членів партії, але й більшості міського населення, створював у прихильників сталінського курсу ілюзію, що експеси мали всього лише місцевий характер, а загальний провал пояснювався саботажем.

Водночас справжній стан справ у сільському господарстві дбайливо маскувався. Безглузді провіщання сподіваного підвищення рівня виробництва сільськогосподарської продукції довгий час підбадьорювали активістів і радували чужоземних легковірів. За рівнем споживання масла на душу населення мали невдовзі обійти Данію, оскільки кількість молочних корів, як очікувалося, збільшиться у два — два з половиною рази, а їхня продукція у тричотири рази. Фактично ж виробництво масла у Східному Сибіру навіть за офіційними даними, здобутими із радянських джерел, скоротилося з 35 964 т у 1928 р. до 20 901 т у 1932 р. Передбачалося у 1929 р., що в результаті використання тракторів у 1932 р. урожай зернових збільшиться на 50 %, а кількість товарного зерна на 25 %.

Уже тоді багато хто розумів, що таких результатів досягти неможливо, хоча вину можна було перекласти на диверсантів, “куркулів” та нетямущих урядовців нижчого рівня. Але розміри нестачі на той час ще не бачилися з усією очевидністю. Одна з проблем оцінки таких речей полягала в тому, що монополізована радянська статистика поступово втрачала зв'язки з реальним життям.

Передусім увели новий спосіб оцінки урожайності — “біологічний”, підраховуючи урожай ще тоді, коли він був у полі, замість того, щоб рахувати його вже в коморі. В 1953 р. Хрущов зауважував, що завдяки такому способу оцінки урожаю він перевищував реальний на 40 %. Головна “перевага” “біологічного урожаю” полягала в тому, що його можна було декларувати заздалегідь, підраховуючи максимальний, “теоретичний”, прибуток з максимально використаної посівної площі, водночас нехтуючи можливими втратами урожаю, пов’язаними з вологістю зерна та іншими факторами. Виходячи з цього можна було підрахувати частку, призначену державі та її відомствам, залишивши мінімальну остачу, або залишок, якого не існувало, селянинові. Існував навіть спеціальний указ, що забороняв збирання даних про кількість зерна, що реально надійшло в державні та колгоспні сховища, оскільки це “викривляло”, начебто, картину фактичного стану урожаю.

Індекси цін перестали публікувати з квітня 1930 р. Немає жодної інформації про ціни в статистичному щорічнику того періоду — “Соціалістичне будівництво в СРСР. 1933—1935”. А в збірнику “Соціалістичне будівництво в СРСР. 1936” відсутній навіть сам термін “ціни”. Статистичні дані про народжуваність і смертність перестали публікувати ще раніше.

Що ж по суті було досягнуто? Нічого. Рівень розвитку сільського господарства не підвищився, селянство було незадоволене. Навпаки, виробництво сільськогосподарської продукції катастрофічне зменшилося, селян гнали мільйонами на смерть і заслання, а тих, що залишилися на місці, перетворили, на їх погляд, у кріпаків. Зате держава тепер контролювала сільськогосподарську продукцію, хоча і зменшену кількісно. І колгоспи переважали повсюдно.

Чи був Сталін кращим марксистом або лєнінцем, аніж його суперники — питання, в якому існує безліч суперечливих оцінок — не є предметом нашого розгляду. Цілком можливо, що думка “правих” щодо поступової колективізації, коли селяни, спостерігаючи приклади успішного господарювання окремих колективних господарств, переконувались би в перевагах нових форм власності, була й справді химерою. В умовах існування вільної конкуренції між приватним і суспільним секторами в сільському господарстві приватний сектор завжди був би привабливішим для його традиційних спадкоємців. З наміру створити обмежену кількість колгоспів з метою привабити селянина-одноосібника їхніми перевагами нічого б не вийшло; де б вони не існували, навіть ураховуючи всі пільги, надані їм режимом, вони ніколи не змогли б добитися того, чого добивалися селяни-одноосібники в своїх господарствах. Навіть у майбутньому, незважаючи на переваги технічної модернізації, колгоспи ніколи не процвітали. У вересні 1953 і в лютому 1954 р. Хрущов у своїх офіційних звітах на пленумах ЦК зазначав, що механізоване сільське господарство виробляло на душу населення менше хліба, м’яса, молока та іншої сільгосппродукції, аніж селянин зі своїм дерев’яним плугом за часів царизму сорок років тому.

Так само це не було виключно економічним питанням. Увесь спосіб життя знищено та замінено іншим, який виявився значно гіршим. Цілком можливо, що з чисто партійних позицій Сталін міг мати рацію. Селянин не пішов би до колгоспу добровільно. Якщо останній був потрібний, селянина доводилося приневолити вступити до нього. Що ж до строків, то оскільки його ніколи не вдалося б переконати, можливо було ліпше позбутися цієї проблеми негайно.

Так чи інакше рішення Сталіна повністю відповідало марксистсько-лєнінській тезі про те, що індивідуальне селянство було класом, який “пролетарський” режим, що прагнув спрямувати суспільство на “соціалістичний” шлях розвитку, повинен був розгромити та підкорити. Ця специфічна стратегічна позиція домінувала тепер у партії, і міркування, які

ми розглянули вище, мали вирішальне значення, коли йшлося про визначення партійних поглядів. Але ж є й інші погляди, окрім партійних.

Розділ 9

Трагедія народів Середньої Азії та Казахстану

Радянська Середня Азія, теперішні республіки Узбекистан, Туркменія, Таджикистан, Киргизія, а також Казахстан — це мусульманські землі, завойовані царськими військами у XVIII та XIX ст. і знову захоплені більшовиками, які повалили місцеві революційні та інші уряди у 20-х роках нашого століття. Кампанія колективізації у цьому регіоні здійснювалася в загальних рисах майже так само, як і в європейській частині Радянського Союзу. Але мали місце й деякі особливості.

В Узбекистані, наприклад, було проголошено курс на повну ліквідацію “куркулів” у районах вирощування бавовни і лише певного “обмеження” їх на землях, де вирощували велику рогату худобу. В 1930—1933 рр., за даними сучасного радянського дослідження, власті розкуркулили 40 тис. дехканських господарств — 5 % їх загальної кількості. Так само в Туркменістані (за офіційними даними) лише в 1930—1931 рр. депортовано 2211 куркульських родин; у Казахстані розкуркулено 40 тис. господарств і понад 15 тис. “самі себе розкуркулили”, тобто ці родини втекли; за приблизними підрахунками загальна кількість розкуркулених у всьому регіоні сягала 500 тис. чоловік. Опір був лютий.

Сучасний радянський дослідник зазначає, що в 1929—1931 рр. почалося активне відновлення націоналістичного повстанського руху — басмацтва. Одним із основних завдань цього руху була боротьба з колгоспами. Загони. повстанців, що налічували до 500 чоловік, проникали до Таджикистану із Афганістану, поповнюючись по дорозі місцевими добровольцями. У Туркменістані “басмацький рух, майже повністю зліквідований у попередні роки, знову посилювався: політичне становище в республіці надзвичайно загострилося”. До складу повстанських загонів “входили не лише контрреволюційні елементи, але й деяка частина трудящого населення”, а їхня політична програма характеризується як антирадянська та антиколгоспна.

В Узбекистані, як заявив секретар ЦК КП республіки А. Ікрамов, навіть у 1931—1932 рр. діяли загони чисельністю 300—350 чоловік; відомо про 164 спроби організувати масові повстання, в яких брали участь 13 тис. чоловік, у цей же час відбулося також 77 тис. “антиколгоспних інцидентів”. Один із збройних виступів у долині Сир-Дар’ї тривав три тижні. Уже згадуваний нами Бауман — “московський намісник” усього регіону (у газетах сповіщалося про замах на нього, під час якого була поранена його дружина), заявив на вересневому (1934 р.) пленумі ЦК КП Узбекистану, що в 1931 р. повстання відбулися та-

кож у туркменському степу, в киргизькому районі вирощування великої рогатої худоби, в Таджикистані.

Як і в інших місцях, опір тут також набув форм забою худоби. Той же Бауман, виступаючи на вересневому пленумі ЦК КП Узбекистану, повідомляв, що в самій лише Середній Азії (без Казахстану) кількість коней зменшилася на третину, великої рогатої худоби — наполовину, овець і кіз — на дві третини.

У Киргизії, крім “масового забою великої рогатої худоби”, активною формою опору колективізації було також “переселення за кордон...”. Частина населення, яка мешкала в прикордонних районах, “переселилася до Китаю, перегнавши з собою 30 тис. овець і 15 тис. голів великої рогатої худоби”.

Але всі ці поневіряння і знегоди бліднуть перед величезною людською трагедією казахів.

Згідно з переписом населення СРСР, проведеним у 1926 р., в країні проживало 3 963 300 казахів, перепис 1939 р. (дані якого були значною мірою сфальсифіковані) показав 3 100 900. З урахуванням природного приросту, за приблизною оцінкою спеціалістів, втрати населення республіки від голоду та загальних репресій становили понад 1,5 млн чоловік, тобто 35 % його загальної кількості (у 1930 р. населення Казахстану значно перевищувало 4 млн). Фактично ці втрати, як показують нові статистичні дані, були навіть ще більшими. Кількість казахських господарств зменшилася з 1 233 000 у 1929 р. до 565 тис. у 1936 р. Ці жахливі втрати супроводжувалися катастрофічним скороченням поголів'я худоби. Вірніше, воно стало однією з причин людських втрат. Кількість коней та великої рогатої худоби з 7442000 у 1921 р. скоротилася до 1 600 000 у 1933 р., а кількість овець зменшилася з 21 943 000 до 1 727 000.

Причини та обставини цієї величезної людської та економічної катастрофи, для якої неможливо знайти аналогів в історії будь-якої іншої колоніальної держави, як на нашу думку, заслуговують більшої уваги дослідників.

Казахстан, завойований Росією протягом XVIII — XIX ст., створив під час революції свій власний уряд на базі національної партії Алаш-Орда, але впав під ударами Червоної армії. Однак в цьому районі було так мало можливостей для комуністичного руху, що багатьох ветеранів партії Алаш-Орда включили до складу нового уряду.

Найпівнічніша з територій середньоазіатських народів, приєднаних до Росії в останній період царського режиму, казахська територія межувала з районами Сибіру та Далекого Сходу, що також зазнали російської колонізації. У північних районах Казахстану, колонізованих численними російськими поселенцями (за період з 1896 по 1916 р. тут поселилося понад мільйон родин вихідців із Росії), розвинулося осідле сільське господарство; у південних степових, де проживали в основному казахи, переважало скотарство.

Характер казахської економіки поставив перед більшовиками ряд специфічних проблем. У 1926 р. менше чверті казахського населення було пов'язано з сільським господарством; 38,5 % займалися виключно скотарством;

33,2 % — скотарством та хліборобством. Менше 10 % казахів були повністю кочовиками, зате дві третини — “напівкочовиками”, мігруючи зі своїми стадами в літній період.

Тепер режим узявся перетворити народ кочової культури з багатовіковими традиціями в осідле (та колективізоване) сільськогосподарське суспільство протягом кількох років, у супереч глибоко укоріненим бажанням населення.

Ці питання були предметом дискусії кількома роками раніше. По суті всі експерти країни вважали, що казахи абсолютно невідгодовані до колективізації у будь-якому відношенні. Більшість спеціалістів, вказуючи на те, що казахська тваринницька економіка традицій-

но ґрунтувалася на клановій ієрархії, доходила висновку, що знищення цієї ієрархії могло б викликати економічно небезпечні для господарства республіки наслідки. Науковці, які спеціалізувалися на цьому терені, вказували, що хліборобство було б малопридатним для району, самою природою більше пристосованому для тваринництва.

І хоча радянська праця післясталінського періоду (Кучкін А. Радянська казахська аулу. М., 1962), автор якої робив висновок, що казахи зовсім не були готові до колективізації, зазнала гострої критики в СРСР, більшість сучасних радянських дослідників принаймні визнають, що вони (казахи) не були готові до масової, прискореної або примусової колективізації.

Вирішальне значення мало питання осілости кочовиків. Протягом довгого часу воно було стрижнем партійної доктрини, спрямованої на “усунення економічного та культурного анахронізму національностей”. Або, конкретніше, “осілість — це ліквідація напівфеодала-бая. Осілість — це знищення племінних стосунків...”

“Програму” розселення кочовиків уряд включив до п’ятирічного плану. В Алма-Аті було створено спеціальний комітет у справах розселення.

З економічного погляду казахський терен виглядав як потенційний “хліборобський резерв для всього радянського Сибіру та Далекого Сходу. І метою припинення кочового способу життя був розвиток великого зернового виробництва в Південному Казахстані.

Одним із результатів листопадового (1929 р.) пленуму ЦК було рішення конфіскувати землі кочового населення Казахстану, щоб побудувати на них низку величезних зернових господарств. На 1932 р. вони мали вже виробляти 1,6 млн т зерна. З економічного погляду це було чисте безглуздя. Степовий край був непридатний для вирощування зернових культур. Навіть сьогодні валова вартість тваринницької продукції в чотири рази перевищує вартість валової продукції хліборобського сектора сільського господарства.

* * *

Навіть за часів непу казахське суспільство, яке все ще підлягало своїм старим провідникам і жило в рамках старого правопорядку, дратувало радянських керівників. Кампанія за “радянську” казахську аулу (село кочовиків) у 1925—1928 рр. зазнала невдачі, бо новостворені сільради одразу ж потрапили під контроль традиційних місцевих провідників. Кланова організація та відданість мусульманським традиціям стали могутньою перешкодою партійним впливам. Троцький з цього приводу зауважував, що Голоцокій (головний партійний керівник у Казахстані) “проповідує громадянський мир у російському селі та громадянську війну в аулі”. На XV з’їзді партії в 1927 р. Молотов, у свою чергу, стверджував, що провідники “феодалного” клану або баї “масово позбавили державу хліба”.

У січні 1929 р. серед казахів налічувалося лише 16 551 комуніст, а в сільських районах Казахстану в 1931 р. було всього 17 000 комуністів — росіян і казахів, причому лише чверть із них “діяла” в районах, де переважало казахське населення.

Згідно з постановою уряду від 27 серпня 1928 р., ухваленою з “ініціативи” ЦК партії, підлягала конфіскації земельна власність “тих найбільших скотарів серед корінного населення, чий вплив перешкоджає радянській аулу”. Йшлося також про депортацію байських та “напівфеодалних” родин, щоправда на цій стадії лише 696, і конфіскацію півмільйона голів їхньої рогатої худоби. Але навіть це справило незначний вплив на казахське суспільство. Коли дійшло до повного розкуркулення у 1930 р., 55—60 тис. господарств затаврували як “байські”; 40 тис. було розкуркулено, а решта покинула рідні місця, залишивши непризвольне все своє майно.

* * *

Пленум ЦК комуністичної партії Казахстану, який відбувся 11—16 грудня 1929 р., підтвердив свою рішучість виконати рішення листопадового пленуму ЦК щодо генеральної лінії партії на колективізацію сільського господарства. Пленум підкреслив, що “розселення” кочовиків є необхідною передумовою його здійснення (хоча офіційна постанова про постійне розселення усіх кочовиків РРФСР була ухвалена лише 6 вересня 1930 р.). ЦК КП Казахстану вирішив негайно розпочати розробку програми розселення кочовиків, і в січні 1930 р. ЦВК Казахстану постановив, що з 566 000 кочових та напівкочових господарств 544 000 підлягають розселенню до кінця першої п'ятирічки.

У питанні розселення кочовиків, так само як і в проведенні колективізації, партія навіть не намагалася робити вигляд, що їй потрібна добровільна згода населення, або що вона шукатиме якогось компромісу з ним. Казахстанські комуністичні лідери дотримувалися думки, що примусова колективізація була помилковою. Що ж до примусового розселення, то вони вважали його необхідним і цілком виправданим кроком. А проте й саму колективізацію вони проводили досить ревно, абсолютно не дотримуючись хоч якоїсь подоби добровільного принципу. Згідно з постановою уряду від 5 січня 1930 р. тваринницькі райони Казахстану включалися до категорії земель, що підлягали повній колективізації до кінця 1933 р. Щодо усунівлення самої худоби, то в цьому питанні чіткого курсу так і не було вироблено. У деяких колгоспах її відбирали, а потім повертали.

Автори дослідження “Колективізація сільського господарства Казахстану” (Алма-Ата, 1967. Т. 2. С. 287) зауважували з цього приводу, що в умовах, коли казах радше заб'є худобу, аніж її віддасть, набула поширення згубна практика, коли влада спочатку видавала розпорядження про конфіскацію, а потім вибачалася й скасовувала свій наказ.

На 10 березня 1930 р. було колективізовано 56,6 % господарств республіки, однак у районах кочового скотарства цей показник становив 20 %, а то й менше. У багатьох районах, незважаючи на згадувану вже статтю Сталіна “Запаморочення від успіхів”, опубліковану 2 березня 1930 р., вжили заходів до послаблення тиску на селян лише в кінці квітня або на початку травня.

Більшість радянських джерел засвідчує, що колгоспи, організовані навесні 1930 р. перебували в хаотичному стані. Мало було будинків, комор, сільськогосподарського устаткування; особливо гостро відчувалася нестача орної землі. Багато селищ, заснованих у пустелях і напівпустелях, не мали ніяких джерел постачання води, і їхні мешканці були позбавлені можливості утримувати навіть худобу. Більше того, селища не забезпечували кормами, а “гнати стада на пасовиська було заборонено”. Деякі колгоспи зовсім не мали ні насіння, ні худоби, ні будь-якого іншого майна. П'ятирічним планом передбачалося лише будівництво 1915 житлових приміщень та 70 комор, але навіть з цієї запланованої кількості фактично збудували лише 15 % житлових приміщень і 32 % комор! Офіційні джерела повідомляли, що 320 тис. колишніх кочовиків-скотарів, розселених у 1930—1932 рр., забезпечили 24106 будинками і 108 лазнями.

Новостворювані колгоспи об'єднували в середньому 10—20 аулів (у кожному з них мешкало 10—15 родин), розміщених на відстані кількох кілометрів. Таким чином, територія одного такого колективного господарства нерідко перевищувала 200 кв. км. З перших же кроків своєї діяльності вони зіткнулися з безліччю проблем. У деяких районах на 12 колгоспів припадав один бухгалтер, на 50 колгоспів—один технічний спеціаліст. У червні 1930 р. в республіці налічувалося усього 416 агрономів та інших сільськогосподарських спеціалістів,

лише четверо з них — казахи. Більшість колгоспів не мали, по суті ніяких перспективних планів і функціонували лише щоб вижити, в найліпшому випадку.

Казахський дослідник А. Б. Турсунбаєв у своїй книзі “Перемога колгоспного ладу в Казахстані” (Алма-Ата, 1957. С. 144—148) наводить докази поширення в республіці опору заходам властей. Партійні активісти напшовхнулися на збройний опір, і багатьох із них було вбито (в усякому разі з 1200 “двадцятип’ятитисячників”, відряджених до республіки навесні 1930 р., менше 400 перебувало в тваринницьких районах). Мобільні загони казахських повстанців нападали на колгоспи і забирали або вбивали худобу. Аульні об’єднання розробляли координовані плани боротьби проти влади. По всіх аулах розсилалися посланці, які закликали казахів не вступати до колгоспів. Загони повстанців-басмачів зростали кількісно, вступаючи в справжні бої з військами ОДПУ. Чимало казахів тікали до інших республік або до Китаю. З 33 тис. родин, що переселилися до Туркменії, багато приєдналося до бунтівних загонів басмачів.

В організації всенародного опору прискореній колективізації власті звинувачували передусім націоналістичну казахську партію Алаш-Орда. Ще на початку 1930 р. було оголошено про “змову”, в якій брали участь значні націоналістичні діячі. Повідомлялося також про начебто виявлені “осередки опору”, створені учасниками змови в усіх аулах, що чинили сильний опір.

Офіційну точку зору, якої усе ще дотримуються стосовно історії національного опору, добре ілюструє стаття, вміщена в газеті “Красная звезда” за 10 квітня 1984 р., яка щиро хвалить ранні роки кар’єри покійного Костянтина Черненка, проведені ним у збройній боротьбі проти сил національного опору в складі прикордонних військ ОДПУ “Східного прикордонного округу” Казахстану та Киргизії в 1930—1933 рр. (можливо, автор статті хотів провести паралель з аналогічною боротьбою проти мусульманських партизанів у Афганістані). За офіційними повідомленнями, басмачий рух було придушено у 1933 р., хоча невеликі загони продовжували діяти до 1936 р.

Як і в інших місцях, опір включав забій худоби. У багатьох районах до 5 % худоби було знищено уже в перші тижні колективізації. В одному з радянських джерел йдеться про втрату 2,3 млн поголів’я великої рогатої худоби та 10 млн овець у 1930 р.; за іншими даними, в 1929—1930 рр. через нестачу кормів поздохало 35 % худоби.

Більшу частину віцілої колективізованої худоби передали великим радгоспам, але через брак пристосованих приміщень, як свідчить одне з джерел, лише в радгоспі “Гігант” з 117 тис. пережило зиму всього 13 тис.

Якщо людські втрати не дуже хвилювали московських керівників, то економічну катастрофу вони сприйняли досить хворобливо, влаштувавши масову чистку місцевого керівництва. На середину 1930 р. лише в двох округах розпущено п’ять районних партійних комітетів, заарештовано сто урядовців. Наприкінці 1932 р. проведено чистку республіканського керівництва.

Напочатку кочовиків часто примушували вступати до колгоспів артільного типу, але на XVI з’їзді партії, що відбувся у червні — липні 1930 р., запізно вирішили, що ліберальніші ТСОЗи (товариства спільного обробітку землі) — більш ефективна форма об’єднань для напівкочових районів. До 1 квітня 1930 р. було колективізовано 52,1 % сільського населення. На 1 серпня цей показник зменшився до 29,1 %, потім знову підвищився і на 1 вересня 1931 р. становив 60,8 %.

У червні 1930 р. місцеве керівництво вирішило повернути сільськогосподарський реманент і худобу приватним господарствам у кочових та напівкочових районах; але в листопаді

1930 р. воно знову колективізувало сільськогосподарські знаряддя, а в червні 1931 р. також і худобу, в результаті чого піднялася нова хвиля забою великої рогатої худоби та овець.

Узимку 1931 р. в партійних колах визнали, що грандіозні зернові проекти 1928 р. провалилися. Засівалася лише чверть запланованих земельних площ, але продуктивність праці; а значить і її результати, були дуже низькими. В офіційних документах того часу йшлося про нестачу худоби, насіння, знарядь, будівельних матеріалів. Людей переселяли з однієї місцевості до іншої в надії (звичайно, марній), що, можливо, в іншому місці вдасться 'досягти кращих результатів. До лютого 1932 р. близько 87 % усіх колгоспів у Казахстані та 51,5 % усіх приватних господарств (більшість із них — кочові скотарі) залишилися без худоби. В 1926 р. майже 80 % казахського населення заробляло собі на прожиток розведенням худоби. Улітку 1930 р. цей показник складав лише 27,4 %. Але сільське господарство не давало людям ніякого вибору, оскільки площі орних земель збільшилися лише на 17 %. Наведені дані дозволяють певною мірою досягнути розміри та глибину цієї створеної людьми катастрофи.

Звичайно, казахи забирали свою худобу з колгоспів у тих рамках, в яких це дозволяли їм у першому півріччі 1930 р., а коли в 1931 р. розпочалася нова кампанія колективізації, власники ховали її у віддалених ярах та лісах. Узимку вони мусили забити Я, заморозити та сховати м'ясо, маючи вдосталь їжі аж до настання відлиги. Але навесні 1932 р. вже скрізь лютував голод. Лише трохи полегшало з дальшим (щоправда обмеженим) відновленням поголів'я приватної худоби наприкінці 1932 р.— 123600 голів великої рогатої худоби та 211400 овець і кіз — мале число в порівнянні з величезними стадами та отарами, які існували до 1930 р.

Жителі аулів, які раніше постійно споживали м'ясо та молоко, тепер не мали нічого. Багато хто здався, вступивши до колгоспів та радгоспів. Але й там становище було катастрофічним. В одному радгоспі, за словами очевидця, "єдине м'ясо, яке вони мали протягом шести місяців, було верблюже вим'я".

Дехто шукав порятунку в переселенні до інших районів. Але так чи інакше кількість жертв досягла катастрофічних розмірів. Як зазначив радянський історик часів хрущовської відлиги, сталося "величезне руйнування продуктивних сил, яке супроводжувалося численними людськими жертвами".

Причиною катастрофи були економічні та політичні прорахунки у вузькому значенні цього слова, але, якщо розглядати це явище більш глибоко, можна дійти висновку, що його причини крилися в нерозумінні природи людських культур у найширшому значенні цього слова. Схематизм і поверховий характер теоретичного мислення та практичного підходу вищих партійних кіл, виявлені в Казахстані, надзвичайні та винятково показові (не дивно, що саме в ці роки, як засвідчують офіційні джерела, в Південному Казахстані іслам посилювався більше, ніж. будь-коли).

Голод у Казахстані мав штучний характер, як і голод 1921 р., оскільки був наслідком ідеологічно вмотивованої політики, необачно застосованої. Як і на Україні, він не створювався навмисне, просто заради голоду. Більше того, наприкінці 1932 р. московське керівництво виділило два мільйони пудів зерна для голодуючого населення Казахстану, щоправда, менше півпуда на особу, але більше, ніж дістала Україна.

Разом з тим багато хто з дослідників уважав, що ефективність незапланованого казахського голоду у придушенні місцевого опору була корисним зразком для Сталіна, коли голод прийшов в Україну. Місцеві партійно-урядові органи в офіційному звіті ЦК від 10 листопада 1934 р. охарактеризували ситуацію в республіці як "голод, що набув великих масштабів у районах вирощування великої рогатої худоби в 1932 р. і був ліквідований на

початку 1933 р.”; далі у звіті повідомлялося, що припинилися також переселення за кордон і “бродяжництво казахських скотарів”.

Щодо бродяжництва, то лише 30 % із тих півмільйона чоловік, яких було “розселено” в 1930—1932 рр., вважалися повністю розселеними, тобто одержали землю, будівлі та знаряддя. І дійсно, майже 25 % розселених у 1930—1932 рр. наприкінці 1932 р. знову вдалися до міграції, хоча й залишилися без худоби та майна. Причинами цих переселень були відчай і цілковите порушення нормального способу життя, руйнування суспільства та його господарства. Нові, позбавлені власності, кочовики наприкінці 1933 р. все ще становили 22 % казахського населення. За приблизними підрахунками; в 1930—1931 рр. 15—20 % казахського населення покинуло республіку. З них 300 тис. переселилися до Узбекистану, решта — до інших республік радянської Середньої Азії та Китаю. Навіть офіційні джерела називають еміграцію “масовою”. Тих, хто переселився до інших регіонів радянської частини азіатського континенту, спіткала така сама доля, що й тих, хто залишився вдома, багато з них повернулися назад до рідних осель у відчай.

На XVII з’їзді партії, що відбувся у лютому 1934 р., вину за допущені похибки у проведенні колективізації в Казахстані по суті було перекладено на місцеве керівництво, яке “невдало” здійснювало розселення кочовиків. Але так чи інакше, до 1936 р. в Казахстані було “розселено” 400 тис. родин. За цей же час для них було збудовано всього 38 тис. нових житлових приміщень.

Ця “перемога” супроводжувалася відмовою від певних поступок, пов’язаних з функціонуванням ТОЗів як місцевої форми колективізації. У 1935 р. їх перетворили на звичайні колгоспи. До 1938 р. колективізацію в її ортодоксальній формі було завершено.

У Киргизії, як і в інших регіонах Союзу, голод був закономірним результатом “розселень” кочовиків. З 82 тис. кочових господарств (майже 50 % загальної кількості) тут було розселено 44 тис. Зусиллями місцевих та центральних властей для них спорудили 7895 житлових будинків та три лазні. Така ж доля спіткала татарську і башкирську меншини у Західному Сибіру.

Один із місцевих партійних керівників у Челябінську під час розмови з зарубіжним комуністом заявив, що “голод був дуже корисний для нас на Уралі, в Західному Сибіру та в Заволжі. В цих районах утрат від голоду зазнали переважно чужі народи. Їхнє місце зайняли російські біженці з центральних губерній. Звичайно, ми не націоналісти, але ми не можемо оминати цього корисного для нас факту” (що Сталін дотримувався такого ж погляду, знаходимо підтвердження у практичних заходах, здійснюваних місцевими властями цих регіонів. З особливою жорстокістю здійснювалася ця політика щодо українців у 1933 р.). Смертність серед азіатських мусульманських народів, зокрема башкирів, челябінський партійний діяч пояснював переважно їхньою неспроможністю перейти від кочового до осілого способу життя, як передбачалося п’ятирічним планом.

Хрущов у своїх спогадах писав, що під час поїздки до Самари в 1930 р. він відвідав один із чуваських колгоспів і бачив там колгоспників, які вмирали від голоду. Далі на схід принаймні 50 тис. бурятів і халків переселилися до Китаю та Монголії. У Калмики, де життєвий уклад населення мало чим відрізнявся від казахського, близько 20 тис. чоловік, тобто майже 10 % населення, померли від голоду. Водночас кількість кочовиків-калмиків збільшилася з 1926 по 1939 рік (навіть за сумнівними даними “перепису” 1939 р.) лише на 1 %. Один із керівників калмицьких комуністів Араш Чапчаєв, виступаючи на місцевому з’їзді Рад, у квітні 1933 р. з гіркотою констатував, що колись заможні села перетворилися на пустки, а їхні жителі повмирали. Він закликав розпустити колгоспи. Такого роду заява

не могла залишитися непоміченою, і сміливий комуніст невдовзі безслідно зник. Відомо, що на початку 30-х років велика кількість калмицьких “куркулів” перебувала у концтаборі на Північному Уралі, але до середини літа 1933 р. більшість із них померла. Депортованих колишніх кочовиків, звиклих до степової волі, посиляли працювати на шахти, рудники або лісорозробки. Нові, позбавлені м'яса, харчові раціони не пішли їм на користь, і вони мали навіть більше труднощів, ніж російські селяни, в оволодінні бурильним та іншим устаткуванням.

У Монголії, яка формально не входила до складу Радянського Союзу і називалася “народною”, а не соціалістичною республікою, хоча фактично перебувала під московським контролем, також провели колективізацію. На початок 1932 р. монголи втратили 8 млн голів худоби — третину всіх своїх отар. У травні 1932 р. вони одержали інструкції змінити курс і відмовитися від колективізації.

Розглядаючи долю населення радянських азіатських земель, маємо хоча б побіжно згадати тут дивовижну історію забайкальських та приамурських козаків, які віддавна селилися уздовж кордону, що проходить по річках Амуру та Уссурі, так само, як колись у районах Кубані та Дону. В 1932 р. партійний працівник побачив там нещодавно залишені села, причому складалося враження, що їхні мешканці робили це з явним поспіхом, залишивши навіть частину худоби та децю з домашніх речей. Як виявилось, усе населення масово перейшло замерзлі ріки, забравши з собою більшу частину свого майна, щоб уникнути розкуркулення та неминучого голоду. За кордоном жили козаки, що повтікали раніше, і їхні умови життя виглядали значно привабливіше; отже, ті, про яких оповідав партійний діяч, залишили рідні місця, щоб приєднатися до них.

Доля населення радянських азіатських теренів у результаті розкуркулення та колективізації багато в чому була схожою з долею народів Європейської частини СРСР. Але географічні та культурні розбіжності зумовили й певні особливості, що відбилися на їхньому становищі. Передусім застосування партійної доктрини до казахів і меншою мірою до інших кочових народів в економічному плані було рівнозначним силовому нав'язуванню невикористаних форм існуючому соціальному правопорядку, що призвело до катастрофічних наслідків. Стосовно ж людського фактора, це означало смерть і страждання пропорційно навіть більші від тих, що сталися в Україні.

Розділ 10

Церкви та народ

Одним із значних осередків сільського життя були, звичайно, церкви. Більше того, вони репрезентували альтернативний погляд на життя, аніж той, що його пропонував більшовицький режим.

Атеїзм вважався однією з основних засад комуністичної Ідеології, і партія бачила в релігії свого лютого ворога. Фактично це відомо майже кожному, і представники радянської влади не пропускали будь-якої нагоди, щоб заявити про свою позицію у цьому питанні. Ми процитуємо лише одне висловлення, яке найбільш переконливо та авторитетно (враховуючи ім'я автора і той факт, що висловлювання це й досі регулярно з'являється у його друкованих творах) відбиває офіційну точку зору. Ленін у відомому листі до Максима Горького від 13—14 листопада 1913 р. виклав партійні позиції щодо релігії цілком категорично: “Всяка релігійна ідея, всяка ідея про всякого боженьку, всяке кокетування навіть з боженькою є найневимовніша мерзота... найбільш небезпечна мерзота, найбільш огидна “зараза”. Мільйон гріхів, пакостей, насильств і зараз фізичних... далеко менш небезпечні, ніж тонка, духовна, прибрана в найбільш пишні “ідейні” костюми ідея боженьки...”

Всякий, навіть найбільш витончений, найбільш благонамірний захист або виправдання ідеї бога є виправдання реакції”.

Існували різні методи боротьби з небажаними віруваннями, що ґрунтувалися на цій ленінській тезі. Одним із тактичних прийомів, широко вживаних протягом усього періоду існування радянського режиму, було твердження, що релігія відіме зі зникненням класового характеру суспільства, яке породило її, і що переконання (радіше ніж сила) у теоретичному плані є найкращим засобом, який слід поєднувати на практиці з державними заходами. Різниця в підході до віруючих у різні періоди антирелігійної кампанії, яку провадила партія, полягала лише в розмірах і характері тиску на них, який, на думку властей, найбільше відповідав даному моменту.

З іншого боку, існувало також бажання створити якнайкраще враження не тільки у себе в країні, але й передусім за рубежом, оскільки це могло б сприяти підтримці режиму або хоча б нейтралізувати неприязнь принаймні частини можливих зарубіжних прихильників більшовизму, які плекали “релігійні упередження”. На практиці це означало, як і в інших галузях, звичайні посередні методи розв'язання проблеми і (в залежності від вимоги курсу в той чи інший момент) маскуванню під толерантність, поряд з контролем і приниженням церков, аніж відкрите переслідування.

Існують різні погляди щодо скли та характеру релігійних вірувань серед селянства. Де-хто вважає, що селяни більше дотримувалися стародавніх, напівпоганських забобонів. Але

те ж саме можна стверджувати і стосовно західноєвропейського села; і хоча формально нехристиянські ці погляди практично не вважалися несумісними зі справжньою християнською вірою — таким уже є еклектичний розум людини.

Інші вбачали в позиції селян усього-навсього вірність церковним ритуалам, яка поєднувалася водночас із більш-менш антиклерикальним ставленням до офіційного священицького сану. Але навіть і в цьому випадку вони сильно обурювалися, коли уряд робив спроби закривати церкви, які вони вважали центрами свого ритуального життя. Однак у міру того як священики ставали переслідуваною меншістю і деякі з них, слабкіші духом, підкорялися властям або зовсім відходили від релігії, основна маса селянства майже повсюдно, як повідомлялося, об'єднувалася на захист більшості священиків, які намагалися оборонити свій спосіб життя та віру.

Більше того, навіть якби марксистський погляд на релігію був правильний, в умовах неймовірно важкого, безпросвітного життя селянина, особливо починаючи з 1929 р., вона залишалася для нього єдиною справжньою втіхою. Один із радянських дослідників приводить висловлення опозиційне настроєного селянина, який заявив, що, як на його думку, “зарано ще скасовувати релігію... якби стан справ був інакший, якби можна було сподіватися хоч на якусь підтримку, коли щось трапляється з людиною, тоді можна було б почувати себе краще, і в релігії не було б потреби”.

У цьому розділі ми не розглядатимемо повністю питання релігії в усій його неосяжності та складності, а тільки в зв'язку з розкуркуленням та колективізацією, з одного боку, та антиукраїнською кампанією, з іншого.

Перед революцією кількість прихожан православної церкви становила близькою 100 млн. У її віданні було 67 єпархій, 54 457 церков, у яких несли службу 57 105 священиків і дияконів. У Росії функціонувало також 1498 монастирів, де мешкало 94629 монахів та послушників.

Перша радянська конституція, прийнята 10 липня 1918 р., гарантувала всім громадянам право на релігійну та антирелігійну пропаганду. “Право” на пропаганду було, таким чином, на цій стадії теоретично рівним для обох сторін, хоча, безперечно, сторона, яка могла використовувати пресу, спиралася на підтримку держави, мала інші незліченні переваги, займала ліпше становище, аніж її опоненти.

На церкви постійно накладалися всілякі правові обмеження. Їхню власність націоналізували без будь-якої компенсації, причому представникам місцевої влади надавалося право використовувати “будинки та речі, потрібні для богослужіння”, хоча й інші групи могли також користуватися ними зі світськими цілями. Церкви піддавали тим самим правилам, що й інші громадські об'єднання, і їм заборонялося “робити обов'язкові збори - [пожертвувань] чи провадити оподаткування”, “примушувати своїх членів щось робити супроти їхнього бажання або карати їх” — фрази, відкриті широким інтерпретаціям. Згідно з статтею 65 Конституції 1918 р. священики та інші служителі релігійного культу оголошувались “слугами буржуазії” та позбавлялися громадянських прав. Це означало, що вони не мали права на одержання продуктових карток, а їхнім дітям дозволялося відвідувати лише початкові школи і т. д.

Урядовою постановою від 28 січня 1918 р. заборонялося викладання релігії в школах, хоча дозволялося “вивчати чи навчати релігійних дисциплін приватне”. Останнє пізніше обмежили постановою від 13 червня 1921 р., згідно з якою заборонялося викладання релігії будь-де групам осіб віком до 18 років.

Уряд конфіскував церковні землі, так само як і поміщицькі. Селянство підтримало цей

захід у тій його частині, що стосувалася великих земельних наділів, які належали “центральної церкві” та її магнатам. Однак значною частиною “церковної землі” фактично володіли окремі парафії, чиї парохі орали її самі, піднаймали робітників або здавали в оренду селянам.

Майже всі монастирі власті позакривали, а їхнє майно конфіскували. За свідченням очевидців, селяни, зокрема, не виявляли бажання виганяти монашок (а їх було утричі більше, ніж монахів).

У своїй боротьбі проти церкви уряд, звичайно, не обмежувався правовими та конституційними заходами. До 1923 р. було розстріляно 28 єпископів і понад тисячу священників, багато церков закрито або зруйновано.

У лютому 1922 р. уряд ухвалив рішення про обов’язкову передачу всіх релігійних атрибутів із золота, срібла та коштовних каменів у фонд допомоги жертвам голоду. Сталін пізніше високо оцінив проявлену Леніним кмітливість: конфіскувати церковні коштовності начебто для врятування мас, що вмирали з голоду,— захід, який інакше важко було б здійснити, а тим більше виправдати. І все ж опір з боку селян був досить відчутним. Газета “Правда” повідомляла 20 квітня 1922 р. про 1400 сутичок, що відбулися біля церков. У квітні — травні 1922 р. власті притягли до суду 54 православних священників та мирян, звинувативши їх як організаторів цих “контрреволюційних” виступів. П’ятеро з них були страчені, інші засуджені до різних строків ув’язнення. Через три місяці на тій же підставі були засуджені до розстрілу митрополит Петроградський та троє інших священнослужителів.

Після серії погромних судових процесів власті заарештували патріарха Тихона і організували нову “живу церкву”, яка перебрала контроль до своїх рук. 84-х єпископів і понад тисячу священників виключили з їхніх єпархій та парафій. Але “жива церква” майже не дістала підтримки, і наступного року партійна верхівка, звинувативши патріарха “у зв’язках з іноземними державами, у контрреволюційній діяльності” і т. д. врешті звільнила його, досягнувши з ним угоди.

Запровадження непу супроводжувалося деяким послабленням атак на релігію. Тут, як і в інших сферах, період аж до 1928 р. був порівняно мирним. Перепис 1926 р. показав, що в містах і селах залишалося ще понад 60 тис. священників та інших представників релігійного культу різних віросповідань, які мали повну можливість цілковито віддаватися своєму покликанню. Майже у кожному селі був бодай один священник. Наприкінці 1929 р. тільки в РРФСР діяло ще майже 65 тис. церков усіх віросповідань.

З іншого боку, неспокійний період став нагодою для запровадження мирніших засобів тиску. В 1925 р. засновано Лігу безбожників “для надання допомоги партії шляхом об’єднання всієї антирелігійної пропаганда під загальним партійним керівництвом. Ліга видавала різні журнали атеїстичного спрямування, заснувала антирелігійні музеї, організувала 68 антирелігійних семінарів і т. п. Водночас іншим організаціям, зокрема профспілкам та Червоній армії, пропонувалося проводити активну антирелігійну пропаганду серед своїх членів.

Після смерті патріарха Тихона у квітні 1925 р. тимчасового провідника церкви митрополита Петра заарештували та вислали до Сибіру. Його наступника митрополита Сергія також заарештували, потім звільнили, але пізніше знову ув’язнили. З нових ієрархів, висвячених у сан на заміну репресованих, десять невдовзі заарештували. Але цей упертий опір справив таке враження на уряд, що змусив його замислитися над потребою компромісу, і в 1927 р. Сергій домовився з властями про ще один “спосіб існування” для церкви, після чого його звільнили.

З початком нової боротьби проти селянства партійно-радянське керівництво вирішило,

що настав час відновити атаку проти церкви, особливо на селі.

Антирелігійна кампанія активізувалася влітку 1928 р. Протягом наступного року монастирі було закрито, а монахів заслано.

Згідно з законом, прийнятим 8 квітня 1929 р., релігійним організаціям заборонялося “створювати фонди взаємної допомоги, надавати матеріальну підтримку своїм членам, організувати спеціальні молитовні чи інші збори для дітей, молоді та жіноцтва, групи вивчення Біблії, літературні, ремісницькі, робітничі, релігійні та інші подібні гуртки чи філії, організовувати екскурсії, дитячі майданчики, відкривати бібліотеки, читальні, санаторії чи групи медичної допомоги”. По суті, згідно з офіційним коментарем, церковна діяльність зводилася виключно до відправлення богослужінь.

22 травня 1929 р. були внесені зміни до статті 19 конституції: замість “свободи релігійної та антирелігійної пропаганди” проголошувалася “свобода релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди”; водночас наркомат освіти вніс нові зміни до шкільних програм: якщо раніше викладання в школі велося на основі нерелігійності, то відтепер воно мало бути виключно антирелігійним.

Разом з тим релігія процвітала. Звіти ОДПУ 1929 р. засвідчують посилення релігійних почуттів навіть серед промислових робітників. “Навіть робітники, які не приймали священників минулого року, прийняли їх цього року”, — зазначалося в одному з них.

Улітку 1929 р. ЦК провів спеціальну конференцію, присвячену питанням боротьби з релігією. У червні 1929 р. відбувся Всесоюзний з'їзд війовничих атеїстів. Протягом наступного року наступ на релігію посилювався з кожним місяцем по всій країні.

Природний інстинкт партійних активістів, справді ленінський погляд на релігію виступили назовні замість колишньої тактичної стриманості. Великий концентрований наступ на церкви розпочався наприкінці 1929 р. і досяг свого апогею у перші три місяці 1930 р.

Розкуркулення було слушною нагодою для атак на церкву та на окремих священників. Партія дотримувалася погляду, що “церква — це агітпроп куркуля”. Друкований орган ЦК, газета “Правда”, 11 січня 1929 р. виступила з нападками на селян, “які співають приспів: “ми всі Господа діти” і заявляють, що серед них нема куркулів”.

Перша хвиля репресій, що поглинула заможних селян, — “куркулів”, супроводжувалася, як і слід було чекати, депортацією священників. Визначення куркульського господарства, випущене урядом у травні 1929 р., дозволяло включати до цього розряду будь-яке селянське господарство, яке мало “нетрудові прибутки”; священників саме так і окреслено (партійні агітатори, в гідному порівнянні становищі, характеризувалися, навпаки, як “робітники”!).

Власті всіляко намагалися звинуватити священників у зв'язках з вигаданими “куркульськими організаціями”, що, на їхню думку, “мало особливо небезпечні наслідки, оскільки поруч з явними ворогами радянської влади значна частина релігійного люду — селяни — середняки та бідняки, обдурені священниками, часто брали участь у таких організаціях”. Відомий випадок, коли в одному з сіл у 1929 р. священник та група “куркулів” зірвали здачу зерна, причому у виступі брали участь і селяни-середняки. Головним винуватцем було визнано священника, його засудили до розстрілу, решту просто ув'язнили.

Заарештований священник, якого гнали маршем 50 чи 60 км від села Підвойське до міста Умані (разом із злочинцем, що вбив свою дружину, та злодієм, що вкрав корову), розповідав, як охоронець ганьбив його — “він уважав, що духівники були більші злочинці, ніж грабіжники та вбивці”. Подібних, досить типових, епізодів можна навести безліч. У Запорізькій області 73-річного священника заарештували, після чого він помер у Мелітопольській тюрмі; церкву перетворили на клуб. Сільського учителя, сина іншого ув'язненого священни-

ка, також заарештували, після чого він безслідно зник.

У 1931 р. богословську семінарію в Маріуполі перетворили на робітничий гуртожиток. А поруч розмістили великий концтабір, де в наспіх зведених бараках, обгороджених колючим дротом, утримували 4000 священиків та деяких інших в'язнів. Від непосильної праці, голоду та знущань тут щодня помирало по декілька чоловік.

Не лише священики, але й кожен, хто так чи інакше був пов'язаний з церквою, не міг відчувати себе в безпеці. Типовий у цьому відношенні випадок стався на Полтавщині, у селі Михайлівна. У 1929 р. тут з ініціативи місцевих властей зруйнували церкву, а голову церковної ради та шістьох її членів засудили до 10 років ув'язнення в таборах.

Селянина могли позбавити громадянських прав і, врешті, розкуркулити лише за те, що його батько раніше був церковним старостою. Синів одного голови церковної ради, засудженого в 1929 р. до 10-річного ув'язнення, переслідували різними способами. Відмовили у видачі документів, позбавивши тим самим можливості залишити село; в колгоспі їм рідко давали роботу, а якщо й давали, то лише найпринизливішу. Врешті їх також ув'язнили.

У донесенні ОДПУ, яке надійшло із Західного району країни, його працівники висловлювали обурення тим фактом, що в одному з сіл місцевий священик насмілювався “відкрито виступити проти закриття церкви” - [!]. Але не лише священики намагалися врятувати церкви. Відомо чимало випадків, коли селяни, причому аж ніяк не заможні, намагалися запобігти руйнуванню своїх церков, і їх також заарештовували та депортували. Переслідування сотень тисяч селян під час колективізації часто були результатом не стільки соціального статусу, скільки релігійних вірувань цих людей.

Загалом селяни як тільки могли опиралися переслідуванням священиків і закриттю церков. Українська газета “Вісті” у номері за 10 жовтня 1929 р. розповідала про подібний випадок, що стався у с. Маркиха. Коли місцеві власті зобов'язали сільського священика здати державі 450 пудів зерна, селяни зібрали за нього цю кількість протягом півгодини.

Становище церкви, так само як і заможних селян, влада намагалася підірвати запровадженням все нових і нових податків. Атеїстичний журнал “Антирелігійний” (1930. № 1) із задоволенням констатував, що “податковий курс радянського уряду б'є по кишені служителів релігійних культів особливо боляче”.

У селі Піски (Старобельської округи на Луганщині) власті обклали церкву великим податком. Сільчани виплатили його. Тоді окружна влада звеліла голові місцевої сільради взагалі ліквідувати церкву. Священика обклали великим податком на м'ясо. І знову село виплатило його. Але новий податок (м'ясом) призначили в такому розмірі, що село не змогло його сплатити. Священика одразу ж звинуватили в “підривній діяльності”, яка виявилася в тому, що він опирався радянським податковим заходам. Його засудили до п'яти років ув'язнення, які він відбував на вугільних шахтах Кузбасу, в Сибіру, звідки уже не повернувся, а церкву закрили.

Нерідко церкву, закриту ще під час перших антирелігійних комуністичних атак 1918—1921 рр., більше так і не відкривали. Відомий випадок, коли сільчани охороняли свою вже давно закриту церкву і відбивали всі спроби зруйнувати її, що почалися в 1929 р. Врешті, у лютому 1930 р. за допомогою пожежної команди, що прибула з поблизького міста, до неї вломилися і зруйнували.

Процес колективізації супроводжувався закриттям місцевих церков. Рутинною справою була конфіскація ікон, які спалювали разом з іншими предметами релігійного культу. У конфіденційному листі одного з окружкомів партії від 20 лютого 1930 р. повідомлялося про п'яних солдатів і комсомольців, які “без масової підготовки... з власної ініціативи закривали

сільські церкви, ламаючи ікони і погрожуючи селянам”.

Переслідувань зазнавали всі релігії. Газета “Вісті” у номерах за 22—26 грудня 1929 р. повідомляла: у Харкові вирішили закрити церкву св. Дмитрія і передати її клубові автомобілістів; у Запоріжжі вирішили закрити синагогу на Московській вулиці та передати приміщення місцевої лютеранської церкви Німецькому робітничому клубові; у Вінницькому окрузі вирішили закрити Немирівський монастир і суміжні церкви; у Сталінському окрузі вирішили закрити римо-католицький костюл і передати приміщення вірмено-григоріанської церкви в місті Сталіно клубові робітників Сходу; у Луганську закрили собор св. Михайла, церкви святих Петра і Павла та Христа Спасителя. Їхні приміщення в подальшому використовували для культурно-просвітньої роботи.

Більше того, закриття церков супроводжувалося переслідуванням будь-якої релігійної діяльності. Після закриття дев’яти великих церков у Харкові міські власті вирішили також “ужити належних заходів, щоб запобігти молитовним зборам у приватних домах після закриття церков”.

У селі Вільшани, на Сумщині, як і в багатьох інших селах, було дві церкви. Першу з них — кам’яну — зруйнували і цеглою виклали дорогу, а другу — дерев’яну — розібрало і спалило сільське начальство. Церкви, як правило, закривали після шаленого тиску з боку верхніх ешелонів влади. “Рішення” місцевої сільради мали слугувати лише формальним прикриттям. Але це часто не допомагало навіть після серії арештів та інших заходів. Як і в випадку з самою колективізацією, “сільські сходи” часто були фальшиві. Здебільшого в них брали участь лише місцеві активісти. Або ж використовували просто напади “активістів” без будь-якої гри в конституційні процедури. За свідченням очевидців, спочатку заарештовували членів церковної ради, після чого “активісти” знімали хрести і дзвони, і врешті в “антирелігійному карнавалі” зламувалися до церкви, спалювали її ікони, книги та архіви, розкрадали персні, оздоблення ікон та інші коштовні речі. Церква ставала коморою.

В одному з сіл партійний уповноважений просто одержав наказ перетворити церкву на комору протягом сорока восьми годин: “Новина поширювалася з надзвичайною швидкістю. Десятки селян кидали свою роботу й поспішали в село. Вони кляли, благали й плакали, спостерігаючи знищення релігійних святинь. Не одне лише святотатство їм боліло — в усій справі вони відчували безпосередню образу своєї людської гідності.

“Вони все від нас забрали,— скаржився один літній селянин.— Вони залишили нас ні з чим. Тепер вони позбавляють нас останньої втіхи. Де ж ми будемо хрестити наших дітей і ховати наших покійників? Де ми шукатимемо втіхи в нашому горі? Негідники! Безбожники!”...

Наступної неділі секретар місцевої комсомольської організації, придуркуватий прищавий парубок, на прізвисько Чиж, несподівано з’явився на вулиці, граючи на балалайці. Поруч крокувала його дівчина, співаючи популярних антирелігійних пісень. Це була досить знайома картина. Тривогу викликало їхнє убрання. Чиж та його дівчина були одягнені у яскраво-червоні шовкові сорочки, підперезані в талії золотими мотузками з шовковими китичками. Селяни відразу впізнали свої церковні прикраси. Швидко їхнє обурення запалахкотіло полум’ям лінчування. Лише те, що обидва комсомольці пустилися навтьоки, обігнавши літніх селян, і сховалися від переслідування в кооперативній крамниці, врятувало їх від розлюченої юрби”.

Той факт, що селянство чинило рішучий опір антирелігійним заходам властей, партія пояснювала цілковито “куркульським впливом”. Орган ВУЦВК — газета “Вісті” — 1 січня 1930 р. вмістила на своїх сторінках розповідь рядового урядовця, який “на місцевому

прикладі” дуже дохідливе виклав офіційну позицію з цього питання: “Навколо цієї справи ведеться жорстока та вперта боротьба.

Куркулі та їхні посіпаки використовують усі можливі засоби, щоб перешкодити антирелігійній пропаганді та запобігти масовому рухові за закриття церков і зняття дзвонів... Попи та їхні захисники-куркулі використовують усі можливості, щоб зупинити антирелігійний потік. За допомогою агітації відсталих елементів, особливо жінок, вони намагаються розгорнути боротьбу проти масового антирелігійного руху. Наприклад, у с. Берюха, коли комсомольці, бідні сільчани та місцеві активісти почали знімати церковні дзвони, не підготувавши попередньо до цього публіку, куркулі, які підготувалися заздалегідь, побили молодь, а тоді з батогами та з криком попрямували до сільради, підпаливши її. Тепер у с. Берюха відбувається суд у зв'язку з цією подією”.

“Жіночі бунти” були також тісно пов'язані з боротьбою проти релігії. “Правда” у номері від 22 лютого 1930 р. оповідала про “нелегальні збори та демонстрації жінок-селянок, що проводилися під релігійними гаслами”, а також про демонстрацію у Татарській республіці, учасники якої насильно повернули церковні дзвони, що їх зняла влада. У свою чергу, “Віст” (1930. 5 січ.) нарікали на “вибухи релігійної істерії серед жінок-колгоспниць, слідом за серією божественних маніфестацій”. У селі Синюшин Брід, писала газета, “вранці, 6 листопада, в день, призначений для зняття дзвонів, кілька сот жінок зібралися біля церкви і, підбурені куркулями та їхніми посіпаками, перешкоджали запланованій праці. Тридцять із них замкнулися у дзвіниці та дзвонили на сполох день і дві ночі, тероризуючи все село.

Жінки нікому не дозволяли підійти до церкви, погрожуючи камінням тим, хто намагався наблизитися до них. Коли голова сільради з'явився з міліціонером і наказав жінкам перестати дзвонити на сполох і розійтися по домівках, вони почали кидати у нього каміння. До лиходійниць пізніше приєдналася група п'яних чоловіків.

Згодом виявилось, що місцевий псаломщик з кількома куркулями та їхніми посіпаками ходив від хати до хати, закликаючи людей піти до церкви і не давати знімати дзвони. Ця агітація вплинула на кількох простодушних жінок”.

Проблема церковних дзвонів, яку так часто можна зустріти в цих оповідях, становить цікавий тактичний момент. Партія іноді вимагала зняття дзвонів, обґрунтовуючи це потребами індустріалізації. Насправді ж це був лише перший крок (наступним було остаточне закриття церкви), і робився він з метою хоч трохи ослабити протидію протилежної сторони.

Але частіше всього захоплення дзвонів і закриття церкви відбувалися одночасно. В місцевих газетах постійно друкувалися рішення сільських сходів одного й того ж змісту: закрити церкву і пожертвувати дзвони у фонд індустріалізації. Не залишалася осторонь й республіканська (див., напр., Вісті. 1929. 22 груд.) та центральна преса. “Правда” 27 листопада 1929 р. повідомляла своїх читачів, що “робітники та селяни” одного з районів Одеського округу надіслали два вагони церковних дзвонів на фабрику. Кампанія (або, як висловилося “Правда”, “наступ”) “за використання церковних дзвонів для промислових потреб... поширюється”. Трьома днями пізніше газета знову повертається до цієї теми, уточнюючи, що дзвони відправили 67 сіл. Загалом же на Одещині налічується понад сто “атеїстичних сіл”. Українська газета “Вісті”, у свою чергу, з задоволенням повідомляла, що на 1 січня 1930 р. знято дзвони з 148 церков тільки в Первомайській окрузі.

Керівництво величезного колгоспу “Тігант” (на Уралі) у листі в “Правду” (1930. 12—15 січ.) хвалилося тим, що всі церковні дзвони в цій місцевості відправлено на переплавку як металевий брухт і що під час Різдва спалено велику кількість ікон.

2 березня 1930 р. Сталін піддав критиці “боротьбу” з церковними дзвонами, назвавши

її надмірною. Тимчасове згортання кампанії примусової колективізації, викликане статтею “Запаморочення від успіхів”, відбилося й на релігійному фронті. В середині березня 1930 р., через пару тижнів після появи сталінської статті, ЦК ухвалив постанову про “перекручення”, допущені в процесі колективізації, в якій водночас засуджувалось “адміністративне закриття церков без згоди більшості населення села, що загалом викликає посилення релігійних упереджень”. Парткомам пропонувалось припинити закриття, “фальшиво замасковані як громадське та добровільне прагнення населення”.

Після цих кроків в антирелігійній кампанії, як і на фронті колективізації, настав короткий проміжний період “великої стриманості”, але потім тиск посилювався, більше того, став організованіший і безжалісний. До кінця 1930 р. 80 % сільських церков країни було закрито.

Серед зруйнованих церков траплялося чимало й таких, що являли собою визначні пам’ятки культури.

Монастир св. Трійці у с. Демидівка на Полтавщині збудовано у 1755 р. В 1928 р. його перетворили на бібліотеку, а в 1930 р. взагалі знесли. Каміння та цеглу використали для побудови комор і тютюнового складу в місцевому колгоспі ім. Петровського. Тим часом активісти пограбували дзвони, ікони та інші коштовності. Селян та колишніх монахів, які намагалися перешкодити цій акції, заарештували і заслали до нового великого концтабору в Яйві на Уралі. За свідченням очевидців, у с. Товкачівці на Чернігівщині церковні архіви, датовані XVI ст., знищили разом з усіма іншими речами.

Академія наук у Москві була змушена відмовитися від охорони майже усіх історичних пам’яток країни, що мали яке-небудь відношення до релігії. Навіть у самому Кремлі зносили церкви та монастирі. Нам відомо, що рішення про зруйнування Іверських воріт та каплиці на Красній площі викликало протест усіх архітекторів, але Каганович, який тоді очолював Московську парторганізацію, заявив: “Мої естетичні принципи вимагають, щоб колони демонстрантів з шести районів Москви вливалися на Красну площу одночасно”.

До революції у Москві було 460 православних церков. На 1 січня 1930 р. їх залишалося 224, а на 1 січня 1933 р. — не більше ста.

Казанський собор у Ленінграді перетворили на антирелігійний музей. У Києві зруйнували Десятинну церкву X ст., стародавній Михайлівський та Братський монастирі, десятки інших пам’яток архітектури XII — XVIII ст. Подібні акції здійснювалися повсюдно. Але навіть давнім соборам, перетвореним на музеї, давали руйнуватися, а їхні розписи покривали вапном.

Собор св. Софії та інші церкви у Києві перетворили на музеї чи антирелігійні осередки (всім, хто хотів би дістати живе уявлення про знищення культурних цінностей у часи сталінської “культурної революції”, рекомендуємо ознайомитися з фотографіями в публікації Тита Геврика “Втрачена архітектура Києва”; Нью-Йорк, 1982, англійською мовою). У Харкові собор св. Андрія перетворили на кінотеатр, два інших — на радіостанцію та склад машинних деталей. У Полтаві дві церкви перетворили на зерносховища, а ще одну — на майстерню для ремонту механічного устаткування.

У дещо іншому дусі сучасний радянський письменник (В. Распутін. “Прощание с Матерой”. М., 1976) оповідає про знищення цвинтарів, про зв’язок між живими та мертвими, як про одну з найгірших ознак непродуманої модернізації. Свідченням цього можуть слугувати численні листи поволзьких німців-євангелістів, у яких йдеться про те, як важко вмирати без пастора, церкви та християнського обряду поховання.

Нова конституція 1936 р. породила нові проблеми, пов’язані з гарантуванням свободи

релігії. Відомий випадок, коли селянські проводирі із сект старовірів та євангелістів спробували зареєструватися у сільраді. Там їм звеліли зібрати п'ятдесят підписів, а після того як ці підписи було зібрано, всіх п'ятдесятьох заарештували як членів таємної контрреволюційної організації.

Репресивні заходи застосовували до всіх релігій. “Церкви та синагоги” часто фігурують в офіційних постановах у Європейській частині СРСР. Іслам так само переслідували в інших місцях, а великий наступ проти буддистів у Бурят-Монголії відбувався, як і в інших районах Союзу, одночасно з колективізацією.

Протестантів, до яких власті спочатку ставилися досить прихильно, як до “елемента”, що підривав основи інших церков, невдовзі потрактували як небезпечних. Євангелісти в 1928 р. мали 3219 парафій з чотирма мільйонами віруючих. Наступного року проти них розгорнули наступ. Закрили їхню богословську семінарію (засновану в грудні 1927 р.) В лютому ДПУ “розкрило” в Мінську групу, до якої входило 25 “баптистських шпигунів”, що працювали на Польщу. Через деякий час подібну групу заарештовано й в Україні. Під час колективізації євангелістських проповідників виключили з колгоспів, засудивши їх як “куркулів”; більшість із них пізніше депортували.

У 1931 р. євангелістську церкву засудили як “замасковану контрреволюційну куркульську організацію, яка дістає фінансову підтримку з-за кордону”.

Але хоча усі релігії придушили, від них лишилися тільки якісь рештки, жодну фактично не поставили поза законом і повністю не зруйнували, за винятком двох національних церков України — Української автокефальної православної (УАПЦ) і Української католицької (УКЦ) церков. Прихильників останньої називають ще уніатами східного обряду. Ця церква користувалася впливом в основному в Західній Україні, яка тоді перебувала під Польщею; її не загнали в підпілля аж до приєднання цього терену до СРСР.

Українська православна церква, очолювана “митрополитом Київським та всея Русі”, традиційно підтримувала зв'язки з патріархом Константинопольським. У 1685—1686 рр. її підпорядкували Московському патріархові, щоправда, на засадах автономії, зберігши за нею право обирати власного митрополита. В 1721 р. навіть статус митрополита було понижено до архієпископського. Пізніше (протягом XVIII ст.) русифікували український обряд, зобов'язавши священиків служити церковнослов'янську літургію на російський взірць, вводилися навіть російські облачення.

У наступні часи почуття образи, викликані цією наругою, не згасало. Як відомо, з піднесенням українського національного руху українські православні семінари у Києві та Полтаві стали “розсадниками національної агітації” ще задовго до революції.

У 1917—1918 рр. велика частина Української православної церкви, підтримана Центральною Радою, відокремилася від Московського патріархату, відновивши Українську автокефальну церкву, яка почала провадити богослужіння українською мовою.

У жовтні 1921 р. вона провела свій перший Собор у Києві, на якому були представлені як духовництво, так і миряни, причому серед останніх було чимало провідних учених, письменників, композиторів та інших представників української інтелігенції. Спочатку власті переслідували автокефальну церкву не більше, ніж інші релігійні організації, навіть певним чином заохочували, з наміром послабити російську церкву. Але ситуація невдовзі змінилася.

У таємній директиві ОДПУ, датованій жовтнем 1924 р., зверталася увага на “постійне зростання впливу” УАПЦ, стверджувалося, що в митрополит Василь Липківський та його прибічники “давно вже відомі” як “таємні пропагандисти українського самостійництва”. Місцевих працівників ОДПУ попереджали, що це “особливо небезпечно для радянського ла-

ду”, їх зобов’язали вжити необхідних заходів, серед яких мало бути “збільшення кількості таємних інформаторів серед віруючих і вербування самих священиків для таємної служби в ОДПУ”.

У 1925 р. робилися спроби розколоти автокефальну церкву, але вони закінчилися повним провалом, і вже наприкінці наступного року УАПЦ мала 32 єпископи, близько 3000 священиків і майже 6 млн віруючих.

Але невдовзі церкві було завдано першого удару. На початку серпня 1926 р. заарештували митрополита Литовського. У жовтні 1927 р. влада добилася його усунення на церковному соборі, куди митрополита доставили під охороною. Після того як він відмовився залишити свою посаду, а більшість делегатів відмовилися примусити його до цього, багатьох із них було заарештовано. Але й після цього одержати необхідної кількості голосів не вдалося. Врешті-решт зусиллями властей було підроблено протокол Собору і в результаті з’явилося рішення про “звільнення” митрополита з посади “у зв’язку з похилим віком”.

Його наступник — Микола Борецький — на спеціальних зборах, скликаних ДПУ 28—29 січня 1930 р., був змушений підписати документ про розпуск церкви. Але протести з-за кордону, очевидно, вплинули певною мірою на затримку здійснення цього рішення,¹ на іншому Соборі, що відбувся 9-12 грудня 1930 р., було обрано нового митрополита. Ним став Іван Павлівський. Однак можливостей для проведення якоїсь організованої діяльності вже не залишалося. Уцілілим 300 парафіям дозволили відновити свою діяльність у рамках Української православної церкви, але ненадовго. Останню парафію розпущено на початку 1936 р.

На процесі “Спілки визволення України” в 1930 р. її учасники звинувачувалися в організації своїх осередків в УАПЦ, а ієрархів останньої звинуватили у “співучасті”. Із 45 обвинувачених на процесі було понад 20 священиків. Одним з найголовніших “змовників” уважався Володимир Чехівський, колишній член ЦК Української соціал-демократичної партії, який залишив політичну діяльність заради богослов’я і став визначним діячем УАПЦ, хоча й відмовився від посади єпископа.

“Церковна група” учасників змови, за офіційною версією, наказувала священикам вести агітацію серед селян проти радянської влади; вона також “втягнула церкву в підготовку збройного повстання”, оскільки багато її священиків були колись офіцерами Української армії, створеної урядом Петлюри.

Наведемо одне з повідомлень, які часто з’являлися тоді на сторінках радянської преси. “У селі Кисломут Ржищівської округи ДПУ викрило контрреволюційну організацію активних парафіян і куркулів, їхню діяльність спрямовували представники Української автокефальної церкви. Всіх керівників заарештували” (див.: “Вісті”. 1930. 22—26 груд.).

На рівні парафій повідомлялося про арешт 2400 священиків. Із офіційних джерел відомо також, що в жовтні 1929—лютому 1930 р. в полтавських тюрмах перебувало 28 українських священиків, п’ятьох із них було розстріляно, один збожеволів, а інших заслано до концен-траційних таборів.

У 1934—1936 рр. останні залишки церковної діяльності було остаточно придушено. Всі митрополити УАПЦ, що заступали один одного, загинули в катівнях НКВС. Митрополита Литовського повторно заарештували, після чого він безслідно зник у лютому 1938 р. у віці 84 років. Митрополита Борецького заарештували в 1930 р. і посадили до “ізоляторної” тюрми в Ярославлі, а пізніше відправили до соловецького табору на Білому морі. В 1935 р. його повернуто до психіатричної тюрми в Ленінграді, де він і помер у 1935 чи в 1936 році. Митрополита Павлівського заарештували в травні 1936 р., і його подальша доля невідома.

Крім того, повідомлялося про смерть 13 архієпископів і єпископів у радянських в'язницях з 1928 по 1938 р. Загалом у таборах і тюрмах у той період загинуло 1150 священників і понад 20 тис. парафіян та членів окружних церковних рад. З єпископів УАПЦ лише двом пощастило вижити. Один із них пізніше став митрополитом своєї церкви в США, другий — єпископом Чикагським.

Але переведення Української церкви під московський контроль не тільки створило інший тип духівництва. Фактично воно супроводжувалося руйнуванням сільської церкви, як автокефальної, так і “російської” в Україні.

У 1918 р. Російська православна церква в умовах відродження української державності та національної самосвідомості надала більшу автономію своїй філії в Україні, тепер її очолював екзарх. Вона залишалася найбільшою за кількістю парафіян церквою, охоплюючи не тільки російську меншість у республіці, але й багато традиційних парафій на селі (у 1928 р. їх налічувалося 4900). Але її доля була такою ж трагічною, як і інших церков. У 1937 р. заарештували екзарха Константина, а на початок 1941 р. вціліло лише п'ять парафій.

Загалом, за приблизними підрахунками, до кінця 1932 р. в Україні було закрито понад тисячу церков (головний наступ 1933—1934 рр. ще не розпочався, а в 1934—1936 рр. було зруйновано 75—80 % церков, які ще залишилися в Україні). У Києві, який протягом століть прикрашали сотні церков, у 1935 р. залишилося тільки дві невеликі церкви.

Щодо українських греко-католиків, то переслідування цих “уніатів” велося ще з давніх часів (усупереч різним договірним гарантіям). До 1839 р. цю церкву в Російській імперії було повністю ліквідовано. Проголошений у 1905 р. Акт терпимості дозволяв відновлення діяльності неуніатських католиків. У початковий період радянської влади на них дивилися з особливою підозрою, а в 1926 р. відбулася серія процесів над католицькими ксьондзами як “польськими шпигунами”. Водночас уніати процвітали в тій частині України, що перебувала під австрійським правлінням, а коли ця територія відійшла до Польщі в 1918 р., ситуація не змінилася. Встановлення радянської влади у Західній Україні після другої світової війни призвело до примусового “повернення” Української уніатської церкви в православне лоно.

У квітні 1945 р. нові власті заарештували всіх єпископів разом з митрополитом, а також понад 500 священників. У березні 1946 р. кількох священника судили як нацистських колабораціоністів і відправили до концентраційних таборів. Викладачів трьох уніатських семінарій та членів релігійних братств (у тому числі й монашок) майже усіх заарештували, їхні організації закрили, така ж доля спіткала й 9900 початкових та 380 середніх шкіл, 73 періодичні видання.

Для фальшивого церковного собору, скликаного у тому ж році, власті змогли зібрати лише купку продажних священників, які заявили про відокремлення від Риму та прийняття православ'я. Католики пішли в підпілля і ще й досі продовжують існувати у нестерпних умовах, “у катакомбах”. Радянська преса багато писала про підривну діяльність католицького духівництва. У листопаді 1963 р. повідомлялося навіть про існування підпільного жіночого монастиря у Львові. Переслідування та арешти тривали й надалі і радше кількісно збільшувалися, аніж зменшувалися.

Численні російсько-польські війни незмінно супроводжувалися переслідуваннями католиків православними та навпаки в Україні. Одна з дивовижних рис XIX і особливо XX ст. — це толерантність між двома українськими церквами — УАПЦ Східної України та УКЦ Західної України — кожну з яких по черзі знищував комуністичний режим. Але жодну з них так і не вдалося знищити остаточно, і кожного разу їхня діяльність відновлювалася.

Таким чином, радянська та колективізація села спричинили найжорстокіше пересліду-

вання та обмеження діяльності церков, які протягом тисячі років були місцем, де селянин міг знайти слово Боже та допомогу. Але церква була також безпосереднім втіленням національного духу, стійкості та самосвідомості, тож радянська влада робила все можливе для її знищення. Страждання, що їх зазнали селяни та увесь український народ, були не лише фізичними.

Частина ІІІ

ГОЛОДОВИЙ ТЕРОР

Розділ 11

Наруга над Україною в 1930—1932 рр.

У той самий час, коли робилися перші кроки у напрямі придушення селянства в 1929—1930 рр., Сталін відновив наступ на Україну та її національну культуру, тимчасово припинений на початку 20-х років.

Академік А. Сахаров писав про “українофобію, характерну для Сталіна”. Однак це не була з точки зору ортодоксального марксиста-ленінця ірраціональна українофобія. Велика країна перебувала під комуністичним контролем. Більшість її населення вороже ставилася до системи. Представники національної культури і навіть значна частина комуністів прийняли московське панування лише умовно. З точки зору партії це було погано не тільки саме по собі, але й таїло велику небезпеку для режиму в майбутньому.

У 1929—1930 рр. Сталін придушив опір “правих” і взяв курс на колективізацію та розкуркулення, який особливо боляче вдарив по Україні. Наштовхнувшись тут на відчайдушний опір, він ладен був дати волю своїй ненависті до всіх периферійних відцентрових тенденцій.

Ще в квітні 1929 р. ОДІТУ “викрило” кілька невеликих груп української інтелігенції, звинувативши їх учасників у націоналістичній змові. Засоби масової інформації розгорнули шалену кампанію проти видатних українських учених, інспіровану властями. У липні того ж року ДПУ провело масові арешти серед членів гаданої підпільної організації Спілки визволення України (СВУ), про яку уже йшла мова раніше. Усього було заарештовано майже 5000 чоловік, здебільшого інтелігенції.

З 9 березня по 20 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі проходив відкритий судовий процес над 45 членами цієї міфічної організації. То були в основному колишні політичні діячі зниклих із суспільного життя партій, які тепер працювали як науковці, критики, письменники, лінгвісти. На лаві підсудних опинилися також студенти, адвокати, священики.

Провідною постаттю серед них був академік Сергій Єфремов, учений-лінгвіст і лексикограф, який належав до групи національне свідомої української інтелігенції, що стала на шлях національних змагань в останні роки царату. Він був віце-президентом Українського Національного Конгресу, скликаного Центральною Радою у квітні 1917 р., і головою партії соціалістів-федералістів. Інший учасник процесу — член Української Академії наук, адвокат-єврей Зіновій Маргуліс — також колишній соціаліст-федераліст. Основну масу інших “провідних діячів СВУ” складали учені та письменники з таким самим минулим або

колишні члени соціал-демократичної та соціал-революційної партій, чи навіть безпартійні, що підтримували незалежну Українську Республіку. Серед останніх — історик Йосип Гермайзе, письменники Михайло Івченко та Людмила Старицька-Черняхівська, лінгвіст Григорій Голоскевич та ін. Сфабрикований з самого початку до кінця (усі зізнання видобувалися із заарештованих шляхом катувань та іншими подібними “методами”) судовий процес урешті завершився. Усіх його учасників засуджено до тривалих строків ув’язнення.

Після судового процесу власті закрили лінгвістичні інститути Української Академії наук та провели нові арешти науковців. Про це повідомляла, зокрема, газета “Вісті” у номері від 14 березня 1930 р. Серед обвинувачень, що фігурували на процесі СВУ, крім таких, наприклад, як намір захопити владу, називалося також прагнення до “українізації” України, відстоювання її національної самобутності. Між іншим, саме до цього прагнули й М. О. Скрипник та багато інших українських комуністів. Характерно, що Скрипник хоча й засуджував учасників СВУ, але робив це на тій підставі, що вони використовували свою наукову працю аби “приховати” саботаж, не торкаючись пунктів звинувачень, що стосувались “українства”.

Розміри цієї “чистки” були величезні. Уже після завершення процесу у “справі СВУ” повідомлялося про ув’язнення до Соловецьких концентраційних таборів студентів із Києва та інших міст України, засуджених у рамках цієї сфабрикованої змови. Цікаво зазначити, що багато “осередків” СВУ було “виявлено” в селах. Відомо також, що в березні 1930 р. велику групу українців, що служили в Першому сибірському кавалерійському корпусі, ув’язнили за обвинуваченням у зраді чи айтирадянській пропаганді.

У лютому 1931 р. прокотилася нова хвиля арештів провідних представників інтелектуальних кіл — переважно визначних учених, які повернулися з еміграції у 1924—1925 рр. Вони, за даними ОДПУ, організували “Український національний центр”, який очолили видатний національний діяч, історик Грушевський та колишній прем’єр незалежної України Голубович, на думку властей, — один із головних змовників. Грушевський уже протягом року зазнавав подібних нападок. Відомо, що в середині 20-х років, коли обмірковувалась можливість заборони його основної праці “Історія України-Руси”, ОДПУ направило своїм місцевим працівникам спеціальний циркуляр, зобов’язавши а виявляти усіх, хто цікавиться цією книгою.

Більшість членів “Українського національного центру”, як повідомлялося у матеріалах ДПУ, — колишні есери. Вони, згодом, мали “численних” рядових співучасників.

Цього разу прилюдного процесу не відбулося. Більшість обвинувачених відправили до концтаборів, хоча самого Грушевського попросту усунули з України і посадили під домашній арешт.

Ці кроки були вирішальними в наступі на українізацію. Вони означали придушення тієї частини старої інтелігенції, яка примирилася з радянською владою на платформі відродження самобутності української національної культури. В 1931 р. українська комуністична інтелігенція сама зазнала нападок на початку нової стадії знищення всіх тих ознак українського самовияву, які жили повним життям наприкінці 20-х років (до чого ми ще повернемося у розділі 13).

Цій першій агаві на українську інтелігенцію передувала загальна кампанія, спрямована проти селянства. Сталін добре розумів, що рушієм національного відродження України є інтелігенція, яка втілювала в собі самосвідомість українського народу, але також і селянські маси, які живили її протягом сторіч. “Обезглавлювання” нації шляхом усунення її кращих виразників було б суттєвою перепорою на шляху національного відродження. Саме це пізні-

ше стало очевидним мотивом Катинської трагедії, як і масових депортацій з країн Балтії у 1940 р. Але Сталін, очевидно, усвідомив, що лише масовий терор супроти основної частини нації, тобто проти селянства, міг примусити країну до покори. Свою ідею щодо зв'язку між нацією та селянством він висловив досить чітко: “Національна проблема, в самій своїй суті, це селянська проблема”.

Офіційна позиція з цього питання відкрито проголошувалася й на сторінках партійної преси. “Пролетарська правда” в номері від 22 січня 1930 р. стверджувала, що “знищення соціальної бази українського націоналізму — індивідуальних селянських господарств — було одним із основних завдань колективізації на Україні”.

“Змову” СВУ, як бачимо, поширили на села. У зв'язку з цією “справою” було розстріляно багато сільських учителів, про що повідомлялося і в офіційних джерелах. В одній окрузі разом із групою селян розстріляли також головного лікаря округи та голову виконкому як змовників СВУ. Подібних повідомлень на сторінках тогочасної радянської преси можна було зустріти десятки.

Виступаючи на XVII з'їзді партії, керівник Компартії України Косіор заявив, що “націоналістичний ухил у Комуністичній партії України... грав виняткову роль у спричиненні та поглибленні кризи в сільському господарстві”. У свою чергу, шеф ОДПУ в Україні Балицький так підсумував результати боротьби проти “антирадянських сил” у республіці: “У 1933 р. кулак ОДПУ вдарив у двох напрямках. Спочатку його удар відчували на собі куркульські петлюрівські елементи на селі, а по-друге, головні осередки націоналізму”.

Таким чином, “куркуля” ганили як носія націоналістичних ідей, а “націоналіста” як виразника куркульських настроїв. Але до якої б категорії не включали українського селянина, він, безсумнівно, завдавав занадто багато клопоту для радянського режиму. Повідомлення, що надходили з СРСР, вказували на те, що опір в Україні був сильніший, ніж у самій етнографічній Росії. Існує думка (її, наприклад, дотримується генерал Григоренко), що, оскільки провал першої кампанії колективізації був переважно результатом масових виступів в Україні та на Північному Кавказі, Сталін з цього зробив висновок, що це були особливо негіддатливі терени, і тому їх потрібно нещадно придушити (один із очевидців тогочасних подій висловлював думку, що однією з причин особливої ворожості українців до колективізації слід уважати й те, що колгоспи в Україні були загалом значно більшими за розмірами, а значить ще більш некерованими та бюрократизованими, ніж у Росії).

Більше того, колективізація в Україні відбувалася інтенсивніше, ніж у РРФСР. На середину 1932 р. 70 % українських селян були в колгоспах, а в Росії — лише 59,3 %.

Сталін неодноразово застерігав проти “ідеалізації колгоспів”. Саме їхнє існування, стверджував він, ще не означало, що класовий ворог зник. Навпаки, класову боротьбу тепер потрібно було вести усередині самих колгоспів.

Тепер, після завершення колективізації в цілому, всіх, кого можна було б назвати “куркулем” на підставі будь-якого раціонального аналізу, було вже усунуто. Отже, голодовий терор мав скеровуватися повністю проти звичайного селянина-колгоспника та вцілілих селян-одноосібників, здебільшого навіть ще бідніших. Тобто це не було частиною кампанії колективізації, яка вже по суті завершилася. Однак, як би це не здавалося неймовірним, “куркуль” усе ще залишався, навіть якщо відкрито він не опирався колгоспам: “Сьогоднішні антирадянські елементи,— запевняв Сталін,— це в більшості люди “спокійні”, “солодкі” та майже “святі”. Куркуля,— добавляв він,— розбито, але цілковито не знищено”.

Але жорстоко придушували не лише селян. Українські комуністи також були перешкодою для Сталіна. Ще в 1929 р. українські партійні та радянські організації особливо уперто опиралися нереалістичним зерновим заготівлям і особливо не квапилися у пошуках куркулів. У Кагарлицькій окрузі на Київщині, повідомляла 9 жовтня 1928 р. газета “Правда”, “всі керівники, аж до секретаря окружкому партії, схвалювали куркульську лінію, мовляв, “ми не маємо куркулів. Ми маємо лише селян” ”. Не лише окружне керівництво, але й загалом усю українську компартію гостро критикувала “Правда” (5 вересня, 6 жовтня, 6 листопада 1929 р.) за виступи проти заготівельного плану наступного року, “особливо в вирощуванні зернових культур”. І протягом осені газети друкували протести від різних місцевих організацій, які скаржилися на те, що селянам нічого не залишиться для споживання. Так, Запорізька парторганізація нарікала, що 70—75 % квоти повинно надійти від середняків і бідняків, “не залишається жодного кілограма на продаж місцевому населенню”. У результаті секретаря окружкому звільнили з його посади.

Але ті, хто приходив на зміну жертвам чистки, опинялися перед тими самими труднощами. Лише найсуворіше дотримування партійної дисципліни могло примусити до здійснення різних “революційних змін” на селі. А коли дійшло до виконання спущених згори норм ревізиції зерна, політбюро та ЦК компартії України не мали ніякого вибору, хіба що трохи зменшити їх. Проблема полягала в тому, що в умовах комуністичної системи, згідно з принципами “демократичного централізму” (завдяки якому було знищено “правих”), якщо Москва наполягала, вони мусили підкоритися.

Як уже зазначалося вище, “зернові завдання” визначалися на основі підрахування загальної кількості гектарів, наявних у теорії, причому за точку відліку брався максимально можливий урожай на гектар. Пізніше Микита Хрущов, уже перебуваючи на пенсії, звинувачував систему, за якою партійний керівник або сама держава “встановлювали норми для усього округу”.

Уже придумали аргументи для нейтралізації таких звинувачень; у партії начебто взяв гору погляд, що селяни застосовували тактику приховування зерна, щоб виморити голодом місто, або (пізніше) відмовлялися сіяти чи жати, покладаючись на свої запаси їжі. Отже, відповідною “класовою” реакцією було, як і в 1918—1921 рр., відібрати хліб, і замість того щоб самим умерти, приректи селянина на голод. Ще влітку 1930 р. один із активістів ЦК КП України розповідав про збори, на яких Косіор сказав їм: “Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати урожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Але ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Ваше завдання покінчити з куркульським саботажем урожаю. Ви мусите зібрати його до останньої зернини і відразу відправити на заготівельний пункт. Селяни не працюють. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми повинні примусити їх відкрити свої ями”.

Активіст, сам виходець із села, знав дуже добре, що ями, повні зерна,— це міф. Вони дійсно існували на початку 20-х років, але вже давно зникли від того часу. Але загалом, загроза Косіора дає можливість спрямування сталінського аналізу та його наступну програму у відповідному світі.

За нормальних обставин Україна та Північний Кавказ забезпечували країну половиною усього ринкового зерна. В 1926 р., коли було зібрано найкращий урожай перед колективізацією, Україна здала 3,3 млн т зерна (21 % урожаю). В доброму врожаї 1930 р. ця кількість зросла вже до 7,7 млн т (33 % урожаю). І хоч частка України становила лише 27 % усього урожаю зерна в Радянському Союзі, вона мала забезпечити 38 % зернових заготівель.

У 1931 р. перед Україною поставлено вимогу про здачу тих самих 7,7 млн, у той час як зібрано було лише 18,3 млн т, тобто 42 % (майже 30 % зерна втрачено через погано організоване колективне збирання урожаю). Відомо, що українське керівництво намагалося переконати Москву зменшити цю кількість, але безуспішно. З цим проханням зверталися також до окремих московських керівників. Під час відвідин Мікояном Південної України в 1931 р. його запевнили, що таку кількість зерна здати неможливо.

Фактично на державні заготівельні пункти було відправлено 7 млн т. Це означало, що Україна прирікалася на голод, який врешті і вразив її наприкінці весни 1932 р. Бо лише по 100 кг зерна на душу населення було залишено для мешканців українського села.

Зайве говорити про те, що ці заходи викликали нові партійні чистки. Про них оголосили в цілому ряді округів у січні 1932 р., і завжди причиною були незадовільні сільськогосподарські роботи чи “правий опортунізм”. Нарікання на українську хлібоздачу в цілому, яку називали “ганебно відсталою” і т. п., стали постійною темою центральної преси. Я розшукав 15 статей лише в самій “Правді” між січнем та липнем 1932 р.

У липні цього року уряд прийняв фатальне рішення, яке спричинило катастрофу наступних восьми місяців. Сталін знову поставив вимогу про здачу 7,7 млн т зерна з урожаю

1932 р. (14,7 млн т), який в умовах колективізації складав лише дві третини урожаю 1930 р. Далися взнаки також несприятливі погодні умови у деяких областях (у деяких місцевостях була посуха). І все ж провідний радянський експерт з проблем посухи зазначає з цього приводу, що вона не була такою сильною, як у неголодовому 1936 р., до того ж Україну вона вразила менше, ніж інші райони країни. Але навіть той урожай, який вдалося зібрати у 1932 р., характеризують як сам по собі непоганий (вищий кількісно, наприклад, ніж урожай 1928 р.), якби зібране зерно цього врожаю не стало об’єктом свавільних конфіскацій. Українським керівникам було ясно, що запропонований обсяг поставок був не лише надмірним, але просто нездійсненним. Після довгих дискусій їм урешті-решт удалося скоротити цю кількість до 6,6 млн т, але навіть і ця цифра була все ще далека від реальної.

Це сталося 6—9 липня 1932 р. на “Третій всеукраїнській конференції” КП України, на якій Молотов і Каганович репрезентували Москву. Відкрив конференцію Косіор. У деяких місцевостях, заявив він, відчувається вже “серйозна нестача хліба”. І додав, що “деякі товариші схильні пояснити труднощі у весняній посівній кампанії розмірами планів зернових заготівель, які вони вважають нереальними... Дехто вважає, що наш темп і наші плани занадто напружені”. Він зауважив, що така критика надходила з областей, але також і від самого українського ЦК. Більше того, всім повинно бути ясно, що якби держава дійсно потребувала зерна, цю потребу можна було б задовольнити шляхом справедливішого розподілу тягара, оскільки урожай в СРСР у цілому був дещо вищий, ніж попереднього року (див., наприклад, “Народное хозяйство СССР в 1958 г.”, М., 1959).

Скрипник відверто розповів на конференції про численні скарги селян, які жалілися йому, що “в нас усе забрали” (див.: “Вісті”. 1932. 11 лип.). Косіор, Чубар та інші керівники також твердили, що зернові норми були надмірні. “Правда” у номері від 7 липня 1932 р. повідомляла, що Чубар, як голова українського радянського уряду, заявив:

проблема частково полягає в тому, що колгоспи прийняли нереальні плани. Його подальші слова стосувалися, очевидно, вищого партійного керівництва: “Було б неправильно прийняти наказ незалежно від його доцільності, а потім намагатися викривити партійний курс, зруйнувати революційний закон і порядок, знищити колгоспне господарство, виправдовуючи все це наказами згори”.

У відповідь на подібні заяви Молотов назвав спроби звалити вину за невдачі на не-

реалістичні плани “антибільшовицькими” і додав: “Не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом” (див.: “Правда”. 1932. 14, 15 лип.).

Фактично й 6,6 млн т зерна зібрати не вдалося, незважаючи на застосування всіляких репресивних заходів. Єдиним полегшенням, і то другорядним, була ухвала Української Економічної Ради від 14 липня 1932 р. зменшити норму заготівель масла для України від 16 400 до 11 214 т, прийнята, очевидно, з її власної ініціативи (див.: “Вісті”. 1932. 17 лип.).

* * *

Отже, за наполяганням Сталіна було ухвалено рішення, виконання якого могло лише викликати голод серед українського селянства. Це дали зрозуміти Москві самі керівники українського комуністичного уряду. Протягом усіх наступних місяців його дійсно проводили в життя з винятковою жорстокістю, і місцеві спроби уникнути його чи хоча б пом'якшити раніше чи пізніше безжально придушувалися.

Ситуація загострилася уже в липні 1932 р. і щодалі погіршувалася. Український уряд намагався час від часу вносити деякі незначні поліпшення, хоча б для того, щоб надати можливість тим, хто безпосередньо працював у полі, і далі працювати. У липні український ЦК наказав доставляти хліб і рибу в райони, вже уражені голодом, і давати їх тільки тим, хто дійсно працював у полі. Деякі сільські урядовці давали їжу всім, хто голодував. Подібні кроки дістали різку оцінку вищого партійного керівництва. Газета “Вісті” (1932. 5, 28 лип.) охарактеризувала їх як “марнування хліба та риби”.

З метою проведення закону про “захист соціалістичної власності” на полях встановлювалися сторожові вежі. “Якщо поле було рівне, без будь-яких височин, вежа складалася з чотирьох високих колод з маленькою хижею з дерева, вкритою зверху соломною. Нагору вилазили високою драбиною. Якщо в полі було високе дерево, під ним вкопували пару колод для підтримки хатини, збудованої між гілками. Подібні вежі будували на краю лісів. Старий дуб чи інше велике дерево підтримували хижу без будь-яких підпор. Вежі “укомплектовували” охоронниками, озброєними, як правило, рушницями”.

Перші норми заготівель виконано в серпні. В багатьох місцевостях це коштувало великих зусиль і по суті знесило село. Відтепер у 20 тис. сіл України мешканці чекали на непевне і тим ще загрозливіше майбутнє. Радянський автор хрущовського періоду так описує перші зовнішні ознаки лиха:

“Рання осінь 1932 р. в Коханівці не була такою, як інші осені. Гарбузи не звіщували свої стомлені голови через плетені тини на вулицю. Не було видно розкиданих на доріжках яблук і груш, що падали з дерев. Не було також і достиглих колосків пшениці, залишених на стерні для курей. Хатні димарі не відригували смердючого диму від домашнього самогону. Не було ніяких зовнішніх ознак того, що звичайно свідчило про неквапливий біг селянського життя та спокійне чекання зими, що приходить з заможністю”.

12 жовтня 1932 р. з Москви прислали двох високих російських апаратників для підсилення місцевих партійних кадрів — А. Акулова, заступника голови ОДПУ, та М. Хатаєвича, який раніше “проявив” себе під час сталінської колективізації на Волзі,— що передвіщало подальші зміни.

Водночас оголошено про другу чергу заготівель, хоча тепер уже заготовляти не було чого. На 1 листопада план нових заготівель Україна виконала лише на 41 %.

Люди вже вмирали. Але Москва, яка ні на крок не відступала від своїх вимог, понеслася у справжній вир голодового терору, безжалісно прискорюючи швидкість цього гону.

Розділ 12

Голод лютує

Українські селяни бачили депортування куркулів: “І ми думали, бо дурні були, що не могло бути долі гіршої за куркульську”. Тепер, двома роками пізніше, вони зазнали нового, ще більш жахливого удару уряду.

Липневу директиву, що встановлювала норми заготівель зерна для України та Північного Кавказу, уряд підсилив іншою директивою, від 7 серпня 1932 р., яка включала правові санкції, що передбачали конфіскацію селянського зерна.

Як ми зазначили вже у розділі 8, згідно з цією директивою вся колгоспна власність, наприклад велика рогата худоба та зерно, проголошувалася державною власністю, “священною та недоторканою”. Винні в учиненні злочину проти неї вважалися “ворогами народу” і підлягали розстрілові. За пом’якшуючих обставин подібні “антидержавні злочини” каралися ув’язненням строком не менше десяти років з конфіскацією майна. Селянкам, які зібрали кілька колосків пшениці на колгоспному полі, давали трохи менші строки. Директива передбачала також ув’язнення куркулів, які намагалися “примусити” селян залишати колгоспи, до “концентраційних таборів” строком від п’яти до десяти років. Як ми вже згадували раніше, Сталін охарактеризував цю директиву, яку він сам підготував у січні 1933 р., як “основу революційної законності в даний момент” (див.: А. Я. Вышинский. Революционная законность на современном этапе. М., 1933. С. 99—103).

Як звичайно, активісти, яких заохочували максимально застосовувати методи терору для залякування людей, пізніше діставали догану за “ексцеси”. Вишинський, наприклад, з удаваним обуренням заявляв, що “деякі місцеві офіційні особи” зрозуміли це як сигнал “стріляти або ув’язнювати в концентраційних таборах якомога більше людей”. Він наводив випадки, коли смертні вирoki ухвалювали за крадіжку двох снопів жита, і навіть забавляв публіку розповіддю про молодого чоловіка, засудженого на 10 років за те, що “розважався в коморі з дівчатами вночі, порушуючи тим самим спокій колгоспних свиней”.

Ще до появи серпневої директиви в українській пресі часто можна було прочитати такі повідомлення: “Пильне око ДПУ виявило та віддало до суду фашистського саботажника, який заховав хліб у ямі під купою конюшини” (див., наприклад, “Вісті”. 1933. 11 черв.). Однак відтепер ми все частіше стаємо свідками стрімкого розширення дії цього закону і тієї жорстокості, з якою він втілювався в життя. Повідомлялося, наприклад, про 1500 смертних вироків, винесених за один місяць лише в харківському суді.

Українська преса друкувала одне за другим повідомлення про страти “куркулів”, які “систематично крали зерно”. В Харківській області судами винесено п’ятдесят смертних вироків, в Одеській — три. Переважно це були справи про крадіжку колгоспного зерна, хоча

одне подружжя стратили за якусь конкретно не визначену “крадіжку”. В с. Копані Дніпропетровської області “група куркулів і підкуркульників”, просвердливши дірку в підлозі комори, вкрала багато пшениці. В результаті двох учасників “злочинної акції” стратили, інших ув’язнили. У с. Вербка тієї самої області судили голову сільради та його заступника, а також голів двох колгоспів, які разом із групою з восьми “куркулів” “розкрадали колгоспне майно”. Стратили лише трьох “куркулів”. Газета “Пролетарська правда” у номері від 22 січня 1930 р. повідомляла про те, що в с. Новоселиця на Житомирщині одного селянина засудили до розстрілу лише за те, що в нього знайшли 10 кг колосків, які назбирала в полі його десятирічна донька.

Десять років давали за “крадіжку” картоплі. Одну жінку відправили на 10 років до концтабору лише за те, що вона зрізала сто колосків недостиглої пшениці зі своєї власної ділянки, після того як її чоловік помер від голоду. Батько чотирирічної дитини одержав 10 років за таку саму провину. Іншу жінку ув’язнили на 10 років за те, що вона підбрала десять цибулин на колгоспному полі. Радянський учений розповідає про випадок, коли селянина засудили до десятирічного ув’язнення з конфіскацією майна і “без орава амністії” за те лише, що він зібрав на колгоспному полі 28 кг пшеничних колосків, щоб нагодувати родину.

Засуджених за дрібні провинності часом посиляли до радгоспів, які використовували в’язнів як робочу силу. Там вони одержували мізерний хлібний пайок, зате мали можливість трохи “підгодуватися” радгоспними овочами, і тому, звичайно, не намагалися втекти. Загалом, тільки повсюдне безладдя, некомпетентність та “закривання очей” на провинність пом’якшували суворість нового закону. Наприклад, в одному з районів Чернігівської області селян заарештовували за приховування п’яти і більше кілограмів зерна. А колгоспника колгоспу “Третій вирішальний рік” у с. Пушкарівці Дніпропетровської області засудили до п’яти років (очевидно, розглядаючи справу за якимось іншим законом), після того, як у нього вдома знайшли пляшку, наповнену власним зерном.

Одну жінку заарештували разом із сином за спробу зжати трохи свого власного жита. Вона спромоглася втекти із в’язниці, після чого забрала другого сина, кілька простирادل, сірники та дещо з посуду і майже півтора місяці ховалася у поблизькому лісі, годуючись картоплею та зерном, які крали уночі на колгоспному полі. Вона врешті повернулася додому і тоді дізналася, що за клопатами, пов’язаними із збиранням урожаю, власті зовсім забули про її злочин.

Відомі випадки, коли подібні “злочини” розглядалися за іншими, хоча й не менш суворими, законами. В с. Мала Лепетиха поблизу Запоріжжя кількох селян стратили лише за те, що вони поїли м’ясо похованого коня. Причиною такої суворої кари було те, що кінь начебто здох від сапу і ДПУ боялося якоїсь епідемії. Подібних прикладів можна було б навести чимало.

* * *

Щоб провести в життя сталінську директиву, партійне керівництво дало вказівку провести чергову мобілізацію місцевих сільських активістів, на допомогу яким прислали міських комуністів та комсомольців.

І знову, як і під час депортування “куркулів”, активісти ревно бралися виконувати чергове огидне завдання — нав’язувати волю партії невинним чоловікам, жінкам і дітям. Але якщо в 1930 р. йшлося лише про позбавлення людей їхнього майна та виселення, то цього разу вони мали прирікати людей на голодну смерть.

Деякі активісти, навіть якщо раніше вони не відзначалися доброчинністю, намагалися бути справедливими до селян. Іноді порядний активіст, особливо якщо він втратив свої колишні ілюзії щодо намірів партії, міг дещо зробити, щоб допомогти селу, намагаючись водночас не викликати незадоволення своїх шефів, або, що було навіть важче, не дати зліснішим зі своїх підлеглих приводу звинуватити його в м'якотілості. Тих із них, хто занадто переходив межі насильства (або корупції), влада здебільшого пробачала, але могла й усунути. Інколи колгоспне керівництво, всупереч вказівкам вищих партійних та радянських органів, таємно розподіляло частину зерна серед колгоспників. Якщо наступний урожай виявлявся добрим, обласні власті могли залишити подібну "помилку" поза увагою.

Деяких активістів становище спонукало до відкритішої непокори. Одного молодого комуніста направили до села Мурафи Харківської області. Через деякий час він зателефонував своєму керівництву, доповів, що зміг виконати державний план заготівлі м'яса, однак лише ціною людських трупів. Після цього він утік із села. В іншому селі, що раніше симпатизувало більшовикам, а під час революції служило базою для "червоних партизанів" Струка, група молодих активістів розчарувалася в радянській владі і в 1933 р. відтяла голову керівникові сільських комуністів.

Навіть у 1932 р., після серії партійних та інших чисток останніх років, серед голів колгоспів та місцевих партійних керівників можна було зустріти таких, які не хотіли більше брати участь у злочинних акціях, спрямованих проти свого народу. У серпні 1932 р., коли стало очевидно, що державні завдання по заготівлі зерна виконати неможливо, трагічна подія сталася у с. Михайлівка Сумської області. Голова колгоспу, член партії та колишній партизан на прізвище Чуєнко розповів колгоспникам про план заготівель, а тоді заявив, що не має наміру віддавати зерно без згоди тих, кому воно належить. Тієї ж ночі він залишив село, але ОДПУ захопило його і ув'язнило разом із головою сільради. Наступного дня стався "жіночий бунт", учасниці якого вимагали звільнення заарештованих, зменшення податку, виплати заборгованої селянам платні, а головне — зменшення зернових норм. У результаті судового процесу 67 осіб відправили до концтабору, а деяких селян, у тому числі і Чуєнка, розстріляли.

Протягом другої половини року офіційні засоби масової інформації постійно критикували голів колгоспів та місцевих комуністів. Партійний часопис "Більшовик України" (1932. № 19—20) звинувачував їх у тому, що вони "приєдналися до куркулів і петлюрівців і стали не борцями за хліб, а агентами класового ворога". Насправді ж їхня "вина" полягала в тому, що вони видавали селянам зерно, відповідно до зароблених трудовнів, замість того, щоб здати його державі. Сучасний радянський дослідник, посилаючись на архівні джерела, повідомляв навіть, що в 1932 р. "деякі колгоспи Північного Кавказу та України уникли організаційних впливів партії та держави" (Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР в 1929—1934 гг. М., 1962. С. 215).

Протягом осені в українських парторганізаціях знову чулися нарікання на колгоспи, які розподіляли "все зерно... весь урожай" серед місцевих селян (див., наприклад, "Вісті". 1932. 1 верес.). Подібні дії місцевих властей Хатаєвич затаврував як "антирадянську" акцію. Друкований орган КП України нарікав ("Комуніст". 1932. 24 листоп.) на секретарів місцевих партійних організацій сіл Катеринівка та Ушаківці, які відмовлялися виконувати розпорядження про заготівлю зерна. І то не були ізольовані акти.

Траплялися й інші випадки, коли колгоспне керівництво зазнавало критики радше за ухилення, аніж невиконання наказів. Наприклад, деякі керівники "притримували" зерно, вдаючись до різних "оманливих засобів". Центральні партійні друковані органи продовжу-

вали піддавати нападкам “пасивні лицемірні стосунки між деякими партійними організаціями та прокуркульськи настроєними опортуністами” в Україні (див.: “Правда”. 1932. 16 листоп.). Загалом загострення ситуації на селі тепер пояснювали останньою спробою у середині партії перешкодити Сталіну консолідувати владу (йдеться про “контрреволюційну групу Рютіна”, оскільки “правих куркульських агентів тоді ще не викрили і не виключили з партії”),

У постанові ВУЦВК згадувались “групи сільських комуністів, які буквально очолювали акти саботажу” (див.: “Вісті”. 1932. 8 груд.). Газета “Комсомольская правда” у номері від 23 листопада 1932 р. засудила “комуністів і комсомольців”, які “крали зерно... і виступали в ролі організаторів саботажу”. Харківський обком партії розіслав на місця абсолютно секретні циркуляри, у яких йшлося про необхідність прискорити виконання державних заготівель зерна, інакше ті, кого це стосується, “муситимуть відповідати безпосередньо перед обласним відділом ДПУ”.

Протягом п’яти місяців 1932 р. 25—30 % сільськогосподарського керівництва середньої ланки заарештували. Партійна преса України взимку 1932—1933 рр. неодноразово повідомляла факти, коли українських комуністів, у тому числі обласних партійних керівників, виключали з партії, а то й заарештовували (див.: “Вісті”. 1932. 30 листоп., 21 груд.; 1933. 1, 4, 9 січ.). Та ж сама газета у січні 1933 р. розповідала про голову колгоспу, який організував поголовний обшук, нічого не знайшов, після чого заявив: “Зерна немає. Ніхто його не крав і не одержав незаконно.

Тому нема чим виконувати план”. У результаті його самого звинуватили в організації “справжнього саботажу”.

* * *

Незважаючи на подібні “збочення”, заготівельна кампанія тривала. Комуністів, які не відповідали вимогам, зліквідовували та замінювали надійнішими людьми.

На той час на нижньому рівні рядові бригади активістів, які в Україні прозвали “буксирними бригадами”, часто мало чим відрізнялися від банд головорізів, їхньою звичною метою було побиття людей. Для пошуку зерна вони вживали спеціально виготовлені для них знаряддя — сталеві прuti товщиною в 1,5—2 см і довжиною в 1,5—3 м, з ручкою на одному кінці та гострим наконечником, або чимсь на зразок свердла, — на другому.

Наведемо тут досить типову розповідь селянина — очевидця описуваних подій: “Ці бригади складалися з таких осіб: одного члена виконкому сільради або просто будь-якого члена сільради, двох-трьох комсомольців, одного комуніста та одного вчителя школи. Часто туди входили голова або ж один із членів правління колгоспу, а під час літніх канікул і кілька учнів.

Крім того, кожна бригада мала так званого “спеціаліста” пошуку зерна. Він був озброєний довгим металевим щупом, яким перевіряв наявність прихованого зерна.

Бригада ходила від хати до хати. Спочатку вони заходили до хати і питали: “Скільки зерна маєте для держави?” Відповідь, як правило, була короткою: “Не маю ніякого зерна. Не вірите, шукайте самі”.

Тоді починався обшук. Шукали в хаті, на горищі, в коморі, в повітці та в пивниці, потім виходили надвір і обшукували стодолу, свинарник, клуню та сінник. Вимірювали піч і обмірковували, чи вона досить велика, щоб умістити приховане зерно за цегляною кладкою. Виламували сволоки на горищі, вистукували підлогу в хаті, перетоптували ввесь двір і сад. Якщо знаходили якесь місце, яке виглядало підозріло, вживали щуп.

У 1931 р. ще траплялися випадки, коли знаходили приховане зерно, інколи 40 кг, часом 80. У 1932 р. не було жодного. Щонайбільше знаходили яких 4—8 кг, призначених для годівлі курей. Але навіть і що „зайвину”забирали”.

Один із активістів розповідав фізику Олександрові Вайсбергу: “Боротьба проти куркулів проходила в дуже тяжкий період. Двічі в мене стріляли на селі і одного разу поранили. Скільки житиму, ніколи не забуду 1932 р. Опухлі селяни лежали безпомічні в хатах. Кожного дня забирали нові трупи. І все ж ми мусили якось видобувати хліб із сіл і виконувати план. Зі мною був приятель. Картини неймовірних людських страждань приводили його у розпач. “Петрусю,— сказав він одного дня,— якщо це наслідок сталінського курсу, чи можливо, щоб такий курс був правильний?” Я дав його роздратуванню вийти назовні, а наступного дня він прийшов до мене вибачатися...”

Та навіть у цих жорстоких ситуаціях деякі були гірші за інших. В одному з українських сіл місцевий активіст так описував хід подібних операцій: “У деяких випадках вони були милосердні й залишали селянинові трохи картоплі, гороху, зерна, щоб годувати родину. Але жорсткіші підмітали все до останку. Вони забирали не лише їжу та худобу, але також усе цінне та зайвину одязі, у тому числі ікони в рамках, самовари, мальовані килими чи навіть металеве кухонне начиння, яке могло бути зі срібла, і будь-які гроші, якщо їх вдавалося знайти”.

* * *

Місцеві провідники партійно-державного курсу, звичайно, не терпіли від голоду, оскільки отримували добрі пайки. Крапці з них часом давали їжу селянам, але загалом типовим було таке ставлення: “Нічого з того путящого не буде, якщо жалість зробити пужалном. Треба навчитися годувати себе, навіть якщо інші вмирають з голоду. Інакше нікому буде доставити додому врожай. Якщо твої почуття перемагають розум, лише скажи собі: Єдиний спосіб покінчити з голодом — це забезпечити новий урожай”. Результатом кожного разу було (як писала одна жінка своєму чоловікові до війська) те, що “майже всі люди в нашому селі опухли з голоду, за винятком голови колгоспу, бригадирів та активістів”.

Сільські вчителі щомісячно одержували 18 кг муки, 2 кг крупи та 1 кг жиру. На них розраховували як на активістів у позапшкільний час, отож їхні учні, яких вони навчали вдень у школі, бачили, як вони вривалися у їхні оселі вночі з іншими учасниками банди.

На ранніх стадіях голоду в більших селах, де такі речі можна було ліпше приховати, партійні бонзи за допомогою продуктових подачок забезпечували себе й жіночою ласкою. На районному рівні можливості були просто необмежені. Наведемо тут опис їдальні для партійних керівників у с. Погребище: “Вдень і вночі її охороняла міліція, тримаючи селян та їхніх дітей на віддалі від ресторану... В їдальні за дуже низькими цінами районним бонзам подавали білий хліб, м’ясо, птицю, консервовані фрукти, делікатеси, вина та солодощі. Водночас працівникам їдальні видавали так звані мікоянські пайки, куди входило двадцять різних видів харчових продуктів.

А навколо цих оазисів лютували голод і смерть”. Що ж до міст, то тут можна згадати історію двох місцевих партійних секретарів і всіх провідних діячів Запоріжжя, які влаштували розкішну оргію, про яку стало відомо пізніше, коли усіх заарештували в роки ежовського терору і їхні злочини додали до обвинувачення.

* * *

Як у місті, так і на селі розквітала пишним цвітом брутальність, яку офіційно заохочували або навіть зробили частиною ідеології. Один із працівників Харківського тракторного заводу був свідком того, як відмовили в праці старій людині: “Геть звідси, старий... Йди собі в поле і там здихай!”

Жінку, вагітну на восьмому місяці, з с. Харсин Полтавської області, яку піймали, коли вона рвала недозрілу пшеницю, побили дошкою, після чого вона невдовзі померла. В с. Нільське (тієї самої області) Настю Сліпенко, матір малих дітей, чоловіка якої перед тим заарештували, застрілив озброєний охоронник уночі, коли вона копала картоплю. Після цього троє її дітей померли від голоду. В іншому селі цієї ж області сина “розкуркуленого” селянина, який збирав колосся пшениці на колгоспному полі, побив до смерті сторож-“активіст”.

У с. Мала Бережанка Київської області голова сільради стріляв у сімох селян, коли вони збирали в полі колосся, троє з них — діти чотирнадцяти і п’ятнадцяти років (два хлопчики та дівчинка). Його, одначе, заарештували та присудили до п’яти років ув’язнення.

Кожні два тижні бригади активістів робили повні офіційні обшуки. Врешті у селян забрали навіть горох, картоплю та буряки. Наявність цих продуктів викликала підозріння, що сім’я ще не голодує. Тоді активісти влаштовували особливо дбайливий пошук, припускаючи приховування якоїсь їжі. Один активіст, обшукавши дім селянина, який не мав на собі ознак голодування, врешті знайшов невеликий мішечок борошна, змішаного з деревною корою та листям, і одразу висипав його у сільський ставок.

Існує чимало відомостей про брутальних бригадирів, які наполягали на тому, щоб відносити вмираючих, так само як і мертвих, на цвинтар, аби уникнути зайвого клопоту; про дітей та старих людей, які лежали в спільних могилах ще живі протягом кількох днів. Один голова сільради (с. Германівка Київської області), побачивши тіло селянина - одноосібника поруч з іншими трупами в масовій могилі, наказав викинути його звідти. Воно лежало непоховане протягом тижня, аж поки він не дозволив поховати його.

Про повсюдне поширення методів терору та принижень писав Михайло Шолохов у листі до Сталіна від 16 квітня 1933 р. Письменник акцентував увагу, звичайно, на тих брутальних експесах, що відбувалися на Донській землі:

“Можна навести незліченну кількість таких прикладів. Йдеться не про окремі випадки експесів, а про легалізовані “методи” проведення хлібозаготівель в окружному масштабі. Я чув про ці випадки від членів партії або від самих колгоспників, які приходили до мене з проханням “розповісти про це в газетах” після того як проти них застосували всі ці “методи”.

Треба розслідувати справи не лише тих, хто чинив злочин проти колгоспників та радянської влади, але також проти тих, хто керував їхніми діями...

Якщо все, що я описав, заслуговує на увагу ЦК, прошу вислати до Вешенської округи справжніх комуністів, яким достане мужності виявити, незалежно від рангу причетної особи, всіх відповідальних за той смертельний удар, що його зазнало колгоспне господарство округи; які належним чином проведуть розслідування і виявлять не лише усіх тих, хто застосовував огидні „методи” тортур, побиття та приниження проти колгоспників, але також і тих, хто спонукав їх до цього” (лист цей уперше було надруковано в газеті “Правда” від 10 березня 1963 р.).

Сталін відповів Шолохову, що його слова дають “дещо однобічне уявлення”, але разом з тим виявляють слабкі місця, а то й “зловживання у нашій партійно-радянській роботі і показують, як наші працівники, в бажанні приборкати ворога, часом мимоволі б’ють друзів і вдаються до садизму. Але це не значить, що я погоджуюся з Вами в кожному пункті... Ви бачите лише один бік, хоча Ви бачите його досить добре. Але це тільки один бік справи...

А інший бік каже нам, що високошановні хлібороби вашої округи (і не однієї тільки вашої) провадять “італійський страйк” (саботажі) і не проти того, щоб залишити робітників і Червону армію без хліба. Те, що саботаж був мирний і зовнішньо нешкідливий (без кровопролиття), не міняє того факту, що високоповажні хлібороби вели те, що фактично було “мирною” війною проти радянської влади. Війною голоду, шановний товаришу Шолохов...

Це, звичайно, аж ніяк не виправдовує ексцеси, які, як Ви запевняєте мене, вчинили наші працівники... і винних у цих ексцесах треба буде відповідно покарати. Разом з тим цілком ясно, що високошановні хлібороби не такі вже безвинні, якими вони, можливо, виглядають здалека”.

* * *

Один із активістів пригадує: “Я чув, як діти... душилися, заходилися в криках від кашлю. І я бачив вигляд цих людей,— він був переляканий, благальний, ненавидячий, тупо байдужий, затьмарений відчаєм або палахкотів напівбожевільною зухвалістю і люттю.

“Візьміть це. Усе заберіть. Є ще горщик з борщем у печі. Він, правда, пісний, без м'яса. Та все ж має буряк та картоплю з капустою, і солений до того ж! Краще візьміть його, товариші громадяни! Ось, зачекайте. Я зніму черевики. Лата на латі, але може таки матимуть якусь користь для пролетаріату, для нашої рідної радянської влади”.

Було болісно бачити та чути все це. І ще гірше брати в цьому участь... І я переконував себе, пояснював собі. Я не повинен капітулювати перед жалістю, що розслаблює. Ми здійснювали історичну необхідність. Ми виконували свій революційний обов'язок. Ми добували зерно для соціалістичної вітчизни. Для п'ятирічки”.

І далі він додає: “Як і все моє покоління, я міцно вірив у те, що мета виправдовує засоби. Нашою великою метою була всесвітня перемога комунізму, і заради цієї мети все було дозволено — брехати, красти, нищити сотні тисяч і навіть мільйони людей, усіх тих, хто заважав нашій праці або міг заважати, всіх, хто був перепоною на шляху. І вагатися чи сумніватися в усьому тому означало поступитися перед “інтелігентською слабкістю” і “дурним лібералізмом”, якістю людей, які “не могли відрізнити дерев від лісу”.

Так міркував я і всі подібні до мене, навіть коли... бачив на власні очі, що означала “суцільна колективізація” — як знаходили “куркулів” і як “розкуркулювали”, як безжалісно роздляли селян узимку 1932—1933 років. Я сам брав участь у цьому, ганяючи селом, у пошуках прихованого зерна. Разом з іншими я випорожнював скрині старих людей, затикаючи собі вуха від плачу дітей і голосіння жінок. Бо я був переконаний, що здійснюю великі та потрібні перетворення на селі; що в часи майбутніх людей, що жили там, у результаті житиметься краще; що їхні горе та страждання були наслідком їхнього власного нещастя або підступів класового ворога; що ті, хто послав мене, і я сам, знали краще від селян, як їм треба жити, що їм належно засівати і коли орати.

Протягом жахливої весни 1933 р. я бачив людей, які вмирали від голоду. Я бачив жінок і дітей з роздутими животами, посинілих, які ще дихали, але з порожніми, позбавленими життя очима. І трупи — трупи в зношених вовняних кожухах та дешевих повстаних черевиках; трупи в селянських хатинах, на талому снігу старої Вологди, під мостами Харкова... Я бачив усе це і не збожеволів, не покінчив життя самогубством. І не проклинав тих, хто послав мене забрати в селян зерно взимку, а весною переконувати людей, що ледве пересували ноги, худі як скелет або болісно опухлі, вийти в поле, щоб “виконати більшовицький посівний план ударними темпами”.

І я також не втратив віри. Як і раніше, я вірив, бо хотів вірити”.

Ще один активіст оповідає про те, як він міг, цілком свідомо йдучи за Сталіним, перекладати вину за “експеси” на особливо поганих комуністів, але “підозра, що страхіття не були випадкові, а заплановані та санкціоновані найвищою владою, все глибше западала мені в душу. Цієї ночі вони стали безперечним фактом, що залишило мене, на якийсь час, без будь-яких надій. Сором від цього мені було легше терпіти доти, доки я міг обвинувачувати окремих осіб”.

Але навіть кращі з комуністів, як, наприклад, той, спогади якого цитовано вище, призвичаїлися до всього того. “Я вже призвичаївся до цієї атмосфери терору; я внутрішньо опирався реальностям, які ще вчора паралізували мене”, — писав він про себе пізніше.

Таким людям або вдавалося приглушити своє сумління, або вони також потрапляли до таборів. Як і передбачав Бухарін, це призвело до “дегуманізації” партії, для членів якої “терор віднині був нормальним засобом управління, а покора будь-якому наказові згори — найвищою доблестю”.

Ленінська позиція щодо попереднього голоду 1891—1892 рр. на Волзі, де він тоді жив, може слугувати показником загальнопартійного ставлення до індивідуальної або масової смерті та страждання, якщо їх розглядати в рамках революційних гасел. У той час, як усі класи, включаючи ліберальну інтелігенцію, кинулися організовувати допомогу, Ленін відмовився взяти в цьому участь на тій підставі, що голод зрадикалізує маси, зауваживши при цьому: “З психологічного погляду ці базікання про годування жертв голоду є нічим іншим, як виразом сахарино-солодкуватої сентиментальності, такої характерної для нашої інтелігенції”.

У той час, коли бригади головорізів та ідеалістів обходили хати та двори селян у пошуках зерна в останній половині 1932 р., селяни намагалися зберегти або знайти щось їстівне. Практика приховування зерна в соломі у результаті недоброякісного обмолоту, що застосовувалася у деяких колгоспах, зазнала публічної критики. Це був щирий, хоча й не дуже ефективний засіб. Але застосовувався він лише там, де колгоспне керівництво принаймні виявляло співчуття до своїх сільчан. Один селянин описує кілька інших способів, з допомогою яких можна було приховати невелику кількість зерна — в пляшках, залитих смолою і схованих, наприклад, у криницях чи ставках.

Якщо селянин доставляв своє власне зерно на місцевий націоналізований млин, його забирала собі держава. Тому місцеві майстри виготовляли невеличкі “ручні млини”. Коли їх знаходили, заарештовували обох — і майстра, і його замовника. Називаючи їх “домашніми жорнами”, українська партійна преса ремствувала, що в деяких селах їх знаходили сотнями. “Вісті” від 11 січня 1933 р. повідомляли про те, що в одному районі протягом місяця їх було вилучено 755 штук.

За допомогою таких знарядь чи й без них селяни виготовляли дивовижний “хліб”, що складався із висівок проса чи гречки, замішаних на воді, куди добавляли трохи соняшникової олії та жита, щоб тримався. Радянський письменник описує сцену, коли селянин обскрібав барилице, в якому раніше тримали сало, і цю стружку кип’ятив у воді, щоб видобути з неї залишки жиру, який міг бути в дереві. У результаті родина мала “найкращу” в пам’яті її членів їжу.

Інший романіст розповідає про те, як зникли “бабки” (гра з кістками тварин, якою бавилися діти з давніх-давен), оскільки усі старі кістки селяни “випарювали в казанах, розмелювали та з’їдали”.

Ще один розповідає про село (не в Україні), де “худоба поздыхала за браком корму,

люди їли “хліб”, зроблений з кропиви, “оладки”, зроблені з одного виду бур’яну, “кашу” — з іншого”, їли кінський гній, зокрема через те, що він часто містив у собі цілі зерна пшениці. На початку зими поїли всіх курей та іншу живність, яка ще залишилася. Тоді перейшли на собак, а пізніше — на котів, “їх нелегко було піймати. Здичавілі тварини почали боятися людей. Люди варили їх. Але з усього того мали жорсткі жили та шкіру. А з голів варили м’ясний холодець”.

В одному селі видобували з-під снігу жолуді і пекли з них щось подібне до хліба, іноді додаючи трохи висівки чи картопляних лущайок. Партійний функціонер при цьому заявив членам сільради: “Ви тільки подивіться на цих паразитів! Вони пішли викопувати жолуді в снігу голими руками. Вони на все підуть, аби не працювати”.

Уже наприкінці листопада 1932 р. в Україні траплялися випадки стихійних селянських виступів і тимчасового розпуску колгоспів. Дід Леоніда Плюща бачив в одному селі гору трупів, про які його керівник сказав йому, що “то була демонстрація куркулів”.

Селян особливо розлючувало і викликало в них бунтівничі настрої те, що зерна, яким вони могли б прогодуватися, було в достатку. Часто воно знаходилося на відстані кількох кілометрів від того місця, де вони голодували. За царя, коли траплявся значно менший голод, влада докладала усіх зусиль для надання допомоги. Радянський романіст, звертаючись до подій 1932—1933 рр., пише з цього приводу: “Старі люди згадували, яким був голод за царя Миколи. їм тоді допомагали, їх забезпечували їжею. Селяни ходили до міст просити милостиню (“Христа ради”). Власті організовували супові кухні, щоб їх годувати, студенти збирали для них пожертви. А тут, за влади робітників і селян, ані зернини їм не давали”.

Бо не все зерно експортували, посиляли в міста чи до війська. В місцевих зерносховищах зберігалися “державні резерви”, призначені на випадок крайньої потреби, наприклад, війни. Однак для партійного керівництва голод сам по собі не був достатньою причиною, щоб їх використати. Наприклад, про склади в Полтавській області говорили, що вони “майже ломилися” від зерна.

Часто заводи, на яких переробляли на масло молоко від селянських корів, розміщувалися недалеко від тих сіл, що його постачали. Туди могли потрапити лише офіційні особи. В одному звіті директор такого заводу оповідає, як масло розрізають на плитки і запаковують у папір з написом по-англійськи: “USSR, BUTTER FOR EXPORT” (СРСР, масло на експорт).

Те, що харчові продукти на місцях були, але в них просто відмовляли людям, які вмирали від голоду, здавалося зовсім уже диким і нестерпним і розглядалося як провокація.

У справедливості цього можна було легко пересвідчитися, тому що зерно часто навалювали купами просто неба й залишали гнити. Великі гори зерна лежали на станції Решетилівка Полтавської області, й хоча воно починало псуватися, все одно було під пильною охороною сторожі ОДПУ. Американський кореспондент, який у цей час побував в Україні, розповідав, що з вікна вагона він “бачив величезні піраміди зерна, навалені просто неба, з яких ішов дим від внутрішнього згоряння” (див.: “Социалистический вестник”. 1933. № 13. С. 15).

Картоплю теж насипали великими буртами, начебто навмисне, щоб вона швидше згнила. Повідомлялося про кілька тисяч тонн картоплі, зваленої в купи у полі, поблизу Люботина, оточені колючим дротом. Коли картопля почала псуватися, її “передали” з картопляного тресту під юрисдикцію спирто-горілчаного тресту, але й надалі залишили в полі, аж поки її не можна було вже використати навіть як сировину для переробки на спирт.

Такі речі, природно, пояснювали в офіційних звітах тим, що урожай “саботують” не

тільки в степу, але й на зернових елеваторах та в сховищах. Одного бухгалтера на зерновому елеваторі засудили до розстрілу за те, що він сплатив робітникам борошном. Пізніше його звільнили, коли він сам уже вмирав з голоду — і помер того ж таки дня.

Були численні повідомлення про бунти, з єдиною метою — дістатися до зерна на зерно-сховищах або до картоплі в ґуральнях. У більшості випадків вкрай знесиленим людям це не вдавалося. Але в селі Пустоварівка селяни вбили секретаря місцевого парткому і захопили картоплю. Після цього близько 100 селян розстріляли. У Хмелеві учасниці “жіночого бунту” пішли штурмом на зерносховище, пізніше трьох із них засудили. Як зазначав очевидець цих подій, “це сталося тоді, коли люди були голодні, але ще мали сили”.

Мали місце також й інші прояви відчаю. У деяких місцевостях селяни підпалювали хліб. Але в порівнянні з подіями 1930 р. подібні випадки були завжди стихійні, не скоординовані, частково через фізичну слабкість. Більше того, ОДПУ тим часом спромоглося розбудувати мережу “сексотів” — “таємних співробітників” — у більших селах, діючи засобами шантажу та погрозами, в чому воно досягло неабиякої майстерності.

Проте бунти траплялися навіть у розпал голоду 1933 р. Наприкінці квітня селяни с. Нововознесенське Миколаївської області напали на зерновий відвал (який уже гнив під відкритим небом), і тоді їх скошили кулеметним вогнем охоронники ОДПУ. В с. Сагайдаки Полтавської області у травні 1933 р. голодні сільчани пограбували зерновий склад, але деякі, не маючи вже достатньо сил, щоб донести зерно додому, повмирили на зворотному шляху, а решту заарештували наступного дня. Багатьох постріляли, інших засудили на 5—10 років. Навесні 1933 р. селяни з кількох навколишніх сіл напали на зерносховище на станції Гоголеве (Полтавської області), набивши свої мішки кукурудзою, яка трапилася в сховищі. Одначе лише трьох пізніше заарештували.

Такі дії були виявом крайнього відчаю. Ще до того як зашморг голоду щільно затиснув українських селян, багато хто з них, намагаючись урятуватися, влітку та взимку почали залишати села, так само як “куркулі” два роки перед тим.

Охоронні частини ДПУ фактично не давали українському селянинові вступити в зону етнічної Росії. А якщо йому вдавалося уникнути їх і повернутися з хлібом, який там наймні можна було дістати, хліб відбирали на кордоні, а власника часто заарештовували (про це ми докладніше розповімо у розділі 18).

Війська ДПУ намагалися також не дати жертвам голоду, що вмирили, проникнути в зону польського та румунського кордонів; водночас повідомлялося про розстріли сотень селян, що жили в прикордонній смузі й намагалися переправитися через Дністер у Румунію (з іншого боку є свідчення, ніби лише пізніше і не так систематично заважали селянам дістатися на Північний Кавказ, де можна було розшукати харчі у віддалених районах Дагестану, на Каспії).

Часопис “Социалистический вестник” від 23 липня 1932 р. писав, що на той час три мільйони чоловік були в дорозі, заповнюючи станції, намагаючись дістатися до міст чи розшукати заможніші райони. Зарубіжний комуніст описує таку сцену:

“Брудні юрби заповнюють станції, купи чоловіків, жінок та дітей, що чекали на бозна-які потяги, їх виганяють, і вони повертаються, не маючи ні грошей, ні квитків. Вони сідають у будь-який потяг, на який тільки вдається, і залишаються там, аж поки їх не викидають звідти. Вони мовчазні та пасивні. Куди вони прямують? Просто в пошуках хліба, картоплі чи праці на фабриках, на яких робітників не так погано годують... Хліб — це велика рушійна сила цих юрб...”

Але до того часу, поки голод не досяг своєї останньої, кульмінаційної стадії, тобто до

весни 1933 р., більшість усе ще намагалася поповнити свої убогі продовольчі припаси, в надії протриматися до наступного врожаю, або ж сподіваючись на урядову допомогу, що так і не прийшла.

Останнім засобом хоч трохи поправити своє становище, до якого змушені вдатися селяни, були продаж чи обмін будь-чого із свого особистого майна. Жінки видобували зі скринь святковий одяг, хустку, скатертину — все, що можна було обміняти на шматок хліба. Це було останнє джерело порятунку.

Як ми бачили, селянинові було важко легальне дістатися навіть до українського міста. Але на цій стадії заборонні заходи не так старанно вводили в життя (фактично виявилося непростю справою ввести їх ефективно в життя навіть у пізнішій, жакливішій фазі). Багатьом удавалося добратися до Києва та інших великих міст. Дружини офіційних осіб, що мали великі продовольчі пайки, у цей час набагато частіше відвідували київські базари, де обмінювали свою зайву їжу на селянські коштовності за безцінь. Майстерно вишити столову скатертину обмінювали на одну-дві буханки хліба, за добрий килим давали кілька буханок. Або “гарно вишиті полотняні сорочки, блузки, вовняні “кофти ... міняли на одну-дві хлібини”.

Але держава передбачила шляхи видобування цінностей з селянської родини систематичнішими способами. Не тільки в містах, але й у маленьких містечках та великих селах були створені крамниці торгсину (торгівля з іноземцями). Там приймали в оплату лише іноземну валюту та вироби з коштовних металів і самоцвітів, вільно продаючи за них товари, у тому числі й продовольчі.

Багато хто з селян мав різні золоті прикраси та монети, за які їм давали в торгсинах трохи хліба (хоча відвідання таких крамниць таїло в собі небезпеку, оскільки співробітники ДПУ, діючи супроти раціональної ідеї, закладеної у функціонуванні цих крамниць, пізніше часто намагалися відібрати цінності, які, здогадно, ще не декларували відвідувачі торгсинів). Увесь проект був, звичайно, частиною зусиль радянського уряду знайти будь-які ресурси, які можна було б використати на світовому ринку. В торгсинах золоті хрести чи сережки обмінювали за кілька кілограмів борошна чи жиру. Вчитель одержав “50 грамів цукру, брусок мила і 200 грамів рису за срібний долар”.

У багатьох селах колишньої Житомирської губернії пани та інші багатші дореволюційні мешканці були римо-католиками. На католицькому цвинтарі їх часто ховали з золотими перснями та іншими коштовностями. У 1932—1933 рр. селяни потайки відкривали могили і за коштовності, здобуті там, купляли їжу в торгсинах, завдяки цьому смертність там була дещо менша, ніж в інших областях.

* * *

З наближенням зими становище села погіршувалося все більше й більше. З 20 листопада за розпорядженням українського уряду селянам-колгоспникам зовсім перестали видавати зерно в оплату вироблених ними трудовнів. Пояснювалося, що цей захід матиме чинність до тих пір, аж поки Україна не виконає державний план по заготівлі зерна. У наступній постанові українського радянського уряду та ЦК КП(б) України, ухваленій 6 грудня 1932 р. під тиском Москви, пість сіл (по два в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях) звинувачувалися у злісному саботуванні хлібозаготівель. Всі вони заносилися на “чорну дошку” і підлягали суворому покаранню.

Передбачалося, зокрема, застосувати проти них такі заходи: “негайно припинити доставку товарів і взагалі усю місцеву торгівлю, як державну, так і кооперативну; вилучити всі

важливі товари з кооперативних і державних крамниць;

повністю заборонити всю колгоспну торгівлю, у тому числі з іншими колгоспами, колгоспниками та одноосібниками;

припинити видачу кредитів, позбавити права виплати кредитів за простроченими закладними та іншими фінансовими зобов'язаннями;

провести перевірку всього державного та колгоспно-кооперативного апарату з метою усунення з нього усіх “чужих” та “ворожих” елементів. Це завдання покладалося на органи Робітничо-селянської інспекції;

перевірити керівників колгоспів та рядових колгоспників вищезгаданих сіл, щоб усунути з них усі контрреволюційні елементи...”

Слідом за цими з'являлися все нові й нові санкції, і ті українські села, що не могли виконати свої норми хлібоздачі, підлягали повній ізоляції, щоб до них не могли потрапити продукти з міст чи ще звідки.

15 грудня 1932 р. з'явився навіть список цілих районів, “до яких припинили доставку промислових та будь-яких інших товарів, аж доки вони не доб'ються корінного поліпшення у виконанні колективних норм зернових заготівель”. Таких районів було 88 (з 358 у всій Україні) у Дніпропетровській, Донецькій, Чернігівській, Одеській та Харківській областях. Мешканців цих “заблокованих” районів масово депортували на Північ.

* * *

Незважаючи на всі зусилля партійного керівництва, наприкінці 1932 р. на заготівельні пункти було доставлено лише 4,7 млн т зерна — тобто 71,8 % плану.

“Чорний список”, складений у Криницькому районі на Дніпропетровщині, включав селян, які на 1 січня 1933 р. не виконали своїх зобов'язань щодо здачі зерна та натурального податку. До нього було занесено 70 селян із 11 сіл. Лише дев'ять із них змогли пізніше виконати свої норми, решта здала лише половину, а то й чверть того, що від них вимагалось. Один випадок перевиконання норми здачі зерна пояснювали так: “усе його зерно повитягали з ям, а самого засудили”. В цілому засудили шістьох (на добавок жінку з сином через відсутність двох “винних” селян), решту тримали під арештом, аж доки хтось із родини, розпродавши усе майно, не “розраховувався із державою”. 21 селянинові вдалося утекти з села. І так було по всій Україні. А в результаті на початку 1933 р., незважаючи на жахливі умови, в яких опинилося з вини властей село, вони оголосили про третє оподаткування. Це означало новий наступ на хлібні запаси українського селянства, яких уже давно не існувало.

Однак Сталіну та його прибічникам здавалося, що Україна не хоче виконувати державних планів заготівель зерна, що її слід “примусити”, і вони звернулися до крайніх засобів тиску на українську владу.

На спільному засіданні політбюро ЦК ВКП(б) та ВЦВК 27 листопада 1932 р. Сталін заявив, що труднощі, на які наштотхнулася країна при заготівлі хліба в минулому році, виникли, по-перше, в результаті “проникнення у колгоспи та радгоспи антирадянських елементів, які організовували саботаж і диверсії; а по-друге, неправильного, не-марксистського підходу значної частини наших сільських комуністів до колгоспів та радгоспів...” Він додав до цього, що ці “сільські та районні комуністи занадто ідеалізують колгоспи”, вважають, що з організацією колгоспу нічого антирадянського чи саботажницького там не може виникнути. “А якщо дізнаються про факти саботажу і антирадянські явища, вони оминають ці факти... Нічого й говорити, що такий погляд на колгоспи не має нічого спільного з лєнінізмом!”

“Правда” від 4 і 8 грудня 1932 р. закликала до рішучої боротьби з “куркулями”, особливо в Україні; 7 січня 1933 р. газета надрукувала редакційну статтю, у якій звинувачувала Україну у зриві державних заготівель зерна, підкреслювалося, що завдяки потуранню українського партійного керівництва склалося становище, коли “класовий ворог в Україні організовується”.

На спільному засіданні ЦК партії та ВЦВК у січні 1933 р. Сталін заявив, що “причини труднощів, пов’язаних із заготівлею зерна”, треба шукати в самій партії. Перший секретар Харківського обкому партії Терехов спробував заперечити: мовляв, в Україні лютує голод. Сталін висміяв його як “романтика”, а всі спроби українських керівників по-діловому обговорити справу було рішуче відкинуто.

Каганович у своїй доповіді знову наполягав на тому, що в українському селі “все ще існують представники куркульства... куркулі, яких не депортували, заможні селяни, прихильні до куркульства, і куркулі, що втекли із заслання і яких переховують родичі, а часом і м’якосерді члени партії... фактично показуючи себе зрадниками інтересів трудящих”. А крім того, ще були “представники буржуазно-білогвардійської, петлюрівської, козацької, есерівської інтелігенції”. Сільська інтелігенція у ті часи складалася з учителів, агрономів, лікарів і т. д., і згадування цих груп як таких, що підлягають “очищенню” від антирадянських елементів, показове.

Знову пролунав заклик до війни з “класовим ворогом”. “Які,— запитував Каганович,— основні вияви класової боротьби на селі? Передусім, організаційна роль куркуля в саботажі заготівель зерна та посівів”. Саботаж, стверджував Каганович, трапляється на кожному кроці, у тому числі в “деяких центральних сільськогосподарських органах”. Він критикував порушення виробничої дисципліни, а далі заявив, що “куркуль” використовує дрібнобуржуазні тенденції, що зберігаються в середовищі “вчорашніх селян-одноосібників”, і звинуватив ці елементи в “тероризуванні чесних колгоспних трудівників” (див.: “Большевик”. 1933. № 1—2).

24 січня 1933 р. всесоюзний ЦК партії ухвалив спеціальну резолюцію про українську партійну організацію (на яку пізніше посилалися як на “поворотний пункт в історії КП(б)У”. “Правда” від 24 листопада 1933 р. писала навіть, що ця резолюція “відкрила нову сторінку в переможній боротьбі більшовиків на Україні”). У цьому документі українське керівництво звинувачувалося у зриві заготівлі зерна, особливу увагу звернуто на “ключові області” — Харківську (на чолі з Тереховим), Одеську та Дніпропетровську. Було заявлено, що партійні та радянські керівники цих областей “втратили класову пильність”. Пленум оголосив про призначення Павла Постишева — секретаря ЦК ВКП (б) — другим секретарем КП(б)У та першим секретарем Харківського обкому партії; Хатаєвич, який на той час був секретарем ЦК КП(б)У, призначався першим секретарем Дніпропетровського обкому; першим секретарем Одеського обкому став Вегер. Трох попередніх секретарів усунули з цих посад.

“Притуплення більшовицької пильності” було головною причиною відставання у сільському господарстві, оголосив пізніше Постишев, і це вважалося “одним із найсерйозніших обвинувачень ЦК ВКП (б) проти більшовиків України”.

* * *

Постишев, по суті, призначався спеціальним уповноваженим Сталіна, і він ефективно виконав його завдання, яке полягало в “більшовизації” компартії України і подальшому “видобуванні” зерна від населення українських сіл, що вмирало з голоду.

Прибувши в Україну, Постишев заявив, що рештки “куркулів і націоналістів”, які проникли в партію та колгоспи, продовжують саботувати виробництво. Він категорично висловився проти відправки харчових продуктів у села і водночас заявив, що не може бути й мови про допомогу держави насіннєвим зерном, яке селяни самі повинні знайти (див.: “Правда”. 1933. 13 лют.) Але загрозлива ситуація, що складалася в регіоні, змушувала партійне керівництво вносити певні корективи в свої дії. 25 лютого 1933 р. центральний уряд видав постанову “Про надання допомоги насінням колгоспам України та Північного Кавказу”, згідно з якою у розпорядження України передавалось 325 тис. т насіннєвого зерна, а для Північного Кавказу — 230 тис. т (див.: “Правда”. 1933. 26 лют.). Навіть Постишев, навіть Москва тепер розуміли, що інакше ніякого урожаю у майбутньому взагалі збирати не доведеться (але фактично цю допомогу надали набагато пізніше).

Все ще існував опір у самій партії. Сільських керівників продовжували звинувачувати в намаганні “загальмувати” та “звести нанівець” заплановані ЦК ВКП (б) зернові заготівлі. “Правда” у номері від 6 лютого 1933 р. звинувачувала Харківський обком у тому, що він “намагався інтерпретувати” заміну Терехова Постишевим як звичайну перестановку кадрів і на своєму пленумі навіть не згадав про головні пункти постанови ЦК партії.

Лютневий пленум ЦК КП (б) У зайняв ще більш жорстку позицію. Косіор, усе ще перший секретар ЦК, хоча й відсунутий у тінь Постишевим, виступив на пленумі з промовою, присвяченою питанню заготівлі зерна, яка засвідчила очевидний конфлікт між вимогами партії та реальністю: “Ми маємо тепер нові форми класової боротьби в тому, що стосується заготівель... Коли приїжджаєш до району поговорити про хлібзаготівлі, місцеве начальство починає показувати тобі статистику та таблиці про низький урожай, які повсюдно складають ворожі елементи в колгоспах, сільськогосподарських відділах та МТС. Однак ця статистика нічого не говорить про хліб у полі, ні про те, що його сховали чи вкрали. Але наші товариші, включаючи різних уповноважених, не можуть зрозуміти фальшивих цифр, накинутах їм, і тому вони часто стають захисниками куркулів і оборонцями цих цифр. У багатьох випадках доведено, що ця арифметика — це чисто куркульська арифметика; відповідно до неї ми не одержимо навіть і половини запланованої кількості. Фальшиві цифри та роздуті заяви у руках ворожих елементів, також служать прикриттям злочинства, масового розкрадання хліба” (див.: “Господарство України”. 1933. № 3—4. С. 32).

Косіор різко критикував керівників багатьох районів Одеської та Дніпропетровської областей, які знаходять різні причини для зволікань з доставкою зерна, “ведуть нескінченні розмови про потребу переглянути план”. Він стверджував, що в різних районах, тут і там, мав місце “організований саботаж, інспірований керівними інстанціями місцевих партійних організацій” (див.: “Вісті”. 1933. 13 лют.).

Під час своєї поїздки по Україні Постишев, якого супроводив новий голова українського ОДПУ В. А. Балицький, замінив 237 секретарів райкомів партії та 249 голів райвиконкомів. Деякі райони взагалі зробили “козлами відпущення” — особливо Орехівський район Дніпропетровської області, “чиє керівництво, як виявилось, складається зі зрадників справи робітничого класу та селян-колгоспників”.

ОДПУ також знайшло для себе “працю” у жорсткій чистці ветеринарів за падіж худоби. Подібний метод подолання цього явища узагалі став традиційним: повідомлялося про засудження до смертної кари близько ста лікарів лише в одній Вінницькій області в 1933—1937 рр.

Доходило до курйозів. Так, серед інших заарештували увесь штат метеостанції за звинуваченням у фальсифікуванні прогнозів погоди, що нібито призвело до зменшення урожаю.

У березні 1933 р. газета “Вісті” повідомляла про те, що співробітників наркоматів землеробства та радгоспів було засуджено до розстрілу за різний саботаж, наприклад, пошкодження тракторів, зумисне зараження бур’яном та підпалення. Ще сорок дістали різні строки ув’язнення, їх звинуватили у тому, що вони використали свої повноваження для того, щоб “створити голод у країні”.

Водночас 10 тис. нових активістів послали на постійну працю в село, ще 3 тис. дістали призначення на посади голів колгоспів, секретарів партійних організацій та уповноважених. У 1933 р. усунуто 49,2 % голів колгоспів в Одеській і 44,1 % у Донецькій областях (а також, відповідно, 33,2 і 33,8 % керівників нижчої ланки, зокрема, бригадирів та інших колгоспних організаторів). У Богуславському районі на Київщині двом головам колгоспів, що були членами партії, двічі вдавалося зменшити норми хлібоздачі, але вони не спромоглися виконати навіть їх. Після цього обох керівників звинуватили в саботажі та спілкуванні з “куркульсько-петлюрівськими недобитками” і віддали під суд. У більшості сіл, про які ми маємо повідомлення, новопризначені керівники були росіяни.

Крім того, у 1933 р. 17 тис. робітників відрядили до політвідділів МТС і 8 000 до політвідділів радгоспів. Загалом принаймні 40—50 тис. чоловік направили зміцнювати сільські парторганізації. Лише в одному районі (Павлоградському Дніпропетровської області) райком партії командировав до 37 сіл і 87 колгоспів 200 спеціальних уповноважених і майже стільки ж — райком комсомолу.

Партійні кадри, що зазнали чималої чистки, знову послали на село для боротьби проти селян, що вмирали з голоду.

Нижче подаємо досить відвертий, як на нашу думку, виклад питання А. Яковлевим, наркомом землеробства СРСР, на з’їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. Він заявив, що українські колгоспники не впоралися з посівними роботами 1932 р.: “таким чином, вони наробили шкоди урядові та самим собі”. Потім, “не спромігшись належним чином зібрати урожай, вони були останніми з усіх районів нашої країни у виконанні свого обов’язку перед урядом... Своєю поганою працею вони покарали себе та уряд. І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому” (див.: “Правда”. 1933. 19 лют.).

Істерична брутальність, що нею супроводжувалися втручання Постишева, не могла дати багато зерна. Натепер запаси вичерпано і майже нічого їсти.

* * *

Люди вмирали усю зиму. Але всі документи засвідчують, що масове вимирання села почалося фактично на початку березня 1933 р.

“Коли розтанув сніг, почався справжній голод. У людей розпухли обличчя, ноги та животи. Вони не могли втримати сечі.. і тепер усе геть начисто поїли. Ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків. Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкірами та підшвами від взуття. Обтирали старі шкури та хутра, щоб приготувати якусь подобу “локшини”, і варили клей. А коли зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп’яхи, проліски, іван-чай, амарант та кропиву...”

“Лина, акація, щавель, кропива та інші рослини, які тепер складали основний “раціон” селянських родин, не мали в собі багато білків. Сликаків, що трапляються лише в деяких місцевостях, варили, юшку споживали, а хрящове м’ясо дрібно рубали, перемішували з листям і їли або радше просіювали”. Це запобігало набряканню тіла та сприяло виживанню. На Півдні України та на Кубані часом можна було вижити, полюючи на бабаків та інших

малих звірів. В інших місцевостях рятівною була ловля риби (хоча для родини був ризик дістати присуд за ловлення риби біля свого села). Малясу з місцевої гуральні в Мельниках, яку вилили як непридатну для худоби, з'їли місцеві селяни.

Навіть уже наприкінці 1932 р. зарубіжні кореспонденти привозили жахливі повідомлення з перших рук. Один американець у селі, розташованому на відстані 30 км на південь від Києва, виявив, що його мешканці поїли всіх котів і собак. “В одній хатині варили якусь бовтанку, що не піддається описові. В горщику були кістки, шкіра та щось подібне до верха черевика. Те, з якою пожадливістю шестеро мешканців, що залишилися в живих (із 40 душ населення), спостерігали цю слизьку масу, виявляло їхній голодний стан”.

В українській сільській школі учитель розповідав, що на додачу до подобі борщу, приготовленого з кропиви, бадилля буряків, щавлю та солі (якщо вона була) дітям урешті давали також ложку бобів — за винятком дітей “куркулів”.

Агроном одного із сіл Вінницької області згадував, що у квітні, коли піднявся бур'ян, селяни “почали їсти щавель та кропиву... Але від споживання цих диких рослин люди діставали водянку і масово вмирали. У другій половині травня смертність настільки виросла, що місцевому колгоспу довелося виділити спеціальний віз, щоб кожного дня відвозити мертвих на цвинтар” (тіла кидали до спільної могили без будь-яких церемоній). Інший активіст описує, як він разом із візником їздив на санях по селу гад хати до хати, і їхнім обов'язком було запитувати в кожній хаті, де все ще жили люди, чи є серед них мертві, яких можна було б відвезти.

Ми маємо найрізноманітніші свідчення, залишені очевидцями — селянами, яким пощастило вижити у ті страшні роки, колишніми активістами і радянськими письменниками, які самі в молоді роки були свідками цих подій і пізніше описали їх, коли це стало можливим. Один із них, уже за часів хрущовської “відлиги” зміг розповісти про те, який “у 1933 р. був жахливий голод. Цілі родини вмирали, хати розвалювалися на шматки, сільські вулиці порожніли”.

Інший, згадуючи пережите, пише: “Голод: яке похмуре слово! Серце терпне, коли чуєш його. Ті, що ніколи не переживали його, ніколи не зможуть уявити собі, які страждання спричиняє голод. Немає нічого гіршого для чоловіка — голови родини — аніж почуття власної безпорадності, що виникає, коли чуєш жінчині молитви, коли вона не може знайти їжі для своїх голодних дітей. Немає нічого гіршого для матері, аніж бачити своїх виснажених, знесилених дітей, які через голод забули, як посміхатися.

Якби це відбувалося якийсь тиждень чи місяць, але ж місяцями більшість місцевих родин не мала чого покласти на стіл. Начисто підмели все, що було в підвалах, жодної курки не лишилося в селі: навіть бурякове насіння пішло на поживу...

Першими вмирали від голоду чоловіки. Пізніше діти. І останніми жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми”.

Колишній активіст так коментував ці події: “На полі бою люди вмирають швидко, вони захищаються, їм допомагає бойове братерство та почуття обов'язку. Тут я бачив людей, які вмирали самотньо, повільно, розуміючи, що їх принесли в жертву задля чийось корисливих інтересів, їх упіймали в пастку і залишили вмирати кожного в своїй хаті, в результаті політичної постанови, яку прийняли десь у далекій столиці за конференційними та бенкетними столами. Не було навіть утіхи неминучості, яка б полегшила страждання.

Найжахливіше виглядали малі діти, зі скелетними кінцівками, що звисали з роздутих животів. Голодування стерло з їхніх облич будь-які сліди молодості, обернувши їх на вимучених потвор; лише в їхніх очах теплилися залишки дитинства. Скрізь ми знаходили

чоловіків і жінок, що лежали ниць, з розпухлими обличчями та животами, з очима, позбавленими будь-якого виразу.

У травні 1933 р. один подорожній налічив шість трупів на дванадцятикілометровій смузі між двома селами у Дніпропетровській області. Зарубіжний журналіст під час своєї полюбленої прогулянки селом натрапив на дев'ять трупів, включаючи двох хлопчиків у віці восьми років і дівчинку — десяти.

Один військовий розповідає, що коли їхній потяг в'їхав на Україну, вони з товаришами просто вжахнулися. Солдати передали їжу жебракам-селянам, і на них доніс комендант потягу. Однак командир корпусу (С. Тимошенко) застосував до них досить незначну міру покарання. Коли підрозділи розгорнулися в колону, "чоловіки, жінки, дівчата, діти підійшли до дороги, що вела до табору. Вони стояли мовчки. Стояли, виморені голодом, їх відігнали, але вони знову з'явилися в іншому місці. І знову — стояли, знесилені від голоду". Комісарам довелося багато попрацювати, щоб вивести солдатів зі смутку. Коли розпочалися маневри, слідом за польовими кухнями рушили зголодовані селяни. Під час обідньої перерви солдати передавали їм свої пайки. Командири з комісарами відходили подалі, роблячи вигляд, що нічого не помічають.

Тим часом на селі "бідні жебрачили в бідних, виморені голодом просили їжі в таких самих знесиленних від голоду", а ті, що мали дітей, у тих, що їх не мали. На початку 1933 р. в центрі великого українського села, "поблизу руїн церкви, яку висадили в повітря динамітом, розташувався сільський базар. Усі, хто там присутній, мають опухлі обличчя. Вони мовчазні, а коли говорять, ледве чи можуть шепотіти, їхні рухи повільні та непевні через розпухлі ноги та руки. Вони торгують стеблами кукурудзи, кукурудзяними качанами, висохлим корінням, корою дерев та коренями водяних рослин..."

Одна молода дівчина з Полтавщини, яка почувалася трохи краще за інших, описує свій Великдень 1933 р. Її батько пішов обміняти останні родинні сорочки (полотняні та вишиті речі вже давно були продані) "на їжу для Великодня". Коли він повертався з чотирма кілограмами кукурудзи та чотирма висівком, його заарештували за спекуляцію (хоча й звільнили двома тижнями пізніше), а харчі конфіскували. Коли він не повернувся, "мати зварила нам суп із двох склянок сушених, мелених картопляних очисток і восьми не дуже великих картоплин". А потім з'явився бригадир і наказав їм вийти працювати в поле.

Жінці з села Федіївка Полтавської області, чоловіка якої засудили до п'яти років таборів як "члена СВУ", якось вдавалося годувати свою родину аж до квітня 1933 р. Навіть коли помер її чотирирічний син, бригади "активістів" не залишили жінку в спокої, запідозривши, що могила, викопана нею для хлопчика, була в дійсності хлібною ямою. Вони розкопали її, знайшли тіло і лише тоді дозволили матері знову поховати його.

Життя поступово завмирало. Ще взимку малеча перестала ходити до школи; залишалися тільки учні старших класів. А навесні школи взагалі почали закриватися. Голодні вчителі подалися до міста. Сільські фельдшери теж — адже ліками голод не вилікуєш. Та й із міста вже ніхто не приїжджав. Навіщо це тепер? Як писав В. Гроссман, "з тих, що вмирають з голоду, все одно нічого не візьмеш. Коли держава вже не могла нічого вичавити з людини, та ставала просто непотрібною. Для чого її вчити? Задля чого лікувати?"

Навесні селянам взагалі практично заборонили зрушувати з місця. Зокрема, зберігся наказ по Північно-Донецькій залізниці від 15 березня, в якому залізничники суворо попереджувалися про те, що селяни можуть їхати кудись тільки з дозволу голови їхнього колгоспу.

Для місцевого населення існували певні обмеження й навіть заборона на працю, зокре-

ма у промисловості. Інколи праця все-таки була, але на жахливих умовах. Наприклад, на відбудові залізничного шляху до цукроварні в одному з міст людям, які півроку не бачили хліба, давали його по 500 г на день, а цукру — по 30 г. Для цього робітники мали викопати 8 кубометрів землі за зміну, що було понад їхні сили. До того ж їсти, як правило, давали тільки ввечері, і люди часто вмирали прямо на робочому місці. Коли одному з радгоспів біля Вінниці знадобилися люди для догляду за помідорами та огірками, їм запропонували дещо більше — кілограм хліба, гарячу страву та два карбованці щоденно. Бажаючих прийшло багато, але більше половини з них були просто неспроможні працювати. Кожного дня певна кількість робітників умирала після першого прийняття їжі — це було непосильно для змученого голодом шлунка.

У квітні припинилася видача хлібних пайків, а в містах знову відкрили крамниці, де можна було купити кілограм хліба на особу за високу ціну. Але прив'язані до своїх місць селяни не могли використати навіть цю ситуацію. Ті, хто міг ще рухатися, все ж кидали свої домівки і добиралися хоча б до залізничних станцій. Часом невеликі садочки навколо цих станцій були геть усіяні трупами, яких зносили туди залізничники, котрі самі хиталися від голоду. Деякі селяни виходили просто в поле до поїздів, що проходили, і просили у пасажирів хліба; інколи їм перепало декілька скоринок. Але згодом сил не вистачало і для цього. Так, у Харцизьку в Донбасі жебраки, яких протягом весни 1933 р. ганяли зі станцій, заповнили всі навколишні сквери, де вони жили, спали і вмирали.

У великих містах становище простого люду було не менш жахливим. Не голодували лише ті, хто мав роботу та продуктові картки. Але на них за один раз можна було купити тільки кілограм хліба, а постачали його вкрай погано. Свідки зазначали, що “того, що завозили у крамниці, ледве вистачало для привілейованих класів”. Для останніх існували до того ж спеціальні, закриті для інших, крамниці, якими користувалися високі партійні функціонери, державні службовці, співробітники ОДПУ, старші офіцери, керівники виробництва тощо,— специфічна риса радянського способу життя, яка зберігалася і надалі.

Доходи різних верств міських мешканців у середньому мали незначну амплітуду, але насправді все вирішувала система нормування і продажу продуктів. Так, скажімо, викладач інституту і старший співробітник ОДПУ одержували приблизно однакову зарплатню, але перший міг спожити тільки близько половини того, що споживав другий. Справа в тому, що чекіст мав спеціальні харчові картки, котрі дозволяли купувати товари за низькими цінами, і таким чином його реальні доходи набагато перевищували доходи науковця.

Загалом навіть кваліфіковані робітники і службовці в містах України заробляли не більше 250—300 крб на місяць і жили переважно на чорному хлібі, картоплі та оселедцях при постійному браку одягу та взуття. Ще влітку 1932 р. харчові норми київських службовців пообтинали від 400 до 200 г хліба на день, а норми промислових робітників — від 800 до 600 г. Щодо студентів, то їхня щоденна норма становила 200 г сурогатного хліба, тарілку рибної юшки, дві ложки каші чи кислї капуста та 50 г конини.

Черги до київських крамниць сягали півкілометрової довжини. Люди вистоювали в них не одну годину, тримаючись за пояс того, хто попереду. Ті, кому вистачало, одержували за картками 200—400 г хліба, решта ж була змушена приходити наступного дня, маючи на долоні намальовані крейдою номери.

Доведеш до відчаю селяни, незважаючи на спеціально встановлені дорожні бар'єри, прагнули будь-що дістатися до міст, але знаходили там мало допомоги. Так було у Дніпропетровську, в Донбасі, інших місцях, де майже половина прибулих уже доживала свої останні дні. Аби потрапити до Києва, уникаючи перекритих шляхів, селяни продавалися

крізь ліси та болота. Інколи виживав один на кілька тисяч, але щастя його було недовгим: у місті йому все одно судилося померати.

На вулицях міста можна було бачити моторошні сцени. Люди, як звичайно, поспішали у своїх справах, а поміж ними, на землі, повзали діти та дорослі, знесилені голодом. Досить часто на них майже не звертали уваги. Проте траплялися й інші випадки. Так, деякі кияни допомагали селянам переховуватися від міліції. А ось що повідомляє харків'янка: “Я бачила жінку, опухлу від голоду, що лежала на Кінній площі. Хробаки буквально поїдали її живцем. Уздовж тротуару йшли люди, які клали маленькі шматки хліба поруч з нею, але бідолаха була вже надто близька до смерті, щоб їсти їх. Вона лише плакала і просила медичної допомоги...” До речі, є свідчення про те, що медичним працівникам заборонялося надавати допомогу селянам, котрі перебували в місті нелегально.

У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах буденною справою для представників місцевої влади стала вранішня очистка вулиць від трупів. Лише у Полтаві їх щоразу збирали близько 150. “Я бачив,— пише свідок київських подій,— одну таку підводу з дітьми, що лежали на ній. Вони були саме такими, якими я описую їх,— із худорлявими, витягнутими, немовби пташиними обличчями. Ці маленькі пташки долетіли до Києва, і яку користь вони мали з того? Деякі з них щось бурмотіли, повертаючи голови. Я спитав візника про них, але він тільки махнув рукою, промовивши: „Коли вони дістануться туди, куди їх везуть, вони також замовкнуть“.

На тих, котрі ще якимось животіли, час від часу влаштовували облави. Робили це приблизно щотижня загонами міліції та спеціально мобілізованих партійців, і робили жорстко й безжалісно. Зокрема, 27 травня 1933 р. у Харкові кілька тисяч селян, що намагалися прилаштуватися по всьому місті у черги за хлібом, зігнали до купи, випхнули у залізничні вагони і перевезли до станції Лісова, де скинули до ями і залишили напризволяще.

Люди, гнані голодом, небагато виграли порівняно з тими, хто залишався померати вдома,— хіба що на кілька днів віддалили свою неминучу смерть. Але спонук до руху була надто непереборною. Як пише В. Гроссман, “людину, що вмирає, ніби мучить і гонить якийсь вогонь, і в неї розриваються і нутроці, і душа”. Спочатку людина тікає і блукає, але врешті “заповзає назад додому. Це значить, що голод, голодна смерть перемогли”.

Якщо вдатися до цифр, то з загальної чисельності сільського населення України у 20—25 млн загинуло близько 5 млн — між четвертою та п'ятою частинами. Відсоток смертності значно коливався від місцевості до місцевості й навіть від села до села — починаючи з 10 і досягаючи 100.

Найвищого рівня смертність сягнула в областях, що спеціалізувалися на вирощуванні хліба,— Полтавській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Одеській: мінімальний відсоток тут становив 20—25. У Вінницькій, Житомирській, Донецькій, Харківській та Київській областях смертність була нижчою — 15—20 %. Краще за всіх пережили голодомор крайні північні райони України, де вирощували цукрові буряки, а ліси, ріки та озера містили багато того, що можна було використати як їжу.

Лікарі, будучи по суті державними службовцями, за наказом згори всіляко приховували дійсні причини смертності, вказуючи різноманітні хвороби, найчастіше дизентерію, посилаючись на “старечу слабкість” тощо. А наприкінці 1932 р. свідоцтва про смерть припинили виписувати взагалі. Незважаючи на те, списки жертв голоду по окремих селах вели ті, хто розумів важливість цієї справи; збереглися й ретельні підрахунки, зроблені деякими офіційними особами.

До нас дійшло чимало повідомлень, у тому числі невеличких розповідей уцілілих під

назвами: “Доля села Яреськи”, “Турське втрачає 44 % свого населення”, “Голод спустошує село Плешкани”, “430 смертей від голоду в Жорноковому”, “Спустошення голодом села Стрижівка” тощо. А поза цими і тисячами інших сіл Київщини та Вінниччини гори трупів лежали просто неба, і не було жодного спроможного поховати їх.

Подібних фактів можна навести безліч. Так, навіть у досить благополучному селищі Романкове, розташованому поблизу великого металургійного заводу в Кам’янському” (нині Дніпродзержинськ), де працювали члени місцевих; родин і отримували там харчові пайки, лише протягом п’яти місяців зафіксовано 588 смертей серед 4—5-тисячно-го населення. У селі Маківцях на Вінниччині, що мало 312 господарств і 1293 особи населення, трьох чоловіків і двох жінок страчено за обтинання колосків пшениці на колгоспному полі, а 24 родини заслано до Сибіру. Навесні 1933 р. багато сільчан померло з голоду, решта втекла. Порожнє село перекрили і повісили чорний прапор на ознаку епідемії тифу. Один з оповідачів згадує про свого батька-комсомольця, який разом із товаришами ходив по селах і встановлював напис “Вхід заборонено”, оскільки просто не було можливості поховати численні трупи. У селах із 3—4-тисячним населенням (Орлівка, Смолянка, Грабівка) залишилося лише 45—80 чоловік. Село Мачухи на Полтавщині із 2 тис. родин втратило близько половини. А менші населені пункти цієї ж області, мешканцями котрих були, вочевидь, хазяйновиті селяни-одноосібники (хутори Сороки, Лебеді, Твердохліби, Малолітка), знелюдніли повністю. Населення решти вцілілих хуторів, як підрахував один агроном, скоротилося приблизно на 75 %. Кількість мешканців села Яреськи, мальовничі ландшафти якого понад річкою Ворсклою приваблювали багатьох радянських кінематографістів, зменшилася від 1500 до 700. В іншому селі на Житомирщині у 1933 р. з 3500 жителів померло 800, а на світ з’явився лише один новонароджений — син активіста. Колишній радянський журналіст засвідчував, що в його рідному селі із 2011 мешканців померло близько 700, у тому числі дітей. Понад третини людності села Рясне на Полтавщині загинуло від голоду, а у селі Вербки Дніпропетровської області до вересня 1933 р. спорожніло більше половини хат.

Наведемо також інформацію безпосередньо з західних джерел. Американський комуніст, який працював на радянському підприємстві, зазначав, що з 15 колгоспів та радгоспів, які він відвідав у вересні 1933 р., кожен втратив не менше 10 % робочої сили через голод. У селі Ожердовому йому навіть показали реєстраційні книги: чисельність населення з вересня 1932 р. до квітня 1933 р. впала від 527 до 420 осіб, кількість корів — від 353 до 153, свиней — від 156 до 103...

Інший випадок: у серпні 1933 р., після скасування заборони для іноземних журналістів, кореспондент газети “Крісчен саєнс монітор” побував на Полтавщині та Київщині. Як і в попередньому випадку, представники місцевої влади називали йому відсоток смертності, котрий ніколи не був нижчим від 10. Так, в одному із сіл з 2072 осіб померло 634; у 1932 р. лише одна пара взяла шлюб; у селі народилося шестеро малюків, з яких вижила лише одна дитина; багато дітей стали сиротами.

Ось його опис одної з місцевостей поблизу Білої Церкви: “„Нормальну”, 10-процентну смертність значно перевищено. По дорозі до села старі ікони з ликом Христа зняли, але терновий вінець залишився, — мабуть, як символ того, через що довелося пройти селу. Увійшовши в село, ми побачили одну покинуту хату за іншою, з проваленими шибками, з городами, що геть заросли бур’яном. На порожній вулиці ми зустріли хлопця, котрий сказав нам, що багато мешканців села полягло протягом минулої зими і весни”.

Ще декілька фактів. У селі Шилівці, яке зазнало великих втрат під час кампанії розкуркулення, смертність була такою високою, що підвода, що возила померлих, робила дві

поїздки на день. Єврейське село Коростишів неподалік від Києва, за словами його колишнього мешканця, виглядало “як труп у порівнянні з тим селом, що я його знав”. У синагозі розташувалася мотузяна фабрика. Діти вмирали з голоду. (Наперед зазначимо, що переселення знелюднілих єврейських осередків ще стане об’єктом спеціальних заходів.) Більшість жителів протестантського села Озаринці на Кам’янець-Подільщині вимерла. На відміну від них меноніти, які жили у селі Гальбштадт на Запоріжжі ще з часів Катерини II і одержали тепер трохи допомоги від своїх одновірців з Німеччини, постраждали від голоду менше. Проте згодом, у 1937—1938 рр., їх усіх буде депортовано як “шпигунів на користь іноземної держави”.

Цікавим видається аналіз соціального статусу жертв голодомору, зроблений у селі Будьонівка Полтавської області. Із 92 померлих 57 були колгоспниками, 33 — одноосібниками; з класового ж погляду 31 був бідняком, 53 — середняками, вісім — куркулями (включно з двома, що їх виключено з колгоспу). Взагалі, як свідчать численні повідомлення, головними жертвами голоду були бідняки або близькі до цієї категорії селяни, що не змогли чи не бажали приєднатися до “нової сільської еліти”. Зокрема, один із звітів про конфіскацію зерна показує дев’ять випадків його “приховування”; ті ж, хто вдавався до цього, ідентифікуються як робітники (два) та бідні чи середні селяни (сім). Це означає, що в результаті конфіскації якоїсь мізерної кількості хліба ці люди були просто приречені.

Із тих небагатьох даних, що ми маємо по деяких округах, випливає, що частка померлих становила приблизно від однієї п’ятої до однієї сьомої загального числа населення. Майже половину з них складали діти. При тому, що в одному з округів за 1932—1933 рр. було зареєстровано лише 20 народжень, картина видається більш ніж переконливою.

* * *

Досі ми займалися переважно лише селами та цифрами. Тепер розглянемо ті жахливі події на, так би мовити, індивідуальному рівні.

Ось що пише віцелілий свідок голодомору: “Клінічна картина голоду добре відома. Він знищує ті ресурси людського організму, які виробляють енергію, і це знищення прогресує в міру того як необхідні речовини не споживаються людиною. Тіло марніє. Шкіра набуває сірувато-брунатного відтінку і вкривається численними зморшками. Людина помітно старіє. Навіть малі діти та немовлята мають старечий вигляд, їхні очі збільшуються, стають вираженими і нерухомими. Процес дистрофії часом зачіпає, всі тканини, і нещасний нагадує кістяк, вкритий натягнутою шкірою. Але частіше трапляється набрякання всіх тканин, особливо на руках, ногах та обличчі. Тоді шкіра тріскається і з’являються незагойні гнійні виразки. Рушійна сила зникає, оскільки найменший рух повністю знесилює людину. Основні життєві функції вже споживають тканини та альбумін власного тіла. Дихання та серцебиття прискорюються. Зіниці розширюються, починається діарея голоду. Цей стан небезпечний хоча б тому, що мінімальне фізичне зусилля викликає зупинку серця. Це часто трапляється тоді, коли страждалець ходить, підіймається сходами або намагається бігти. Загальна слабкість прогресує. Тепер хворий не може встати або посунутися на ліжку. У стані напівсвідомого сну він може проіснувати ще якийсь тиждень, аж поки його серце перестає битися”.

Не такий професійний, але не менш жахливий опис страждань селянина дає його колишній сусід: “Під очима в нього були дві мішкоподібні пухлини, і шкіра на них мала незвичний блискучий відтінок. Його руки також напухли. На пальцях пухлини тріснули,

і з ран виходила прозора рідина з винятково гідким запахом”. Цинга і фурункули також спотворювали людські тіла. На ногах наростали величезні пухирі, які нещасні при звичаю валися раз у раз проколювати.

“Смерть від голоду — це неприємна тема. Неприємна, але вона весь час повторюється”, — коментує один автор. Отож, читаючи ці поодинокі свідчення, не забуваймо. Що такою була доля мільйонів.

Ті, що вціліли, описують смерть своїх односельців простими словами, позбавленими будь-яких емоцій. Так, мешканець села Федіївки на Полтавщині, що на початку 1932 р. налічувало 550 осіб, свідчить: “Першою померла родина Рафаликів — батько, мати та дитина. Пізніше родину Федіїв із п’яти осіб також знищив голод. За нею пішли родини Прохора Литвина (чотири особи), Федора Гонтового (три особи), Самсона Федія (три особи). Другу дитину останньої родини побили до смерті на чийсь ділянці цибулі. Померли Микола та Ларіон Федії, за якими пішли Андрій Федій з жінкою; Степан Федій, Ангін Федій з жінкою та чотирма дітьми (дві інші маленькі дівчинки вижили); Борис Федій з жінкою та трьома дітьми; Оланвій Федій з жінкою; Тарас Федій з жінкою; Федір Фесенко, Костянтин Фесенко, Меланія Федій, Лаврентій Федій, Петро Федій, Єлисей Федій з братом Федором; Сидір Федій з жінкою та двома дітьми; Іван Гонтовий з жінкою та двома дітьми; Василь Перч з жінкою та двома дітьми;

Макар Федій, Прокіп Фесенко, Аврам Федій; Іван Сказка з жінкою та вісьмома дітьми. Деяких із цих людей поховали на місцевому цвинтарі, інших лишили лежати там, де вони померли. Наприклад, Єлисавета Лукашенко померла на лузі, її останки поїли круки. Інших просто скинули до поблискої ями. Останки Лаврентія Федія лежали на черені його хати, аж поки їх не пожерли щури”.

Інше свідчення: “В селі Лисняки Яготинської округи жила родина Двірків, батько з матір’ю та четверо дітей — двоє дорослих і два підлітки. Цю родину розкуркулили та виселили з їхньої хати, яку знесли. Під час голоду 1932— 1933 років вся ця родина, за винятком матері, померла з голоду. Одного дня голова колгоспу Самокиш прийшов до цієї старої жінки та “мобілізував” її на працю на колгоспному полі. Квола жінка взяла свою сапу і, зібравши останні сили, пішла до правління колгоспу, але не дійшла туди. Сили їй відмовили, і вона впала мертва на самому порозі правління”.

А ось доля двох родин з іншого села: “Антін Самченко помер з жінкою та сестрою, залишилося троє дітей... В родині Микити Самченка залишилися батько з двома дітьми... І Сидір Одноріг помер з жінкою та двома дочками; одна дівчинка залишилася. Померли Юра Одноріг з жінкою та трьома дітьми; залишилася жива одна дівчинка”.

У невеличкому селі Горіхове, коло Житомира, лише 10 із 30 господарств мали ще живих мешканців у 1933 р. Цілі родини вимирали. Типовим прикладом може слугувати родина Війтовичів: “їхній молодший син, шістнадцяти років, повертаючись одного дня зі школи в Шахворівці... помер край дороги... Старша дочка Палажка померла на колгоспному полі... Стара мати померла на вулиці по дорозі до прац.” Тіло батька знайшли в Коростинівському лісі, наполовину пожерте звірами”. Лише старший син, що служив в ОДПУ на Далекому Сході, вижив.

Інший уцілілий свідок зазначає, що трагічні події у Червоновікнянській окрузі на Одещині залишили в його пам’яті невитравний слід: “Серед перших жертв голоду наприкінці 1932 р. була родина Таранюків: батько, мати та три сини. Два останніх були комсомольці, що активно допомагали у “збиранні хліба”. Батько з матір’ю померли у своїй хаті, а сини — під сусідськими тинами... В той час шість чоловік померли в родині Зверханов-

ських. Якимсь чудом син Володимир і дочка Тетяна вижили... Ковалю, Іларіона Шевчука, з опухлими від голоду суглобами, який у січні 1933 р. прийшов до сільради по допомогу, заманули до приміщення пожежної команди, де забили палицями. Це вбивство вчинили голова сільради Ю. Конофальський, його заступник І. Антонюк і секретар В. Любомський... Бідна вдова Данилюк з синами зазнали дуже трагічного кінця. Ті мертве тіло поїли хробаки, а двоє синів — Павло та Олекса, випрошуючи харчів, упали мертві. Лише третій син Трохим вижив, спромігшися знайти харчі в місті... Порфирія Нетеребчука, одного з найпрацьовитіших селян, знівеченого тяжкою працею, знайшли мертвого коло церковного паркану... Старий Іван Антонюк помер, коли дочка годувала його "хлібом", зробленим із зелених колосків, які вона непомітно зрізала в полі... Олекса Войтриховський урятував життя собі та своїй родині (жінці та двом малим дітям), споживаючи м'ясо коней, що поздыхали в колгоспі від сапу та інших хвороб. Він викопав його вночі і приніс додому в мішку. Його старший брат Яків з невісткою померли раніше від голоду".

Робітник, котрий відвідав своє рідне село, дізнався, що його "тесть Павло Гузар, опухлий від голоду, попрямував до Росії в пошуках хліба і помер у халці в селі Лиман, за кілька кілометрів від дому. Люди в Лимані допомогли поховати його. Вони також розказали, як інша сестра моєї матері поїла висівки і коренів і померла наступного дня; як удову старшого брата перехоплювали принаймні п'ять разів по дорозі до Росії, куди вона подалася, щоб дістати хліба, і як вона обміняла всю свою одягу на харчі і старалася опікуватися своїми трьома дітьми та своєю старою матір'ю, але врешті померла сама від голоду. Тоді померли двоє з її дітей — Яків, шести років, і Петро, восьми".

Двом американцям, що походили з України, вдалося відвідати рідне село у 1934 р. Своїх батьків вони не застали в живих, а обличчя їхньої сестри було таке спотворене, що її неможливо було впізнати. В одній українській родині, пише ще один свідок, де деякі лежали, ледве дихаючи, а інші зовсім не дихали, "дочка господаря, якого я знаю, лежала на підлозі в якомусь приступі божевілля, гризучи ніжку стільця... Коли вона почула, як ми входимо, вона не повернулася, а загарчала, точно як гарчить собака, якщо підійти близько, коли він гризе свою кістку".

Кореспондент агентства "Асошіейтед пресс" наводить листа, якого йому показав штатний працівник газети "Правда", що спеціалізувався на викритті "капіталістичних побрехеньок", від свого батька-єврея з України:

"Мій коханий сину!

Цим листом повідомляю тебе, що твоєї матері немає вже в живих. Вона померла від голоду після місяців страждань. Мені також уже недовго лишилося, як і багатьом іншим у нашому селі. Час від часу нам удається урвати якусь крихту, але цього нам не вистачить надовго, хіба що надішлють харчів із центру. Тут у нас на сотні кілометрів нема ніяких харчів. Останнім бажанням твоєї матері було, щоб ти, наш єдиний син, замовив заупокійну молитву за неї. Як і твоя мати, я також сподіваюся, що ти забудеш про свій атеїзм тепер, коли безбожники принесли нам гнів Всевишнього на Росію. Чи то буде забагато чекати листа від тебе, в якому ти напишеш, що замовив заупокійну молитву за свою матір — принаймні раз — і що ти зробиш те саме за мене? Тоді легше буде вмирати".

Інший американський кореспондент поїхав до села Жуки Полтавської області у супроводі голови місцевого колгоспу та агронома. Спочатку вони повели його по хатах досить забезпечених бригадирів або комуністів. Але потім він вибрав першу-ліпшу хатину навмання і зайшов усередину, а слідом за ним його супутники. Єдиною особою, що займала її, була дівчина 15 років. Між ними відбулася така розмова: "Де твоя мати?" — "Померли від голо-

ду минулої зими”. — “Чи маєш якихось братиків чи сестричок?” — “Мала чотирьох, всі вони також помирали”. — “Коли?” — “Минулої зими та весни”. — “А батько?” — “Вони працюють у полі”. Коли всі вийшли, ті, що супроводжували кореспондента, не мали що й сказати.

Із групи переміщених осіб у таборі в Німеччині у 1947—1948 рр. сорок одного українця (переважно городян, що мали родичів у селі) спитали, чи хтось з їхніх родин помер від голоду. П'ятнадцятеро відповіли “ні”, а двадцять шість — “так”.

Селянські родини, повільно вмираючи в своїх порожніх хатах, по-різному зустрічали свою долю: “В одній хаті було щось подібне до війни. Всі пильно стежили одне за одним, Люди перехоплювали крихти одне від одного. Жінка піднімалася на чоловіка, а чоловік на жінку. Мати ненавиділа дітей. А в іншій хаті любов не згасала до самого кінця. Я знав одну жінку з чотирма дітьми. Вона оповідала їм казки, щоб вони забули про свій голод. У неї самої язик ледве ворухнувся, але вона брала їх на руки, хоч сама не мала сили підвести свої руки навіть без тягаря. Любов і далі жила в ній. І люди бачили, що коли була ненависть, то й вмирали швидше. Та все ж любов, як би там не було, нікого не врятувала. Все село загинуло, всі до одного. Ніхто не залишився у живих”.

Голод породжував згубні психічні симптоми, які декому було важко подолати. Люди писали анонімні доноси на своїх сусідів, що ті, мовляв, приховують зерно (часом не без підстави). Частим явищем стали вбивства, подібні до цього: “У селі Білки Денис Іщенко вбив свою сестру, зятя та їхню 16-річну дочку, щоб узяти собі 12 кілограмів борошна, яке вони мали. Він же вбив свого приятеля Петра Коробейника, коли той ніс чотири хлібини, які дістав у місті”. Отож, засліплені голодом, люди подекуди втрачали людську подобу.

Існують численні повідомлення про самогубства, майже завжди повішанням. Але найстрашнішим фактом було інше: “Деякі божеволіли... Були такі, що різали та варили трупи, що вбивали власних дітей та поїдали їх. Я бачив одну таку людину. Цю жінку привели до окружного центру під конвоем. Вона мала людське обличчя, але очі були вовчі. “Це людоді, — казали про таких, — їх треба стріляти”. Ніби сама матір винна, що її довели до божевілля ті, хто робив це задля якоїсь вищої мети, задля добра всіх...” -

Закону щодо людодіства фактично не існувало (напевно, і на Заході теж). Ми маємо лише конфіденційну директиву до співробітників ДПУ та головних прокурорів в Україні від К. Карлсона, заступника начальника українського ДПУ, датовану 22 травня 1933 р. В ній ідеться про те, що оскільки людодіство не підпадає під жодну статтю Карного кодексу, всі справи, пов'язані з ним, слід передавати до місцевих відділів ДПУ. Це треба було робити і у тих випадках, коли людодіству передувало вбивство, хоч воно і передбачене ст. 142 Карного кодексу.

До розстрілу за людодіство вдавалися не завжди. Наприклад, є дані про те, що наприкінці 30-х років 325 винних у цьому злочині (75 чоловіків і 250 жінок) все ще відбували довічне ув'язнення в таборах Білморсько-Балтійського каналу.

Відомі десятки різноманітних історій, пов'язаних із людодіством. Одні поїдали членів своєї родини, інші ловили сторонніх дітей, ще інші влаштовували засідки на подорожніх тощо. Моторошний випадок стався у селі Калмазівці на Одещині, коли по всьому селі шукали вкрадену свиню, а знайшли зварені дитячі трупи.

Не всі факти людодіства були спричинені психічними збоченнями. Ось такий, досить показовий, випадок. Активіст, що здійснював колективізацію в Сибіру і повернувся в Україну 1933 року, знайшов своє село майже повністю вимерлим. Молодший браг розповів йому, що їхня сім'я жила саме на корі й траві, а коли і цього не стало, “мати каже, ми повинні з'їсти її, якщо вона помере”.

Усі ці приклади стосувалися простих селян. Тепер поглянемо на те, в якому становищі перебувала “нова сільська еліта”.

Представники її вищого рівня — партійне керівництво, співробітники ДПУ тощо — забезпечувалися якнайкраще і пережили голод без відчутних ускладнень. Але доля рядових активістів склалася інакше. Так, членів так званих “комітетів незаможних селян” (комнезамів), які нещадно боролися з “куркулями” та іншими контрреволюціонерами, реквізуючи у них зерно, на останній стадії цього процесу переводили до інших сіл, а якісь харчі, котрі ті приховували для себе, під час їхньої відсутності відбирали. А 25 березня 1933 р., коли комнезами вже вичерпали свої функції, їх розпустили, залишивши членів комітетів помирати разом із рештою сільчан.

Чи варто казати, якими, м'яко кажучи, непопулярними були комнезамівці серед селян. А чи могло бути інакше, коли, наприклад, в одному селі вони наказали населенню під час Свят-вечора везти врожай до найближчого міста, а там, щоб здати власне зерно, селяни мали простояти кілька днів у черзі? І це, мабуть, один із “найневинніших” фактів їхньої діяльності, для якої не існувало ніяких моральних меж.

Отже, коли вмирали активісти, це викликало мало співчуття. Типовий випадок: місцевий активіст села Степанівки на Вінниччині полюбляв наспівувати “Інтернаціонал”, котрий, як відомо, починається словами: “Вставай, проклятьем заклейменный...” Отож, коли селяни знайшли його на дорозі вже майже нерухомого, вони не без сарказму гукнули: “Гей, Матвію! Вставай, проклятьем...” — але той, мабуть, і не встиг цього почути.

Навесні 1933 р. померло чимало колишніх активістів. На Київщині, зокрема, загинула половина всіх активістів, а один навіть опустився до людодїства.

* * *

Ще дивовижніший аспект психопатії сталінізму можна побачити в тому, що ані слова про голод не дозволялося промовляти у пресі чи деінде. Ті, що порушували цей неписаний закон, підлягали арешту за “антирадянську пропаганду”, звичайно отримуючи п'ять чи більше років у таборах.

Викладачка сільськогосподарського училища в Молочанську, поблизу Мелітополя, згадує, як їй забороняли вживати саме слово “голод”, хоч харчів бракувало навіть у місті, а в сусідньому селі ніхто не залишився в живих. У колишньому Ніжинському ліцеї, де навчався ще Гоголь, студентам, які жили на мізерних харчах, казали, що їхні нарікання є поширенням гітлерівської пропаганди. Коли старий бібліотекар та кілька дівчат-співробітниць померли і при цьому прозвучало слово “голод”, партійний активіст вигукнув: “Контрреволюція!” Військовий, що служив у 1933 р. у Феодосії в Криму, одержав листа від своєї жінки, в якому вона описувала смерть сусідів та жалюгідний стан, у якому вона перебувала разом із дитиною. Комісар частини перехопив листа й наступного дня змусив підлеглого назвати лист фальшивкою. Дружина та син не вижили.

Одного лікаря засудили на “10 років без права листування” (популярний евфемізм замість смертної кари) за те, що він сказав, що його сестра померла з голоду і що причиною була насильницька реквізиція харчів.

Навіть офіційним особам, які бачили навкруги саму тільки смерть, не дозволяли (та й самі вони не дозволяли собі) промовляти слово “голод”. Агроном послав старого чоловіка з черговим звітом до місцевої МТС, але посланець помер по дорозі. Тоді до агронома причепилися, чого це він послав хворого кур'єра, а той відповів, що все село помирає з голоду.

На це агроном почув таке; “Немає голоду в Радянському Союзі — ви слухаєте куркульські плітки”, і після цього йому наказали “тримати язика за зубами”.

Ця відмова від усім очевидної і гнітючої правди була, безперечно, частиною сталінського загального плану. Як ми побачимо в 17 розділі, таку політику згодом почали застосовувати і в світовому масштабі.

Розділ 13

Спустошена земля

На початку літа 1933 р. Малколм Маггерідж повідомляв: “Під час недавнього візиту до Північного Кавказу та України я побачив щось на зразок двобою між урядом і селянами. Поле цього двобою таке ж спустошене, як і в будь-якій війні, але простягається воно набагато ширше — над досить великою частиною Росії. З одного боку — мільйони селян, що вмирали з голоду, з тілами, часто опухлими від браку їжі. З другого — вояки частин ДПУ, що виконували накази диктатури пролетаріату. Вони пройшли крізь країну, мов рій сарани, забравши з собою все їстівне; вони постріляли або заслали тисячі селян, часом цілі села; вони перетворили найродючішу землю в світі на журливу пустелю”.

Інший англієць побачив таке: “Родючі поля радянської України одне за одним вкриті незібраним зерном, якому судилося гнити. Були округи, крізь які можна їхати цілий день між полями пшениці, що, чорніла, і лише час до часу побачити крихітну оазу, в якій урожай, на щастя, зібрано”.

А ось опис ще одного спостерігача: “Верста за верстою ми ходили незораним полем. Максим казав, що його не орали більше двох років... Ще година, і ми прийшли до поля з пшеницею, або, краще сказати,— з бур'яном і пшеницею”.

До речі, проблема бур'яну у попередньому році досягла навіть рівня політбюро, але звинуватили у цьому селян. “У деяких місцях багато бур'яну. Ми його витягаємо і спалюємо. Але чому ж він виріс? Через поганий обробіток землі”,— доповів Л. Каганович конференції колгоспників-ударників у лютому 1933 р.

Якщо 1921 рік був часом переконливої перемоги українського селянства, а 1930-й скінчився несприятливою нічиєю, то період 1932—1933 років став свідком його нищівної поразки. Організованість і централізація режиму дали йому ту перевагу, якої він не мав у 1921 р. і якої він добився в 1930—1931 і ще більше в 1932—1933 роках. Ще О. Герцен казав, що над усе боїться “Чингісхана з телеграфом”. Це — найвлучніша характеристика того, що відбувалося на землях, які монголи спустошили багато століть тому і які стали свідками повторення цього жаху.

У творі “Москва” німецького комуністичного письменника Теодора Плівера, який довгий час провів у СРСР, герой говорить про “одну людину”, яка мокла “зробити голод своїм спільником і таким способом добитися своєї мети, щоб селянин повзав коло його ніг, як хробак”. Із цим перегукується відомий вислів одного з найбрутальніших сталінських реквізиторів М. Хатаєвича: “Безжальна боротьба відбувається між селянством і нашим урядом. Це боротьба не на життя, а на смерть. Цей рік був роком перевірки нашої сили та їхньої витривалості. Потрібний був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало міль-

йони жертв, але колгоспна система має тут залишитися навіки. Ми виграли війну”.

Вину за будь-які “труднощі”, як це було з Кагановичем, коли він висловив свій погляд на проблему полів, уражених бур’яном, скидали на самих селян. У червні М. Калінін заявив на з’їзді колгоспників: “Кожний селянин знає, що люди, які тепер у біда через брак хліба, терплять це лихо не через поганий урожай, а через лінощі, через те, що вони відмовилися чесно виконувати свою роботу”. Цієї ж думки дотримувалися деякі радянські вчені, один з яких зазначав, що “події 1932 р. були великим уроком для колгоспників”, додавши до цього, що саботаж урожаю куркулями викликав харчеві нестачі.

Але, одержавши “перемогу”, влада в Москві добре усвідомлювала, що катастрофічне становище в сільському господарстві не може тривати без кінця.

Як ми бачили, режим уже фактично готувався повернутися до нормальних методів у той самий час, коли українським селянам, які вмирали з голоду, відмовляли в допомозі.

19 січня 1933 р. новий указ проголосив про введення зернового податку (від “землі, що фактично перебуває під обробіткою”) замість зернових заготівель, хоча він вступив у дію дещо пізніше. 18 лютого Рада народних комісарів дозволила торгівлю зерном у Київській та Вінницькій областях та деяких інших місцевостях (на той час у цих областях не було зерна, щоб ним торгувати). Врешті, 25 лютого, як ми зазначали раніше, влада дозволила “субсидування насіння” для наступного врожаю, в тому числі 325 тис. т для України.

Заготівлі зерна на Україні врешті офіційно припинили 15 березня 1933 р. Політику заохочення зернових реквізицій проводили до останнього — нібито щоб повернути “потрібне насіннєве зерно, вкрадене чи нелегально розподілене”, як висловився П. Постишев. Однак, згідно з повідомленнями, на початок квітня А. Мікоян у Києві розпорядився передати певну кількість стратегічних запасів у села. Було багато випадків із селянами, яким давали хліб пізньої весни 1933 р. і які їли забагато і зашвидко, іноді зі смертельними результатами. У травні було докладено дальших зусиль для урятування життя тих, що вижили: в деяких місцевостях у покинутих хатах влаштували медичні пункти, і людей, що вмирали, годували молоком і гречаною кашею, щоб поставити їх на ноги. Багатьом це не допомогло, але деякі повернулися до життя, причому одужували частіше жінки та дівчата, ніж чоловіки та хлопці. В одному з таких пунктів швидкої допомоги батько, ще молода людина, сам у критичному стані, бачив, як його жінку та двох синів — одного восьми років, а другого шести — перенесли до підвалу, де лежали трупи. Але чоловік, на щастя, вижив.

На кінець травня спостерігачі зазначили, що люди фактично вже не вмирали від голоду в масовому масштабі, хоч відсоток смертності все ще залишався високим.

Ослаблених селян тепер кинули у нову зернову кампанію. Але ні вони, ні їхня тяглова худоба не були спроможні тяжко працювати. Українська преса широко повідомляла про виснаження та падіж коней. Для виправлення ситуації рекомендували використати навіть дійних корів. Зайве казати, що знову-таки на “куркулів” скидали вину за стан худоби (одним із дивних моментів критики бідняків і середняків було те, що вони, мовляв, виявили “куркульську некомпетентність у догляді та використанні тяглових тварин”). Студент, мобілізований на село, описує колгосп, у якому більшість коней треба було тримати на ногах мотузками, бо якщо вони лягали, то вже не могли підвестися. Годували їх соломою, знятою з дахів, порізаною та пом’якшеною за допомогою пари. Лише четверо з 39 коней, яких пустили на одне з полів, дійшли до нього (і лише 14 із 40 колгоспників). Коні не були достатньо сильні, щоб тягнути борону, і їм треба було допомагати, а чоловіки могли носити мішки з насінням лише короткий час, змінюючи один одного. Вони якось дотягнули до чотирьох пополудні, коли коні вже зовсім знесилилися. Тоді колгоспний голова наказав

припинити роботу того дня, сказавши, що “чогось все ж таки добилися”.

Український уряд закликав селян до ще самовідданішої праці, поставивши за зразок якийсь міфічний колгосп, у якому, мовляв, люди з легкістю працювали лише сім з половиною годин та виконували всі необхідні норми.

Повідомляли, що до В. Затонського під час відвідин ним села у червні 1933 р. наблизився натовп знеможених селян, яких секретар окружному партії відрекомендував йому як нероб, що ухиляються від праці. Затонський відповів: “Якщо вони помруть, це буде уроком для інших”.

З урахуванням фізичної спроможності селян виконувати лише частину праці і вичерпання резервів робочої сили посівну кампанію 1933 р. проводили по-новому. Колгоспних коней врешті забезпечили кормами, які суворо заборонялося використовувати для іншої мети під небезпекою судового переслідування (указ від 7 серпня 1932 р.). Починаючи від травня намагалися повернути до праці кожен потенціальну людську одиницю. Це включало і селянок. В одному буряководному колгоспі працювала бригада з 25—30 жінок, і коли вони дісталися до кінця поля, половина з них лежали зморені серед буряків. Під час обіду посланець політвідділу МТС (тобто місцевий співробітник ДПУ) пішов на поле і накинувся на жінок, назвавши їх “лінивими розбещеними панями”. Вони облаяли його, облили гарячим супом і врешті побили. Бригадирка була змушена ховатися в лісі до наступного дня, але виявилось, що чекіст визнав за краще не розголошувати справу.

Нестачу робочої сили на місцях компенсували за рахунок зовнішніх ресурсів: “мобілізували” студентів та інших городян для збирання врожаю, а також надсилали військові частини для надання різної допомоги. В одному селі, де все населення або померло, або переїхало до інших місць, вояків тримали в окремих наметах поза селом, сказавши їм, як і іншим, що тут була епідемія.

Важливішим і сталішим фактором було переселення російських селян у порожні або напівпорожні села. Посилаються на неопублікований указ, підписаний В. Молотовим, в якому йдеться про задоволення бажання мешканців центральних районів СРСР оселитися на “вільних землях України та Північного Кавказу”. Близько 100 російських сімей оселилися у Дніпропетровській області, інші — у Ворошиловградській, Запорізькій, Полтавській та інших областях, хоч деякі не змогли жити в хатах, де все ще стояв запах смерті, і повернулися назад. Так чи інакше, але залишені села, що поросли бур'яном, де пшениця стояла незібрана з початку 1933 р., тепер зайняли росіяни, їхню присутність підтверджують як західні джерела, так і радянська офіційна преса. Переселенцям видавали спеціальні харчові пайки — близько 20 кг пшениці на місяць.

В одному селі Харківської області (Мурафа) жило чимало сиріт під наглядом уцілілих активістів. Коли в 1933 р. з'явилися росіяни і зайняли хати цих дітей, ті здійняли гучний протест, називаючи їх злодіями та вбивцями. У результаті сільського вчителя засудили до 12 років примусових робіт.

Звичайно, як і раніше, вину за усі труднощі скидали на селян, але почали докоряти й недостатньо активних комуністів — за “помилки”. Згадаємо директиву, датовану 17 червня 1933 р., підписану Сталіним і адресовану С. Косіору, копії якої було надіслано секретарям обкомів, міськомів і окружкомів: “Останній раз вам нагадують про те, що будь-яке повторення помилок минулого року примусить Центральний Комітет ужити ще суворіших заходів. А тоді — нехай мені пробачать за те, що я так висловлююся,— навіть їхні старі партійні бороди не врятують цих товаришів”.

То була безсумнівна погроза старим кадрам керівників в Україні — хоч український

ЦК сам піддавав критиці підлеглі йому організації. Знову звернули особливу увагу на Одеський обком партії. Як нарікала газета “Вісті”, центральний орган КП(б)У, Одеський обком “вирішив, що пшеницю з першого гектара належить використати на потреби місцевого або радше громадського харчування. Це неправильно і помилково, бо це рішення відсуває на задній план здачу хліба державі і пересуває проблему громадського харчування на перше місце. Це доводить, що деякі з наших обкомів перебувають під впливом інтересів колгоспників і тому служать інтересам ворогів нашої пролетарської держави”. Дивовижно відверте формулювання.

Так само газета піддала критиці голову колгоспу, за розпорядженням якого пекли хліб для селян з їхньої власної пшениці (та й то лише у трьох окремих випадках). Його віддали під суд, як і голову сільради, котрий також розподіляв пшеницю. На 15 жовтня 1933 р. було проведено перевірку 120 тис. українських комуністів. У результаті з партії “вичистили” 27 500 “класових ворогів та нестійких і здеморалізованих елементів”.

У резолюції Третьої партійної конференції КП(б)У (січень 1933 р.) знайдене досить-таки винахідливе пояснення невдачам. Розподіл планових потреб зерна зробили нібито “механічно”, не врахувавши місцевих обставин, унаслідок чого “в деяких округах” і склалася “дуже погана ситуація зі здачею хліба”. Як і інші спроби перекласти вину на місцеві органи влади, ці моменти мали під собою певне обґрунтування, але вони охоплювали лише деякі аспекти кампанії. Головним є те, що загальний урожай зернових у країні в 1932 р., не гірший ніж у 1931 р., був лише на 12 % нижчий за пересічний урожай 1926—1930 рр. і далекий від голодового рівня. Але заготівлі вирости на 44 %. Абсолютно неможливо, щоб місцеві корективи могли призвести до голоду, і цілком недвозначно можна обвинувачувати в цьому Сталіна та московське керівництво.

С. Косіор показав справжній стан заготівель, коли заявив у лютому 1933 р., що якби партія базувалася на оцінках дійсного становища у хліборобних районах, було б неможливо зібрати навіть половину того, що зібрали. Приблизно виходить, що загальна кількість фактично зібраного включала принаймні 2 млн т, насамперед призначених для харчування самих хліборобів.

Вірогідність переважної більшості цифрових даних залежить від професійного рівня західних аналітиків, бо радянські офіційні статистичні повідомлення або оманливі, або відсутні. До 1928 р. округи оцінювали врожай за результатами фактичного пробного молотіння, і цей метод вважався надійним. Але з 1933 р. розміри зібраного врожаю, стали одержувати, віднімаючи 10 % від оцінки того врожаю, яким він міг би бути, якби його доставляли з полів у сховища без втрат. Газета “Известия” від 21 вересня 1933 р. доводила, що “в більшості випадків результати молотьби були на 30, 40 чи 50 % нижчі, ніж приблизна оцінка “біологічного врожаю”. Отже, такий метод був неприхованим шахрайством. А оскільки, як ми бачили, потреби держави треба було задовольняти в першу чергу, виходило, що значна частина залишків, які призначалися для селян, була чистою фантазією.

Західні дослідники радянського сільського господарства підраховували, що врожай в СРСР у 1933 р. фактично становив 68,2 млн т, з яких експортували лише 0,8 млн т (хоч останню цифру офіційно було подано як 1,75 млн т). У 1930—1931 рр. експортували щороку 5 млн т. Жодна з цих цифр неспроможна викликати голод. Головним винуватцем було не експортування, а зерно, яке тримали “у резерві”. Сталін сам підкреслив важливість цих резервів у директиві, вже згадуваній у цьому розділі, обвинувачуючи “наївних товаришів” у тому, що вони дозволили “десятки тисяч пудів цінного зерна” в Україні “викинути” минулого року, недооцінивши важливості зернових запасів. Ніколи не можна дозволяти, щоб ці запаси ви-

черпалися, додав він. Більше того: багато зерна, захопленого такою ціною в селян, так само ніколи не було доступним і у вигляді резерву. Як і раніше (та як і надалі у Радянському Союзі), марнотратство сягало величезних розмірів. П. Постишев зазначав у листопаді 1933 р., що “досить значну кількість зерна втрачено через недбайливе ставлення”. Преса друкувала десятки повідомлень про те, як це сталося: на станції Київ-Петрівка велика купа пшениці просто згнила; на Тракторському збиральному пункті затопило 20 залізничних вагонів зерна; у Червонограді пшениця згнила в тюках; у Бахмачі її вивантажили на землю, де вона й згнила, тощо. Прорадянський кореспондент “Нью-Йорк таймс” Уолтер Дюранті зазначив (але не надрукував у своїй газеті), що “великі кількості зерна можна було побачити на залізничних станціях, більша частина його лежала там просто неба”. Восени 1933 р. великий товарний потяг, навантажений зерном, зійшов з рейок поблизу Челябінська. Зерно лежало на землі цілий місяць. Майже відразу його огородили колючим дротом і поставили вартових. Кожної ночі були спроби захопити зерно. Деяких постріляли, поранених забрали до лікарні, а потім заарештували. Але коли врешті зерно підібрали, виявилось, що воно повністю згнило і непридатне навіть для “технічного” використання в промисловості. Це був, звісно, результат нещасного випадку, але часто повідомляли, що подібна доля чекала й на зерно, складоване, як належить. Врешті-решт англійське посольство, посилаючись на думку німецького сільськогосподарського експерта, доповіло, що, “можливо, до 30 % врожаю втрачено”. Навіть значно нижчої цифри вистачило б, щоб різко змінити становище селянина.

Тим часом існування заляканих селян, що ледь уціліли, було обмежене прожитковим мінімумом. Червнева директива Сталіна проголосила, що лише 10 % загальної кількості зерна після обмолоту могло залишатися в колгоспах “для прожитку, після виконання плану заготівель, сплати зобов’язань перед машинно-тракторними станціями, за забезпечення насінням і кормами”. Голод був крайнім методом боротьби з українським селянством. Тепер на нього чекали нестатки та експлуатація як постійна форма існування.

Одночасно продовжувався наступ на українську національну спадщину. Традиційну народну культуру, що вирізнялася високим почуттям патріотизму, довго утримували в Україні сліпі кобзарі, яких свого часу оспівав Шевченко. Вони мандрували від села до села, заробляючи собі на прожиток виконанням старовинних пісень і дум і таким чином постійно нагадуючи українцям про їхнє вільне й героїчне минуле. Тепер цей небажаний феномен був придушений. Співців запросили на з’їзд і там усіх заарештували. Більшість згодом розстріляли — що для сталінських поплічників досить логічно, бо зі сліпців було б мало користі, якби їх спробували використати як робочу силу в таборах...

* * *

А в містах не вщухала кампанія проти прихильників українізації. До того ж на українських аграрників можна було скинути відповідальність за голод, звинувативши їх у “саботажі”. Так, 5 березня 1933 р. до суду притягнули 75 провідних спеціалістів сільського господарства — і не тільки в Україні, а й на Північному Кавказі та в Білорусії.

Пошук “ворогів народу” мав в Україні підкреслено антиукраїнський характер. Зі старою інтелігенцією, яка репрезентувала широке розмаїття національної культури, вже розправилися. Тепер прийшла черга національного елемента в самій українській комуністичній партії.

Звичайно, відразу ж був “розкритий” зв’язок між комуністичними “націоналістичними” змовниками та попередніми, некомуністичними жертвами. Матвія Яворського, головного “ідеологічного сторожового пса” партії над українськими істориками, піддали нищівній кри-

тиці за його “націоналістично-прокуркульську” систему поглядів у 1930 р. У березні 1933 р. його заарештували, звинувативши в приналежності до “Української військової організації” (УВО). Є дані, що його посадили до табору і в 1937 р. розстріляли. Серед інших учасників “змови”, яку нібито фінансували “польські пани та німецькі фашисти”, були О. Шумський, колишній лідер “національного ухилу” в КП(б)У, і деякі інші постаті, включно зі Скрипниковим секретарем Естернюком. Невдовзі “викрили” “Польську військову організацію” та інші польські націоналістичні об’єднання на чолі з колишнім секретарем Чернігівського обкому партії. А дещо пізніше розпочали процес так званого “Союзу Кубані та України”, хоч і без зайвої реклами.

1 березня 1933 р. оголосили про різні урядові зміни, серед яких найважливішою було усунення М. Скрипника з посади наркома освіти, яку він обіймав протягом довгого часу, і переведення його на посаду голови Державної планової комісії — пост, що не мав великого значення.

Інститут української мови Академії наук УРСР за Шумського та Скрипника був головним осередком національного відродження. 27 квітня 1933 р. газета “Правда” затаврувала його як “лігво буржуазних націоналістів”, які розробляли плани відчуження української мови від “братської російської”. Невдовзі сім провідних мовознавців і десятки менш важливих діячів були заарештовані.

12 травня заарештували Михайла Ялового, головного редактора Українського державного видавництва. 13 травня його найближчий приятель і однодумець Микола Хвильовий, “найяскравіша особистість українського літературного життя”, застрілився, залишивши листа до ЦК КП(б)У, в якому викривав кампанію терору. Протягом наступних місяців відбулися інші самогубства і десятки арештів відомих діячів літератури...

10 червня Постишев доповідав на засіданні ЦК КП(б)У про діячів культури, які, мовляв, виявилися ворожими агентами і “ховалися за широкою спиною більшовика Скрипника”. У філософії, літературі, економіці, лінгвістиці, агрономії тощо вони розробляли теорії, спрямовані на ліквідацію радянського ладу — і були, звісно, відповідальні за труднощі з заготівлею зерна. До цього Постишев додав, що Скрипник часом відкрито захищав їх. Зі свого боку Скрипник піддав нищівній критиці Постишева, звинувативши його у зраді принципів інтернаціоналізму. Є повідомлення про те, що він повторив свої звинувачення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У. Протягом червня та липня Скрипник зазнавав нападок від Постишева та інших членів керівництва, і 7 липня він знову захищав свої позиції у політбюро. Перед Скрипником поставили вимогу безумовної капітуляції. Але, не в змозі це зробити, він того ж дня застрілився.

Офіційний некролог назвав Скрипника “жертвою буржуазно-націоналістичних елементів, які... добилися його довір’я”. Він, мовляв, допустив “певні політичні помилки”, подолати які “не мав мужності” і в результаті вчинив самогубство — “акт легкодухості, особливо негідний члена ЦК ВКП(б)”.

Проте через кілька місяців офіційні оцінки Скрипника набувають іншого характеру. Його вже кваліфікують як “націоналістичного виродка... наближеного до контрреволюціонерів, що активно сприяють справі інтервенції”. До його “злочинів” стали відносити також уперті намагання запобігти русифікації української мови, зокрема сприяння введенню до українського правопису м’якого “л” і твердого “г”. Ці дії Скрипника зазнали критики як “буржуазні” ще у 1932 р., але тепер їх дорівняли до “контрреволюційних”, а Постишев узагалі заявив, що тверде “г” допомагало “націоналістичним саботажникам” і сприяло “анексіоністським планам польських панів”.

У листопаді 1933 р. Скрипникові погляди досить об'єктивно (зі сталінських, звісно, позицій) підсумував Косіор:

“Скрипник занадто переоцінив і перебільшив національне питання; він зробив його наріжним каменем, говорив про нього як про кінчну мету і навіть зайшов так далеко, що почав заперечувати те, що національне питання грає другорядну роль для класової боротьби та диктатури пролетаріату”.

Масовій атаці на культурні заклади України передував червневий виступ вірного сталінського посіпаки Д. Мануїльського (схарактеризованого Л. Троцьким як “найогидніший ренегат українського комунізму”) перед київською парторганізацією: “Тут на Україні існують певні установи, які мають високі титули академій, інститутів і наукових товариств і часто слугують місцем захоплення не соціалістичної науки, а класове ворожої ідеології. Національну проблему здано в оренду колишнім членам націоналістичних партій, які не злилися органічно з більшовицькою партією” (малися на увазі українські соціал-демократи, боротьбисти та ін.).

Кожна культурна, академічна та наукова установа тепер зазнавала чистки. Як висловився Косіор, “цілі контрреволюційні гнізда існують в наркоматах освіти, землеробства, юстиції, в Українському інституті марксизму-ленінізму, Сільськогосподарській академії, в Інституті Т. Шевченка тощо”. Отож, Сільськогосподарська академія, природно, зазнала чистки, її директор із заступниками та провідні співробітники загинули в таборах. Працівників Літературного наукового інституту ім. Т. Г. Шевченка чекало ще суворіше покарання: 14 науковців отримали довгі терміни ув'язнення, а директора та п'ятьох членів керівництва розстріляли. Жертвами терору стали співробітники Українського інституту сходознавства, члени редколегії Української Радянської Енциклопедії, працівники Української палати мір і ваг, Української кіностудії (ВУФ-КУ), Комісії по введенню нового українського правопису. Майже весь склад Державного інституту Карла Маркса в Харкові засудили як “гніздо контрреволюції”. “Вороги народу” виявилися скрізь — вони редагували провідний літературний журнал “Червоний шлях”, вони були на державному транспорті, серед членів Геодезичної ради, у видавництвах (чотири з яких було скасовано). Зазнав чистки Український інститут філософії, а його провідних науковців, професорів Юринця та Нирчука, пізніше заарештували — останнього за те, що він нібито стояв на чолі фіктивного “Троцькістсько-націоналістичного терористичного центру”, який планував розділити Україну між Німеччиною та Польщею. Починаючи з листопада в Академії наук стали щодня вивішувати списки звільнених із зазначенням причин звільнення — звичайно “саботаж”, “ворожа ідеологія” або “підтримування контактів з ворогами народу”. Протягом наступних місяців Академія практично знелюдніла.

Український театр майже ніколи не переслідували, і люди вбачали у ньому щось на зразок символу неперервності національних традицій. Але черга дійшла і до нього. У жовтні 1933 р. одного з провідних українських режисерів — засновника та художнього керівника театру “Березіль” Леся Курбаса піддали гострій критиці як “націоналіста” і звільнили. Є свідчення, що Постишев намагався перетягнути Курбаса на бік влади, але дістав рішучу відсіч. У листопаді режисера заарештували, пізніше він загинув у таборі, а його театр став цитаделлю “соціалістичного реалізму”. Чимало жертв було й серед художників. Так, групу із п'яти малярів, які розмальовували фрески в харківському театрі, заарештували, трьох із них розстріляли; фрески ж за їхній “націоналістичний” зміст відразу ж знищили.

Придушуючи “націоналістичний” ухил і самобутні елементи національної культури, режим Постишева разом із тим не торкався, так би мовити, декоративного фасаду україніза-

ції, як це намагалися зробити попередні російські зайда-комуністи. Так, 24 червня 1933 р. столицю України з Харкова було переведено до її традиційного місця перебування в Києві. Процес русифікації не мав тотального характеру, зокрема, вживання української мови не обмежувалося. Переслідувань зазнавали лише ті аспекти українізації, які передбачали будь-який автономний розвиток.

19 листопада Постишев зробив підсумки “культурної” чистки, заявивши, що “виявлення націоналістичного ухилу Скрипника дало нам можливість звільнити структуру соціалізму, і передусім структуру української соціалістичної культури, від усіх петлюрівських, махновських та інших націоналістичних елементів. Проведено велику роботу. Досить сказати, що протягом цього періоду ми вичистили з наркомату освіти 2 000 чоловік з націоналістичним душком, серед яких було близько 300 науковців і письменників. Вісім центральних радянських установ вичистили від понад 200 націоналістів, які обіймали посади голів відділів та інші подібні пости. Дві системи — кооперативів та зернових резервів — вичистили від понад 2 тис. націоналістів і білогвардійців, наскільки мені особисто відомо”.

Проте чистка українського “націоналізму” на цьому не скінчилася; з погляду радянського уряду вона, мабуть, ніколи не могла скінчитися. В. Балицький, шеф ДПУ в Україні, оголосив у січні 1934 р., що викрито ще одну змову — “Блок українських націоналістичних партій” (Постишев пізніше твердив, що до нього входила група Скрипника). Він перелічив прізвища 26 професорів Всеукраїнського об’єднання інститутів марксизму-ленінізму, назвавши їх ворогами народу. Це об’єднання пізніше було розпущене як “гніздо контрреволюціонерів, троцькістів і націоналістів”. Через місяць на XVII з’їзді ВКП(б) Постишев хвалився: “Ми знищили націоналістичну контрреволюцію протягом минулого року; ми викрили та ліквідували націоналістичний ухил”. Але це була передчасна заява, оскільки чистки українських “націоналістів” як у країні в цілому, так і в самій партії проводили і далі без упину. Та й на тому ж з’їзді Косіор дав зрозуміти, що “класовий ворог” усе ще намагається робити своє чорне діло “під прапором українізації”.

Після вбивства Кірова у грудні 1934 р. були розстріляні великі групи “підозрюваних” у Москві, Ленінграді та в Україні. Зокрема, в Києві знищили 26 членів так званого “Білогвардійського терористичного центру” за звинуваченням, що вони проникли з-за кордону зі зброєю для здійснення терористичних актів. По суті лише двоє з них їздили за кордон, хоч семеро походили з Західної України, але вже довгий час жили в СРСР. Деякі свого часу були активними за Центральної Ради, але переважно це були не політики, а літератори (як, наприклад, Дмитро Фальківський, Григорій Косинка та молодий глухоніми поет Олекса Близько), на чиї “визнання” посилався Постишев наступного року.

У 1935 р. викрили “боротьбистську змову”, на чолі якої були такі знамениті постаті, як провідний український драматург Микола Куліш, який також “визнав” свою терористичну діяльність. У січні 1936 р. в Києві відбувся закритий судовий процес групи, яку очолював славетний літературний критик, поет і професор літератури Микола Зеров, за звинуваченням у “шпигунстві” та “тероризмі”. На Зерова, який фактично скеровував увесь процес літературного відродження 1920-х років, доносили, наприклад, що він поминав у церкві “ворогів народу”, розстріляних у грудні 1934 р., і вирішив помститися за них. До його “банди” входили переважно, так само як і він, поети-неокласики, дослідники мови і учасники Вищого літературного семінару при Київському університеті.

Поруч з іншими звинуваченнями “троцькізм” також стояв на порядку денному, і в міру того як чистка тривала, цей закид ставав навіть ще фатальнішим, ніж інкримінація націоналізму. Починаючи від 1935 р. “троцькістів” знаходили в Київському, Харківському,

Дніпропетровському університетах, у видавництві вже сильно вичищеної Української Радянської Енциклопедії, в Інституті народної освіти у Ворошиловграді тощо. У 1937 р. було заявлено, що троцькістські групи існували в усіх українських містах.

Уся згубність розгрому української культури наочно виступає у цифрах. Згідно з однією оцінкою, зникли приблизно 200 з 240 письменників України (за іншими підрахунками 204 із 246). Із тих, що вціліли, оди утік за кордон, семеро померли природною смертю, що залишає нам 32 чи 34 письменники, які або стали лакизами режиму, або перестали існувати як творчі особистості. А із приблизно 84 провідних дослідників у галузі лінгвістики ліквідували 62.

Отже, Україна лежала роздавлена: її церкву знищено, її інтелігенцію розстріляно або заслано, її селян, що переважно складали українську націю, або виморено, або підкорено. Навіть Троцький визнавав, що “ніде репресії, чистки, поневолення та всілякі інші різновиди бюрократичного хуліганства не набрали таких жахливих масштабів, як на Україні, у боротьбі проти могутніх таємних прагнень українських мас до більшої свободи та незалежності”.

Драконівські заходи, впроваджувані Сталіним, мабуть, здавалися йому достатніми для досягнення його мети. Якщо ж вони все ж виявилися недостатніми, це сталося через те, що він недооцінив силу національного почуття, яке допомагало нації витримати ці удари і врешті вижити.

* * *

У наші часи термін “геноцид” часто вживають суто риторично. З цього погляду варто нагадати текст резолюції ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього”, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., яка увійшла в силу 1950 року і яку СРСР ратифікував у 1954 р. Ось деякі витяги з неї:

“Стаття 1. Сторони, що підписують цю резолюцію, підтверджують, що геноцид, незалежно, чи його вчинено в мирний час, чи під час війни,— це злочин за міжнародним правом, якому вони зобов’язуються запобігати і за який вони беруть на себе відповідальність”.

“Стаття 11. За даною резолюцією геноцид означає будь-який з нижчеподаних актів, учинених з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу, а саме:

- вбивство членів групи;
- заподіяння серйозного фізичного чи психічного пошкодження членам групи;
- зумисне створення для членів групи умов життя, розрахованих на проведення її фізичного знищення повністю або частково;
- застосування заходів з наміром перешкодити народженню дітей серед членів групи;
- примусове передання дітей членів однієї групи членам іншої”.

Здається, немає жодного сумніву, що звинувачення в геноциді має пряме відношення до Радянського Союзу за його дії в Україні. Таким, принаймні, був погляд професора Рафаела Лемкіна, автора проекту революції.

Але справа, мабуть, не в тому, як саме слід формально кваліфікувати ці події. Факт є фактом: щодо української нації вчинено нечуваний злочин. І чи то було в підвалах, де страчували безневинних, чи у таборах примусової праці, чи в селах, де вмирали з голоду,— це було свідоме винищення мільйонів індивідуумів, з яких складалася ця нація.

До речі, “Большая Советская Энциклопедия” визначає геноцид як “породження імперіалізму, що загниває”.

Розділ 14

Кубань, Дон і Волга

На схід від кордонів України, на нижніх просторах Дону і по той бік Азовського моря, у рівнині, що простягається до калмицьких степів, лежали території, заселені переважно козаками та українськими селянами. Між першими були, зокрема, донські козаки — спільність російського походження, яка розвинула, проте, свій власний діалект. Недарма під час колективізації для так званих “двадцятип’ятитисячників” надрукували спеціальний “Донской словарь”, — місцеве населення лише з великим зусиллям сприймало їхню мову.

На відміну від донських кубанські козаки походили з України. Вони були безпосередніми нащадками запорожців, які після ліквідації росіянами Січі 1775 року спочатку втекли на турецьку територію, але пізніше повернулися і переселилися на Кубань, ставши ядром Кубанського козацького війська, яке таким чином було законним спадкоємцем давньої республіки на порогах.

Кубанських козаків та українських селян, які переселилися на Кубань слідом за ними, разом з іншою людністю Північного Кавказу оцінювали на початку XX ст. числом 1305 тис., а перед революцією населення Кубані становило 2089 тис., з яких 1037 тис. були козаки.

За царату козацтво як військова сила перебувало в розпорядженні уряду — і під час війни, і у випадках придушення бунтів і революційних демонстрацій — і часто було досить ефективним знаряддям режиму. Роль козаків у такому жахливому явищі, яким були погроми, також добре відома. Взагалі слово “козак” у Росії часто вживали стосовно вояків усіх видів кавалерії, а також кінних поліцаїв, що утруднювало ідентифікацію козацтва для західних дослідників.

Козаки являли собою багато в чому привілейовану та досить вільну мілітарно - сільсько-господарську громаду. Рівень їхньої освіти перед революцією князь П. Кропоткін вищий від середнього російського рівня.

У безладді 1917—1918 рр. козаки проголосили свої землі незалежними. Загалом вони схилялися в бік білих армій, до яких приєдналися численні донські лідери. Але це не було однотайним, як показує Михайло Шолохов у своїй епопеї “Тихий Дон”. Він також дає зрозуміти, що багато козаків, котрі спочатку досить прихильно ставилися до червоних або принаймні трималися нейтралітету, були змушені до активного опору більшовицькому терору.

На Кубані та на Дону комуністи були навіть слабкіші, ніж в Україні. Більше того, козаки становили для них складнішу проблему з інших причин. На відміну від українських селян їхні традиції, організація, весь спосіб життя мали військовий характер. До того ж козацькі станиці були не тими осередками, які можна було придушити купкою міліціонерів,

а великими селищами аж до 40 тис. мешканців, якщо не більше.

У 1922—1923 рр. і у 1928 р. відбулися козацькі повстання. Взагалі боротьба за колективізацію проходила на цих теренах украй напружено. У листопаді 1929 р. тут було розквартировано значні військові з'єднання. На додаток до міліційних частин на Дону розмістилися 14-та Московська стрілецька дивізія та ще дві дивізії для підсилення військ Північно-кавказького округу.

Ми не маємо наміру знову описувати процес розкуркулення та колективізації у цих районах, хіба що зазначимо виняткову впертість опору та утримування досить високої пропорції одноосібних господарств аж до 1933 р.— попри найсуворіші заходи більшовиків. Зокрема, було депортовано велику кількість дорослого населення, а з числа молодих людей, мобілізованих на дорожні роботи, багато померло. Врешті-решт влада вдалася щодо козаків до терору голодом.

* * *

Козацький опір стримував упровадження голоду довше, ніж будь-де. Як висловився перший секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б. Шеболдаєв, у 1932 р. “куркулі знову намагалися боротися з нами у питанні хліба, на цей раз використовуючи колгоспи як базу для своїх дій”; отже довелося відрядити “групу членів ЦК під проводом товариша Кагановича до нас, щоб допомогти нам виправити становище”. Ця комісія з'явилася в Ростові на початку листопада 1932 р. Вона відразу зустрілася з членами Північно - Кавказького крайкому і призначила спеціальних уповноважених для кожної округи. 4 листопада горезвісний сталінський поплічник Шкирятов був ухвалений ЦК як голова комісії для чистки північно-кавказьких і особливо кубанських партійних організацій від “осіб, ворожих комунізму, що проводять куркульський курс”. А двома днями пізніше вийшла інструкція про проведення подібної чистки комсомолу.

12 листопада, доповідаючи про стан справ, Шеболдаєв зазначав, що, наприклад, голова одного з колгоспів, колишній червоний партизан, нагороджений орденом Червоної Зірки, приховав половину державного хліба,— і таких фактів були сотні. Це переважало особливо на Кубані, де окопалася, як він висловився, величезна кількість “білогвардійського охвістя”. Зокрема, у станиці Полтавській, яка свого часу активно опиралася більшовицьким військам, дві третини селян все ще були одноосібниками.

Із усього випливало, що кампанія хлібозаготівель зазнає провалу в багатьох округах. Навіть у великому радгоспі “Кубань” площею 87,5 тис. га, який роками слугував зразком “комуністичної організації праці”, третину робітників і адміністраторів звільнили і близько двох третин членів партії піддали чистці за “саботаж”.

Сер Джої Мейнард, який відвідав цей регіон і загалом заперечував наявність там голоду, згадує про депортування з Північного Кавказу та особливо з Кубані комуністів і місцевих відповідальних урядовців, котрі намагалися покращити становище селян, і додає, що смертність там була дуже високою.

Зрештою на Дону та Кубані оголосили надзвичайний військовий стан під приводом епідемії холери (цей відомий метод був використаний також під час Новочеркаського бунту 1962 р.). У січні 1933 р. весь край повністю підпорядкували спеціальній комісії, уповноваженій “впроваджувати примусову працю, депортувати та карати навіть смертю тих, що опиралися”. Тоді кожна камера ростовської тюрми вміщувала до 50 ув'язнених.

Нападки Шеболдаєва на станицю Полтавську не були простою словесною погрозою. 17

грудня 1932 р. за розпорядженням голови крайвиконкому депортували всіх 27 тис. мешканців станиці.

Партизанський рух у цій окрузі існував до 1925 р., а окремі групи діяли і значно довше. У 1929—1930 рр. депортували 300 з 5600 господарств і судили 250 осіб за невиконання зернових заготівель, із числа яких близько 40 розстріляли. “Бабський бунт” у цій місцевості очолили вдови червоних партизанів. У 1930—1931 рр. там провели серію арештів підозрюваних членів “Спілки визволення України”.

Тепер, у грудні 1932 р., у Полтавській відбулося справжнє повстання, учасники якого вбивали співробітників ОДПУ та активістів; станиця перейшла під контроль повстанців, котрі відрядили свої ескадрони до сусідніх селищ із закликом приєднатися до них. Однак вони робили це надто повільно, і владі вдалося сконцентрувати коло Полтавської переважаючі сили і після тяжких боїв знову взяти станицю у свої руки.

Начальник ОДПУ Кубаєв віддав наказ: через те що Полтавська опинилася в руках куркулів, депортувати все населення, за винятком кількох лояльних громадян. Із цією метою оголосили військовий стан, а жителів попередили, що за будь-яке порушення наказів винуватці отримають “найвищу міру соціалістичної законності — розстріл”; це стосувалося тих, хто “проводив агітацію, ширив провокаційні чутки, спричиняв паніку або плундрував власність чи продукцію”. Згодом до станиці наїхали російські поселенці, і її перейменували в “Красноармейскую”.

Полтавська операція набула великого розголосу як “приклад для інших”, але не єдиний приклад. Подібні акти було вчинено у станицях Уманській, Медведицькій, Мишатицькій та ін. Повстанців великої станиці Лабинської судили в Армавірі, і багато дістали смертні вирoki, хоча її мешканців в основному не висіляли. Рой Медведев зазначає, що населення 16 станиць повністю депортували на Крайню Північ загальним числом десь 200 тис. У деяких станицях (наприклад, Іванівській) депортували лише половину населення, однак всі ці цифри стали частиною загальних даних, які вражають.

Один військовий розповідає про своє прибуття до станиці Брюховецької в Армавірському окрузі, яка перед тим мала 20 тис. населення. Як і в інших місцях, кілька місяців тому придушили спробу повстання й усіх уцілілих — чоловіків і жінок, дітей та інвалідів — депортували, за винятком якоїсь старої пари. На вулиці виріс бур’ян висотою з дерево, а зруйновані та покинуті хати ледь було видно. Він увійшов у дім: “За півхвилини, що я провів там, я побачив два людських трупи. Стара жінка сиділа на підлозі, і голова з сивим нечесаним волоссям упала їй на груди. Вона похилилася на ліжку, широко розставивши ноги. Її мертві руки схрещувалися на грудях. Вона вмерла саме так, віддавши Богові душу, і як хрестилася, так і застигла навіки. Чиясь жовта рука простяглася з ліжка і лежала на голові жінки. На ліжку виднілося тіло старого чоловіка в домотканій сорочці та штаних. Старі підшви ніг стирчали над краєм ліжка, і видно було, що ці ноги багато ходили по землі. Я не міг бачити обличчя чоловіка, воно було обернуте до стіни. З соромом мушу признатися, мені було справді страшно. Чомусь та рука, що лежала на голові старої, особливо потрясла мене. Можливо, в останньому зусиллі старий опустив руку на голову своєї мертвої жінки, і так вони обоє й померли. Коли це сталося — тиждень тому чи два?” Але все ж таки там була одна жива душа. Голий чоловік із довгим волоссям і бородою воював зі зграєю кішок під акацією за володіння мертвим голубом. Він збожеволів, але оповідач зміг поєднати в одне ціле його історію. Той був комуніст і голова місцевої сільради, але з початком колективізації розірвав свій партквиток і приєднався до повстанців, їх у більшості розстріляли, але йому вдалося заховатися в малярійних болотах поблизу річки Кубані. Йо-

го жінка та діти були серед депортованих. Чоловікові якось удалось пережити зиму, а тоді він повернувся до свого старого дому — останній мешканець того, що колись було великим і заможним селищем...

* * *

Як і в Україні, національна культура зазнала у цьому регіоні сильних утисків, але тут вони були ще жорсткіші. У 1926 р. на Північному Кавказі проживало 3 107 000 українців, із них 1 412 276 — лише на Кубані Існувало багато українських шкіл, які перебували під юрисдикцією Скрипника як тодішнього наркома освіти. У Краснодарі працював український педагогічний інститут, у станиці Полтавській — педагогічний технікум.

У грудні 1929 р., під час загальної культурної чистки в Україні, заарештували деяких науковців кубанського походження. У 1932—1933 рр. місцева преса (зокрема газета “Молот”) вже рясніла звинуваченнями багатьох визначних осіб у “місцевому націоналізмі”. На початку 1933 р. було арештовано чимало партійно- державних та культурних діячів, у тому числі майже всіх професорів українських навчальних закладів. Російська мова стала витісняти українську як мова навчання. А між 1933 та 1937 роками всі 746 українських початкових шкіл на Кубані перетворили на російські.

Роздавлена, знелюднена депортуваннями, повністю денаціоналізована Кубань потерпіла, мабуть, більше, ніж інші регіони. Можна стверджувати, що влада досягла тут повної перемоги над місцевим населенням.

* * *

Серед тих, кого не депортували, розпочався голод. Методи його штучного створення нічим не відрізнялися від описуваних нами раніше.

Ось нотатки деяких свідків пережитого. “Тут, на Кубані,— писав один із них,— такий голод, що мертвих уже ніде ховати”. “Діти,— писав інший,— сидять, забившись у кут, і тремтять від голоду і холоду”. Листи повідомляють таке: “Ми з моїм дорогим чоловіком і дітьми працювали дуже тяжко минулого літа. Ми мали хліба на цілий рік... вони залишили нас безпомічними і без статків”; “У грудні ми мали здати все наше зерно та інші продукти, навіть городину, державі”; “У степу чи в полі, куди не піди, цілі родини лежать” і т. ін. Двох селян на сьомому десятку життя засудили на 10-річне ув’язнення за те, що знайшли в них два кілограми сирого кукурудзяного лущиння. Інший випадок: у вантажній машині, що відвозила на цвинтар мертвих дітей, двоє виявилися живими; лікаря, котрий був причетний до цього, розстріляли.

Інженер, що працював на Північно-кавказькій залізниці, подає такий опис подій: “На початку 1933 р. від залізничної станції Кавказька кожного ранку в певний час перед світанком відходили два таємничих потяги в напрямі Мінеральних Вод та Ростова. Потяги були порожні, і кожний складався з 5—10 вантажних вагонів. Приблизно за дві — чотири години потяги поверталися, зупинялися на якийсь час на маленькій бічній станції, а тоді йшли далі запасною колією, що була тупиком і вела до колишньої каменярні. Поки потяги зупинялися на Кавказькій або на бічній колії, всі вагони були замкнені, але виглядали навантаженими і пильно охоронялися ДПУ. Спочатку ніхто не звертав уваги на таємничі потяги, включно зі мною. Я працював там тимчасово, оскільки був ще студентом Московського інституту транспорту. Але одного разу кондуктор Х., член партії, тихо покликав

мене і повів до поїздів, сказавши: „Я хочу тобі показати, що є у вагонах”. Він трохи відчинив двері одного з них, я зазирнув і майже знепритомнів через те, що там побачив. У вагоні було повно трупів, накиданих будь-як. Кондуктор пізніше розповів мені таку історію: „Начальник станції отримав таємний наказ від свого начальства виконати прохання місцевого та залізничного відділів ДПУ і мати наготові кожного світанку два потяги з порожніми вантажними вагонами. Бригаду залізничників, що обслуговувала потяги, охороняли співробітники ДПУ. Потяги виходили, щоб зібрати трупи селян, яких доставляли до залізничних станцій із ближніх сіл. Трупи ховали на віддаленій ділянці за каменярнею. Всю зону охороняло ДПУ, і нікого зі сторонніх осіб близько не підпускали“.

Як ми вже говорили раніше, навіть у великих станицях, населення яких не депортували в масовому масштабі, втрати від голоду були величезні — 14 тис. з 24-х залишилося у станиці Лабинській тощо. У станиці Старокорсунській кавалерійську частину військ ДПУ, яку відрядили туди в 1930 р., завжди тримали у бойовій готовності. Було проведено кілька масових арештів — кожного разу від 50 до 100 осіб. Після голоду в живих залишилося лише близько тисячі з 14 тис.; подібна доля спіткала й сусідні станиці — Воронежську та Донську. Також сильно потерпіли некозацькі українські села. Наприклад, населення Пашківського (Краснодарський округ) із 7 тис. зменшилося вдвічі.

Наприкінці 1933 р. англійське посольство доповідало: “Козацький елемент переважно усунуто — чи то через смерть, чи то шляхом депортацій”.

Щодо міст Дону та Кубані, то вони зазнали більших утрат, ніж міста в Україні. Повідомляли про 50 тис. смертних випадків у Ставрополі (населення 140 тис.) і 40 тис. у Краснодарі (населення 140 тис.). У Сальській окрузі чималій кількості мешканців удалося вижити тільки завдяки тому, що вони переселилися у степ і ловили там байбаків. Жителі села Завітне протрималися таким чином аж півроку.

Але незважаючи на поодинокі “історії зі щасливим кінцем”, ці колись квітучі землі перетворилися на справжню пустелю. Ось свідчення іноземця: “Перше, що мене вразило, коли я побачив козацькі села в околиці Кропоткіна,— це жахливий стан того, що колись було надзвичайно родючим тереном. Величезний бур’ян, надивовижу високий і твердий, заповнив численні сади, панував на полях пшениці, кукурудзи, сояшника. Зникли пшеничні паляниці, соковиті шматочки м’яса молодого баранчика, що пропонували на продаж повсюдно, коли я відвідував Кубанську долину в 1924 році”. А ось повідомлення одного з партійних керівників, який повернувся до своїх рідних місць уперше від часів революції: “Я знав цей край, коли тут був самий лише добробут... Тепер на місці села я знайшов цілковите спустошення та злидні. Тини, огорожі та хвіртки зникли, бо пішли на паливо. Вулиці заросли бур’яном і папороттю, хати розвалюються на шматки... Навіть колись повні ентузіазму партійні активісти втратили віру...”

Ще кілька подібних описів краю: він нагадував “озброєний табір у пустелі — ні праці, ні хліба, ні худоби, ні тяглових коней, лише бездіяльні селяни та вояки”; це був “напівспустошений край, який майже напевно потребував повторного освоєння”.

* * *

Далі на північний захід голод уразив терени Нижньої Волги, частково російські та українські за національним складом, але центром його стали місцевості, в яких домінували волзькі німці. Прочитуємо кілька оповідей сучасних російських письменників, що походили з Волги, про їхні дитячі роки. Один пише про “чотири труни, які наша родина носила

до сільського цвинтаря в тому жахливому році”, щоправда, додавши, що “якісь мінімальні харчові пайки призначили для роздавання в довгих чергах”, але їх якраз вистачало для того, щоб проіснувати від одної пайки до другої. Інший свідчить: “...цілі родини повимирали. У нашому селі Монастирському з 600 господарств залишилося 150, а цієї місцевості не торкнулася жодна війна!”

Але головним об’єктом нашої уваги є автономна республіка німців Поволжя, проти якої, як виглядає, і було спрямоване вістря терору. Євангелічні церкви у Німеччині отримували близько 100 тис. листів від російських німців із проханням про допомогу. Ці листи до братів і сестер у віровизнанні, з якими волзькі німці завжди утримували зв’язки, майже всі мають сильне релігійне забарвлення. Але факти, про які вони оповідають, до болю знайомі. “Ми мусили віддати все державі”,— пише, зокрема, одна родина у лютому 1933 р. Інші листи свідчать про відсутність хліба протягом чотирьох, п’яти, шести місяців. Проте ті, що працювали у радгоспах, одержували 150 г хліба на день,— “від чого не помреш, але й жити не будеш”. Пишуть також, що “четверо з дітей брата Мартина померли від голоду, а решта недалеко від цього” (березень 1933 р.); “Ми не мали хліба, м’яса чи жиру протягом уже п’яти місяців... Багато вмирає”; “Неможливо більше знайти ані собак, ані котів”; “Так багато вмирає, що нема часу, щоб викопати могили” (квітень 1933 р.); “В селі все мертве. Дні проходять, і жодної душі не видно... ми зачинилися в домі, щоб приготуватися до смерті” (лютий 1933 р.). Один вмираючий євангеліст писав: “Коли я дивлюся в майбутнє, я бачу перед собою ніби гору, на яку не можу піднятися”.

Деякі листи свідчать про прибуття посилок із Заходу. З цієї, зокрема, причини список жертв виглядає не таким великим, як на Кубані. І все ж повідомляється, що число померлих німців досягло 140 тис. На той же час, за приблизними підрахунками, ще 60 тис. німців перебували у радянських таборах. Тих, що вижили, депортували масовим порядком у 1941 р.

Листи німецьких селян довгий час вважалися на Заході фактично єдиним свідомством із перших рук від тих, що дійсно переживали голод. Як бачимо, вони не дуже відрізняються ні від того, про що оповідали спостерігачі в Україні та на Кубані, ані від того, про що ми дізналися від уцілілих, які через багато років згадували особисто пережите.

Розділ 15

Діти

Голодомор винищив або покалічив ціле покоління селянських дітей — як в усьому СРСР, так і особливо в Україні. Згубність такого явища неможливо переоцінити. Доля дітей у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду. Що ж до майбутнього країни, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуваються і досі.

Знімки дітей із кінцівками, що виглядають як палиці, і веслоподібними головами доводять до нестями, як це завжди буває в подібних обставинах. Але цього разу, на відміну від голоду 1921 р., на цих знімках не видно працівників благодійних організацій, які намагаються, хай і з незначними шансами, врятувати їх.

Один спостерігач так пише про вцілілу дитину: “Бідний хлопчик бачив так багато смертей і так багато страждань, що, здається, вважав усе це частиною життя. Для нього не було іншого життя. Діти завжди сприймали страхіття свого становища як щось самозрозуміле”.

* * *

Війну проти дітей більшовики виправдовували “історичною потребою”, і відсутність “буржуазної сентиментальності” у виконанні рішень партії стала засобом перевірки якостей справжнього комуніста.

Ще у 1929 р. газета “Просвещение Сибири” зазначала, Що “деякі товариші, які приїжджають для заготівлі хліба, рекомендують робити все, щоб заохотити випадки переслідування куркульських дітей, які трапляються в школі, використовуючи ці переслідування як засіб тиску на куркулів-батьків, які приховують зерно. І їхні поради, очевидно, втілюються на практиці, оскільки можна констатувати посилення класового антагонізму серед школярів — починаючи від цькування молодших і кінчаючи бійками старших”.

Коли секретар одного з окружкомів партії заявив, що слід залишати куркулям стільки насіння, щоб вони могли сіяти і годувати своїх дітей, його піддали критиці: “Ми не можемо думати про куркульських голодних дітей, у класовій боротьбі філантропія — це зло”. В Архангельську в 1932—1933 рр. дітям депортованих “куркулів” не давали шкільних сніданків, а також талонів на одержання одягу, на що мали право інші.

У цьому була своя логіка. “Куркульство як клас”, який режим мав намір ліквідувати, складався не тільки з дорослих, а й із дітей. Більше того, постулат Маркса про те, що буття визначає свідомість, сприймали цілком безпосередньо, — наприклад, уцілілі діти “куркулів”, навіть відокремлені від своїх родин, носили своє соціальне тавро по всіх документах, і їх завжди можна було заарештувати, коли цього вимагала “більшовицька пильність”.

Переслідування дітей за дії їхніх батьків стало вже традицією нового режиму. Досить згадати розстріл 14-річного царевича в 1918 р. чи його ровесника — сина старого більшовика Н. Лакоби у 1937 р. У 1930-х роках дітей та їхніх матері” повсюдно засуджували як так званих “ЧСИР” (“член семьи изменника Родины”) — обвинувачення, яке неможливо було спростувати.

Дітей “куркулів” часто залишали напризволяще, коли обох батьків арештовували. Вдова Леніна Н. Крупська, зокрема, писала: “Заарештували батьків малої дитини. Вона з плачем іде вулицею... Усім жаль малюка, але ніхто не може відважитися віяти його до себе в дім: „Як би там не було, це ж куркульська дитина... Можуть бути неприємні наслідки“”. Сама Крупська виступала проти цього, доводячи, що класова боротьба має точитися між дорослими; але з нею вже давно перестали рахуватися.

Проте у багатьох випадках люди були сміливіші та порядніші — всупереч побоюванням Крупської. Оповідать, наприклад, що в одній родині, де батька давно заарештували, а мати просто вмирала від втоми в полі, селяни, які працювали поруч, брали дитину до своєї хати. Типовим прикладом може слугувати історія одного українського селянина, що відмовився вступити до колгоспу. За це його арештували, побили та заслали, а дружина повісилася в коморі. Тоді бездітна родина взяла їхнього малого хлопчика до себе. А той тільки те й робив, що сидів у своєму покинутому домі, повертаючись до них лише ввечері, і ніколи не розмовляв. Подібних історій сиріт — жертв колективізації, яких приймали до себе селяни, безліч.

Іноді людська передбачливість і винахідливість врятовували родину, принаймні на якийсь час. Одна особа, що пережила лихоліття, розповідає, що, повернувшись додому після школи 10-річною дитиною, вона побачила хату порожньою та замкнутою. Батька заарештували, а матір і маленьких дітей узяла до себе бідна селянська родина. Щоб урятувати їх, оповідач та його 12-річний брат мусили переховуватися і взагалі жити на власний розсуд. Одначе батькові вдалося втекти, і він став мандрівним чоботарем. Замість платні за роботу він просив усіх посилати харчі його родині. Батько навіть знайшов можливість ховати деякі харчі у місцевого активіста, де їх, звичайно, не шукали. Хлопці теж не сиділи без діла — вони ловили рибу, коли вдавалося уникнути сторожі.

Але надати будь-яку допомогу потерпілим не завжди було можливо. Наприклад, один хлопчик утік із потягу, яким везли його родину на заслання, і кількома місяцями пізніше відвідав свій рідний хутір. Той був повністю покинутий, бур'ян виріс заввишки з людину, у спустошених будинках, з яких було зірвано дахи, оселилися тхори.

Як ми вже зазначали, малі діти складали значну частину тих 15—20 % селян, що вмирали під час етапу до місць заслання у 1930—1932 рр.; ще більше їх померло вже на засланні. Зокрема, у березні, квітні й травні 1930 р. повідомлялося про загибель майже 25 тис. дітей у церквах Вологди, що використовувались як пересильні пункти.

Залишившись сиротами, діти жили на межі людського існування, і багато з них померло. Як і стосовно дорослих, неможливо сказати точно, скільки дітей стали жертвами депортацій, а скільки — голоду, але існують докази того, що голод був страшнішим лихом.

Отож, у 1932 р. становище дітей українських селян було вкрай жахливим. Голод не лише постійно посилювався, він здійснював також величезний психічний тиск на людей. Ми вже цитували Василя Гроссмана, який писав, що матері часом починають ненавидіти власних дітей. В одній родині чоловік не дозволив своїй жінці годувати дітей, а коли побачив, як сусіда дав їм трохи молока, він доніс на нього за приховування продуктів, хоч і безрезультатно. До речі, сам він не вижив, а діти віціліли... В інших випадках, як ми бачили, божевілля

від голоду призводило до людодства, і в нашому розпорядженні багато оповідей про дітей, що їх з'їли власні батьки.

А якщо говорити загальніше, то це був просто голод — не більше і не менше. І він часом примушував робити вибір, що межував із божевіллям. Так, навесні 1934 р. одна жінка сказала тим, що милувалися її дітьми, що мала їх аж шестеро, але вирішила врятувати “трьох найздоровіших і найрозумніших” коштом смерті інших, поховавши їх за хатою.

Агроном описує, як він ішов із місцевим урядовцем від одного села до іншого і знайшов мертву молоду жінку, на грудях якої лежало живе немовля. З її документів він дізнався, що жінці було 22 роки, а її село розташоване аж за 13 кілометрів гад цього місця. Це значило, що виснажена голодом жінка пройшла цю відстань пішки. Чоловіки передали немовля до найближчого харчового пункту, і їм мимоволі спало на думку: чи хтось коли-небудь скаже дитині, що сталося з її матір'ю?

Артур Кьостлер бачив з вікна потягу голодуючих дітей, які “були подібні до заспиртованих ембріонів”. В іншому місці він писав: “Станції були заповнені селянами, що жебрачили, з опухлими руками та ногами, жінками, що підносили до вікон вагонів страхітливих дітей з величезними головами, що хиталися, з подібними до палиць кінцівками та набухлими загостреними животами...” І це йшлося про родини, які, принаймні, мали сили дістатися до залізничної колії.

Існує багато подібних описів дітей. Найповніший з них подає, мабуть, В. Гроссман: “А селянські діти! Чи ви коли-небудь бачили газетні знімки дітей у німецьких таборах? Вони виглядали саме так: їхні голови були схожі на важкі м'ячі на тонких, як у лелек, шиях, і видно було кожную кістку їхніх рук і ніг, що виступали зі шкіри, і весь кістяк проступав зі шкіри, що виглядала як жовта марля. Дитячі обличчя були старі, зморені, ніби цим дітям було сімдесят років. А з початком весни вони вже зовсім не мали облич. Замість них були птахоподібні голови з клювами чи жаб'ячі голови з тонкими і довгими губами, а деякі з них нагадували риб з відкритими ротами. То не були людські обличчя”. Він порівнює їх з єврейськими дітьми в німецьких газових камерах і коментує: “Це були радянські діти, і ті, що карали їх смертю, були радянські люди”.

У більшості випадків діти вмирали вдома разом з усією родиною. Іноді вони гинули останніми і не мали ніякого уявлення, що їм робити. Іноземний журналіст описує хатинку в селі коло Харкова, в якій вижили лише 14-річна дівчинка та її дворічний братик. “Ця молодша дитина повзала на підлозі, як жабеня, і її нещасне маленьке тільки було настільки спотворене, що не виглядало людським... Вона ніколи не куштувала ні молока, ні масла і лише раз у житті куштувала м'ясо. Чорний хліб і картопля, скоріше крихти з них, були єдиним харчуванням цього немовляти, яке багато разів було на грані смерті минулої зими”. Інші відходили без будь-якої надії: “Край дороги... наприкінці червня знайшли тіла двох дітей — одній дитині було близько семи років, а другій, можливо, десять. Хтозна, чиї то були діти? Ніхто, здається, не побивався за ними, ніхто не питав про них, вони поздыхали, як кошенята...”

Коли голод ставав зовсім нестерпним, батьки відсилали своїх дітей з дому в надії, що вони якось виживуть у світі жебрацтва та дрібних крадіжок, котрий ніколи не був би їхнім, якби вони залишилися зі своїми родинами.

Один із жителів села Чорнухи Полтавської області, колишній партизан, вступив до колгоспу в 1930 р. з жінкою та п'ятьма дітьми і був відданим активістом. Коли ж голодова смерть стала зовсім близькою, він узяв своїх чотирьох уцілілих дітей (одного забили до смерті за крадіжку городини) та пішов до секретаря окружкому партії, але той не зміг

йому обіцяти нічого певного. Тоді батько залишив дітей із секретарем, який віддав їх до дитячого будинку, де двоє незабаром померли. Дізнавшись про це, батько повісився на дереві перед будинком окружкому.

Найбільше вражають розповіді самих дітей. Так, семирічний хлопчик казав, що після того як його батько помер, а мати спухла так, що не могла встати, вона веліла йому “піти та пошукати собі харчів”; інший хлопчик восьми років покинув домівку, коли обоє його батьків померли; дев’ятирічний хлопчик, залишившись без матері, злякався свого батька та пішов із дому; іншому хлопчикові дев’яти років мати наказала якось рятуватися, і обоє плакали, коли він лишав домівку; восьмирічний хлопчик, побачивши своїх батьків опухлими та безпомічними, пішов світ за очі.

Часом мати йшла з дому зі своєю останньою вцілілою дитиною. Існує багато історій про матерів і немовля, які лежали мертві на дорозі чи на вулиці міста. Деякі залишали маленьку дитину коло чиїхось дверей або просто будь-де — світ не без добрих людей. “Жінка-селянка, одягнута у щось подібне до латаних мішків, з’явилася з бічної доріжки, — пише американський журналіст. — Вона тягнула дитину трьох-чотирьох років за комірцік дірявого пальта, як тягнуть важкий мішок. Жінка втягнула дитину на головну вулицю. Тут вона опустила її в грязюку... Маленьке личко дитини було напухле та синє. З маленьких губ стікала піна. Руки та маленьке тільце спухли. То був якийсь клунок із частин людського тіла, кожна з яких була смертельно хвора, і все ж їх тримав разом подих життя. Мати залишила дитину на дорозі в надії, що хтось, можливо, щось зробить, аби допомогти їй. Моя супутниця намагалася заспокоїти мене. Тисячі й тисячі таких дітей, сказала — на мені. зазнали в Україні такої само? долі того року”.

Інша оповідь: “У Харкові я побачив хлопчика, виснаженого, як скелет, що лежав на середині вулиці. Другий хлопчик сидів коло бочки сміття, вибираючи звідти яєшну шкаралупу. Коли голод почав посилюватися, селяни відвозили своїх дітей до міст і залишали там у надії, що хтось пожаліє їх”. Діти часто помирали на перший чи на другий день. Одного такого бачили в Харкові як він умирав у канаві; його “шкіра була вкрита нездоровим білуватим пушком, як цвіль”.

Були й інші небезпеки. У Полтаві, приміром, злочинці навіть влаштували справжню різницю для дітей, на яку врешті надібало ДПУ (і це не було унікальним випадком, оповідали принаймні про два подібних).

Іноді діти виживали, оскільки потрапляли у більш-менш організовані групи. Так, на Харківському тракторному заводі всі недобудовані споруди зайняли безпритульні діти. Вони ловили котів та птахів, шукали у смітті рибні голови або картопляне лушпиння, жебрачали.

Про дитячі злочинні зграї на залізничних станціях звичайно зазначають, що вони склалися з 12—14-річних і навіть з 5—6-річних. Вони займалися головним чином дрібними крадіжками. Ще наприкінці 1920-х років у приймальному пункті для безпритульних дітей у Ленінграді новоприбулі заповнювали своєрідну усну анкету. На питання “Хто, на твою думку, є хуліганом?” 75 12—15-річних хлопчиків відповіли, зокрема, таке: “Це безпритульний хлопець, який від голоду змушений стати хуліганом”; “Хуліган — це злодій, що втік із дитячого будинку”; “Хулігани з’являються, коли батьки вмирають і вони залишаються зовсім самі...” Фактично це був єдиний спосіб життя, доступний! багатьом.

В інших дітей доля склалася інакше — тих, кому пощастило знайти далеких родичів або якусь роботу. Але багато врешті асимілювалися серед кримінального елементу — так званих “урків”, які існували як середовище з окремою культурою, зі своїми законами та

класним жаргоном із давніх-давен. На початок 1940-х років “урки” приблизно налічували від півмільйона до мільйона осіб. Про молодшу їхню частішу, що складали хлопці-підлітки, як правило, повідомляють, що це були найжахливіші злодії, які не мали ніяких докорів совісті і вдавалися до вбивства за будь-яким найнезначнішим мотивом. Але у 1920-30-х роках більшість дітей ще трималася своїми окремими групами, що становило неабияку проблему для влади.

Велика хвиля сиріт-безпритульників линула по всій країні услід за голодом 1921—1922 рр. Повідомляли про “бігли зграї, що налічували кілька десятків і більше, на чолі з 10—12-річною дитиною, інколи серед них траплялося й немовля на руках”. Все це визнавали урядові органи й навіть змальовували радянські письменники. Наприклад, у творі В. Шишкова “Дети тьмы” описується група дітей, які жили під великим покинутим човном на березі річки за рахунок грабунків і навіть убивств.

“Большая Советская Энциклопедия” третього видання стверджує, що кількість дітей, які потребували безпосередньої допомоги від держави, становила 4—6 млн у 1921 р. і 2,5—4 млн в 1923 р. У 1921—1922 рр. 5 млн дістали допомогу лише в районі Волги, а в 1923 р.— більше мільйона. У 1921 р. в дитячих будинках налічувалося 940 тис. осіб, у 1924—280 тис., у 1926 р.—250 тис., у 1927—1928 рр.—159 тис. Пізніше будь-яка статистика або навіть інформація взагалі зникає, за винятком голосливої заяви, що проблему в цілому зліквідовано в середині 1930-х років.

Отже, панував погляд, що безпритульні діти були типовим явищем переважно 1920-х років; проте на цю тему існує чимало офіційних повідомлень і від часів голоду.

Одним із способів було, як водиться, скидати вину на “куркулів”, котрі, мовляв, “використовували деякі труднощі в постачанні харчів у певних районах країни з метою підвищення рівня безпритульності серед дітей у містах... Місцеві керівники народної освіти не завжди або не скрізь розуміли, що це були куркульські хитрощі. Але замість того, щоб викривати їх... окружні виконкоми та особливо сільради часто самі видавали папери дитині та посиляли її до міських установ, відповідальних за захист дитинства. Місто приймало цих дітей. Як наслідок, наявні дитячі заклади були переповнені; створювали нові, але вуличні сироти не лише не зникали — навпаки, продовжували з’являтися нові... Безпритульність зростала, особливо на Північному Кавказі”.

У 1935 р. було оголошено, що передання “безпосередньої та негайної відповідальності за опіку над дітьми сільрадам і колгоспам... врешті створює умови, коли можна буде покласти край появі безпритульних і незабезпечених дітей. Цей захід дасть можливість зупинити потік таких дітей із сіл у міста з метою прийняття до дитячих будинків”. У той час за офіційною статистикою 75 % безпритульних приходили саме з села.

Через 30 з лишком років журнал “Вопросы истории КПСС” стверджував, що завдяки успіхам індустріалізації та колективізації проблему безпритульних дітей свого часу було повністю розв’язано: “Це одне з найчудовіших свідчень того, що лише соціалістичний лад може врятувати молоде покоління від голоду, злиднів і безпритульності — неминучих явищ буржуазного суспільства”.

Мабуть, слід навести ще один зразок радянського способу трактування цих подій. У 1935 р. заступник наркома освіти М. Епштейн “порівняв опіку нашої партії та її провідників над дітьми з жахливими умовами життя дітей у капіталістичних країнах. Зменшення кількості шкіл, величезний зріст безпритульності — такі характерні риси капіталізму. У США, наприклад, понад 200 тис. безпритульних дітей і підлітків. Суди, виправні будинки та притулки для неповнолітніх калічать дітей; усю систему заходів буржуазних держав

скеровано в напрямі „усунення з очей” безпритульних дітей шляхом їхнього фізичного усунення”.

Професор Роберт Такер запропонував досить оригінальну ідею, за якою те, в чому радянська преса звинувачувала всіляких ворогів, було точнісінько тим, що радянський уряд робив сам. Доречно було б згадати, що на Північному Кавказі, де проблема безпритульних дітей стояла особливо гостро, її було “зліквідовано” протягом якихось двох місяців (про те, якими заходами, офіційна преса, однак, не зазначала). А ці заходи часто не мали нічого спільного з гуманістичними міркуваннями.

Існували “дитячі трудові колонії”, тобто табори-в’язниці, до перебування в яких дитину можна було присудити. Так, заарештувавши та депортувавши одного з “куркулів”, активісти прийшли до нього в дім перевірити наявність зерна і заарештувати його дружину, її маленький син, із перев’язаною хворою рукою, міцно тримався за матір. Активіст ударив його по руці, і малий знепритомнів. Серед замішання мати втекла до лісу. Замість неї заарештували хлопчика і через два тижні судили, інкримінуючи йому напад на бригадира з ножом. Хоч один із активістів і розповів суду про те, як було насправді, хлопцеві все одно дали п’ять років у дитячій колонії.

Із дітей, з якими так поводитися, виростили затяті противники радянської влади. Колишній начальник дитячої трудової колонії розповідає, що молоді злочинці дуже неповажно ставилися до радянського способу життя. Одного разу вони навіть забарикадувалися у приміщенні управління колонією і кричали, що підпалять “тюрму народів”, пародуючи, мабуть, ленінську характеристику царату. І вони взялися-таки підпалювати документи та особисті справи.

Набагато більше дітей, однак, опинилися у звичайних тюрмах чи таборах. Колишній в’язень згадує про дев’ятирічного хлопчину, що сидів у харківській тюрмі в одній камері з дорослими.

Навіть безпритульні діти з “некримінального елементу” отримували суворе покарання. У березні 1933 р. на полтавському залізничному вокзалі спеціальний вагон перевели на бічну колію, і дітей, що юрмилися навколо у пошуках їжі, числом до 80, загнали до нього силою з наміром везти до колонії. Їм дали сурогатної кави з підсмажених зернин і трохи хліба. Проте діти швидко померли, і їх довелося поховати неподалік. Залізничник підсумував свою розповідь так: “Це було настільки буденним, що ніхто не звернув на це жодної уваги”.

Ще один факт: у Верхньодніпровську близько 3 тис. сиріт віком від семи до 12 років — дітей страчених чи засланих “куркулів” — тримали на грані голоду протягом весни та літа 1933 р.

Викладач ботаніки пише про становище в Кіровограда. У спорудах місцевого ринку, який було закрито разом з іншими “гніздами приватної власності”, тут улаштували дитячий будинок. Під час голоду він був настільки переповнений селянськими дітьми, що їх відвезли до так званого “дитячого містечка”, де вони жили просто неба. Вони нічого не мали їсти, аж поки не померли подалі від людського ока; причиною ж було названо “слабкість нервової системи”. Кам’яна огорожа оточувала їх, і звідти було чути “страшні, нелюдські крики... жінки христілися та тікали від цього страшного місця”. Тіла померлих вивозили лише вночі. Ями для поховання наповнювали так високо і покривали так погано, що собаки та вовки часто відкопували тіла. Оповідач вважає, що у такий спосіб загинули тисячі дітей.

Поруч із цим існували й зовсім інші дитячі заклади. Один відповідальний працівник наркомату освіти згадує про свої відвідини упривілейованого літнього табору в Ульяновці. Після чудового обіду до нього підійшов працівник табору і сказав, що хотів би показати

йому інший “дитячий притулок” поза селом. То була кам’яна комора з піщаною підлогою, на якій у напівтемряві сиділи десь 200 дітей від двох до 12 років, що виглядали як скелети, одягнені у брудні сорочки. Вони всі кричали, благаючи хліба. Коли гість запитав, хто ж опікується ними, він дістав іронічну відповідь: “Партія та уряд”. “Опіка” ця полягала в усуненні трупів кожного ранку.

Одну дівчинку з Чорнухівського дитбудинку помилково навантажили на машину разом із трупами, але оскільки могили не викопали, то просто скинули у купу. Оговтавшись, дитина щосили відповзла убік. Її врятувала та доглядала дружина лікаря-єврея. Цей лікар, Мойсей Фельдман, урятував багато людей, що вмирили з голоду, беручи їх до лікарні за фальшивим діагнозом і годуючи їх там, через що не раз потрапляв у білу.

В іншому місці 10-річного хлопчика разом із малою сестрою після смерті батьків забрали до місцевого дитбудинку — старої селянської хати з розбитими вікнами, де бракувало харчів. Старша медсестра веліла старшим дітям копати могили на цвинтарі і ховати мертвих малюків. Урешті хлопчик зробив це для своєї власної сестрички.

Про деякі сільські дитбудинки, влаштовані саме для місцевих уродженців, кажуть, що вони були організовані набагато краще. Але багато їхніх колишніх вихованців чомусь першими дезертирували з Червоної армії в 1941 р.

На початку 1930 р., ще до масового голоду, дитбудинки вже перебували в поганому стані. Журнал “Народное просвещение” нарікав: “Матеріально дітей забезпечують усе менше й менше, у багатьох дитбудинках брук, безліч вошей, брак дисципліни, відсутні навички колективного життя”.

В урядовому указі про ліквідацію дитячої безпритульності від 31 травня 1935 р. зазначалося, що керівництво дитбудинками здійснюється недостатньо через погану організацію господарювання та освіти; боротьба з дитячим хуліганством і кримінальним елементом серед дітей і підлітків ведеться неактивно, а в деяких місцях зовсім відсутня; не створено умов, коли діти, які з тієї чи іншої причини опинилися на вулиці, відразу були б улаштовані у відповідних дитячих установах або повернуті батькам. Привертає увагу такий пункт указу: “Батьки та опікуни, байдужі до своїх власних дітей, які дозволяють їм займатися хуліганством, крадіжками та бродяжництвом, не вважаються відповідальними”. Цей пункт вельми чітко характеризує життя безпритульних.

Указ передбачав створення нових дитбудинків під юрисдикцією наркомату освіти, притулків для хворих дітей під юрисдикцією наркомату охорони здоров’я та ізоляторів, трудових колоній і приймальних пунктів під юрисдикцією НКВС (колишнє ДПУ), який перебирав під свою відповідальність усі справи малолітніх злочинців.

Безпритульні діти часто тікали з цих закладів, нарікаючи на брутальність порядків у них. Про “Комуну імені М. Горького” під Харковом казали, що там “мало харчів і багато дисципліни”. Не було це таємницею і для офіційної преси.

Сучасний російський прозаїк (В. Астаф’єв) розповідає багато історій про жахливі дитбудинки. Але були і винятки. Наприклад, сам він жив у дитбудинку в Ігарці на Крайній Півночі, директором якого була дуже порядна людина, всіляко шанована вихованцями (згодом виявилось, що він — колишній царський офіцер).

У більшості ж дитбудинки мало чим відрізнялися від звичайних тюрем. Проте багато дітей усе ж щасливо перейшли ці пекельні кола, “опікувані” органами міліції та безпеки, та працювали згодом на порядних професійних посадах. Інші опинилися в злочинницькому середовищі. А ще інші, як жахливий парадокс, стали чудовим матеріалом для вишколу кадрів самого НКВС. Навіть порівняно гуманні дитбудинки ЧК 1920-х років дали чимало

майбутніх працівників “органів”.

Є дані, що у Білореченській дитколонії під Майкопом на Північному Кавказі половину вихованців послали у 16-річному віці до спеціальної школи НКВС. Часто це були діти з кримінального середовища. Одного такого, який колись убив селянина і підпалив церкву, впізнав місцевий житель, заарештований у Баку, в одному зі своїх слідчих.

Справжній моральний парадокс, таким чином, полягав у тому, що дітей, чиїх батьків знищив режим, виховували за допомогою методів, які розбудили в них найзвірічіші інстинкти, внаслідок чого вони стали найогиднішими прислужниками цього ж режиму. І для цього не обов'язково було працювати в органах безпеки. Прищеплюючи молоді перекручене сприймання дійсності, влада калічила її духовно, а це було, мабуть, жахливіше, ніж фізичне знищення.

Західному громадянинуві може здатися неприємним, коли молода людина із захопленням розповідає про неприховане пропагандистський фільм, де “куркулі” приховують хліб, а комсомольці знаходять його. Нам може не подобатися, коли “добре вгодовані діти комуністичної номенклатури, юні піонери, котрі бачили, як виловлювали голодних селян у Харкові, повторювали, мов папури, слова ненависті, вивчені в школі”. Нам може здаватися огидним, коли ми чуємо про піонерський загін, який затримав двох жінок (в однієї чоловіка стратили, а в другій заслали) за те, що вони зібрали для себе кілька колосків пшениці (згодом жінки опинилися у таборі на Крайній Півночі). Але все це було насправді, і проти фактів нічого не вдієш.

У станиці Усть-Лабинській на Кубані піонери відзначилися тим, що подали “кому слід” цілий список осіб, яких вони запідозрювали: “Ми, дитячий табір колгоспу “Путь хлебороба”, доповідаємо політвідділові, що... безсумнівно краде, бо він куркуль”. Отже, діти змалку навчилися досить сумлінно використовувати “класовий підхід”.

Піонерів фактично мобілізували наглядати на полях. Постишев у “Правді” вихвалявся, що подібне завдання виконували десь 0,5 млн дітей, а 10 тис. “боролися зі злочинцями”, тобто селянами, які намагалися залишити собі трохи зерна. Підлітки комсомольського віку “брали активну участь в усіх економічно-політичних кампаніях і нещадно боролися з куркулем”. У хрущовські часи можна було почути запізніле визнання того, що найпершим завданням усього комсомольського виховання 1930-х років було “вишукувати та розпізнавати ворога, якого тоді належало усувати насильно, засобами економічного тиску, організаційно-політичної ізоляції та методами фізичного знищення”.

Загальне притягнення молоді до брутальностей та фальсифікацій, характерних для “класової боротьби”, безперечно, огидне для більшості непричетних до таких норм поведінки. Однак, з нашого погляду, існувало ще огидніше явище, яке не завадило б зафіксувати.

Вже на “шахтинському” судовому процесі були публічні посилення на хлопця, який вимагав смертного вироку для власного батька. Подібне спостерігалось і на селі. Найбільшого розголосу набула історія 14-річного Павлика Морозова, котрий “викрив” свого батька, перед тим голову сільради в селі Герасимівка. Після засудження батька Павлика вбила група селян, включно з його ж дядьком, після чого влада надала йому образ мученика. У Герасимівці відкрили спеціальний музей з “реліквіями”, а у 1965 р. село ще й прикрасили статуєю “піонера-героя”. Про Морозова надруковано кілька книг і брошур, у тому числі роман В. Губарева “Син”, який можна вважати досить-таки невідповідним дійсності.

У травні 1934 р. ще один юний герой — 13-річний Проня Колибін доніс на свою матір за крадіжку зерна, і його вчинок було повсюдно розголошено у схвальних тонах. Піонер Сорокін на Північному Кавказі зловив свого батька, коли той наповнював кишені зерном, і

добився його арешту. Подібне вчинили Коля Мяготін, Коля Яковлев, Кичан Джакилов та інші, імена яких мусило панувати не одне покоління.

У своїй великій промові на святкуванні 20-х роковин створення органів безпеки (грудень 1937 р.) А. Мікоян з особливою гордістю назвав 14-річного піонера Колю Щеглова з села Порябушки Пугачовської округи: “Піонер Коля Щеглов знає, що значить радянська влада для нього та для всього народу. Коли він побачив, що його власний батько краде соціалістичну власність, він доповів про це НКВС”.

Ці діти може й насправді заслуговують на осуд, але не стільки, скільки ті, що прищепили їм таку поведінку. В усякому разі мати хлопчика, котрий ще під час голоду зник, а потім знайшовся, сказала: краще б він помер тоді, ніж бачити його тепер перетвореним на якогось недолюдка.

* * *

Фізичне усунення, звичайне вбивство дітей було також можливим. Коли проблема безпритульності стала завеликою для місцевих урядовців, безпритульних почали розстрілювати у великих кількостях. Указ, який узаконював страту 12-річних і старших дітей, фактично вступив у силу лише 7 квітня 1935 р. Проте кількість дітей до 12 років, які вмерли з голоду в 1933 р. або були депортовані у 1930 р., безсумнівно показує, що в часи “посилення класової боротьби” і значно молодші також могли чекати найгіршого. Як би там не було, але вважалося, що у 12-річної людини “класова свідомість” уже цілком сформована і вона має за неї відповідати.

Та навіть цю людоджерську межу органи влади всіляко намагалися знизити. В одному дитбудинку НКВС лікарів примушували засвідчити, що двоє правопорушників—11-річних хлопців — були за своєю фізичною статурою старші, ніж показували їхні папери, які оголосили фальшивими.

Між тим, за твердженням старшого співробітника ОДПУ, ще 1932 року вийшло конфіденційне розпорядження стріляти у дітей, які обкрадали залізничні вагони, що проходили транзитом. Але страчували не лише за крадіжки. У Лебединському дитячому центрі 76 дітей, що заразилися сапом від неякісної конини, було розстріляно.

Отож, “небажаних” дітей позбувалися за допомогою різних засобів. Повідомлялося також, що деяких топили в баржах на Дніпрі (так робили і з дорослими). Але більшість дітей загинула від голоду. Існують більш-менш чіткі підрахунки кількості таких жертв.

У 1970-ті роки радянський демограф-дисидент М. Максудов зазначав, що “не, менше трьох мільйонів дітей, народжених між 1932 і 1934 роками, вмерли від голоду”. Першими вмирили саме новонароджені. Інший радянський дослідник у розмові з Левом Копелевим оцінив число померлих від голоду дітей у 2,5 млн. Перепис 1970 р. виявив 12,4 млн осіб, народжених між 1929 і 1931 роками, які вижили, і лише 8,4 млн, народжених між 1932 і 1934 роками. В 1941 р. у школах було менше 7-річних, ніж 11-річних,— навіть враховуючи, що група 11-річних також сильно потерпіла. Ця диспропорція має залежність від регіонів. У Казахстані, наприклад, число 7-річних складало 2/5 числа 11-річних, у той час як у Молдавії (більшість території якої в 1930-х роках не входила до складу СРСР) категорія 7-річних становила третину категорії 11-річних.

Коли ми звернемося до тих небагатьох підрахунків на місцевому рівні, які маємо, то побачимо приблизно ту саму картину.

В одному селі зазначали, що “з малих хлопців жоден з десятих не вижив” (малих хлопців і в інших місцях характеризують як найуразливішу категорію з усіх). В одному окрузі

Полтавської області з загальної кількості померлих від голоду (7113 осіб) виділено категорії в залежності від віку та статі, що дало такі цифри: діти (до 18 років) —3549; чоловіки —2163; жінки —1401. Учителька з села Нові Санжари Дніпропетровської області повідомляє, що на початок 1934 р. вона не мала кого вчити;

інший учитель твердив, що з 30 учнів залишилося тільки двоє. Що ж до молодших дітей, то в українському селі Харківцях у 1940/41 навчальному році зовсім не знайшлося новачків — на відміну від попереднього року, коли їх було 25.

Із цього ми можемо робити логічний висновок, що з 7 млн померлих від голоду близько 3 млн були діти, і в більшості малі діти (загальні втрати, включно з дорослими, ми розглянемо в 17 розділі). При цьому слід зазначити, що реєстрація смертей в селах під час голоду регулярно не велася, а також те, що деякі немовлята могли померти без реєстрації їхнього народження.

До цих трьох мільйонів чи більше дітей, які померли у 1932—1934 рр., ми повинні додати жертв розкуркулення. Якщо брати цифру у 3 млн загиблих у цій кампанії (не включаючи сюди дорослих, які померли пізніше в таборах праці) і триматися думки, що дитяча смертність також була пропорційно високою, то загалом вона навряд чи могла бути менше від 1 млн — знову ж таки переважно дуже молодих віком. До цієї приблизної оцінки жертв фактичного дітовбивства кількістю 4 млн, можливо, слід додати дітей, на житті яких залишилося чимало рубців морального каліцтва, але такі підрахунки — річ просто неможлива.

Слід сказати про те, що заходи проти голоду, яких треба було вжити значно раніше, врешті почали впроваджувати лише під кінець весни 1933 р. У школах між дітьми розподіляли харчі — борошно, крупи та жир. Діти, які не померли до кінця травня, залишилися жити, хоч багато були, звичайно, сиротами.

Розділ 16

Реєстр смерті

Цілком природно, що будь-якого офіційного розслідування подій 1930—1933 рр. не було та й не могло бути. Влада жодним словом не відгукнулася з приводу безпрецедентних утрат людських життів, так само як і довгі роки не відкривала архівів для незалежних дослідників. І все ж спробуємо зробити деякі приблизні підрахунки чисельності загиблих.

Насамперед установимо загальну кількість втрат — протягом як розкуркулення, так і голоду. Це не так вже й складно. Треба лише до числа населення, що подає радянський перепис 1926 р., додати середній процент його природного приросту протягом наступних років і порівняти одержане з деякими цифрами, які з'являлися після 1933 р.

Тут зробимо кілька застережень. По-перше, перепис 1926 р., подібно до переписів, проведених навіть у значно сприятливіших умовах, не міг бути абсолютно точним: як радянські, так і західні фахівці погоджуються з тим, що в ньому бракує 1,2 — 1,5 млн (із числа яких близько 800 тис. приписують Україні). Це означало б збільшення оцінки кількості жертв майже на 0,5 млн. По-друге, рівень природного приросту оцінювався по-різному, хоч діапазон коливань досить-таки незначний. Більшою перепоною є те, що повні дані наступного перепису, проведеного в січні 1937 р., на жаль, нам недоступні. Як здається, органи влади одержали попередні результати приблизно 10 лютого, після чого вони були приховані Головою Комісії з проведення перепису О. А. Квіткіна заарештували 25 березня. Як писали тоді, “славні радянські органи безпеки, очолювані сталінським наркомом Єжовим, розчавили зміїне гніздо зрадників в апараті радянської статистики”, які, мовляв, “намагалися зменшити кількість населення СРСР”. Досить-таки жакхлива іронія, оскільки, звісно, не вони на практиці займалися цією справою.

Мотиви приховування даних перепису та переслідування тих, хто його проводив, цілком ясні, позаяк символічна цифра у приблизно 170 млн вже років за три фігурувала в офіційних промовах і мала демонструвати “життєдайні сили радянського будівництва”.

Ще один перепис було проведено в січні 1939 р. — єдиний з того періоду, результати якого опублікували, але за тодішніх обставин його дані не могли бути вірогідними. І все ж вони показують величезну нестачу населення, — хоч, може, й не таку, яка була в дійсності.

Найзагальніші дані перепису 1937 р., розкриті в після-сталінські часи, показують значні розміри неприродної смертності і можуть вважатися переконливими; на них неодноразово посилалися у радянських демографічних дослідженнях 1960—70-х років. Найконкретнішою, мабуть, є оцінка населення СРСР у 163 772 000 осіб (деякі дані подають її як “близько 164 млн”). Існує й інша цифра, виведена авторами зазначених досліджень з урахуванням сучасних демографічних підходів, — приблизно 177 300 000.

Можна піти менш точним шляхом — узяти приблизно підраховану кількість населення на 1 січня 1930 р. (157 600 000) і додати до неї сталінське твердження 1935 р. про те, що “щорічний приріст населення становить близько трьох мільйонів”. Це дає число 178 600 000, і воно недалеко від попередньо зазначеного. Другий п’ятирічний план передбачав число населення у 180,7 млн на початок 1938 р., що також означає для 1937 року цифру між 177 і 178 млн. Як це не дивно, голова Центрального статистичного управління за хрущовських часів В. Н. Старовський відносить цифру Держплану в 180,7 млн до 1937 року, порівнюючи її з цифрою перепису в 164 млн, “навіть після припасування”, — фраза, яка означає значне перебільшення у верхньому напрямку; тобто “припасування” у 5 % означало б використання як основної цифри 156 млн, яку подав радянському вченому А. Антонову-Овсієнку урядовець нижчого рівня. Але ми вважаємо за доцільне, як і раніше, не зважати на всілякі “припасування”. Без урахування цього дані Старовського показують дефіцит населення у 16,7 млн. Це можна, мабуть, пояснити тим, що цифра, подана Держпланом, як і більшість даних цієї установи, відповідає початкові жовтня 1937 р. — у цьому випадку нестача становила б приблизно 143 млн. Однак в першому виданні цієї праці я використав найбільш поміркований підхід, навіть зігнорувавши підрахунки радянських демографів описуваного періоду, і подав цю нестачу у вигляді 13,5 млн.

У джерелі, невідомому мені під час підготовки першого видання цієї книги, радянський дослідник колективізації В. П. Данилов стверджує, що дефіцит населення в січні 1937 р. становив 15—16 млн (“Археографический ежегодник за 1968 год”. М., 1970. С. 249). Гадаю, що цю цифру можна прийняти як цілком вірогідну статистику смертності, віднявши від неї число ненароджених через ті чи інші причини, пов’язані з голодомором. Дальше дослідження показує, що голодова катастрофа могла досягти навіть 26—30 % загального дефіциту населення і дати ще 4,5 млн жертв на додаток до 11 млн померлих під час розкуркулення та голоду.

Інший підхід: якщо у 1929 р. існувало близько 25,9 млн селянських господарств, то у 1938 р. їх було приблизно 19,9 млн. При пересічній кількості 4,2 особи на одну селянську родину це означає близько 108,7 млн селян у 1929 р. і близько 83,6 млн у 1938 р. Якщо додати ті 24,3 млн, що переселилися до міст, результат становитиме близько 105 млн, тобто брак населення складе приблизно 21 млн. З урахуванням ненароджених це дасть понад 13 млн мертвих.

Але якщо все ж таки прийняти, що ця цифра становила приблизно 11 млн, то до неї слід додати засуджених селян, які вмирали у таборах після січня 1937 р., тобто заарештованих під час антиселянської кампанії 1930—1933 рр., не включаючи, однак, сюди тих селян, котрі були заарештовані за пізнішого терору 1937—1938 рр. Це дає (за нашою пізнішою оцінкою) не менше 3,5 млн жертв додатково, внаслідок чого загальне число селян, померлих у результаті розкуркулення та голодомору, становитиме близько 14,5 млн.

Тепер обміркуємо, як цю жахливу цифру поділити між жертвами розкуркулення та жертвами голоду. Тут ми стоїмо на хиткому ґрунті. У демографічних колах дотримуються думки, що з числа понад 14 млн селян, котрі впали жертвами терору, кількість втрат як від розкуркулення, так і від голоду була приблизно однаковою: понад 7 млн відповідно. Однак ми можемо розглянути цю пропорцію детальніше.

Із загальної кількості жертв близько 3,5 млн загинуло в таборах — переважно ті, кого засудили до виходу травневого указу 1933 р.; до цього числа напевно входила значна частина сільських жителів України та Кубані голодового періоду, які перебували у скрутному становищі. Цих останніх, проте, не можна вважати безпосередніми жертвами голоду,

і щоб виявити число смертних випадків саме від голоду, ми повинні звернутися до 11 млн померлих перед 1937 р. і спробувати поділити цю цифру між числам депортованих і тих, що загинули від голоду.

Що стосується жертв голоду, то тут впадає у вічі переважання українського населення (неофіційні дані свідчать, що близько 80 % смертних випадків трапилося в Україні та на землях Північного Кавказу, заселених головним чином українцями).

Щоб розібратися у втратах саме серед українців, ми змушені повернутися до січневого перепису 1939 р., оскільки, як ми вже сказали, жодних інших статистичних даних того періоду — ні за національністю, ні за іншими ознаками, крім суто загальних підрахунків — не опубліковано навіть до останнього часу.

За цим переписом загальна кількість населення СРСР становила 170 467 186 осіб. Західні дослідження дають меншу цифру — близько 167,2 млн, але й вона вказує на різке поліпшення справ порівняно з 1937 р., незважаючи на приблизно 2–3 млн загинув у таборах або страчених у 1937–1938 рр. Це можна пояснити як природними, так і іншими чинниками. Підвищення рівня народжуваності після тої чи іншої катастрофи — явище цілком закономірне для будь-якого суспільства. До того ж у 1936 р. офіційно заборонили аборти і перестали продавати протизаплідні засоби.

Від загальної кількості населення (170 467 186) частка українців згідно з переписом становила 28 070 404 особи (проти 31 194 976 за переписом 1926 р.). Враховуючи можливість завищеності загальної цифри, можна припустити, що кожна національну групу репрезентовано у пропорційно перебільшених кількостях (хоча щодо України ступінь фальсифікації міг бути вищим, якщо брати до уваги її реальні демографічні показники).

Якщо навіть перебільшення було пропорційним, чисельність українського населення в 1939 р. мала становити близько 27 540 000 чоловік. Але цифра 1926 р. (близько 31,2 млн) об'єктивно повинна була збільшитися до 38 млн у 1939 р. Таким чином, дефіцит становить близько 10,5 млн. З урахуванням десь 1,5 млн ненароджених дітей це означає брак 9 млн українців аж до 1939 р.

За цими цифрами стоять не лише смертні випадки. Справа в тому, що українці поза межами України зазнавали сильного асиміляційного тиску. Радянський демограф В. Козлов пише, що між переписами 1926 і 1939 років “низький ступінь зростання чисельності українців можна пояснити падінням природного приросту внаслідок поганого врожаю 1932 р.”, але додає до того ще один чинник: “...ті, що попередньо вважали себе українцями, в 1939 р. оголосили себе росіянами”. Є свідчення, що люди користувалися будь-якою нагодою, аби змінити свою національність, оскільки українці завжди виглядали підозріло в очах представників влади.

У 1926 р. українців, що проживали в інших районах СРСР, було 8 536 000, включаючи 1 412 000 на Кубані. Враховуючи той факт, що залишки кубанських козаків реєстрували як росіян, число українців у цьому регіоні до кінця 1930-х років відповідно зменшилося. Так було і в інших місцях і безсумнівно являло собою цілеспрямований та довготривалий процес (навіть перепис 1959 р. виявив лише понад 5 млн українців в СРСР поза Україною). Якщо ми припустимо, що не менше 2,5 млн українців у 1930-ті роки зареєструвалися як росіяни, то виходить близько 6,5 млн загинув. Якщо відняти від цієї кількості десь 0,5 млн українців — жертв розкуркулення 1929–1932 рр., то залишиться 6 млн померлих від голоду, з них 5 млн в Україні та 1 млн на Північному Кавказі. Щодо неукраїнців, то кількість померлих серед них може становити не більше 1 млн.

Таким чином, загальне число померлих від голоду може дорівнювати приблизно 7 млн,

близько 3 млн з яких були діти. Але це досить скромні підрахунки.

* * *

Ще один ключ до визначення кількості померлих від голоду у його найгірший період можна знайти, встановивши різницю між оцінкою чисельності населення, поданою Комісією з проведення перепису, зробленою невдовзі перед переписом 1937 р., і фактичними даними цього перепису. Отож, прогноз визначав 168,9 млн, а перепис показав наявних 163772000—тобто з різницею трохи понад 5 млн. Вважають, що це можна пояснити фактом нереєстрації померлих в Україні наприкінці 1932 р., і це відповідає іншим даним, які ми маємо про смерті від голоду в цілому. У нашому розпорядженні є також більш опосередковані оцінки, включно з тими, що базовані на офіційній інформації.

Народжений в Росії американський комуніст, який ще до революції був знайомий з М. Скрипником, відвідав його та інших українських провідників у 1933 р. Отож, Скрипник назвав йому “принаймні вісім мільйонів померлих на Україні та на Північному Кавказі”, а шеф українського ДПУ В. Балицький — 8—9 млн. Балицький додав, що цю цифру подали Сталінові, однак лише як приблизну. (Інший працівник органів безпеки пише, що, можливо, на ранній стадії голоду ДПУ подало Сталінові кількість померлих у 3,3—3,5 млн.) Щодо загального числа жертв голоду в усьому СРСР, то американцеві назвали 10 млн.

Ще кілька свідчень. Іноземний робітник, який працював на одній із харківських фабрик, дізнався від місцевих урядовців, що Г. Петровський визнав тоді кількість померлих у 5 млн (а до кінця голоду було ще далеко). У вересні 1933 р. Уолтер Дюранті повідомив англійське посольство, що “населення Північного Кавказу та Нижньої Волги зменшилося минулого року на 3 млн, а населення України — на 4—5 млн”, а загальне число загиблих могло становити не менше 10 млн. Американський комуніст, що працював в Україні, оцінював кількість померлих від голоду у 4,5 млн, а від хвороб, пов'язаних з недоїданням,— в 1 млн. Високий український урядовець повідомив іншого американця, що у 1933 р. померло 6 млн. Канадському українському комуністові, який вчився у Вищій партійній школі при ЦК КП(б)У, сказали, що в одному з секретних звітів фігурувала цифра в 10 млн.

Стосовно інших регіонів, то повідомлення про зменшення кількості населення були пропорційно такі ж високі, як і в Україні, на Середній і Нижній Волзі та на Дону. Так, директор Челябінського тракторного заводу Ловін повідомив іноземного кореспондента, що більше мільйона померло на Уралі, в Західному Сибіру та Заволжі.

Слід зазначити, що всі ці оцінки не можна вважати за “істину в останній інстанції”, оскільки не завжди ясно, чи йшлося про загальну кількість померлих саме в Україні, про який період голоду свідчать ті або інші цифри, чи включають вони кількість померлих від пов'язаних з голодом хвороб тощо. Навіть дані секретних офіційних звітів різняться на кілька мільйонів. Тому ми можемо стверджувати, що точних підрахунків не існувало взагалі. За словами одного з українських емігрантів, “деякі члени партії наводили кількість у 5—6 млн... а інші згадували про 10 млн жертв. Правдиві дані, мабуть, лежать десь посередині”.

* * *

Якщо погодитися з числом приблизно в 11 млн передчасно померлих у 1926—1937 рр., ту частину його, яка налічує близько 7 млн і яку пояснюють голодом, можна схарактеризувати як прийнятну або ймовірну. Виходячи з цього залишається приблизно 4 млн жертв розкуркулення та колективізації до 1937 р.

До цих 4 млн включено загиблих у Казахстані. Серед казахів брак населення між переписами 1926 і 1939 років становив 867 400 (3 968 300 мінус 3 100 900). Скоригувавши цифру, подану переписом 1939 р. з урахуванням загальнонаціональної пересічної кількості (як ми це зробили з українцями), дістанемо 948 тис. померлих. При цьому населення Казахстану від перепису 1926 р. повинно було зрости до 4 598 000 осіб у 1939 р. (на базі дуже обережного припущення, що пересічна загальнорадянська норма приросту — 15,7 % — переважала, хоч фактично населення радянських мусульманських народів зростало значно швидше), тобто мало перевищувати фактичний рівень більш ніж на 1,5 млн. Якщо від цієї цифри відняти 300 тис. ненароджених дітей і 200 тис. тих, кому вдалося емігрувати до Китаю, то виходить 1 млн жертв.

Таким чином, залишається 3 млн втрат за 1926—1937 рр., які пояснюють депортацією “куркулів”. Ми вже дискутували питання про кількість депортованих та про рівень смертності. Три мільйони — це те число, що загалом збігається з нашими оцінками (якщо 30 % депортованих померле, то їхня загальна кількість була 9 млн, якщо ж 25 % — то 12 млн).

На 1935 р., за оцінкою Свяневича, який використовував метод наближення, приблизно третина з 11 млн депортованих померла; третина перебувала у “спецпоселеннях” і ще третина — у таборах праці. Підрахунки загального числа ув’язнених у таборах за цей же рік дають приблизно 5 млн, і аж до масових арештів радянських та партійних працівників у 1936—1938 рр. були незмінні повідомлення, що населення цих таборів складалося переважно (на 70—80 %) із селян.

Із приблизно 4 млн селян, які перебували у таборах на 1935 р., основна маса, мабуть, вижила, до 1937—1938 рр., але навряд чи більше ніж 10 % коли-небудь дочекалися звільнення. Таким чином, ми повинні додати до селянського рахунку як мінімум ще приблизно 3,5 млн померлих.

* * *

Від початку до кінця основою наших міркувань були або точні та певні цифри, або досить обережні припущення. Отже, коли ми робимо висновок про те, що не менше 14 млн селян розпрощалися з життям внаслідок подій, висвітлених у цій книзі, ми, напевно, не перебільшуємо кількість утрат. В усякому разі кількість понад 11 млн померлих, виявлену переписом 1937 р., мабуть, не варто піддавати серйозним корективам. Будь-які більш-менш автентичні дані про померлих від голоду є вкрай самодостатніми — так само як і дані про втрати від розкуркулення. І вони просто не можуть бути точнішими. Як писав М. Хрущов у своїх спогадах: “Я не можу навести точних даних, бо ніхто не займався підрахунками. Все, що ми знали, — це те, що люди вмирали у величезних кількостях”.

Знаменно, що деяка тодішня статистика все ж побачила світ, а саме — дані про падіж худоби. Отже, протягом багатьох років ми мали певні відомості лише про те, що сталося з худобою, а не з людьми. У промові, яку масово надрукували двома роками пізніше, Сталін висловився за більше піклування про людей, навівши як приклад те, що нібито сталося з ним на засланні в Сибіру. Переходячи вброд річку з місцевими селянами, він побачив, що вони щосили намагалися врятувати коїей, але не дуже переживали про втрату людини, — ставлення, про яке “великий засланець” дуже шкодував. Навіть для Сталіна, чиї слова рідко відкривали його справжні погляди, це було — і особливо на той час — нечуваним лицемірством. Саме для нього та його прибічників людське життя було найдешевшим на шкалі цінностей.

Що ж до наших наближених підрахунків жертв 1930—1937 рр., то їх можна підсумувати таким чином;

Померлі селяни 11 млн
Заарештовані та померлі в
таборах пізніше 3,5 млн
Разом 14,5 млн
Із цього числа:
померло через розкуркулення 6,5 млн
померло в казахській катастрофі 1 млн
померло через голод 1932—1933 рр.:
в Україні 5 млн
на Північному Кавказі 1 млн
в інших місцях 1 млн
Разом від голоду померло 7 млн

Порівняно зі втратами у великих війнах нашого часу ці цифри величезні. А коли мова заходить про факт геноциду, то слід пам'ятати, що число 5 млн становило близько 18,8 % усіх жителів України і близько чверті сільського населення. У першій світовій війні на фронтах загинуло менше 1 % населення країн, що воювали. А ось факт місцевого рівня: в одному українському селі з 800 мешканців (Писарівка на Поділлі), де від голоду померло 150 чоловік, під час цієї війни загинуло лише сім сільчан.

Унаслідок подій, які ми описували, втратами в найширшому розумінні, так званими “ходячими пораненими” судилося бути, мабуть, усьому населенню. Померлих були мільйони. Але не забуваймо і про страшні наслідки, що випали на долю окремих людей і цілих народів та впливали на них протягом десятиліть. На багатьох уцілілих чекав великий терор, який призвів до практично такої ж смертності, що й голод.

Ще раз наголосимо на тому, що наші підрахунки не є та й не можуть бути вичерпними, оскільки являють собою спробу створити з окремих деталей, за які ми щиро вдячні чесним і мужнім радянським ученим та письменникам, подобу цілісної картини подій. І справа не лише в тому, що правда про голодомор всіляко приховувалася тоді, коли він лютував. Ще довгі роки режим залишався мовчазним співучасником і спадкоємцем злочинів тих, хто півстоліття тому послав мільйони безневинних назустріч їхній смерті.

Розділ 17

Позиція Заходу

Найхарактернішою рисою кампанії Сталіна проти селянства було те, що Борис Пастернак називає “нелюдською силою брехні”. Обман практикувався у гігантських масштабах. Зокрема, докладали всіх зусиль, аби переконати Захід, що голоду не було взагалі або, принаймні, нічого суттєвого не сталося.

На перший погляд це було нереальною справою, оскільки велика кількість повідомлень відразу ж стала надходити до Західної Європи та Америки від бездоганних західних свідків (у 1932 р. іноземців ще допускали до теренів, де панував голод). Але Сталін дуже добре знався на “технології” того, що Гітлер слушно називав “Великою брехнею”. І справді: безоглядних заперечень очевидних фактів із домішками певної кількості “позитивного” фальшу виявилось цілком достатньо, щоб протягом тривалого часу збивати з пантелику загалом пасивну, довірливу й слабо поінформовану західну публіку і схилити на бік сталінської версії тих, які насамперед самі бажали бути опуканими. Голод став першим великим прикладом практичного використання цього засобу впливу на світову громадську думку; слідом за ним пішли інші: кампанія у зв’язку з московськими процесами 1936—1938 рр., заперечення існування системи таборів примусової праці тощо. І навіряд чи можна сказати, що ця практика припиниться, доки існуватиме радянська система.

* * *

Але перед тим як детальніше розглядати цю практику, слід упевнитися, чи дійсно правда про голод була доступна Заходові.

Досить компетентні повідомлення з’являлися у “Манчестер гардіан” і “Дейлі телеграф”, “Матен” і “Фігаро”, “Ное цюріхер цайтунг” і “Газетт де Льозанн”, “Стампа”, “Райхпост” та багатьох інших західноєвропейських газетах. У Сполучених Штатах газети, що виходили масовим накладом, друкували повні звіти американських українців та інших свідків голоду (хоч їхня інформація не завжди вважалася вірогідною, оскільки паралельно публікувалася у виданнях “правого” напрямку). Як би там не було, але “Крісчен саєнс монітор”, “Нью-Йорк гералд трибюн”, а також нью-йоркська єврейська газета “Форвертс” широко висвітлювали ці питання. Багато з їхніх повідомлень ми цитували у нашій книзі.

Зробимо, однак, застереження, що в більшості випадків західні журналісти не могли ризикувати своєю візою та були змушені (або ж спокушені) йти на певний компроміс. І лише коли такі кореспонденти, як Чемберлін і Лайонз, залишили СРСР назавжди, вони змогли розказати всю правду. Крім того, матеріали західних журналістів, як правило, проходили

цензуру — хоч Маггерідж, приміром, надсилав деякі свої звіти англійською дипломатичною поштою.

Якийсь час повідомлення обмежувалися депешами, подібними до тих, що складав Маггерідж; далеко не повними, але досить інформативними матеріалами, які пройшли цензуру, а також свідченнями недавніх відвідувачів, які знали мову і проникали в райони голоду (це були іноземні комуністи, які тимчасово працювали там; західні громадяни, що мали родичів у селах, а часом і досить ексцентричні мандрівники, котрі прагнули будь-що дізнатися правди).

Одним із цих останніх був Гаррет Джоунз, колишній секретар Ллойд Джорджа і дослідник російської історії. Він дістався України з Москви (подібно до Маггеріджа не спитавши про це дозволу властей), пройшов вики крізь села Харківської області і, повернувшись на Захід, повідомив про незмінний лемент населення: “Нема хліба. Ми помираємо”. Як і Маггерідж, він писав у “Манчестер гардіан” (30 березня 1933 р.), що ніколи не забуде “спухлих животів дітей у домах, де я спав”. Крім того, додавав він, “чотири п’ятих рогатої худоби та коней загинуло”. Цей чесний і сумлінний звіт ганебно затаврували не тільки представники офіційних радянських кіл, а й Уолтер Дюранті та інші кореспонденти, що воліли залишитися, аби надсилати сенсаційні звіти з чергового сфабрикованого процесу.

Та все ж деякі іноземні журналісти, незважаючи на клопіт, завдаваний їм владою, всіляко намагалися передати правдиву інформацію. В одному з таких повідомлень (від 22 вересня 1933 р.) кореспондент “Ассошіейтед пресс” Стенлі Річардсон посилався на голову політвідділів МТС України старого більшовика Олександра Асаткіна, колишнього першого секретаря компартії Білорусії. Асаткін навіть наводив журналістові цифри, але цензор вилучив їх. Фраза про “смерті на значній території минулої весни з причин, пов’язаних з недоїданням”, однаке, пройшла, проте це повідомлення не було надруковане більшістю американських газет (Марко Царинник пише, що зміг знайти його лише в “Нью-Йорк америкен”, “Торонто стар” і “Торонто івнінг телеграм”),

У 1933 р. іноземним журналістам фактично заборонили в’їзд на Україну та Північний Кавказ. Англійське посольство 5 березня повідомило Лондон про те, що віддділ преси при наркоматі закордонних справ “сповістив усіх іноземних кореспондентів, що вони повинні залишатися в межах Москви”. Але дише в серпні Чемберлін зміг обізвати своїх редакторів з тим, що йому та його колегам наказано не виїздити з Москви, не подавши маршруту поїздки і не одержавши спеціальний дозвіл (самому ж Чемберлінові щойно заборонили відвідати ті райони України та Північного Кавказу, де він попередньо був). У тому ж серпні кореспондент “Нью-Йорк гералд трибюн” П. Барнс повідомив, що “за новими цензурними правилами, акредитованим іноземним кореспондентам заборонено відвідання тих райони СРСР, де умови несприятливі”.

Отож, журналістам досить-таки брутально заткнули рота, але не можна було примусити найчесніших з них мовчати. Коли у 1934 р. з’явилися такі книжки, як чемберлінівська, вже ніяк не можна було сумніватися у фактах голоду та інших страждань радянського селянства. Навіть ті західні письменники, котрих вважали прихильниками сталінського режиму, висловлювали неабиякі застереження. Так, Моріс Гіндус, пишучи про колективізацію, яку він у принципі підтримував, оповідав про “людську трагедію” куркульських депортацій, про “бездушність і безсердечність” партійних працівників, про реакцію селян, які у розпачі забивали худобу, а потім “впали в апатію”, про некомпетентність колгоспного керівництва тощо.

Отож, наявної інформації вистачало, щоб відкинути будь-які сумніви, і ця інформація

була у повному розпорядженні західної громадськості. Деякі намагалися якось діяти. 28 травня 1934 р. на розгляд членів Палати Представників США надійшла резолюція від конгресмена Гамілтона Фіша, яка, зареєструвавши факт голоду, нагадала про американську традицію “прийняття до уваги” подібних порушень прав людини та висловлювала надію, що СРСР змінить свій курс і тим часом скористається американською допомогою. Резолюцію передали Комісії з закордонних справ і наказали надрукувати.

Як і в 1921 р. (хоча в меншому масштабі, оскільки факти не були до такої міри доступні), була спроба створити міжнародний координаційний комітет для надання гуманітарної допомоги — у цьому випадку на чолі з Віденським архієпископом кардиналом Інніцером. Але Червоний Хрест у своїх відповідях на звернення комітету був змушений заявити, що за статутом він не може діяти без згоди уряду країни, якої це стосується. Уряд зі свого боку продовжував заперечувати все, що тільки можна заперечувати, і друкував численні листи “простих селян”, обурених “нахабними” західними пропозиціями. Зокрема, в лютому 1933 р. “Известия” наголошували на тому, що волзькі німці, мовляв, відкидають допомогу організацій, створених у Німеччині для тих, хто “нібито вмирає від голоду в Росії”.

У Західній Україні, що входила тоді до складу Польщі, про голод було добре відомо, і в липні 1933 р. у Львові створили Український центральний допомоговий комітет, який зміг надати потерпілим певну допомогу нелегальними продуктовими посилками.

Українські емігрантські організації на Заході робили відчайдушні зусилля довести факти голоду до уваги своїх урядів. У Вашингтоні, наприклад, архів Держдепартаменту переповнений зверненнями з проханням якось втрутитися у цю справу, на що була відповідь: відсутність державного інтересу робить таке втручання недоцільним. У тому ж архіві міститься чимало листів від науковців, журналістів, релігійних діячів тощо, які висловлювали сумнів щодо вірогідності даних, приміром, того ж Чемберліна, який оцінював кількість померлих від 4 до 10 млн. На це Держдепартамент відповідав, що утримується від будь-яких коментарів, і часом подавав списки джерел, на які рекомендував звертати увагу.

Справа в тому, що Сполучені Штати на той час не мали дипломатичних стосунків із Радянським Союзом (до листопада 1933 р.), і Держдепартамент мав інструкції всіляко налагоджувати такі стосунки. З огляду на таку політичну стратегію тема голодового терору була для нього, так би мовити, більмом на оці. Ті ж країни, що мали своїх дипломатів у Москві, діставали інформацію з перших рук, і були набагато краще обізнані з реальним становищем.

Отже, так чи інакше, але правда була доступна і відома Заходові. І завдання радянського уряду полягало в тому, щоб знищити, спотворити або замаскувати цю правду.

Найпримітивніший метод — це повне ігнорування голоду. У радянській пресі не було ані згадки про щось подібне. Це ж стосувалося, зрозуміло, й українських газет. Між дійсністю та її відображенням лежала глибока прірва.

Артур Кьостлер, який бував у Харкові в 1932—1933 рр., пише, що він зовсім утратив відчуття реальності, коли читав місцеві газети, переповнені знімками радісних молодих людей під прапорами, повідомленнями про гігантські комбінати на Уралі, про нагородження бригадирів-ударників тощо, але “жодного слова про голод, епідемії, вимирання цілих сіл; навіть про відсутність електрики в Харкові газети не згадали. Над величезною країною простяглася завіса мовчанки”.

У попередні роки, під час колективізації, пересічній людині досить складно було осягнути масштаби чи наслідки цієї події. Як писав американський кореспондент: “Житель Москви, іноземець чи росіянин, рідко коли міг дізнатися, якщо взагалі дізнавався, про такі

епізоди “класової боротьби”, як смерть від голоду багатьох засланих селянських дітей у віддаленій Лузі, в Північній Росії, влітку 1931 р.; або про поширення хвороб серед каторжників, що працювали на карагандинських вугільних копальнях у Казахстані, внаслідок неякісного харчування; або про загибель від холоду куркульських родин, яких вигнали взимку з їхніх осель під Акмолинськом, у Казахстані; або про поширення запалень жіночих органів серед депортованих жінок у холодному Хібіногорську, за Полярним колом, через цілковиту відсутність санітарних умов під час суворої зими”. Але коли дійшло до голоду, то у тій самій Москві про нього спочатку говорили досить відкрито — і не лише в себе вдома, а й у громадських місцях. Та незабаром це стало карним злочином, за який давали три — п'ять років ув'язнення. Тим часом про голод було вже настільки відомо, навіть іноземцям, що це вимагало активніших заходів, ніж прості заперечення.

А заперечення були надрішучіші. Чимало нападок зазнала тоді зарубіжна преса. Зокрема, 20 липня 1933 р. “Правда” звинуватила австрійську газету “Райхпост” у “твердженні, що мільйони радянських громадян у районі Волги, на Україні та Північному Кавказі померли з голоду. Цей вульгарний наклеп, брудну вигадку про голод у СРСР сфабрикували редактори “Райхпост”, щоб відвернути увагу своїх власних трудящих від їхнього тяжкого та безнадійного становища”. Голова ВЦВК М. Калінін викривав “політичних ошуканців, які пропонують допомогу жертвам якогось голоду на Україні”, і зазначав, що “лише класи, які дійшли до останнього ступеня свого морального падіння могли породити такі цинічні елементи”.

Коли повідомлення про голод стали досить поширені у США і конгресмен Герман Копелман офіційно звернув на це увагу радянського уряду, він отримав від наркома закордонних справ М. Литвинова таку відповідь: “Я одержав Вашого листа від 10 числа цього місяця і хочу подякувати за те, що Ви помітили оту українську брошуру. Існує незліченна кількість таких брошур, сповнених брехні, яку поширюють контрреволюційні організації за кордоном, котрі практикуються в такій діяльності. Для них нічого вже не залишається, як тільки фабрикувати інформацію та підробляти документи”. Радянське посольство, яке незабаром відкрилося у Вашингтоні, також твердило, що населення України зростало протягом п'ятирічки на 2 % за рік і Україна мала найнижчу, смертність серед радянських республік (!)

Іншим методом “Великої брехні” були грубі підтасовки та перекручення. Лише один приклад: “Известия” від 25 лютого 1935 р. надрукували інтерв'ю з кореспондентом “Інтернейшнл ньюз сервіс” Ліндсеєм Парротом, який розповідав про те, що бачив добре організовані колгоспи і досить хліба в Україні та на Волзі. Паррот зі свого боку заявив працевластцю та американському посольству, що його “не зовсім правильно” цитували. Виявилося, що Паррот сказав кореспондентові “Известий”, що просто не бачив будь-яких ознак голоду під час своєї подорожі у 1934 р. Різниця, звісно, є.

Існували методи фальсифікації, так би мовити, більш витончені. Американський кореспондент у Москві так описує один із фактів періоду розкуркулення: “З метою умиротворення західної громадської думки американську “комісію” відрядили в райони лісозаготівель, і в належний час вона щиро засвідчила, що не бачила каторжної праці. Нікого, втім, так не розважила ця клоунада, як самих членів “комісії”. Ними були: торговець американським устаткуванням, протягом довгого часу мешканець Москви, чий бізнес залежав від офіційної ласки; молодий американський репортер без постійної праці і тому готовий на все; і секретар Американо-радянської торговельної палати — штатний працівник організації, вкрай зацікавленої у приязних стосунках з радянськими органами. Я близько знав усіх трьох, і не

буде ніяким секретом зазначити, що кожен з них був так само переконаний у широкому використанні каторжної праці на лісозаготівлях, як Гамільтон Фіш чи д-р Детердінг. Вони поїхали на Північ прогулятися або тому, що було важко відмовитися, і заспокоїли свою совість, просто ствердивши, що особисто не бачили ознак каторжної праці; вони не вказали на те, що не зробили справжнього зусилля знайти її і що офіційні особи керували їхнім “розслідуванням”.

Їхні “відкриття”, надруковані з усією урочистістю і слухняно передані американськими кореспондентами до Сполучених Штатів, цілком відповідали настанові пізнішої “комісії”, яка шукала каторжну працю в районі Донецького вугільного басейну. Один із членів “комісії”, знаменитий американський фотограф Джиммі Аббі, висловив це так:

“Звичайно, ми не бачили каторжної праці. Коли ми наближалися до чого-небудь, що виглядало таким, кожний з нас цілком закривав очі і тримав їх закритими. Ми не хотіли брехати”.

Едуард Ерріо, радикальний французький політичний та державний діяч відвідав СРСР у серпні та вересні 1933 р. Він провів п'ять днів в Україні; половина цього часу пішла на офіційні прийоми та бенкети, а друга половина — на ретельно організовані “екскурсії”. Зрозуміло, що після цього Ерріо не лишалося нічого іншого, як “категорично заперечувати брехню буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”. Такі висновки широковідомої і вельмиповажної особи справили великий вплив на європейську громадську думку. Отож Сталін мав уві підстави вважати Захід наївним і використовувати цю рису на свою користь упродовж пізніших років.

Є цікаві описи підготовки Києва до приїзду Ерріо. Напередодні населення примусили працювати до другої години ночі, очищуючи вулиці та прикрашаючи будинки. Пункти, де розподілялися харчі, закрили. Черги заборонили. Безпритульних дітей та жебраків кудись забрали. На вітринах крамниць з'явилася сила-силенна різноманітної їжі, але міліція розганяла і навіть заарештовувала людей, які тиснули, аби хоч подивитися на харчі (купити щось було заборонено). Готель, в якому Ерріо мав зупинитися, забезпечили килимами, новими меблями та уніформою для персоналу. Так само було і в Харкові.

Які ж місця відвідав Ерріо? В Харкові, приміром, його повезли до зразкової дитячої колонії, в музей Шевченка та на тракторний завод-гігант — і все це у коротких передихах між численними зустрічами та бенкетами з вищим партійним керівництвом. Возили дорогого гостя і по колгоспах, таких як, скажімо, “Червона зірка” на Харківщині, де всі селяни були добірні комуністи та комсомольці, котрі мали добре житло та вгодований вигляд. Худоба, трактори тощо також були в належному стані. Але й звичайне село могли переробити задля такої нагоди.

Один свідок так пригадує підготовку до прийому Ерріо в колгоспі “Жовтнева революція” під Броварами поблизу Києва: “Спеціальні збори обласної партійної організації ухвалили оперативно перетворити цей колгосп на “потьомкінське село”. Старого більшовика, інспектора наркомату землеробства, призначили тимчасово головою, а досвідчених агрономів зробили членами колгоспних бригад. Все старанно почистили та помили, для чого мобілізували всіх комуністів, комсомольців та активістів. З київського театру привезли меблі і встановили їх у місцевому клубі. Привезли також занавіски, порт'єри, скатертини. Одну частину будинку обернули на їдальню, столи прикрасили квітами. З Броварів перевезли цілу телефонну станцію. Забили кількох бичків і свиней, доставили запас пива. Всіх мерців та помираючих підібрали з навколишніх шляхів. Скликали загальні збори колгоспників, на яких їм оголосили, що Одеська кіностудія провадитиме тут зйомки фільму. Тих, кого

відберуть до “масовки”, вийдуть на роботу, решта ж повинна сидіти вдома. Свіжевипеченим “акторам” видали новий одяг: костюми, сукні, капелюхи, шкарпетки, хустки, взуття. Все це привезли з Києва. Маскарадом керував представник Київського окружного партії Шарапов, якому допомагав якийсь Денисенко (людям сказали, що то режисер фільму та його помічник). Зрештою організатори вирішили, що панові Ерріо буде краще зустрітися з колгоспниками в їдальні. Наступного дня, коли Ерріо мав приїхати, колгоспники вже сиділи за столами і пригощалися. Вони поїдали величезні кусені м’яса, запиваючи їх пивом, і не дуже зволікали з цим. Знервований “режисер” закликав людей їсти повільно, щоб почесний гість побачив їх за столами. Але саме тоді пролунав телефонний дзвінок з Києва: “Візит відміняється. Все припинити”. Після цього Шарапов швиденько подякував колгоспникам за “добре виконання їхніх ролей”, а Денисенко наказав їм зняти з себе та віддати все — за винятком шкарпеток та хусток.

Люди благали залишити їм одяг і взуття, обіцяючи відробити за них, але даремно. Все треба було повернути до київських крамниць, звідки воно було позичено”.

Безсумнівно, Василь Гроссман мав на увазі Ерріо, коли писав про “француза, відомого міністра”, котрий, відвідуючи колгоспні дитячі ясла, спитав малюків, що вони їли на обід. Ті відповіли: “Курячий бульйон з пиріжками та рисові котлети”. Гроссман із гнівом коментує це: “Курячий бульйон! Котлети! А в нашому колгоспі люди поїли всіх дощових хробаків!” Письменника до нестями обурював той фарс, що його розігрувала влада з людської трагедії.

За деякими повідомленнями, перекладача Ерріо — київського професора Зееберга — пізніше заарештували та засудили на п’ять років концтабору в Карелії за “тісні контакти з іноземцями”.

В іншому випадку до Харкова приїхали американська, англійська та німецька делегації. Цьому передувала велика облава на селян-жебраків, яких відвезли у голе поле і там просто скинули. На станції Лозова чекали турецьку делегацію, яка мала зупинитися тут перепоїсти. Перед тим усі трупи разом із тими, що вмирили, навантажили на грузовики і повезли кудись подалі. Інших погнали пішки на велику відстань із заборобою повертатися. Станцію прибрали, до буфету привезли спритних “офіціанток” і відповідну публіку.

Такі “потьомкієвські” методи, як не дивно, справляли належне враження на більшість іноземців, хоч небагато з них. могли дозволити собі таке, як Бернард Шоу, який сказав: “Я не бачив абсолютно нікого в Росії, хто б терпів від недоїдання, будь то молода чи стара людина. Чи їх там напихали чимось зсередини? Чи їхні запалі щоки розтягнули шматками каучуку зсередини?” Втім той же Шоу, якщо вірити радянській пресі, твердив, що “в СРСР, на відміну від Англії, існує свобода совісті”.

Цікаво навести ще дивовижну історію, яку оповів один західний прихильник радянського режиму. Група іноземних відвідувачів, до якої він входив, дізналася, що в селі, яке називалося Гаврилівка, всі, за винятком однієї особи, померли від голоду. Делегація відразу ж вдалася до “розслідування”: відвідала сільський ЗАГС, сільраду, священика, директора школи і питала кожного селянина, якого зустрічала на дорозі. Зрештою самодіяльні “слідчі” виявили, що лише троє з 1100 жителів померли від тифу, після чого за допомогою “негайно вжитих заходів” удалося зупинити епідемію, а від голоду не помер узагалі ніхто. Проникливому читачеві могло б спасти на думку принаймні три способи створення подібної містифікації. Та й навіть якби результати цього “розслідування” були правдиві, як вони могли заперечити свідцтва з перших рук про те, що трапилося в інших місцях, від Маггеріджа та всіх інших?

* * *

Але, мабуть, більшого засудження варта позиція деяких поважних учених, які брали на себе місію інтелектуального освічення Заходу. Сер Джон Мейнард, тоді провідний експерт з радянського сільського господарства, пропонує такий, більш ніж оригінальний, погляд на втрати внаслідок колективізацій “Ці картини жахливі, але їх слід бачити у належній перспективі, пам’ятаючи про те, що більшовики вели війну проти класового ворога, замість вести її проти якоїсь держави, з використанням усіх засобів ведення справжньої війни”. Що ж до голодомору, то він висловлюється так: “Будь-яке порівняння з голодовою катастрофою 1921— 1922 років, на думку автора цих рядків, котрий відвідав Україну та Північний Кавказ у червні та липні 1933 р, необгрунтоване”. Об’єктивно це й насправді так, але в даному випадку Мейнард має на увазі те, що голод 1930-х, мовляв, не сягнув масштабів попереднього.

Ще дивовижнішим було “дослідження” старійшин західної соціології Сіднея та Беатрис Вебб — величезна праця, в якій вони розглядали Радянський Союз як взірць “нової цивілізації”.

Передусім кидається у вічі їхня загальна ворожість до селянства. Наголошуючи на таких “типових селянських вадах”, як “пожадливість і хитрість, посилені вибухами пияцтва та ледарства”, Веббі схвально говорять про перетворення цих відсталих елементів на “пройнятих громадським духом кооператорів, які працюють за директивним планом, щоб поділити спільну продукцію рівно між собою”. На їхню думку, “частково примусова” колективізація нібито становила “кінцеву стадію” селянських повстань 1917 р. (!) Пізніша фаза колективізації, вважають Веббі, була необхідною, оскільки куркулі, мовляв, не хотіли працювати і деморалізували селян, тому їх треба було заслати на примусові роботи — як “засіб оперативної допомоги” селу. Зрештою вони доходять висновку, що “радянський уряд навряд чи міг зробити інакше”.

Ентузіазм цих дослідників виглядає дещо неприємним, коли вони, наприклад, пишуть, що масове розкуркулення планувалося заздалегідь, і коментують це так: “Якою сильною мусила бути віра і рипучою воля людей, котрі в інтересах того, що здавалося їм загальним благом, могли прийняти таке важливе рішення”. Слова, які міг би прикласти кожен, хто бажав би це зробити, до Гітлера з його “остаточною розв’язкою” єврейського питання.

Якщо довкола цих проблем ще можна якось дискутувати, то коли справа доходить до фактів, Веббі яскраво демонструють свою упередженість та необ’єктивність. Запитуючи себе, “був чи не був голод в СРСР у 1931— 1932 роках”, вони посилаються на “відставного високого урядовця з індійської адміністрації” (напевно Мейнарда), котрий відвідав райони, умови в яких вважалися найгіршими, і не знайшов там доказів того, що міг би схарактеризувати як голод. Інший їхній висновок, побудований на офіційних звітах і розмовах з неназваними англійськими та американськими журналістами, полягав у тому, що “частковий неврожай” не був сам по собі “достатньо серйозним, щоб викликати справжній голод, за винятком, можливо, найгірших районів, порівняно невеликих за розміром”. Повідомлення ж про голод, на думку Веббів, належать “людям, які рідко мали можливість бувати в округах, що потерпіли” (!)

Причиною “незначного браку харчів” Веббі вважають “відмову хліборобів сіяти... або збирати пшеницю”. Вони прямо пишуть, що населення “явно винне в саботажі”: деякі селяни, мовляв, “назло розтирали зерно з колоска чи навіть відтинали цілий колосок, щоб приховати його в себе, таким чином безсоромно грабуючи колективну власність”. Дісталосся

від Веббів і “українським націоналістам”, які “займалися в селах агітацією та пропагандою, щоб саботувати збір урожаю”. Але, мабуть, вершиною “наукового аналізу” подій стала авторська характеристика сталінського вичавлювання хліба з України як “кампанії, яка за сміливістю задуму та енергійністю виконання, а також за масштабістю операцій виглядає безпрецедентною для правління будь-якого уряду в мирні часи”.

Коли доходить до джерел, Вебби часто посилаються на так званих “компетентних спостерігачів”. Один із таких, приміром, твердить, що радянські селяни бажають мати власний дім чи плуг не більше, ніж робітник хотів би мати власну турбіну: одне слово — “розумова революція”!

У питанні колективізації Вебби схвально цитують комуністку Анну-Луїзу Стронг, яка стверджувала, що засланням куркулів займалися “сільські сходи” бідних селян і батраків. Вони складали списки куркулів, котрі опиралися колективізації силою, і “просили уряд депортувати їх... Збори, на яких я була присутня, набагато поважніші та законніші... ніж будь-який судовий процес в Америці” (!)

Але щодо самого голодового періоду, то улюбленим джерелом інформації для Веббів є кореспондент “Нью-Йорк таймз” Уолтер Дюранті, чия діяльність заслуговує на окрему розмову. Як той, хто найтісніше з усіх західних спостерігачів співпрацював з урядом, Уолтер Дюранті користувався всі лякими привілеями, в дому числі найпочеснішим — брати інтерв’ю у самого Сталіна,— і в той самий час необмеженою прихильністю впливових західних кіл.

Ще у листопаді 1932 р. Дюранті повідомив, що “нема ніякого голоду чи голодової смертності, і навряд чи таке можливе”. Коли ж звістки про голод стали широко відомі на Заході (про це писала і газета, де працював Дюранті), він перейшов до іншої тактики, вживаючи такі вирази, як “недоїдання”, “нестатки харчів”, “послаблений опір організму” тощо. Наприклад, у серпні 1933 р. Дюранті писав, що “будь-яке повідомлення про голод у Росії — це сьогодні перебільшення або злісна пропаганда”, додаючи, однак, що і “харчові нестачі, від яких потерпіло майже все населення цього року і особливо хліборобні райони — тобто Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга, призвели до великих жертв”. За його оцінкою, розміри смертності значно перевищували звичайні: якщо норма у згаданих районах “дорівнює приблизно мільйонові”, то ця цифра тепер “зросла принаймні втричі”. Проте навіть подібні визнання не заважали Дюранті, як і раніше, заперечувати факт голоду і вважати, що причиною “нестатків” є, зокрема, “втеча деяких селян і саботаж інших”.

У вересні 1933 р. Дюранті став першим іноземним кореспондентом, якого допустили у голодуючі райони, після чого він повідомив, що “вживання слова “голод” стосовно Північного Кавказу є абсолютним, абсурдом” і його попередні повідомлення про кількість жертв були “перебільшенням”. У своїх репортажах з Кубані він розписує такі “типові” речі, як “вгодовані немовлята” та “гладкі телята” (саме ці повідомлення цитувалися М. Литвиновим у його відповіді конгресменові Копелмаїну).

У тому, що Захід дізнався про голодову катастрофу, Дюранті звинувачував російських емігрантів, яких, мовляв, підбадьорив прихід до влади Гітлера. “Історії про голод, тоді розповсюджені у Берліні, Ризі, Відні та інших місцях,— писав він,— це справа рук ворожих елементів, які робили останню спробу відвернути визнання Радянського Союзу Сполученими Штатами, зображуючи Радянський Союз як країну руїни та відчаю”.

Про репутацію, яку Дюранті прибрав уже восени 1933 р., свідчить, зокрема, повідомлення англійського посольства: це людина, якій “Радянський Союз намагається всіляко догодити,— можливо, більше, ніж будь-якому кореспондентові”. Малколм Маггерідж, Джозеф

Олсоп та інші досвідчені журналісти просто вважали, що Дюранті був брехун і, як висловився пізніше Маггерідж,— “найбільший брехун серед журналістів, яких я зустрічав за п’ятдесят років своєї діяльності”.

Втім, у деяких приватних бесідах Дюранті поведився інакше. Так, Юджинові Лайонізу він сказав, що оцінює кількість жертв приблизно у 7 млн. Подібну Інформацію містить і депеша англійського посольства у Москві від 30 вересня 1933 р.: “За повідомленням Дюранті, населення Північного Кавказу та Нижньої Волги зменшилося у цьому році на 3 млн, а населення України — на 4—5 млн. Україну повністю знекровлено... Дюранті вважає цілком можливим, що в Радянському Союзі померло не менше 10 млн — посередньо чи безпосередньо від браку харчів”.

Тим часом американська публіка отримувала від Дюранті зовсім інші повідомлення. І впливи тих фальсифікацій були величезні й тривалі.

Навіть через 50 років після розглядуваних подій “Нью-Йорк таймс”, згадуючи прізвища лауреатів Пулітцерівської премії, не оминула й Дюранті, який удостоївся її у 1932 р. за “безсторонні змістовні репортажі з Росії”. “Нью-Йорк таймс” ще якось можна зрозуміти: адже вона колись нагородила власною премією власного співробітника і не бажає підривати свій престиж хоч і запізною самокритикою. Але подібне пише і “Нейшн”, характеризуючи репортажі Дюранті як “найінформаційніші, найбезсторонніші та найчитабельніші повідомлення з великої країни в її невинному русі вперед, що з’являлися у будь-якій газеті в світі”. З сучасних позицій це може виглядати тільки іронією, але щось надто глибоко прихованою.

Як би там не було, але у 1933 р. на бенкеті в готелі “Уолдорф-Асторія” з нагоди визнання СРСР Сполученими Штатами було зачитано список імен, кожному з яких гості чемно аплодували, аж доки не згадали Дюранті,— тоді, як писав Олександр Вулкотт у “Нью-Йоркер”, “виникло справжнє світопреставлення... було враження, що Америка в якомусь несамовитому приступі визнавала одночасно і Росію, і Дюранті”. Це дійсно був якийсь несамовитий приступ.

Усьому цьому є цілком зрозуміле пояснення: люди не так бажали знати правду, як прагнули почути те, що вони хотіли почути. Що ж до особистих мотивів Дюранті, то вони не потребують коментарів.

Таким чином, повідомленням тих, хто не був ні простаком, ані брехуном, доводилося продиратися крізь досить могутнє лоббі сліпих та засліплених. Зрештою ці повідомлення вважалися у кращому випадку за сумнівні, а їхні автори, такі як Маггерідж і Чемберлін, ще протягом багатьох років продовжували зазнавати гострих нападок з боку прокомуністично настроєних елементів на Заході.

Велика фальсифікація не була тимчасовим або поверховим явищем. Завдяки Веббам та подібним до них вона проникла навіть у царину науки, якщо її можна назвати наукою, її наслідки ще довго виявлялися і в інших сферах західного життя. Так, у 1940-х роках Голлівуд випустив фільм “Північна зоря”, в якому радянський колгосп зображувався у таких безхмарних тонах, що навіть перевершували радянські стрічки, котрі “редагувалися” особисто Сталінін.

Одну з причин приховування правди від Заходу деякі пояснюють тим, що Радянський Союз прагнув зберегти підтримку його політики робітниками капіталістичних країн. Однак на практиці робітництво переважно лишилося осторонь, а на передній план вийшли ті, хто, власне, визначав громадську думку.

Джордж Орруелл свого часу дорікав: “Такі величезні події, як голод 1933 р. в Україні, в якому загинула мільйони людей, пройшли поза увагою більшості англійських русофілів”.

І це стосується не лише них, а й тої великої та впливової частини західних інтелектуалів, які просто не були внутрішньо готові до сприйняття очевидного.

Розділ 18

Відповідальність

Історик, котрий реєструє незаперечні факти в їхньому контексті, не може не мати певної власної позиції. “Світова історія — це світовий суд” — цей піллерівський афоризм може виглядати сьогодні дещо претензійним. Але встановлення фактів означає і встановлення чиеїсь відповідальності за них.

Визначити винних у масовій загибелі так званих куркулів, депортованих у 1932—1933 рр., не становить проблеми. Вони були жертвами цілеспрямованої урядової кампанії проти “класового ворога”. Відповідальні партійні працівники усвідомлювали “потребу” знищення мільйонів людей навіть перед практичним ужиттям заходів. Що ж до великого голоду 1932—1933 рр., то, як ми знаємо, докладалося не менш великих зусиль, аби приховати чи затуманити правду.

Спочатку в хід пускалося твердження, що ніякого голоду немає. Його поширювали за кордоном радянські дипломати, західні журналісти та інші, яких опшував або розбещив радянський режим. Усередині країни радянська преса просто ігнорувала катастрофу, час до часу вміщуючи гнівні заперечення чергового закордонного “наклепу”. Будь-яка згадка про голод стала злочином — за одне те слово карали навіть самих голодуючих. А нагорі Сталін поведився так, немовби нічого особливого не відбувається.

Такою була офіційна версія, і вона мала на Заході свій вплив. Деякі безоглядно повірили їй, інші припускали можливість двох інтерпретацій подій, які суперечили одна одній,¹ жодна не мала переконливих доказів. Отже, ті, що були схильні до цього, легко могли заперечувати будь-які повідомлення або не надавати їм якогось значення.

Але повністю приховати факт голоду ставало чимдалі складніше, і режим поступово визнавав наявність недоїдання і навіть зростання рівня смертності, які сталися, мовляв, через упертість селян, котрі відмовилися належно сіяти або збирати врожай. Нагальну ж потребу радянського уряду в зерні пояснювали вимогами армії, оскільки нібито очікувалася війна з Японією. Подібні факти дозволялося висвітлювати лише тим західним журналістам, які трималися прорадянських позицій. Ті ж у свою чергу спромоглися твердити про відсутність голоду, не заперечуючи при цьому двомільйонної кількості жертв, що аж ніяк не прояснювало проблеми. Не без їхньої допомоги в очах Заходу створився й імідж “куркуля” — лиходія, саботажника, звабника “невинних” селянських душ тощо.

Поміж усім це було рівнозначне визнанню того, що існувало, мовляв, певне явище, яке дехто, може, й називав голодом, але радянський уряд не був винний у тому, і взагалі все було не так серйозно, як іноді показувала “злісна” буржуазна пропаганда.

Ось тут Сталін мав у своєму розпорядженні значно кращий спосіб захисту від звину-

вачень. Бо навіть якщо було відомо про голод або щось подібне, то це ще не доводить відповідальності за нього Сталіна та вищого партійного керівництва. І раніше було багато випадків голоду, отож, стався ще один — із природних причин, а може й загострений урядовим курсом, але безпідставним було б вважати, що уряд спричинив голод цілеспрямовано, за власної злої волі... хіба що існували б переконливі докази цього.

Саме розглядаючи останнє, досить важливе припущення, ми, сподіваюся, дійдемо до суті справи.

* * *

Спочатку визначимо, чи дійсно керівництво країни знало про голод. Щодо українських провідників, то вони були достеменно обізнані зі становищем. Чубар, Хатаєвич, Затонський, Демченко, Терехов, Петровський бували в селах і бачили на власні очі, що там відбувалося. Вони завжди усвідомлювали нереальність норм хлібозаготівель, а тепер пересвідчувалися в наслідках цього. Коли на одній із конференцій Чубаря запитали про голод, він відповів, що “урядові відомо про це, але він нічого не може вдіяти”. Про Петровського селянин розповідає, як той обіцяв юрбі голодуючих у селі Чорнухи, що говоритиме про них у Москві, але невідомо, чи зробив він це. Коли заводський адміністратор повідомив Петровського, що серед робітників іде погolos про п’ять мільйонів померлих, він майже закричав: “Не кажіть їм нічого! Те, що вони знають,— правда. Нам відомо, що мільйони вмирають, але славне майбутнє Радянського Союзу виправдає це. Нічого їм не кажіть!”

Щодо сталінців із самої московської верхівки, то вони також чудово знали про голод. Молотов відвідав українське село наприкінці 1932 р., і окружні урядовці доповідали йому, що хліба не було і населення голодувало. Про Кагановича також повідомляли, що він отримав подібну інформацію від місцевих старих більшовиків, яких, до речі, невдовзі виключили з партії. Знав про це і Мікоян — хоча б від Демченка, першого секретаря Київського обкому партії, з яким мав досить відверту розмову. Хрущов у своїх споминах пише: “...ми знали... що люди вмирали у величезних кількостях”. Старий революціонер Федір Раскольников, який порвав з радянським режимом, будучи послом у Болгарії, у своїх відкритих листах до Сталіна давав ясно зрозуміти, що у вищих партійних колах існувала думка, що голод було, як він висловився, “організовано”.

І врешті відомо, що й сам Сталін був відповідно поінформований. Цікава історія з Тереховим, тоді першим секретарем Харківського обкому. На превелике диво він був одним із небагатьох українських апаратників, який пережив ежовський терор кількома роками пізніше і зміг переповісти цей випадок у “Правді” за часів Хрущова. На прохання Терехова надіслати зерно в голодуючі райони Сталін відповів так: “Нам казали, що ви, товаришу Терехов, добрий промовець; виглядає, що ви й майстер оповідати історії: ви придумали таку страшну казку про голод, думаючи налякати нас, але нічого з цього не вийде. Можливо, було б краще, якби ви залишили посаду секретаря обкому партії та українського ЦК і вступили до Спілки письменників? Тоді ви зможете писати свої казочки, і дурні читатимуть їх”. (Під час голоду 1946 р. подібна сцена відбулася, як згадує Хрущов, із Косигінім. Повернувшись із Молдавії, він доповів Сталінові про масове недоїдання та дистрофію. Сталін “вибухнув і накричав на Косигіна” і “довгий час після цього, насміхаючись над ним, називав його “братом-дистрофіком” ”.)

Звичайно, відповідаючи Терехову, Сталін не міг думати, що партійний працівник, котрий займав відповідальну посаду, просто фантазував, до того ж ризикуючи своєю кар’є-

рою, якщо не більше. Це фактично був сигнал про те, що партія не допустить жодної згадки про голод.

Як виглядає, ініціатива Терехова не була одинокою: він репрезентував певне коло українських провідників, котрі, як ми бачили, поділяли його погляди та бажали, щоб їх зрозуміли в Москві. Що ж до відповіді Сталіна, то її аж ніяк не можна пояснити непідробленою, майже божевільною вірою у відсутність голоду. Бо почувши (припустимо, вперше) таке повідомлення з уст не останньої людини в партії, він мусив би зреагувати на нього якимось більш природним чином: провести розслідування фактів, не кажучи про те, щоб відвідати уражені голодом місця особисто...

По стопах Терехова пішли й деякі інші українські діячі. Відомо, що Йона Якір, тоді головнокомандувач Київським військовим округом, попросив Сталіна дозволити виділити зерно для розподілу між селянами, на що дістав різку відсіч і пораду обмежитися військовими справами. Командувач Чорноморським флотом також висував перед Сталіним подібне питання, і знову ж таки безуспішно. Влас Чубар, голова Раднаркому України, просив Сталіна про харчі “принаймні для дітей, які вмирали з голоду”, на що дістав відповідь: “Коментарі зайві”. У цьому була своя логіка: надати допомогу означало б визнати існування голоду і, отже, обличити думку про експропріацію “куркульських” запасів зерна. До того ж нагодувати дітей і дати вмерти дорослим створило б певні адміністративні складнощі...

Сталін мав і таке своєрідне джерело інформації, як власна дружина Надія Аллилуєва. Дізнавшись від студентів, котрих мобілізували на допомогу колективізації, про страхіття, свідками яких вони були (особливо її схвилювала розповідь про двох братів, що продавали трупи), вона переказала все це Сталінові. Той вилаяв її за збирання “троцькистських пліток” і звелів Паукерові, що очолював його охорону, заарештувати цих студентів, а органам ДПУ та Комісії партійного контролю — провести чистку студентів усіх навчальних закладів, які брали участь у колективізації. Сварка, що спричинила самогубство Надії Аллилуєвої 5 листопада 1932 р., як виглядає, виникла саме на цьому ґрунті.

На додаток зазначимо, що Сталін регулярно отримував найретельніші зведення ДПУ про все, що відбувалося в будь-якому куточку країни.

* * *

Сталін не квапився. Він міг будь-коли надати допомогу голодуючим районам, але утримувався до пізньої весни 1933 р., аж поки голод не досяг свого жакливого апогею.

Ми не маємо безпосередніх доказів того, що голод планувався Сталіним заздалегідь. Але те, що він — як із самого початку, так і далі — суворо вимагав реалізації курсу, який спричинився до катастрофи, показує, що Сталін вважав голодомор за ефективний і цілком прийнятний засіб боротьби з українським селянством як “куркульсько-націоналістичним елементом”.

Цілковито свідомий характер цієї кампанії виявився ще перед тим, як вона почала набирати розмаху. На це існує чимало аргументів. По-перше, приступаючи до неї, режим уже мав сумний досвід 1918—1921 років, коли надмірна реквізиція хліба закінчилася страшним голодом. Якщо Кремль вирішив знову піти второваною стежкою, він не міг не усвідомлювати, куди вона може завести.

По-друге, українське керівництво неодноразово давало зрозуміти, що норми хлібозаготівель, встановлені в 1932 р., не в міру завищені порівняно з деякими іншими хліборобськими районами, отож слід чекати найнеприємніших наслідків. І це завищення норм для найпродуктивніших постачальників зерна не було результатом якихось економічних прорахунків.

Адже не було голоду в російському Центральному чорноземному районі. З іншого боку, бідні на хліб українські землі Поділля та Волині потерпіли разом із іншими.

По-третє, насіннєве зерно для наступного врожаю з українського села забрали ще на початку осені 1932 р. Це означає, що влада розуміла: коли зерно залишити у колгоспних коморах, його з'їдять, оскільки ніяких інших ресурсів не буде.

Але, мабуть, найпереконливішим свідченням умисного характеру голоду є те, що українсько-російський кордон було практично заблоковано озброєними підрозділами ДПУ і надходження будь-яких харчів в Україну стало неможливим. Не можна було і виїхати з України, не маючи на те спеціальної перепустки. Свідок пише, що люди “застосовували найдивовижніші трюки, вигадували фіктивні історії, аби потрапити до Росії, придбати там чогось їстівного в обмін на останні кожухи, килими та білизну і привезти якийсь харч додому та врятувати своїх дітей від голодної смерті”.

У Росії, як було добре відомо, справи виглядали інакше: “треба було лише перетнути кордон — і поза Україною умови були відразу кращі”. Тодішній редактор головної одеської газети Іван Майстренко пізніше описував два села по різні боки російсько-українського кордону: з українського забрали все зерно, російському ж виставили досить сприйнятій норми.

Отже ті, кому якось удавалося перейти кордон, як правило, поверталися не з пустими руками. Але тут їх чекало невсипуще ДПУ. Один уродженець України, який працював на залізниці в Московській області, почув про голод удома і виїхав з Москви у квітні 1933 р. з 32 кг хліба. На станції Бахмач 28 кг конфіскували (решту все ж залишили як російському робітникові), але у двох українських селянок, які також везли якусь кількість хліба, конфіскували все, а їх самих затримали. Люди старалися проникнути в порожні вагони, що поверталися з Росії після доставки українського зерна, але ті вагони старанно обшукували — як представники влади, так і залізничний персонал. Були й інші перепони. Наприклад, ті, що везли хліб з Орловської області, мусили робити пересадку на станції Лозова, де чекання тривало два тижні, а то й більше. Протягом цього часу селяни з'їдали все, що в них було, і лежали коло станції, вмираючи від голоду.

Без сумніву, усі ці облави, арешти й конфіскації не були “самодіяльністю” місцевих органів. Це було виконання інструкцій, виданих на найвищому рівні і з певною метою.

Наявність цієї мети виступає і в тому, що голодомор супроводжувався руйнуванням українського культурного й релігійного життя та масовим винищенням української інтелігенції. Здоровий глузд не дозволяє бачити у цьому подвійному ударі щось випадкове.

* * *

У найзагальнішому сенсі можна твердити, що відповідальність за ліквідацію “класового ворога” та придушення “буржуазного націоналізму” закорінена передусім у марксистських концепціях — точніше у тій формі, що їм надавала більшовицька партія і Сталін особисто.

Мотиви, якими керувалися практичні виконавці партійних рішень, були різними. Прийняття ними ідеї “класового ворога”, звичайно, звільняло їх від будь-яких людських почуттів. Якщо когось і мучили докори сумління, то фанатична відданість “партійній лінії” часто переважала. До того ж недостатньо ретельні виконавці наказів у будь-який момент могли стати жертвами чергової чистки (до речі зазначимо, що покірне виконання наказів не служило виправданням на Нюрнберзькому процесі). В деякому разі навіть ті, що подібно до Косіора чи Чубаря висловлювали впевненість, що політика Москви викличе катастрофу, все ж активно втілювали її.

Що ж до особистої вини Сталіна (Молотова, Кагановича, Постишева та інших), то, як і у випадку відповідальності Гітлера за єврейську катастрофу, ми не можемо засвідчити її документально. Якщо ж припустити, що Сталін наказував проводити надмірні реквізиції, не знаючи про дійсний стан речей, то це. буде суперечити тим досить переконливим міркуванням, до яких ми вдавалися вище. Хоча б те, що іноземним журналістам заборонили відвідувати райони голоду, свідчить про мовчазне визнання владою того, що відбувалося.

Ми можемо підсумувати справу так:

1. Причиною виникнення голоду було встановлення надзвичайно високих реквізиційних норм Сталіним та його поплічниками.
  2. Партійне керівництво в Україні від самого початку давало зрозуміти Кремлеві, що ці норми були над міру високі.
  3. Виконання норм проводилося в життя, аж поки не почався голод.
  4. Українські провідники повідомляли про це Сталіна та його оточення і не були у цьому самотні.
  5. Реквізиції разом із тим тривали.
- Це основні моменти, які можна підсилити додатковими:
6. Хлібні пайки, хоч і низькі, існували в містах, але нічого подібного не було зроблено для сіл.
  7. Зерно було на складах у районах голоду, проте його не дозволяли видавати селянам на їхні потреби.
  8. Влада забороняла селянам діставатися до міст і всіляко перешкоджала цьому.
  9. Російсько-український кордон ретельно контролювався, аби не допустити надходження харчів у голодуючі райони.
  10. Факт існування голоду підтверджували свідки: високопоставлені радянські працівники, місцеві активісти, іноземні спостерігачі та самі селяни. Однак будь-яка згадка про голод жорстоко переслідувалася всередині країни; за кордоном радянські дипломати дістали інструкції заперечувати існування голоду. Протягом довгих років це явище не визнавалося офіційними істориками, хіба що у деяких белетристичних творах робилися натяки на нього.

Єдиним можливим виправданням для Сталіна та його поплічників могло б бути те, що вони не знали про голод, Але їм було чудово відомо і про те, що укази 1932 р. викличуть катастрофу, і про те, що голод почався, і про його масштаби, і про райони, де він лютував. Останні якось дивно збігалися з територіями України та Кубані, де велася організована Москвою кампанія проти місцевого націоналізму. Отож завданням уряду було, не гребуючи ніякими засобами, зламати дух найнепокірніших верств, невдоволених колективізацією. А що ж до самої партії, то чергова кампанія слугувала прекрасною нагодою для виявлення та усунення елементів недостатньо дисциплінованих, схильних до "буржуазно-гуманістичних" почуттів.

Таким чином, встановлено безперечні факти, а мотиви, що до них призвели, лежать у рідниці усієї сталінської політики. Тому суд історії не може оголосити іншого вироку для радянського режиму, крім карної відповідальності. Більше того, багатолітню мовчанку Радянського Союзу з цього приводу належить розцінювати як співучасть або виправдання.

Розділ 19

ЕПІЛОГ: НАСЛІДКИ

Наступні наші міркування охоплюють півстоліття радянської історії, що минуло з того часу, а в певному сенсі й світової історії.

Соціально-політична система, сформована на початок 1934 р., коли XVII з'їзд партії охрестили “з'їздом переможців”, продовжувала існувати. Однопартійна ленінська держава, колективне сільське господарство пройшли крізь різні фази, але залишилися без змін. Отож зосередимося на деяких ключових явищах зазначеного періоду.

Події, що сталися під час “Великого терору” 1936 — 1938 рр., висвітлені нами в іншій книзі, хронологічно були найближчими до щойно описаних.

Погляд Бориса Пастернака на ці події (у “Докторі Живаго”), безперечно, досить спрощений, і все ж треба погодитися з ним у тому розумінні, що “колективізація була хибним заходом, але помилок не визнавали. Щоб приховати правду, потрібно було відучити людей усіма засобами тероризму від звички думати й оцінювати самими, примусити їх бачити те, чого не було, стверджувати протилежне тому, що їхні очі казали їм. Це пояснює безпрецедентну жорстокість ежовщини”.

На відміну від 1930—1933 років новий терор тяжко вдарив по партійно-урядовому керівництву, і саме в цьому полягає його основна риса. Але в контексті цієї книги зробимо наголос на дальших стражданнях селянства.

Тисячі так званих куркулів на той час перебували у “спецпоселеннях”, переважно засуджені на 10 років за різними звинуваченнями — від шпигунства та саботажу до розробки планів збройних повстань. Але інші селяни теж сильно потерпіли: ті, хто вибився у “нову сільську еліту”, притягали їх тепер до відповідальності за те, що вони, мовляв, могли бути невдоволені колективізацією. Саме селяни складали основну масу заарештованих. Один в'язень зазначає, що в тюрмі “Холодна Гора” селяни переважали від вересня 1937 до грудня 1938 р. їх звичайно жорстоко били, до їхніх камер підсаджували провокаторів, котрі підказували, які “визнання” їм слід зробити, після чого звозили до таборів, звідки рідко хто повертався. Багатьох страчували. З понад 9 тис. трупів у масових похованнях початку 1938 р., віднайдених пізніше у Вінниці, близько 60 % були селяни.

У цей період “лінія” була така: селянам загалом належало викривати колгоспних голів та інших членів свого керівництва, не кажучи вже про найближчих сусідів, хоч таке бувало й раніше. Іноді сам голова викривав членів свого правління, ті — бригадирів і т. д. Заарештовували звичайно на підставі “саботажу”. У другій половині 1937 р. проходили сотні “процесів” у сільських округах, де обвинуваченими виступали місцеві комуністи та рядові колгоспники. Рой Медведев пише, що “звичайно притягали до суду урядовців одного рівня

скрізь, указуючи тим самим на універсальну систему, розроблену в центрі”. Наприклад, членів місцевого партійного та радянського керівництва, директора місцевої МТС, одного чи двох голів колгоспів, старшого агронома звинувачували в “антирадянській підривної діяльності”, як правило, гуртом; “умисним знищенням худоби” займалися звичайно ті ж кадри, за винятком агронома та директора МТС, яких іноді замінювали ветеринар і зоотехнік, тощо. Ще один типовий “набір”: в одній окрузі жертвами стали старший агроном, ветеринар, лісничий, заступник начальника політвідділу МТС і кілька селян, обвинувачуваних в отруєнні криниць. Процеси, влаштовувані публічно в місцях з найнижчою продуктивністю, мали “пояснити” всі звичайні колгоспні недоліки — падіж худоби, пізні жнива і т. ін. На одному процесі в Ленінградській області місцевим “саботажникам” інкримінували те, що колгосп уже не міг оплачувати селянам їхні трудові. Одне слово, шукати “винних” десь далеко не доводилося.

* * *

Як ми вже сказали, “Великий терор” відчутно знекровив саму більшовицьку партію. Він призвів до загибелі майже всіх керівних діячів, про яких згадувалося у цій книзі Зінов’єва, Пятакова, Бухаріна, Рикова та Гринька стратили після публічних процесів і “визнань”. Томський учинив самогубство. Яковлева, Баумана, Камінського, котрі відповідали за колективізацію, стратили таємно. Така ж доля спіткала Чубаря, Постишева та Косіора. Позбулися й інших керівників українського партійно-державного апарату, таких як Хатаєвич, Демченко й Затонський; жертвою став і Шеболдаєв, що колись тероризував Північний Кавказ. Зліквідували Балицького та Карлсона, котрі очолювали НКВС України, а Любченко вчинив самогубство разом із дружиною. Петровського звільнили з посади, але не заарештували. І, за дивною примхою долі, Терехов, який фактично вперше порушив питання голоду, також дожив до післясталінських часів.

Українських комуністів нищили значно масштабніше, ніж будь-де. На XIV з’їзді КП(б)У в червні 1938 р. з-поміж 86 членів і кандидатів у члени нового ЦК уціліло лише троє делегатів минулорічного скликання, та й то непрофесійних політиків. Репресованих часто звинувачували в націоналізмі — зокрема Любченка, Гринька і навіть Балицького.

Унаслідок арештів більшості українських провідників та безпорадності тих, кого призначали їм на зміну, республіканський партійно-державний апарат фактично розвалився. Секретарів обкомів замінювали по декілька разів. Більше не існувало ЦК у повному складі, і не було органу, який міг би призначати членів Раднаркому. Наприкінці 1937 р. Україна стала чимось на зразок феодального маєтку НКВС.

* * *

Ми не маємо документальних доказів того, що серед сталінської верхівки існувала якась “антинаціоналістична” змова. Але поставивши питання, чи досяг Сталін у своїх відповідних діях успіху починаючи від 1930-х років, ми, здається, повинні відповісти ствердно. Протягом наступних десятиліть український націоналізм дійсно показав усю свою непримиренність у Західній Україні, яку приєднали до СРСР, забравши від Польщі у 1939 р. Ця територія не зазнала голодомору, але її піддали посиленому теророві як у 1939—1941 рр., так і після повторної окупації 1944 р.; провадили масові арешти, накинули примусову колективізацію тощо. Населення чинило опір. Виник великий партизанський рух, одночасно антинімецький

і антирадянський, який не спромоглися придушити аж до 1950-х років (коли його провідників у вигнанні ліквідували радянські агенти). Тисячі розстріляли і ще більше заслали до таборів або депортували: тут звичайно наводять двомільйонну кількість, і ця цифра пропорційно збігається з жертвами, яких зазнало населення інших повторно окупованих територій, зокрема прибалтійських.

У період 1945—1956 рр. українці складали дуже велику пропорцію в'язнів таборів, і у відповідних звітах про них незмінне повідомляють як про “найтяжчий матеріал” для “перекування”. Їхня смертність, особливо в найгірших таборах, куди їх часто засиляли, була надмірно високою. В 1950-х роках у жахливих арктичних таборах Колими можна було зустріти сільських дівчат, що колись підтримували повстанців. В'язень-поляк, котрий не симпатизував українському націоналізмові, разом із тим зазначав: “Навіщо радянські слідчі, що допитували сімнадцятирічних дівчат, ламали їм ключиці і били по ребрах важкими військовими чоботами, після чого ті лежали, харкаючи кров'ю, у тюремних шпиталях Колими? Адже все це не переконало жодну з них, що те, що вони зробили, було злом. Вони вмерли з бляшаними медальйончиками Святої Діви на своїх поневічених грудях, із ненавистю в очах”.

Певне уявлення про дійсну кількість в'язнів-українців можна скласти з повідомлення, зробленого у 1973 р. першим секретарем Львівського обкому партії Куцеволом. Отож, згідно з його даними, починаючи від 1956 р. тільки до Львівської області (де проживає близько чверті населення Західної України) повернулося 55 тис. членів антикомуністичної ОУН, які відбули свої терміни ув'язнення.

Саме в цьому контексті ми можемо розглядати заувагу Хрущова про Сталіна, який одного разу сказав, що депортував би разом із малими народами і українців, “якщо б їх не було так багато”. А пізніше Сталін якось обмовився Рузвельтові, що його становище в Україні було “тяжке та непевне”.

* * *

Безперечно, що в тій частині України, яка входила до складу СРСР у 1930-х роках, національна ідея зазнала нищівного удару з ліквідацією багатьох своїх прихильників на всіх рівнях. З тих пір та й донині виглядає, що національні почуття сильніші у Західній Україні, ніж у Східній, хоч широкі верстви інтелігенції в Києві та інших містах становлять певний виняток,

Але останні десятиліття дали більш ніж достатньо прикладів того, що наслідки цього удару не стали такими вирішальними, як того бажалося Сталінові. Українська національна ідея залишається досить могутньою, повернувши собі багато своєї давньої сили — як у самій Україні, так і серед мільйонів українців, що мешкають нині у Канаді, США та в інших країнах світу.

Тим часом Україна переходила через дальші страждання у повоєнні роки (показово, що аж до 1958 р. жодних статистичних даних про українську економіку не друкували). У 1947 р. вона зазнала ще одного голоду, разом із Білорусією та суміжними землями. І хоч влада безпосередньо не планувала голоду, але й цього разу, коли люди вмирали, Сталін експортував зерно за кордон. Ми не маємо відомостей про жертви, проте є фактом те, що країну врятувала від гіршої долі Комісія ООН для надання допомоги та відбудови (переважно за рахунок США), яка доставила на кінець січня 1947 р. продуктів харчування майже на 100 млн доларів.

На “культурному фронті” сильно поріділи лави українських письменників спіткало ще одне лихо. 26 червня 1946 р. ЦК ВКП(б) у своїй резолюції зазначив, що в галузі науки, літератури та мистецтва з’явилися спроби “ворожої буржуазної ідеології... відновити українські націоналістичні концепції”. Після цього преса напустилася на письменників та інших діячів культури, вживаючи такі характеристики, як “невиправний буржуазний націоналіст”, “нікчемна й огидна постать”, “типовий псевдонауковець” тощо. Кілька тисяч заслали до таборів.

Після цього настав порівняно спокійний період, проте у 1951—1952 рр. знову розпочалися нападки на українську інтелігенцію. Зокрема слід зазначити те, що, приміром, жодний член Академії наук УРСР, серед яких були вчені світового рівня, протягом багатьох років не відзначався Сталінською премією.

Як вже було сказано, ми не будемо переповідати всю повоєнну історію України. Назагал можна констатувати, що були періоди відносного ідеологічного полегшення, були й часи “закручування гайок”. Але постійним залишалося те, що будь-яка думка про національний суверенітет чи культурну особність України й надалі перебувала під суворою заборонаю.

Наближаючись до новітніх часів, ми повинні розпочати від появи досить сильної хвилі українського культурного відродження, що спостерігалася у 1960-х роках.

Це виявилось як у “самвидавній” продукції, так і в друкованій літературі. Лише у 1966 р. відбулося принаймні 26 процесів авторів “самвидаву”, які отримали вироки до 15 років ув’язнення. Разом із тим побачив світ такий не дуже відповідний офіційній ідеології твір, як роман “Собор” Олеся Гончара, герої якого прагнуть урятувати старовинну величну будівлю від зруйнування, вказуючи на те, що навіть Махно й навіть нацисти не знищили його. У цьому крилася глибока символіка. Одночасно за кордоном з’явилося есе Івана Дзюби, в якому він переконливо доводив, що “інтернаціоналізм” в його радянському трактуванні мало чим відрізняється від русифікації за часів царату.

Потім сталося й зовсім несподіване. Перший секретар українського ЦК Петро Шелест фактично солідаризувався з Дзюбою, написавши власну книжку в дусі, який для ортодоксального комуніста був надто вже “націоналістичним”. Він так далеко відійшов від установленої лінії, що навіть дозволив собі неприхильне висловитися про ліквідацію Гетьманщини Катериною II. При цьому Шелест щиро сподівався, що дістане підтримку більшості в українській компартії.

Але він прорахувався. У 1972 р. Шелестові довелося залишити свою посаду, і не тільки йому одному. Лише з Вищої партійної школи при ЦК КПУ звільнили 34 викладачів включно з її директором. Чверть секретарів з ідеологічних питань на всіх партійних рівнях також усунули. Заборонили книги майже сотні авторів. Піддали чистці ряд наукових установ, а також Львівський та Київський університети. Десятки відомих в інтелектуальному світі осіб ув’язнили в таборах або психіатричних тюрмах. Загальну кількість заарештованих протягом наступних двох років оцінювали тисячами.

Ці події показали, що навіть в офіційних партійних і академічних колах існувала готовність до співпраці з наміром повернутися до українзації в дусі 1920-х років — на що особливо покладався Дзюба (сам він після сильного тиску, зрештою, покався).

Характерною рисою наступного десятиліття стала боротьба з “найзапеклішим ворогом українського народу — українським націоналізмом”, за словами наступника Шелеста — Щербицького. Але прагнення до вільного висловлення національних почуттів не можна було вгамувати. 1976 року в Києві засновано Українську Гельсінкську групу, яку жорстково розгромили двома роками пізніше, а члени її дістали вироки від 10 до 15 років. Від того ча-

су потерпіло багато інших груп та окремих осіб, що пропагували національну ідею. Навіть у робітничих заворушеннях у зрусифікованому Дніпропетровську був присутній національний елемент. І саме в Україні тоді виникли і деякий час існували “вільні профспілки”.

Загалом можна твердити, що, як висловився один український письменник, “проблеми, порушені націоналістично наставленими інакодумцями, все ще домінують у порядку денному”. Не нам робити передбачення, в якому напрямку підуть наступні події. Але ясно, що в будь-якій майбутній кризі СРСР проблема української державності буде окремим чинником, причому важливим, її не зліквідували сталінські методи, так само як і тактичні зміни в політиці наступників Сталіна не обеззброїли її.

* * *

Якщо ми звернемо увагу на вплив катастрофи 1932—1933 рр. на сільське господарство, то мусимо зазначити, що його разюча неефективність і досі загальновідома. Радянській колгоспній системі все ще дуже далеко до вивільнення нових продуктивних сил і можливостей: там, де вона використовує 25 сільськогосподарських робітників, у Сполучених Штатах достатньо лише чотирьох. І такий стан не можна виправдати, принаймні останнім часом, нехтуванням цією галуззю. В сільське господарство вкладають величезні кошти, але з мізерним результатом. Хибною є сама система.

У січні 1933 р. Сталін заявив, що п'ятирічку виконано за чотири роки і три місяці, причому з реалізацією максимальних завдань. Це було цілковитою неправдою, оскільки невиконаними залишилися навіть основні завдання промисловості. Вона випустила лише трохи більше третини запланованого виробництва чавуну, трохи більше половини сталі, три п'ятих електроенергії, трохи більше половини бавовняних тканин, трохи менше третини вовняних і трохи більше чверті полотняних. У виробництві товарів для сільського господарства справи були ще гірші: одна восьма запланованої кількості мінеральних добрив, менше третини тракторів тощо.

На початок 1935 р. стало можливим скасувати нормування хліба і було досягнуто дуже приблизної рівноваги попиту та пропозиції за цінами, значно вищими, ніж попередні карткові, але нижчими, ніж попередні ціни на легальному та “чорному” ринках. Але основним моментом було підвищення споживчих цін вдесятеро порівняно з 1928 р., у той час як ціни на сільськогосподарську продукцію практично не піднялися. Різницю покривали за рахунок “оборотного” податку.

Наприкінці 1930-х років становище пересічного радянського громадянина було гіршим, ніж перед революцією. Він споживав значно менше м'яса, жирів та молочних продуктів, був погано вдягнений і мав жахливі житлові умови. У своїй праці “Розвиток капіталізму в Росії” Ленін підрахував, що у 1890-х роках пересічний сільськогосподарський робітник у досить типовій Саратовській губернії споживав щороку 419,3 кг зернових продуктів. А у 1935 р. провідний урядовий економіст Струмлін виявив, що пересічний радянський громадянин споживає їх лише 261,6 кг...

Що ж до селянства, то його життя опустилося до безпрецедентного рівня. Фактична вартість трудодня у перекладі на готівку та продукти, що їх розподіляли між колгоспниками, залишалася надзвичайно низькою і недостатньою для покриття їхніх мінімальних потреб. У 1938 р. селяни отримували з цих ресурсів лише близько трьох четвертин необхідної кількості зерна, менше половини картоплі та незначну частку інших харчів. Щоденна “платня” колгоспника фактично становила близько 2,5 кг зерна, кілька кілограмів карто-

плі та городини і трохи соломи, а також грошей, цінність яких приблизно дорівнювала кілограмові чорного хліба чи півкілограмові білого.

Указ від 19 квітня 1938 р. визнавав: “У деяких областях і республіках... є колгоспи, в яких прибуток готівкою в 1937 р. зовсім не розподілявся на трудодні”. Вину за це скидали на “ворогів народу”, які “умисно створювали штучну інфляцію капітальних та виробничих витрат і зменшували грошовий прибуток, що мав розподілятися на трудодні”. Указ проголошував, що між селянами слід розподіляти не менше 60—70 % колгоспного грошового прибутку, а капітальні витрати не повинні перевищувати 10 % цього прибутку. Проте ці директиви в грудні того ж року скасували.

Типовий приклад наводить А. Авторханов: пересічної потужності колгосп імені Сталіна у станиці Степовій поблизу Орджонікідзе вирощував лише кукурудзу, врожай якої дорівнював 72 240 гектолітрам. Після здачі державних норм, заповнення насінневого фонду і здійснення необхідних вкладень для розподілу між колгоспниками залишалося 12 480 гектолітрів — близько 20 % загальної кількості. Робочу силу в колгоспі складали 1420 чоловік. Спочатку свою частку отримував адміністративно-технічний персонал. Опісля “стаханівець” на свої 280 трудоднів одержував 8 гектолітрів, звичайний колгоспник — чотири, а вдова — лише два. Колгоспник мав чотирьох дітей і жінку, яка теж працювала в колгоспі. Вдова ж мала трьох малих дітей. У будь-якому разі кукурудзи не вистачало. Вдова нишком збирала в полі качани, а колгоспник просто крав із державної комори.

У перше десятиліття після колективізації тяглова сила, кінська та механічна, ніколи, не досягала рівня 1929 р. До того ж приблизно до третини тракторів завжди були зіпсовані. Краще виглядали справи з великою рогатою худобою: на 1938 р. у приватному володінні колгоспників перебувало 55,7 % усього поголів'я корів. Проте утримувати коней заборонялося (за винятком деяких специфічних місцевостей), і селяни, які багато в чому залежали від їхньої допомоги, опинилися у скрутному становищі. Втім, вони могли з дозволу колгоспного правління брати на певний час лише одного коня, сплачуючи за це.

Для більшості колгоспників присадибна ділянка, якою б крихітною вона не була, являла собою останній залишок їхнього традиційного способу життя. Незважаючи на численні труднощі (брак устаткування, кормів, добрив тощо), селянам удавалося використовувати свої клаптки землі найефективнішим чином. У 1938 р. присадибні ділянки давали не менше 21,5 % усієї сільськогосподарської продукції в СРСР, хоч займали вони лише 3,8 % оброблюваних земель.

Але офіційне становище цього сектора завжди було досить хистким. На XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. А. Андреев, член політбюро, відповідальний за сільське господарство, зазначив, що “у деяких місцях приватновласницькі господарства стали переважати над колективними формами” — замість того щоб останні витісняли їх. Приватні ділянки, стверджував він, узагалі більше не потрібні, оскільки, мовляв, колгоспи у достатній змозі забезпечити всі потреби селянства.

Незабаром вийшов указ від 27 травня, в якому зазначалося, що присадибні ділянки нелегально збільшуються за рахунок колгоспної землі на користь тих елементів, котрі “використовують колгоспи для спекуляцій та власного прибутку”; що ці ділянки розглядають як приватну власність, “якою колгоспник, а не колгосп, розпоряджається на власний розсуд” і навіть здає в оренду іншим селянам. Далі наголошувалося, що “існує досить велика кількість псевдо-колгоспників, які або зовсім не працюють у колгоспах, або працюють лише позірно, проводячи більшу частину часу на своїх приватних ділянках”. Указ передбачав різні заходи, аби запобігти таким зловживанням, зокрема створення спеціального штату

інспекторів.

Слід сказати, що незважаючи на своє палке бажання усунути цю “несприйнятну для соціалізму” аномалію, уряд був змушений миритися з її існуванням. Та й не дарма, бо тільки шляхом стягнення податків зі власників присадибних ділянок у 1940 р., наприклад, держава отримала 37,5 % м'яса, 34,5 % молока та масла і 93,5 % яєць. Неважко підрахувати, якою була порівняно з цим частка всієї колгоспно-радгоспної системи.

Разом із тим у 1940-х роках ця система дістала можливість розширитися територіально — за рахунок щойно приєднаних до СРСР земель Західної України, Білорусії, Прибалтики тощо. В усіх цих місцях насильницька колективізація проходила в умовах “різкого посилення класової боротьби”, внаслідок чого тисячі заможних селян були позбавлені їхньої власності й депортовані.

Під час війни колишнім “куркулям” дозволили пересуватися в межах районів їхнього поселення, а іноді й на більшу відстань. Останні ж правові обмеження для тих, хто не перебував у таборах, були усунуті лише у 1947 р.

Перші повоєнні роки стали свідками дальшого “закручування гайок” у сільському господарстві. Так, у 1946—1947 рр. ті 5,6 млн гектарів колгоспних полів, які до того передали селянам у приватне користування, були знову колективізовані.

Протягом наступних років висувалися різні ідеї щодо поліпшення виробництва зерна, аж поки XIX з'їзд партії не проголосив, що цю проблему розв'язано остаточно, оскільки зібрано 130 млн т хліба. Після смерті Сталіна виявилось, що цю цифру одержали, використовуючи метод так званого “біологічного врожаю”, а фактичний урожай дорівнював лише 92 млн т.

На пленумах ЦК у вересні 1953 і в лютому 1954 р. Хрущов визнав, що виробництво зерна на душу населення та поголів'я худоби в абсолютних цифрах були меншими, ніж за царських часів (якщо на січень 1916 р. останнє становило 58,5 млн голів, то на січень 1953 р. — 56,6 млн). Ціною величезних зусиль і капіталовкладень у 1965 р. домоглися результату у 950 кг зібраного зерна на гектар, але це було незначним поліпшенням порівняно з 1913 р. (820 кг).

Як за Сталіна, так і пізніше в радянській сільськогосподарській науці панували псевдонаукові доктрини, зокрема В. Вільямса та Т. Лисеика, що справило відповідний вплив на й без того катастрофічний стан речей. Не бракувало й різноманітних сільськогосподарських прожектів, в тому числі самого Хрущова. Були на цій ниві й просто авантюристи. Так, за часів того ж Хрущова А. Ларіонов, перший секретар Рязанського обкому партії, пообіцяв за рік підвоїти виробництво м'ясної продукції у своїй області. І він спромігся це зробити, але — зарізавши всіх молочних корів і племінну худобу та закупивши (за рахунок незаконно перерозподілених фондів) худобу з інших областей. Ларіонов став Героєм Соціалістичної Праці, однак був змушений скоїти самогубство, коли правда вийшла назовні. Подібних випадків було чимало.

Некомпетентні втручання в сільськогосподарський статус-кво продовжувалися і після падіння Хрущова. Одним із десятків таких прикладів була велика кампанія за підвищення ефективності виробництва в Кокчетавській області (Казахстан), яка набрала вигляду примусової спеціалізації, коли овець, велику рогату худобу та інших сільськогосподарських тварин зосереджували на землях, які вважали найліпшими для них. Унаслідок цього села, де вівчарство практикували століттями, опинилися без овець, а молочні господарства несподівано були переповнені ними. Свиней заборонили вирощувати скрізь, за винятком кількох спеціалізованих господарств, в усіх інших місцях їх одразу забивали. Кінець-кінцем це призвело до різкого падіння виробництва м'яса, молока та інших продуктів. Уперше з

часів голодомору селяни були змушені завозити харчі ззовні. Місцеві м'ясні підприємства закупали свиней тільки у спеціалізованих господарств, які, однак, так і не спромоглися належно організувати їх розведення. Отже, свиней, яких ще дозволялося тримати у приватних господарствах, доводилося закупати на теренах, розташованих за сотні кілометрів...

* * *

Як бачимо, вживалося чимало заходів задля поліпшення становища, але вони не мали вирішального характеру, і загалом колгоспна система зберігає свої основні негативні риси. Всі симптоми, що ми їх зазначили для 1930-х років, залишаються: пасивність через відсутність стимулів, керівництво некомпетентних осіб, надмірна бюрократизація, посилене втручання нетямущих і далеких центральних планувальників.

В якомусь сенсі “класова боротьба” дійсно існує — між колективізованим селянством і “новим класом” бюрократів та адміністраторів. Один офіційний орган (“Партийная жизнь”) так нарікав із цього приводу: “Серед нас є колгоспники, які не дбають про громадське майно. Якось я присоромив одного з них за марнування колгоспного врожаю і нагадав йому, що він був одним із власників спільного добра. Він посміхнувся і глузливо промовив:

„Власники! Знаємо ці побрехеньки! Нас називають власниками, щоб ми сиділи тихо, тим часом вони всі справи лагодять самі...” І далі такі авторські сентенції: “Справжній колгоспник не скаже, коли побачить голову, котрий мчить повз нього у своєму авто: „Я, один із власників колгоспу, волочуся пішки, а він розкошує собі в „Победі”. Кожний колгоспник, який дійсно вболіває за свій колгосп, мусить; радіти, що його голова має власну машину! Колгоспник, як і радянський робітник, має бути зацікавлений у зміцненні керівництва свого господарства”. Чи потрібно коментувати це?

Герой повісті Б. Можаяєва “Полюшко-поле” міркує таким чином: “Як організовані наші колгоспи? Так само, як і в тридцять роки. Бригадири, контролери, сторожа і бозна, що тоді запровадили. Для чого? Для контролю... Проте ніхто ні за що не відповідає... Бо земля, знаряддя праці, влада — все нічیه. Ніби ми не могли б працювати в тому ж таки колгоспі зі своєю кінью та на своїй ділянці землі...”

Або, як зазначає інший письменник, Ф. Абрамов: “Завжди та сама історія. Справді, якесь зачароване коло! Щоб одержати пристойний заробок за свою працю, людині треба працювати — бо ж яке інше джерело прибутку вона має? Але щоб люди працювали, мусить бути пристойний заробок за їхню працю”.

У популярному журналі “Новый мир” за часів Хрущова описано такий випадок. В одному колгоспі сталося лихо: загинуло ціле стадо корів, що об’їлися вологою конюшиною. Це трапилося у вихідні дні, коли голова колгоспу, звісно, від усієї душі відпочивав. “Чи міг би хто-небудь уявити собі,— питає журнал,— щоб панський управитель спокійно поїхав додому, як якийсь конторський чиновник, тим паче тоді, коли літні роботи у повному розпалі?”

Масштаби радянського “планування” та “управління” можна зрозуміти за допомогою одної газетної статті початку 1980 р., що змальовувала колгосп, “постійно завалений паперами”. Протягом року він отримав 773 інструкції. Коли репортер попрямував до установи, яка надсилала їх, йому було сказано, що вони мають десь 6 тис. директив від центральних органів, призначених для кількох колгоспів.

А як виглядають справи з технікою? “Известия”, приміром, пишуть, що у 1982 р. колгоспи і радгоспи були забезпечені жатками лише на 65 %. Конфіденційний звіт однієї з комісій засвідчив, що промисловість щороку виробляла близько 550 тис. тракторів, але й

колгоспи списували за той самий час приблизно стільки ж. А в газеті “Труд” у липні 1982 р. можна було прочитати про колгосп, який тільки й мав техніки, що 40 коней, яких тримали у напівзруйнованій стайні та ще й без запасу кормів на зиму.

У тому ж році було втрачено третину врожаю кормових культур: майже половину цієї кількості втратили через пізнє збирання, 20 % — через те, що не склали врожай у скирти, а решту — через нестачу приміщень для зберігання (ті, що були в колгоспах, могли задовольнити їхні потреби лише на 25—30 %).

Система підрахунків, яку тепер уживають, якщо не така шахрайська, як “біологічна врожайність”, то, принаймні, дивовижна. За нею врожай вимірюють просто на землі чи в бункерах комбайнів перед транспортуванням, сушінням та усуненням бруду. Такий метод перебільшує дійсне десь на 20 %, але за його допомогою явно незадовільна ситуація виглядає майже стерпною.

Герой вже зазначеного твору Б. Можаяєва розкриває ще одну прикмету колгоспного життя: “Маркс сказав: якщо не дати виробникові всі необхідні йому предмети, він дістане їх іншим способом. Якщо ви відкриєте папери деяких наших колгоспів і заглянете туди, то побачите, що з року в рік колгоспники отримували на день 200 грамів хліба та ще й до того копійку грішми. Кожний розуміє, що людина не може прожити на такі заробки. І все ж вона виживає. Це означає, що вона дістає засоби існування іншими способами. І ті способи дорого коштують державі, колгоспам та й самому колгоспникові”.

Гігантоманія, ця давня хвороба колгоспної системи, пов’язана з довільною ліквідацією “неперспективних” сіл і створенням штучних “агроміст”, і досі дається взнаки. Хибність цього явища стає очевидною навіть для офіційної преси. Так, газета “Советская Россия” у вересні 1980 р. пише: “Працівник сільського господарства мусить мати щоденний доступ до свого робочого місця, так само як селянин у старі часи. Однак... дороги погані, а в негоду вони стають зовсім непрохідні. Корови на тваринницьких фермах ходять негодовані, бо люди не можуть до них дістатися”. Та й селяни ніяк не можуть звикнути до нових місць:

“Населення починає від’їжджати, і те, що спочатку було великим селищем, стає знову малим і врешті зовсім зникає”.

Якщо розглядати справу ширше, то вона виходить далеко за економічні рамки. Академік А. Сахаров констатує “майже незворотнє” зруйнування сільського життя в цілому. Сучасний радянський письменник (Ф. Абрамов) пише :

“Старе село з його тисячолітньою історією сходить у небуття... вікові підвалини занепадають, віковий ґрунт, який живив усю нашу спільність, зникає. Село — це ті груди, від яких відлучено нашу національну культуру”. Інший письменник (В. Астаф’єв) підсумовує: “Тепер, коли я чую, як люди дивуються, звідкіля взялася ота варварська байдужість до землі, я точно можу сказати: в моєму рідному селі Овсянка це почалося в буремні дні 30-х років”.

* * *

Ми посилалися на Бухаріна, який вважав, що найгіршим результатом подій 1930—1933 рр. стали не так страждання селянства, якими би жахливими вони не були, як “глибокі зміни в психологічному світосприйманні тих комуністів, котрі брали участь у тій кампанії і — замість збожеволіти — стали професійними бюрократами, для яких терор віднині став нормальним методом управління, а слухняне виконання будь-якого наказу згори — великою чеснотою”. Висновок Бухаріна виглядав діагнозом: “справжня дегуманізація людей, які працюють у радянському апараті”.

Один із працівників цього апарату прямо визнавав: “Ті комуністи, що були безпосередньо втягнуті в жах колективізації, вже мали після того на собі тавро. Ми мали рубці на собі. Нас переслідували привиди. Нас можна було впізнати через мовчазність, через те, як ми відсахувалися, коли йшлося про справи на “селянському фронті”. Ми могли подискутувати на цю тему між собою... але розмовляти про це з непосвяченими здавалося марною справою. З ними в нас не було спільної мови — мови досвіду. Я не маю тут, звичайно, на думці Аршинових. За будь-якої політичної системи це жандарми і кати. Я тут говорю про комуністів, чії почуття ще не були цілком притуплені цинізмом”.

У своєму творі “Крутой маршрут” Євгенія Гінзбург так описує еволюцію слідчих НКВС: “Крок за кроком, у міру виконання однієї рутинної директиви за іншою вони опускалися від людської подоби до звірячої”. Якоюсь мірою це стосується всіх, хто займався проведенням у життя системи терору. І сталося так, що саме “Аршинови” віцїлили та тіпилися життям. Не можна також приховати, що деякі представники теперішнього покоління радянських лїдерів вийшли з цієї вікової групи і так чи інакше не могли не зазнати впливу тотальної бруталїзації. Інші були комсомольцями в середині 1930-х років, ще інші вступили до партії, коли відкрилися можливості для її поповнення після єжовського терору 1939—1940 рр., тощо. Молодих людей втягували до партії і там піддавали відповідному вишколові, перетворюючи їх на знаряддя проведення “партійної лінії”, яка в усі роки існування радянської системи більшою чи меншою мірою мала характерні ознаки терору.

Найогиднішим, мабуть, було те, що масове винищення чоловіків, жінок і дітей освячувалося комуністичною ідеологією. І жахлива практика побудови “нового світу” на кістках людей показала, що ця колись розроблена теорія виявилася надто схематичною, примітивною і нездатною до розв’язання складних соціально-економічних проблем. На догоду їй принесено величезні жертви, і ці жертви були марними.

На Заході подекуди дискутується питання: чи пішли б нинішні керівники СРСР на знищення мільйонів неросіян або на втрати мільйонів власних громадян у війні? На наш погляд, те, що старші провідники були безпосередніми співучасниками геноциду українців та інших народів із метою встановлення суспільного устрою, приписаного комуністичною доктриною, а молодше покоління продовжує мовчазно виправдовувати це, дозволяє розглядати це питання як досить доречне (щодо війни, то приклад Афганістану свідчить сам за себе). Від подій, описаних у цій книзі, не можна відмахнутися як від чогось надто віддаленого, щоби зберігати актуальність. І доки правителі СРСР не створять умови для вільного й відкритого розслідування трагедії, вони залишаться вірними спадкоємцями своїх попередників.

* * *

Як вже неодноразово згадувалося, лише в небагатьох радянських белетристичних творах післясталінської доби можна було знайти деякі правдиво висвітлені факти, що стосуються нашої теми, і ставлення до цих фактів із належною людяністю. Що ж до радянських істориків та експертів, то під час хрущовської “відлиги” та протягом кількох наступних років вони також дістали можливість розкрити певний обсяг фактів і дискутувати на раніше заборонені теми,— втім, ніяким чином не виступаючи проти курсу 1930-х років.

Це викликало гостру реакцію. Після падіння Хрущова С. Трапезников, керуючий відділом науки і техніки ЦК КПРС із гурту неосталінців, піддав нищівній критиці таких учених, як Данилов, за “неправильну оцінку колективізації”, “надмірний наголос на певних момен-тах”, “сумнів у необхідності ліквідації куркульства як класу” та ін. А головний теоретичний

журнал партії — “Коммунист” — розгромив статтю Данилова, присвячену колективізації, вміщену в “Советской Исторической Энциклопедии”. Один спритний науковець навіть доводив, що офіційно поданий розмір урожаю за 1938 р. (77,9 млн т) було занижено, аргументуючи це так: “Чи можливо серйозно думати, що наше велике соціалістичне господарство, устатковане найновішою технікою, давало менше зерна, ніж сільське господарство царської Росії з його дерев’яним плугом і трипільною системою? Якщо величезні зусилля партії щодо соціалістичної реконструкції села були марною справою, значить нова техніка являла собою гроші, викинуті на вітер, а героїчна праця колгоспників, механізаторів і спеціалістів була ні до чого. Але ж у цьому явно немає ані грана логіки”. Той же Трапезников публічно затаврував Бухаріна та його однодумців, які, мовляв, “узяли бік куркуля та всіх реакційних сил у країні”.

Отож якась полеміка довкола ексцесів колективізації була часами можливою, але не було жодного випадку, щоб факт існування голоду, не кажучи вже про причини його виникнення, потрапив до фундаментальних видань або підручників. Та все ж у zenіті своєї влади Хрущов спромігся коротко згадати про “війну голодом”. Тоді ж було дозволено публікацію роману Івана Стаднюка про голод, що, можливо, вказує на намір Хрущова оприлюднити це питання.

Від того часу з-під пера вчених вийшло мало чого правдивого. Небагаті й здобутки белетристики з цієї теми. Напередодні 1983 р., коли працю такого роду майже повністю зупинили, існувала лише купка письменників і редакторів, які заторкували 1930—1933 роки коротко та випадково — хоч кілька разів із дивовижною щирістю, принаймні у підтексті.

Офіційна позиція набула вигляду посилянь на так звані “труднощі” та “проблеми”. Що ж до голоду як такого, то, наприклад, у “Большой Советской Энциклопедии” він характеризується як “соціальне явище, притаманне антагоністичним соціально-економічним формаціям”, коли “десятки мільйонів” потерпають від недоїдання у СІЛА та інших країнах. Це явище, мовляв, можна подолати “тільки шляхом соціалістичної перебудови суспільства”. Далі “БСЗ” стверджує, що “завдяки ефективним заходам, ужитим Радянською державою, катастрофічна посуха 1921 р. не призвела до серйозних наслідків”; про 1933 рік не згадано взагалі нічого. В англomовному виданні “Soviet Ukraine”, що виходить у Києві, в 1970 р. прослизнув сюжет про “значні труднощі з харчовими продуктами” на початку 1930-х років, які пояснюються “недосвідченістю, куркульським саботажем та іншими причинами”; проте ці труднощі, як пишеться далі, були зліквідовані за допомогою уряду. Наведемо ще одне джерело, вже найближчих років. Радянське посольство в Оттаві 28 квітня 1983 р. випустило комюніке “Про так званий голод на Україні”. Головною причиною нестач продовольства в ньому називається посуха, належна увага приділяється і “багатим селянам”, які займалися “саботажем, терором та вбивствами”. Щодо “зменшення кількості українського населення”, то воно було, мовляв, аж ніяк не істотним у цей “далеко не трагічний період, сповнений енергійної праці та безприкладного ентузіазму”.

Отже, як виглядає, поки що мізерно мало ознак того, що режим має намір визнати своє минуле і дозволити людям знати всю правду. Для тих, хто сподівається, що радянська система може еволюціонізувати і стати менше прив’язаною до своїх догм, першим кроком було б, принаймні, визнання того, що дійсно сталося у 1930—1933 рр. Це, звичайно, стосується й інших, досі не розкритих “білих плям” радянської історії. Причому це визнання і відшкодування втрат жертвам трагедії — питання не лише моралі. Доки не буде визнано хибність усієї аграрної політики, сільськогосподарське виробництво СРСР і далі працюватиме зі шкідливими наслідками. Якби радянське керівництво було б готове розпрощатися,

після стількох років невдач, зі своїми забобонами у цій сфері, можна було б сподіватися, що тягар інших його ідеологічних переконань і особливо тягар невиліковної ворожості до інших ідей, а на світовій арені — до держав, заснованих за іншими принципами, міг би поступово зменшуватися.

Тим часом ми й досі, здається, бачимо підтвердження слів, сказаних Берном два століття тому: “Саме ця дегенеративна пристрасть знаходити найкоротші шляхи і приманювати на них інших, а також якісь незначні вигоди з цього, створили в численних частинах світу уряди з деспотичною системою правління. .. за якої брак мудрості компенсувався брутальною силою. Вони нічого на тому не виграли... труднощі, які вони може й оминули, але не позбавилися, зустрічають їх знову; вони лише збільшуються та множаться”.

Цілком ясно, що терором, спрямованим проти селянства, не вдалося добитися покращень у сільському господарстві, обіцяних теорією. Водночас придушення прагнень українців до національної незалежності було лише тимчасовим. І це справа далеко не місцевого масштабу — якщо слово “місцевий” можна вжити до нації, що налічує понад п'ятдесят мільйонів. Кращі представники навіть самої Росії — Андрій Сахаров і Олександр Солженіцин — наполягають на тому, що Україна має дістати право сама вибирати своє майбутнє. А поза тим проблема вільної України є або повинна бути одним із ключових моральних і політичних питань для всього світу в цілому.

Роздуми над цим майбутнім не є завданням нашої книги. Зареєструвати й якомога повніше висвітлити події, що стосуються обраного періоду, — такий обов'язок цілком достатній для історика. І все ж, доки немає можливості серйозно дослідити ці події в країні, де вони трапилися, вони жодним чином не стають частиною минулого, а, навпаки, залишаються дуже актуальним питанням, яке слід брати до найпильнішої уваги.

Розділ 20

СПИСОК ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abramovich R. The Soviet Revolution. New York, 1962.
- Ammende E. Human Life in Russia. London, 1936.
- Anderson P. People, Church and State in Modern Russia. New York, 1941.
- Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. 1961. Vol. 9.
- Antonov-Ovseenko A. The Time of Stalin. New York, 1981.
- Armstrong J. The Politics of Totalitarianism. New York, 1961.
- Akinson D. The End of the Russian Land Commune. Stanford, 1984.
- Avtorkhanov A. The Reign of Stalin. London, 1955.
- Barmine A. One Who Survived. New York, 1945.
- Baykov A. The Development of the Soviet Economic System. Cambridge, 1946.
- Beal F. Word from Nowhere. London, 1938.
- Borys J. The Russian Communist party and the Sovietization of Ukraine. Stockholm, 1960.
- Borys J. The Sovietization of the Ukraine. Edmonton, 1980.
- Brueder in Not: Dokumente der Hungersnot. Berlin, 1933.
- Carr E. The Bolshevik Revolution. New York, 1950. Vol. 1—2.
- Chamberlin W. Russian Iron Age. Boston, 1934.
- Chamberlin W. The Ukraine: A Submerged Nation. New York, 1944.
- Cohen S. Bukharin and the Bolshevik Revolution. Oxford, 1980.
- Crossman R. (ed.). The God That Failed. London, 1950.
- Dallin D, Nicolaevsky B. Forced Labor in the Soviet Union. London, 1948.
- Davies R. The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929—1930. Cambridge (Mass.), 1980.
- Davies R. The Soviet Collective Farm, 1929—1930. Cambridge (Mass.), 1980.
- Deutscher I. Stalin. London, 1949.
- Deutscher I. The Prophet Outcast. Oxford, 1963.
- Eddy Sh. Russia Today: What We Can Learn From It. New York, 1934.
- Experiences in Russia, 1931. Pittsburgh, 1932.
- Fainsod M. Smolensk under Soviet Rule. Cambridge (Mass.), 1958.
- Fisher H. Famine in Soviet Russia 1919—1922. New York, 1927.
- Fisher M. My Lives in Russia. New York, 1944.
- Fitzpatrick Sh. (ed.). Cultural Revolution in Russia. Bloomington, 1978.
- Fitzpatrick Sh. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921—34. Cambridge, 1979.

- Gerson L. *The Secret Police in Lenin's Russia*. Philadelphia, 1976.
- Grigorenko P. *Memoirs*. London, 1983.
- Grossman V. *Forever Flowing*. New York, 1972.
- Heller M., Nekrich A. *L'utopie au pouvoir*. Paris, 1982.
- Heller M., Nekrich A. *Utopia in Power*. London, 1986.
- Hindus M. *The Great Offensive*. New York, 1933.
- Hubbard L. *The Economics of Soviet Agriculture*. London, 1939.
- Jasny N. *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance*. Stanford, 1949.
- Jasny N. *Soviet Economists of the Twenties*. Cambridge, 1972.
- Kalynyk O. *Communism the Enemy of Mankind*. London, 1955.
- Karcz J. *The Economics of Communist Agriculture*. Bloomington, 1979.
- Kattner F., Kulchucka L. *The USSR Population Census of 1926: A Partial Evaluation* // U. S. Bureau of Census, *International Population Report*. P 95. P. 50. Oct. 1957.
- Khrushchev Remembers. Boston, 1970.
- Khrushchev Remembers: *The Last Testament*. New York, 1976.
- Koestler A. *The Yogi and the Commissar*. New York, 1946.
- Kolasky J. *Two Years in Soviet Ukraine*. Toronto, 1970.
- Kopelev L. *The Education of a True Believer*. New York, 1977.
- Kostiuk H. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror 1929—1939*. London, 1960.
- Kravchenko V. *I Chose Freedom*. New York, 1946.
- Leggett G. *The Cheka*. Oxford, 1981.
- Leonhard W. *The Child of the Revolution*. Chicago, 1958.
- Lewin M. *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*. Princeton, 1974.
- Lewin M. *Russian Peasants and Soviet Power A Study of Collectivization*. London, 1968.
- Lipper E. *Eleven Years in Soviet Prison Camps*. London, 1951. *Livre Blanc sur les camps de concentration sovietiques*. Paris, 1951.
- Lorimer F. *The Population of the Soviet Union*. Geneva, 1946.
- Luznicky G. *Persecution and Destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks*. New York, 1960.
- Mace J. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933*. Cambridge (Mass.), 1983.
- Marxism and Russian Rural Development: Problems and Evidence, Experience and Culture* // *American Historical Review*. 1981. Vol. 86.
- Maynard J. *The Russian Peasant and Other Studies*. London, 1943.
- Medvedev R. *Let History Judge*. New York, 1971.
- Medvedev R. *Stalin and Stalinism*. London, 1979.
- Mitrany D. *Marx Against the Peasant*. Chapel Hill, 1951.
- Nicolaevsky B. *Power and the Soviet Elite*. New York, 1965.
- Orlov A. *The Secret History of Stalin's Crimes*. London, 1954.
- Pidhainy S. (ed.). *The Black Deeds of the Kremlin*. Toronto, 1953, Vol. 1—2.
- Pigido-Pravoberezhny F. *The Stalin Famine*. London, 1953.
- Plyushch L. *History's Carnival*. New York, 1977.
- Postyshev P., Kossior S. *Soviet Ukraine Today*. New York, 1934.
- Radkey O. *The Unknown Civil War in Soviet Russia*. Stanford (Calif.) 1976.
- Radziejewski J. *Collectivization in Ukraine in the Light of Soviet*

- Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 1980. N 9.
 Reswick W. I Dreamt Revolution. Chicago, 1952.
 Robins Long L. Tomorrow is Beautiful. New York, 1948.
 Samizdat I: La voix de l'opposition communiste en U.R.S.S. Paris, 1969.
 Schapiro L., Reddaway P. (ed.). Lenin: the Man, the Theorist, the Leader. New York, 1967.
 Serge V. Memoirs of a Revolutionary. London, 1963.
 Sholtz S. Course of Agricultural Statistics. Moskow, 1945.
 Solonevich I. Soviet Paradise Lost. New York, 1938.
 Soloviy D. On the Thirtieth Anniversary of the Great Man-made Famine in Ukraine // The Ukrainian Quarterly. 1963. N 19.
 Soloviy D. The Bolgotha of the Ukraine. New York, 1953.
 Solzhenitsyn A. The Gulag Archipelago. New York, 1978.
 Souvarine B. Stalin. London, 1939.
 Swianiewicz S. Forced Labor and Economic Development. London, 1965.
 Taniuchi Y. A Note on the Ural-Siberian Method // Soviet Studies. 1981. Oct. Vol 33, N4.
 The Russian Famines. New York, 1923.
 The Second Five Year Plan. New York, 1937.
 The Trotsky Papers 1917—1922. The Hague, 1964, Vol. 2.
 Tokaev G. Stalin Means War. London, 1951.
 Trotsky L. The Third International After Lenin. New York, 1936.
 Tucker R. (ed.). Stalinism. New York, 1977.
 Ukraine: A Concise Encyclopedia. Toronto, 1963, Vol. 1.
 Ulam A. Lenin and the Bolsheviks. London, 1966.
 Webb S. and B. Soviet Communism: A New Civilization? London, 1937.
 Weissberg A. The Accused. New York, 1951.
 Woropay O. The Ninth Circle. London, 1954.
 Vakir P. A Childhood in Prison. London, 1972.
 Ангаров А. Классовая борьба в советской деревне. М., 1929.
 Андреев В. М. Под знаменем пролетариата. М., 1981.
 Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. М., 1971.
 Большаков А. М. Деревня в 1917—1921 гг. М., 1927.
 Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский блок. М.; Л., 1926.
 Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром. М., 1970.
 Варенов В. И. Помощь Красной Армии в развитии колхозного строительства, 1929—1933: По материалам Сибирского военного округа. М., 1978.
 Вербицкий М. Наибольший злочин Кремля. Лондон, 1952.
 Верховини суд РСФСР в 1923 г. М., 1924.
 В. І. Ленін про Україну: У 2 т. К., 1969. Т. 2.
 Волков Е. З. Динамика населения СССР. М., 1930.
 Всесоюзная перепись населения в 1926 г. М., 1929. Т. 17.
 Вышинский А. Я. Революционная законность на современном этапе. М., 1933.
 Голиков Д. Й. Крушение антисоветского подполья в СССР. М., 1978. Т. 2.
 Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1983.
 Гришко В. Москва сльозам не вірить. Нью-Йорк, 1963.
 Гришко В. Український голокост — 1933. Нью-Йорк; Торонто, 1978.

Гущин Н. Я. Классовая борьба и ликвидация кулачества как класса в сибирской деревне в 1926—1933 гг. Новосибирск, 1972.

Данилов В. П. (ред.). Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. М., 1963.

XII съезд РКП(б), 17—25 апр. 1923 г.: Стеногр. отчет. М., 1968.

Десятый съезд РКП(б): Стеногр. отчет. М., 1963.

Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1964.

Затонський В. Національна проблема на Україні. Х., 1926.

Ивницкий Н. А. Классовая борьба и ликвидация кулачества как класса в 1929—1932 гг. М., 1972.

Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937: Зб. документів і матеріалів у трьох томах. К., 1962—1971.

Історія селянства Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т. 2.

История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. М., 1963.

Итоги борьбы с голодом в 1921—1922 гг. М., 1922.

Ковалевський М. При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960.

Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления 1927—1935 гг. М., 1957.

Коллективизация сельского хозяйства в Западном районе СССР. М., 1968.

Коллективизация сельского хозяйства Казахстана. Алма-Ата, 1967.

Колхозы в 1930 г.: Итоги рапортов колхозов XVI съезду ВКП(б). М., 1931.

Колхозы в 1930 году: Стат. сб. М., 1931.

Комитеты бедноты: Сб. материалов. М.; Л., 1933.

Комітети незаможник селян України. К., 1968.

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 7-е изд. М., 1954. Т. 1—2.

Коммунисты Урала в годы гражданской войны. Свердловск, 1959.

Корчак-Чепурківський Ю. А. Таблиці доживання і сподіваного життя людности УСРР. Х., 1929.

Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. М., 1970.

Крицман Л. Героический период русской революции. М., 1926.

Кучер О. О. Проти більшовицького повстання на Україні // Лггопис червоної калини. 1932. № 6, 9.

Кучкин А. Советизация казахского аула. М., 1962.

Лавров И. Я. В стране экспериментов. Харбин, 1934.

Лацис М. Я. Два года борьбы на внутреннем фронте. М., 1920.

Лелевич Г. Стрекопытовщина. М., 1923.

Ленін В. І. Повне зібр. творів.

Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3.

Максим Горький. О русском крестьянстве. Берлин, 1922.

Материалы по истории СССР. М., 1959. Т. 7.

Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства СССР в 1929—1932 гг. М., 1962.

Население СССР: Численность, состав и движение населения. М., 1975.

Немаков Н. И. Коммунистическая партия — организатор массового колхозного движения 1929—1932 гг. М., 1966.

- Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., 1967. Т. 1.
- Подвойский Н. И. Контрреволюция за 4 года. М., 1922.
- Поляков Ю. А.; Чугунов А. И. Конец басмачества, М, 1976.
- Попов Н. Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Х., 1929.
- Построение фундамента социалистической экономики в СССР, 1926—1932. М., 1960.
- Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. Х., 1923.
- Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. Х., 1920.
- Руденко А. И. (ред.). Засухи в СССР Л., 1958.
- Селунская В. М. Рабочие-двадцатипятидесятники. М, 1964.
- Сельское хозяйство СССР: Стат. сб. М., 1960.
- Семенко Ю. (ред.). Голод 1933 року в Україні. Мюнхен, 1963.
- Семінар з українського голоду 1933 р. Торонто, грудень 1981 р.
- Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України, 1927—1932. К., 1961.
- Сломить саботаж сева и хлебозаготовок, организованный кулачеством в районе Кубани. М., 1932.
- Софинов П. Г. Очерки истории ВЧК. М., 1960.
- Сталін Й. В. Твори: У 13 т. К, 1947—1951.
- Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1976. Т. 2.
- Трифонов И. Я. Классовая борьба в начале нэпа. Л., 1964.
- Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. М., 1975.
- Тулепбаев Б. А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане. М., 1971.
- Турсунбаев А. Б. Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата, 1957.
- Урланис В. Войны и народонаселение Европы. М., 1960.
- Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. М., 1924.
- Численность скота в СССР. М., 1957.
- Шарова П. Н. Коллективизация сельского хозяйства в Центральночерноземной области в 1928—1932 гг. М., 1963.
- Шкаратан Л. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР. М, 1970.
- Яковецкий А. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. М., 1964.